

udc 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. Veka

2

2001

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA 20. VEKA

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute of Contemporary History, Belgrade
L'Institute de l'Histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Dorđe Borozan

UREĐIVAČKI ODBOR

*Ljubodrag Dimić, Bojan Dimitrijević (sekretar), Đorđe Mikić (Banjaluka),
Jan Pelikan (Prag), Radoslav Raspopović (Podgorica), Andrej Šemjakin (Moskva),
Nobuhiro Siba (Tokio), Đoko Tripković, Novica Veljanovski (Skoplje),
Mihailo Vojvodić, Slavko Vučević, Nikola Žutić*

GRAFIČKI UREDNIK

Svetko Reljić

LEKTOR

Branka Kosanović

KOREKTOR

Mladen Acković

REZIMEA PREVELA

Vesna Kordić-Lazić

Izlaze dva broja godišnje

Klasifikacija po UDC urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju, Beograd,
Trg Nikole Pašića 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20 TH CENTURY,
THE JOURNAL OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

L'HISTOIRE DU 20. SIÈCLE,
REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА,
ЖУРНАЛЪ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. XIX

2001. Beograd

Broj 2

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Đoko Tripković VELIKE SILE I SRPSKO PITANJE U 19. I 20. VEKU.....	9
Nada Tomović KONCEPCIJE RUSKOG MINISTRA INOSTRANIH POSLOVA IZVOLJSKOG O ANEKSIJI BOSNE I HERCEGOVINE.....	25
Nikola Žutić RIMOKATOLIČKA CRKVA I HRVATSTVO U CRNOJ GORI I BOKI U PRVOJ POLOVINI XX VIJEKA	35
Vesna Aleksić NACIFIKACIJA OPŠTEG JUGOSLOVENSKOG BANKARSKOG DRUŠTVA A. D.	47
Dragan Bogetić TITOVO PUTOVANJE U INDIJU I BURMU 1954 – 1955. I OBLIKOVANJE JUGOSLOVENSKE POLITIKE NESVRSTANOSTI	65
Bojan B. Dimitrijević ODJEK BRIONŠKOG PLENUMA NA SLUŽBU UNUTRAŠNJIH POSLOVA 1966 – 1970.....	75

PRILOZI

Stanislav Sretenović DUČIĆEVI STAVOVI O ITALIJANSKO-JUGOSLOVENSKIM ODНОSИМА	89
Petar Dragišić ZBRINJAVANJE JUGOSLOVENSKE DECE U BUGARSKOJ 1945. GODINE	103
Nataša Milićević O SRPSKOM GRAĐANSTVU 1945 – 1950. U MEMOARISTICI S KRAJA 20. VEKA	111

DOKUMENTI

Đorđe Stanković NIKOLA PAŠIĆ I OKTOBARSKA REVOLUCIJA – NOVI IZVORI	129
---	-----

KRITIKE

Kosta Nikolić JOŠ JEDNOM O USUDU GENERALA MIHAJOVIĆA	137
Miroljub Vasić ŠEST GODINA SA TITOM.....	143

PRIKAZI

Branišlav Gligorijević KRALJ PETAR II KARAĐORĐEVIĆ U VRTLOGU BRITANSKE POLITIKE ILI KAKO JE UKINUTA MONARHIJA U JUGOSLAVIJI (Milan Vesović)	149
Miomir Dašić OGLEDI IZ ISTORIJE CRNE GORE (Đorđe Borozan)	151
Doko Tripković SRPSKA RATNA DRAMA 1915–1916 (Dragomir Bondžić)	153
Đorđe Jovanović GAVOT ZA SLOBODU BEZ STRAHA (Nataša Miličević)	155
Branko Bešlin ESNIK TRAGEDIJE, NEMAČKA ŠTAMPA U VOJVODINI (1933–1941) (Zoran Janjetović)	156
Vladimir Geiger NIJEMCI U ĐAKOVU I ĐAKOVŠTINI (Zoran Janjetović)	157
RAVNOGORSKA ISTORIJSKA ČITANKA (Bojan B. Dimitrijević)	158
R. Tripković, R. Nedović, M. Mandić KOMANDANT MANDIĆ (Miloš Timotijević)	159
Tim Judah THE SERBS, HISTORY, MYTH AND THE DESTRUCTION OF YUGOSLAVIA (Zoran Janjetović)	160
Ljubodrag Dimić ISTORIJA SRPSKE DRŽAVNOSTI, KNJIGA III, SRBIJA U JUGOSLAVIJI (Đorđe Borozan)	161
Henri Kisindžer GODINE OBNOVE (Tijana Šurlan)	163
Dragan Bogetic JUGOSLAVIJA I ZAPAD 1952 – 1955 (Đoko Tripković)	167
Ranka Gašić „NOVI KURS“ SRBA U HRVATSKOJ (SRBOBRAN 1903 – 1914) (Ljubomir Petrović)	168
BIBLIOGRAFIJA	
Aleksandar Kale Spasojević BIBLIOGRAFIJA IZDANJA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU 1995–2000	171
BIBLIOGRAFIJA SARADNIKA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU (1995–2000)	187
AKRONIKA	
AKTIVNOST SARADNIKA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU (jul–decembar 2001)	221
IN MEMORIAM	
DR MIROSLAV STOJILJKOVIĆ (Toma Milenković)	223

CONTENTS

DISCUSSIONS AND ARTICLES

Đoko Tripković THE GREAT POWERS AND THE SERBIAN QUESTION IN THE 19TH AND 20TH CENTURY	9
Nada Tomović THE IDEAS OF THE RUSSIAN FOREIGN MINISTER IZVOLSKI REGARDING THE ANNEXATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA	25
Nikola Žutić THE ROMAN CATHOLIC CHURCH AND CROAT NATIONALISM IN MONTENEGRO AND BOKA IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY	35
Vesna Aleksić THE NAZIFICATION OF THE YUGOSLAV GENERAL BANKING SOCIETY	47
Dragan Bogetić TITO'S VISIT TO INDIA AND BURMA 1954 – 1955 AND THE SHAPING OF YUGOSLAVIA'S NONALIGNMENT POLICY	65
Bojan B. Dimitrijević THE INFLUENCE OF THE BRONI PLENUM ON THE DEPARTMENT OF INTERNAL AFFAIRS 1966 – 1970	75

CONTRIBUTIONS

Stanislav Sretenović DUCIC'S VIEWS ON ITALIAN-YUGOSLAV RELATIONS	89
Petar Dragišić ACCOMMODATION OF YUGOSLAV CHILDREN IN BULGARIA IN 1945	103
Nataša Milićević SERB BOURGEOISIE 1945 – 1950 IN LATE 20TH CENTURY MEMOIRS	111

DOCUMENTS

Đorđe Stanković NIKOLA PASIĆ AND THE OCTOBER REVOLUTION – NEW SOURCES	129
--	-----

CRITIQUES

Kosta Nikolić ONCE MORE ON THE FATE OF GENERAL MIHAJOVIĆ	137
Miroslav Vasić MARKO VRHUNEC, SIX YEARS WITH TITO	143

REVIEWS

Banislav Gligorijević KING PETAR KARAĐORDJEVIĆ II IN THE WHIRLPOOL OF BRITISH	
--	--

POLITICS OR HOW THE MONARCHY WAS ABOLISHED IN YUGOSLAVIA (Milan Vesović)	149
Miomir Dašić ESSAYS ON THE HISTORY OF MONTENEGRO (Đorđe Borozan)	151
Đoko Tripković THE SERB DRAMA OF WAR 1915 – 1916 (Dragomir Bondžić)	153
Nadežda Jovanović A LIFELONG STRUGGLE FOR FREEDOM WITHOUT FEAR, A STUDY OF THE LIFE AND WORKS OF D. JOVANOVIC (Nataša Miličević)	155
Branko Bešlin THE HERALD OF TRADITION, THE GERMAN PRESS IN VOJVODINA (1933 – 1941) (Zoran Janjetović)	156
Vladimir Geiger THE GERMANS IN ĐAKOVO AND ĐAKOVSTINA (Zoran Janjetović)	157
THE HISTORICAL PRIMER OF THE RAVNA GORA MOVEMENT (Bojan D. Dimitrijević)	158
R. Tripković, R. Nedović, M. Mandić COMMANDER MANDIĆ (Miloš Timotijević)	159
Tim Judah THE SERBS, HISTORY, MYTH AND THE DESTRUCTION OF YUGOSLAVIA (Zoran Janjetović)	160
Ljubodrag Dimić THE HISTORY OF SERB STATEHOOD, BOOK III, THE SOCIALIST REPUBLIC OF SERBIA IN YUGOSLAVIA 1918 – 1998 (Đorđe Borozan)	161
Henry Kissinger THE YEARS OF RECONSTRUCTION (Tijana Šurlan)	163
Dragan Bogetic YUGOSLAVIA AND THE WEST 1952 – 1955, YUGOSLAVIA'S RAPPROCHEMENT TO NATO (Đoko Tripković)	167
Ranka Gašić THE SERBS' NEW COURSE IN CROATIA (SRBOBRAN) 1903 – 1914 (Ljubomir Petrović)	168
BIBLIOGRAPHY	
Aleksandar Spasojević BIBLIOGRAPHY OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY EDITIONS 1995 – 2000	171
BIBLIOGRAPHY OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY ASSOCIATES 1995 – 2000	187
CHRONICLE	
THE ACTIVITY OF THE ASSOCIATES OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY (July - December 2001)	221
IN MEMORIAM	
Dr. MIROSLAV STOJILJKOVIĆ (Toma Milenković)	223

RASPRAVE I ČLANCI

ĐOKO TRIPKOVIĆ, viši naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK: 323 (497) „18/19”
327 (497) „18/19”
949,7 „18/19”

VELIKE SILE I SRPSKO PITANJE U 19. I 20. VEKU

ABSTRACT: Rad predstavlja sublimisanu sintezu uloge velikih sila u istorijskim procesima i zbivanjima u regionu Balkana tokom 19. i 20. veka, s posebnim naglaskom na uticaj tih činilaca na sudbinu srpskog naroda i države. Prikazan je kontinuitet delovanja velikih sila, njihova međusobna borba za sticanje pozicija i uticaja, sredstva, metodi i efekti njihove interferencije na opšta kretanja u ovom regionu i odnose među balkanskim narodima i državama od nastanka tzv. istočnog pitanja pred kraj 18. veka do najnovije balkanske drame iz poslednje decenije 20. veka. Naročito su apostrofirani prelomni istorijski momenti u kojima je dolazilo do pojačanog uticaja velikih sila na tok i rezultate srpskog nacionalnog pokreta – od početnih koraka iz vremena Karadorđevih ustana, preko sticanja prvo posebne srpske, a potom i šire zajedničke južnoslovenske države koja je, okupljanjem svih Srba pod jedan državni krov, naizgled označila kraj, to jest konačno razrešenje srpskog pitanja.

Područje jugoistočne Evrope i istočnog Sredozemlja – prostor na kojem se geografski susreću i spajaju tri kontinenta Evropa, Azija i Afrika, prastaro stanište ljudi i rodno mesto civilizacije – od pamтивeka je bilo predmet pohoda velikih osvajača, čvorišna tačka u neprestanoj borbi moćnih država i naroda za svetskom dominacijom i uticajem.

Balkan, evropski deo tog prostora, bio je takođe deo iste priče. Njegova istorijska sudsina, život ljudi i naroda nastanjenih na njemu, bili su, kao gotovo nigde u direktnoj zavisnosti od centara moći i izvan regiona. Praktično, od početka državnog organizovanja i civilizacije na ovom području, ono se uglavnom nalazilo pod vlašću, odnosno u sastavu velikih imperija: rimske, vizantijske, habzburške i osmanlijske. Samo u pojedinim razdobljima Srednjeg veka i u dva poslednja stoljeća, postojale su samostalne države pojedinih balkanskih naroda, ali su i tada bile izložene stalnoj pasci, pritiscima i mešanju, a često i grubim nasrtajima spoljnih moćnika.

U takvim, izrazito determinisanim okolnostima, odvijala se i istorijska sudbina srpskog naroda. Ona je bila neodvojivo vezana sa sudbinom ljudi i naroda čitavog regiona, njen organski deo, te je shodno tome, nemoguće njeno izučavanje i razumevanje mimo tog konteksta.

Pitanje konstituisanja nove političke karte Balkana, koje se proteglo i rasplatio tokom 19. i 20. veka i u čijem sklopu je tekao proces rešavanja srpskog nacionalnog pitanja, otvoreno je slabljenjem turskog, a potom i habzburškog carstva i njihovom sve očitijom nemoći da zadrže vekovnu kontrolu nad ovim područjem. Dinamiku i složenost tog pitanja obeležavali su, s jedne strane, nadmetanje velikih

sila za popunjavanjem nastalog „vakuma moći” i jačanjem pozicija u ovom delu sveta i, s druge, nastojanja balkanskih naroda da se u novonastalim okolnostima izbore za nacionalnu nezavisnost i formiranje samostalne države, pretvarajući područje Balkana u najnestabilniji region Evrope, „bure baruta” kako se govorilo, popriše trvjenja, sukoba i brojnih ratova, kako među samim balkanskim narodima, tako i između velikih sila. Svedoci smo gorke činjenice da to pitanje nije do kraja razrešeno ni posle puna dva veka od njegovog nastanka u modernom dobu. Savremenici smo njegove još jedne (možda ne i poslednje) faze, koja se u dramatičnom obliku odvijala poslednjih desetak godina, a čije rezultate još nismo u stanju da u potpunosti sagledamo. I ovaj poslednji čin, poput prethodnih, ima u osnovi istu pozadinu i odlike: međusobnu borbu balkanskih naroda za teritorije i lokalnu premoć i snažan upliv moćnih spoljnih činilaca.

Uopštenim prikazom delovanja glavnih svetskih faktora na prostoru Balkana, prevashodno Srbije i Jugoslavije, u protekla dva veka, u radu se ukazuje na suštinu i glavni tok delovanja, njegovu motivaciju i reperkusije u nastojanju da se doprinese objektivnijoj i jasnijoj spoznaji ključnih istorijskih procesa i formiranju realnije slike o našoj prošlosti. Potreba da se dođe do što pouzdanije i potpunije spoznaje bitnih istorijskih činjenica važna je zbog toga što na sabranim iskustvima iz prošlosti počiva sadašnjost („Prošlost i sadašnjost se drže za ruke”, pisao je Leopold Ranke) i što su ona dragoceni orientir za budućnost.

Balkan je od druge polovine 18. veka počeo da privlači veću pažnju evropskih sila. U to vreme su dve velike hrišćanske carevine (Austrija i Rusija) posle serije ratova napokon ozbiljno uzdrmalo Otomansko carstvo, dovodeći u pitanje njegov opstanak u evropskom delu, to jest na Balkanskom poluostrvu. Za trenutak je izgledalo da će se ostvariti vekovni snovi i napori ovih carevina, činilo se da su velika ruska imperatorka Katarina II i habzburški car Josif II na domaku realizacije velikog projekta: konačnog poraza Turske, njenog potiskivanja u Aziju i međusobne podele evropskih poseda.

Za Tursku je posebno bolan bio poraz u ratu sa Rusijom, posle kojeg je Kučuk-Kajnardžijskim mirom (1774), uz velike teritorijalne ustupke, bila prisiljena da Rusiji prizna pravo na ulogu zaštitnika hrišćanskog življa pod njenom vlašću. Rusija je time preuzeila vodeću ulogu (do tada je to bila Austrija) u definitivnom slamanju već posustale Otomanske carevine. Činilo se da je bio trasiran put oživotvođenja davnašnjeg sna ruskih imperatora o izlasku na „topla mora”, preuzimanju kontrole nad moreuzima (Bosfor i Dardaneli) i ustoličenju u Carigradu – drevnom carskom gradu na Bosforu, vekovnom simbolu svetske moći. Međutim, snaga ruske pretenzije i sve očitija nemoć Turske da se na duži rok odupre nasrtajima velikog suseda sa severa, izazvali su uznemirenje i strah ostalih evropskih sila čvrsto rešenih da ne dopuste Rusiji da ostvari svoje ambicije. Tako je otvoreno tzv. *istočno* pitanje, pitanje koje je bilo jedna od dominantnih tema evropske diplomatiјe, povremeno protkano ratovima, u narednih 150 godina.

Od ključne važnosti za dalji tok događaja predstavlja je veliki obračun evropskih sila koji se odigrao krajem 18. i početkom 19. veka. Četvrt veka dugi ratovi, započeti odmah po izbijanju Francuske revolucije (1789) i nastavljeni velikim Napoleonovim osvajačkim pohodima, apsorbovali su gotovo celokupnu energiju evropskih sila, tako da je *istočno pitanje* gurnuto u drugi plan. Turska je mogla da predahne – bio je, barem privremeno, amortizovan opasan pritisak kojem je neposredno pre toga bila izložena od strane Rusije i Austrije. Ali, s druge strane, duh Francuske revolucije prostrujao je Evropom, podstičući širenje idealja građan-

skih sloboda i jednakosti, budeći nacionalnu svest i jačajući težnje potlačenih naroda, među njima i Srba i ostalih hrišćana, za nacionalnim oslobođenjem i nezavisnošću.

Porta (turska vlada) nije, međutim, iskoristila iskrslu pauzu za sprovođenje obećanih reformi kojima bi modernizovali državnu upravu i privredu po evropskim uzorima i unapredila položaj brojnih obespravljenih etničkih grupa u svojoj ogromnoj carevini. Pokušaji reformi tadašnjih sultana (prvenstveno Selima III) propali su, a carstvo je sve više zahvatao fenomen odmetanja lokalnih vlastodržaca i usurpatora, okorelih protivnika bilo kakvih promena, koji su ignorisali centralnu vlast i zavodili sopstvenu strahovladu, naročito u perifernim provincijama. To je dodatno i radikalno otežavalo položaj lokalnog stanovništva, pogotovu hrišćanskog, pojačavalo njihovo nezadovoljstvo i motivaciju da otpočnu bitku za nacionalno oslobođenje.

U takvim okolnostima, u severnoj pograničnoj provinciji – Beogradskom pašaluku, izbila je pobuna u sam osvit 19. veka (1804). Srpski živalj, koji je već učestvovao u prethodnom austro-turskom ratu i kome je sultan obećao izvestan stepen samouprave, bio je prinuđen da se lati oružja. Pritisnuti nesnošljivim zulmom odmetnute janičarske družine, koja je ubivši pašu zavladala ovim pašalukom (dahije), Srbi su pod vođstvom Karadorda Petrovića podigli ustanak upravo u jeku Napoleonovih ratova, dakle u vreme kad objektivno nisu mogli dobiti obilniju pomoć evropskih sila, prvenstveno Rusije i Austrije, što će se direktno odraziti na sudbinu toga ustanka.

I pored zadivljujuće hrabrosti i požrtvovanja, Karađorđevi ustanici nisu imali snage da se sami, bez neposredne pomoći spolja, izbore za oslobođenje Srbije. Sudbina ustanka u njegovoј drugoj fazi (od 1807) direktno je zavisila od razvoja odnosa u trouglu Napoleon–Rusija–Turska (Austrija je usled poraza od Napoleona bila u drugom planu). Napoleon je, napravivši savez da Turskom, uspeo da nagovori sultana da krajem 1806. objavi rat Rusiji i time veže dobar deo ruskih snaga prema jugu, kako bi imao odrešene ruke za nametanje svoje hegemonije u centralnoj Evropi. Odmah potom sklopio je mir sa Rusijom (Tilzit, 1807), ali taj mir nije imao perspektivu, jer je Napoleon preko njega želeo da slomi svog glavnog neprijatelja Englesku, dok je ruski car Aleksandar I, pak, nameravao da izmirenje s Napoleonom iskoristi za realizaciju ruskih pretenzija na Levantu.

Varljivo francusko-rusko savezništvo i kratkotrajno rusko-tursko primirje (1807–1809) omogućili su Srbiji dve godine mira. Porasle su nade da će se diplomatskim sredstvima, uz podršku evropskih sila, učvrstiti ustaničke tekovine i na kraju krunisati priznanjem samostalne srpske države. Međutim, ubrzo su se ponovo počeli gomilati crni oblaci nad Evropom – spremao se završni čin velikog evropskog vojevanja Napoleonovog doba. U nastojanju da izgrade što bolju poziciju, sve evropske sile su težile da poprave odnose sa Turskom, pri čemu su jasno stavljale do znanja da ne podržavaju srpske težnje za nezavisnošću. Veliki ideali i proklamacije o slobodi padali su pred imperativom ispunjenja sebičnih interesa. Turska je praktično dobila odrešene ruke da skrši ustaničku Srbiju, što je pokušala da sproveđe već 1809., kada je vojnički snažno pritisla Srbiju (Čegar).

Srbiju je tada spasla okolnost da se Rusija još nije odričala pokroviteljske uloge, pa je ponovo pokrenula ratne operacije na Dunavu. Ali je neminovnost konačnog obračuna sa Napoleonom, koji je s ogromnom vojskom krenuo u pohod na Rusiju 1812., primorala Rusiju da sklopi mir sa Turskom (Bukureški mir), kojim je i ona priznala pravo Turskoj da ponovo zaposedne Srbiju, uz nesigurnu regulaciju

zaštite prava srpskog naroda. Srpske vođe nisu prihvatile odredbe Bukureškog mira, čime je bila zapečaćena sudbina Prvog srpskog ustanka. Uzaludan je bio otpor Karađorđeve vojske – nadmoćna turska sila provalila je u Srbiju, gušeći ognjem i mačem prvu veliku pobunu balkanskih hrišćana.

SADBINA KARAĐORĐEVOG USTANKA, odnosno borbe za nezavisnost Srbije, mogla je poslužiti kao dobar nauk u kasnijim nastojanjima ne samo Srba, već i ostalih balkanskih naroda, da je od presudne važnosti za uspeh oslobođilačke borbe pažljivo praćenje i procenjivanje konstelacije snaga i odnosa između velikih sila, vezivanje svojih težnji za interes onih spoljnih faktora koji im mogu pomoći, te da se u velike poduhvate ne smeju upuštati bez osigurane podrške barem jedne velike sile. Vodstva njihovih nacionalnih pokreta postala su svesna činjenice da vlade evropskih sila u akcijama prema Balkanu ne pokreću principi Francuske revolucije, hrišćanska solidarnost ili načela prava naroda na slobodu i nezavisnost koji su se javno isticali, već prevashodno egoistički interesi usmereni na sticanje pozicija i uticaja u ovom delu sveta. Karađorđeva Srbija je u tom pogledu imala malo iskustvo, ali i njeni vođi su, i pored toga što su bili mnogo vičniji oružju nego diplomaciji, uviđali neophodnost pribavljanja snažne podrške i pomoći evropskih sila, postižući na tom planu određene rezultate u izuzetno složenim međunarodnim okolnostima. Karađorđevi ustanici su pokazali da Turska za balkanske hrišćane nije više nepobediva gospodarica, te da je došlo vreme da se osmišljenom kombinacijom vlastitog oružanog otpora i podrške evropskih sila izdejstvuje nacionalno oslobođenje i formira samostalna država. Upravo takva formula će se dosta uspešno primenjivati narednih decenija.

Evropske sile su se posle pobeđe nad Napoleonom opet okrenule istočnom pitanju. Glavne uloge su imali Rusija, Austrija i Engleska. Silno ojačana pobedom nad Napoleonom, Rusija je nastojala da na Bečkom kongresu (1814) dobije od ostalih sila mandat da štiti hrišćane u Turskoj, ali tome su se suprotstavile Austrija i Engleska. One su insistirale da kongres garantuje teritorijalni integritet Otomanskog carstva, pa je tako Turska, zahvaljujući oprečnim interesima vodećih evropskih sila, zadržala pređašnje granice i međunarodni status, dok su u potpunosti ignorisane oslobođilačke težnje i nade hrišćanskih naroda.

Austrija je stala u zaštitu Turske sbog procene da bi njen slom i dezintegracija doveli do ruske dominacije na Balkanu. Svestan premoćnosti ruske pozicije, austrijski kancelar knez Meternih, glavni kreator evropske političke i diplomatske scene tokom cele prve polovine 19. veka, vodio je prema Rusiji dvostruku igru: s jedne strane negovao je prijateljstvo i savezništvo s velikim istočnim carstvom, a s druge činio sve da osuđeti dalje uzdizanje njegove moći, naročito da sputa njegovu ambiciju da protera Tursku iz Evrope i izade na „topla mora”. Zbog straha od Rusije, Meternih i Bečki dvor su privremeno prigušili sopstvene pretenzije prema Balkanu, odlažući njihovu realizaciju za bolja vremena.

Za Rusiju je još veći problem predstavljala politika Engleske, njenog glavnog globalnog suparnika toga doba. Engleska se posle gubitka severnoameričkih kolonija krajem 18. veka sve više okretala prema svojim posedima u Aziji i Africi, prvenstveno Indiji i Srednjem istoku. Radi očuvanja i proširenja tih poseda, ona je nastojala da sve prilaze i puteve koji vode u tom pravcu – Mediteran i Bliski istok su u tom smislu imali prvorazredni značaj – stavi pod svoju kontrolu, ili, pak, ne dopusti da se na tom osetljivom prostoru instalira neka od evropskih sila, pogotovu ne glavni rival – Rusija. Tako formulisan državni interes se već prvih decenija 19. veka prečio u političku platformu, čiji je glavni tvorac bio vodeći engleski poli-

tičar i državnik toga vremena Džon Palmerston. Te platforme su se držale sve engleske vlade do pred kraj tog veka, a njena suština je u najkraćem glasila: održavati integritet oronule Turske i njene vlasti na Balkanu i istočnom Sredozemlju; suzbijati i sprečavati pretenziju snažne Rusije da dotoče „bolesnika na Bosfor”, uspostavi svoju prevlast na moreuzima i izade na Sredozemlje.

Takva politika Engleske, iako je bila usmerena protiv Rusije, predstavljala je veliku smetnju oslobođilačkim težnjama balkanskih naroda, naročito Srbima. Ali njihove oslobođilačke pokrete, podstaknute primerom Karađorđevog ustanka, više ništa nije moglo zaustaviti. Prednjačili su Srbi i Grci. Oni su odmah po slomu Prvog srpskog ustanka i završetka Napoleonovih ratova otpočeli veliku bitku za nacionalno oslobođenje i državnu samostalnost.

Prvo su Srbi (1815) pod vođstvom Miloša Obrenovića podigli novu bunu protiv Turske. Mada neobrazovan, čak nepismen, Miloš je shvatio da oslobođenje Srbije ne može izvesti samo s oružjem u ruci, već da je pravi put u veštrom pregovaranju s Portom i osiguranju podrške evropskih sila, prvenstveno Rusije. Uspeo je i u jednom i u drugom, što zahvaljujući vlastitom talentu, što povoljnom spletu okolnosti: turske vlasti, od Porte do lokalnih, bile su neizmerno korumpirane, a velike sile su pritiscale Tursku zbog grčkog ustanka (1821). Rezultat je bio povoljan – Srbija je sultanovim hatišerifima iz 1830. i 1833. dobila autonomiju, značajno proširenje na jugu, a Miloš zvanje naslednog kneza Srbije.

Podstaknuti srpskim primerom i Grci su krenuli u borbu za nacionalno oslobođenje. Njihov oslobođilački pokret – *Heterija*, osnovan u Odesi, obuhvatio je prvo Grke u Vlaškoj i Moldaviji, a potom se proširio po ostalim turskim provincijama, naravno i u samoj Grčkoj. Oružani ustanak izbio je 1821. u Moldaviji, a odmah zatim na Peloponezu i drugim grčkim krajevima. Turci su svim šilama nastojali da slome ustanak, čineći svirepe masovne zločine i nasilja; tako je na primer u pokolju na ostrvu Hiosu pobijeno oko 20.000 pobunjenika. Evropske sile su se, uprkos užasnih zločina nad Grcima, uporno držale oficijelnog stava o očuvanju integriteta Turske. Jedino je Rusija bila sklona da pomogne, videvši u grčkom ustanku novu priliku za afirmaciju svoje pozicije protektora hrišćana u Turskoj i za realizaciju svojih pretenzija.

Tek su nova pustošenja i masovni pokolji u Grčkoj (1825) i sve glasniji i oštiri protesti evropske javnosti naveli evropske sile da kako - tako usaglase stavove i otpočnu sprovođenje sistematskog pritiska na Portu. Napokon je Rusija ušla u rat protiv Turske i primorala je na mir u Jedrenu (1829) kojim je Grčkoj priznata nezavisnost, a Srbiji, Vlaškoj i Moldaviji osiguran status autonomnih kneževina. Jedrenskim mirom, Rusija je zadobila dominantnu poziciju na Balkanu, Turska je veoma oslabila, a balkanski hrišćanski narodi stekli prve nezavisne i autonomne države. Rusija je bila još bliže ostvarenju svojih imperijalnih snova o zaposedanju Carigrada i moreuza i izlasku na „topla mora”. Preostalo je da „bolesniku na Bosforu” zada samo još jedan, završni udarac. Ali do toga iz, napred navedenih razloga, nikada nije došlo.

U Srbiji su naredne decenije proticale bez krupnih spoljopolitičkih poduhvata; najveći deo političke i društvene energije bio je okupiran unutrašnjim pitanjima – izgradnjom državne uprave i institucija i, već uobičajenom, bespoštедnom borbom oko vlasti. Donet je prvi Ustav (1835), Obrenovići oterani sa vlasti (1842), a ustavobranitelji i knez Aleksandar Karađorđević s priličnim uspehom sprovodili „evropeizaciju” srpske države. Upravo u ovo vreme (1844) nastao je najznačajniji dokument o srpskoj nacionalnoj i spoljnopoličkoj strategiji u 19. veku – čuveno

Načertanije Ilije Garašanina. Tu je izložen program srpske spoljne politike koji bi bio u funkciji ispunjenja glavnog cilja: oslobođenja i ujedinjenja svih Srba, a oko njih i ostalih južnoslovenskih naroda. U ostvarenju tog cilja, prema Načertaniju, Srbija treba da se više oslanja na zapadnoevropske sile nego na Rusiju i Austriju, sile iz neposrednog okruženja, koje su ispoljavale nameru da, umesto Turske, nametnu svoju prevlast na Balkanu.

Tokom prve polovine 19. veka i Crna Gora je pod vođstvom vladika Petra I i Petra II Petrovića Njegoša (1782–1830) učvršćivala nezavisnost i davala svoj doprinos opštem pregnuću Srba i ostalih balkanskih naroda za nacionalnim oslobođenjem.

Velike sile su se vratile istočnom pitanju početkom pedesetih godina kada su Rusija i Turska još jednom radikalizovale svoja stara sporenja. Rusija je, povodom novog talasa nasilja i represije nad hrišćanima u turskom carstvu, uputila zahtev Porti (1853) da jednim međudržavnim ugovorom garantuje Rusiji pravo protektora nad hrišćanima u turskoj. Po ustaljenom scenariju, evropske sile, prvenstveno Engleska i Francuska su se usprotivile ruskim zahtevima. Pošto je Porta, okuražena držanjem ostalih sila, odbacila ultimatum ruske vlade, izbio je novi rusko-turski rat (1853). Uplašene da bi Rusija ovom prilikom mogla ostvariti nameru da definitivno potuče Tursku, Engleska i Francuska su otvoreno stale na njenu stranu. One su 1854. objavile rat Rusiji (Krimski rat) koja je posle pada Sevastopolja, svoje najveće vojne tvrdave na crnomorskoj obali (1856), priznala poraz.

Poraz Rusije u Krimskom ratu imao je za posledicu bitno slabljenje njene pozicije u rešavanju istočnog pitanja, privremenu stabilizaciju i produžetak turske vlasti na Balkanu, a samim tim otežavanje oslobođilačke borbe hrišćanskih naroda i odlaganje sticanja njihove nezavisnosti. Nastupilo je novo zatišje u rasplitanju istočnog pitanja, koje je potrajalo dvadesetak godina.

Za to vreme Srbija i Crna Gora, kao i neoslobodeni narodi Balkana, nisu bile u poziciji da preduzmu ozbiljniju akciju protiv Turske. Bili su svesni činjenice da sami bez potpore Rusije i drugih evropskih sila nisu u stanju da postignu značajniji rezultat. Izvesnu šansu su videli u stvaranju saveza balkanskih naroda, na čemu je naročito radio srpski knez Mihailo Obrenović u vreme svoje druge vladavine 60-tih godina 19. veka. Svest o neophodnosti udruživanja i solidarnosti u borbi protiv Turske, podsticala je ekspanziju i jačanje ideja svesrpskog ujedinjenja, a potom i jugoslovenstva, koje zahvataju Srbe i ostale južnoslovenske narode u Habzburškoj monarhiji. U zamahu je bio i panslavistički pokret, kao i osećanje zajedništva i solidarnosti među hrišćanskim narodima Balkana. Ništa više nije moglo zaustaviti istorijski tok koji je neumitno vodio slomu turske uprave na Balkanu i slobodi potlačenih naroda.

Novo, veoma dramatično, otvaranje već predebelog dosijea istočnog pitanja, započeto je ustankom hercegovačkih Srba 1875. godine. Ustanički talas je ubrzao zahvat i ostale Srbe u Bosni i Hercegovini, a pobunili su se i Bugari. Računajući na već tradicionalnu međusobnu blokadu evropskih sila, Porta je rešila da sve te pobune uguši primenom brutalne sile. Usledili su svirepi obračuni sa ustanicima i odmazde nad lokalnim stanovništvom. Krvavi pir turske soldateske i bašibozuka, posebno pokolji u Bugarskoj, izazvali su veliko ogorčenje javnosti širom Evrope. Mada izložene sve jačem pritisku javnosti da konačno stanu na put turskim zločinima, vlade velikih sila su i dalje više pazile jedna na drugu, na svoje interesе i ciljeve, nego na patnje i vapaje balkanskih hrišćana.

Javnost se uz nemirila i u Srbiji i kod prečanskih Srba: od kneza Milana Obrenovića se zahtevalo da Srbija objavi rat Turskoj i tako pomogne braći preko Drine („Bratu brat, a Turčinu rat” – uzvikivao je Svetozar Miletić u svom listu *Zastava*). Suočen s neizvesnošću oslonca na Rusiju, a još manje na ostale sile, kao i s činjenicom da je srpska vojska preslabaa da se sama uspešno suprotstavi turskoj vojnoj sili, knez Milan je dugo oklevao, da bi ga dalji razvoj situacije ipak primorao da uđe u rat sa Turskom (1876), što je učinila i Crna Gora. Pokazalo se da su njegova strahovanja bila opravdana: Srbija nije bila kadra da se nosi sa Turskom, čak ni uz pomoć brojnih ruskih dobrovoljaca pod komandom generala Černjajeva. Daleko jača i opremljenija turska vojska (70.000) prodirala je niškim pravcem i, posle razbijanja srpske odbrane kod Đunisa, zapretila da još jednom pohara i pokori Srbiju. U tom kritičnom času knez Milan je zatražio primirje, na šta je Turska pristala tek na intervenciju velikih sila.

Crnogorci su, pak, veoma uspešno ratovali. Sjajnom pobedom u čuvenom boju na Vučjem dolu, osigurali su teritorijalno proširenje i državnu nezavisnost.

Ruska vlada je trpela ogroman pritisak javnosti, naročito panslavista, da hitno pritekne u pomoć ugroženoj „slovenskoj braći” na Balkanu. Međutim, gorko iskustvo iz Krimskog rata upozoravalo je da ne sme ići u rat protiv Turske, ako se tome protive ostale sile. Ipak, posle dve godine pregađanja i nagodbi s njima, uz davanje krupnih ustupaka i garancija (Austro-Ugarskoj pravo na okupaciju Bosne i Hercegovine, a Engleskoj garanciju da neće zaposesti strateške tačke: Carigrad i moreuze, te da neće stvarati veliku slovensku državu na Balkanu) (Sporazum u Rajhštu 1876. i Konvencija u Budimpešti 1877), ruska diplomacija je pripremila kakav - takav teren za rat protiv Turske. Posle višemesečnog krvavog vojevanja 1877–78, ruska vojska je slomila fanatičnu odbranu Turaka kod Plevne, izbivši ubrzo zatim na obalu Egejskog mora i pred sam Carigrad. U završnoj fazi ovoga rata, Srbija je ponovo zaratila sa Turskom: njena vojska je prodirala u pravcu Pirotu i Vranju, dok Crna Gora nije prekidala rat. Turska je bila na kolenima, molila je za primirje. Rusija je pokušala da nametnjem bilateralnog mira u Sanstefanu (mart 1878) iskoristi svoj ratni trijumf pre nego što se umešaju ostale sile. Tim mirem bila je predviđena nezavisnost Srbije, Crne Gore (uz znatno proširenje) i Rumunije, kao i formiranje velike bugarske države – od Dunava do Egeja i od Crnog mora do albanskih planina.

Ruski rivali su, međutim, budno pratili razvoj događaja. Sinhronizovanim pritiskom oni su je primorali da ceo slučaj iznese pred kongres svih sila, koji je održan u letu te iste godine u Berlinu. Odlukama Berlinskog kongresa (13. jun – 13. jul 1878) temeljno je revidiran Sanstefanski mir. U režiji evropskih sila iscrtana je nova politička karta Balkana koja će biti na snazi sve do 1912. godine. Srbija je dobila nezavisnost i značajno proširenje na jugu (Niš, Pirot, Leskovac, Vranje); Crna Gora nezavisnost uz skoro dvostruko uvećanje državne teritorije; umesto velike Bugarske formirane sa dve autonomne bugarske kneževine (posle nekoliko godina one su se ujedinile); Austro-Ugarska je dobila pravo da na neodređeno vreme okupira Bosnu i Hercegovinu; Turskoj je omogućeno da i dalje drži velike oblasti na Balkanu: Trakiju, Makedoniju, Albaniju, Kosovo, Sandžak, uz već otrcani uslov da tamo sproveđe reforme.

Jasno je, dakle, da se velika istočna kriza (1875–1878) odvijala i u kontekstu sukoba interesa i odmeravanja snaga velikih sila, dok su balkanski narodi bili više objekat nego subjekt toga procesa. Odluke Berlinskog kongresa nisu označile kraj te krize, mada su predstavljale veoma važnu stepenicu u afirmaciji oslobođilačkih

težnji balkanskih naroda. One su u suštini bile samo privremeni kompromis, koji je nosio klicu novih još oštrijih trvjenja i sukoba, i to ne samo među involviranim silama, već i među samim balkanskim narodima i državama.

Rusija je bila nezadovoljna budući da je ostala praznih šaka i pored trijumfa na bojnom polju. Po dobijanju Bosne i Hercegovine bez ispaljenog metka, apetiti Austro-Ugarske su naglo porasli – njene ambicije da pod svoju kontrolu stavi ceo zapadni i središnji deo Balkana postale su nešto kasnije, uklapanjem u nemački projekat „Prodora na Istok”, vrlo uverljive i opasne. Treća relevantna sila, Velika Britanija, počinje od krize 1875–78. da postepeno menja višedecenijsku politiku zaštite Turske u pravcu neprotivljenja borbi balkanskih naroda za nacionalno oslobođenje i državnu nezavisnost. Ova značajna promena, čiji je glavni kreator i zastupnik bio poznati engleski državnik Vilijem Gledston, bila je rezultat procene da Turskoj nema spasa, te da je bolje na Balkanu imati male nezavisne države nego da Rusija (ili neko drugi) iskoristi povoljan momenat i nametne rešenje prema svojoj volji i interesima.

Sukob interesa, upliv i arbitraža velikih sila kumovali su i zametanju velikih sporova među samim balkanskim narodima. San o velikoj, *Sanstefanskoj Bugarskoj*, postaće nacionalni i državni projekat koji će Bugarsku voditi u konflikte sa svim susedima: Srbijom, Grčkom, Turskom i Rumunijom. U to vreme su i albanski prvaci (Prizrenska liga, 1878) istakli projekat stvaranja velike Albanije koja je, osim sadašnje Albanije, trebalo da obuhvati znatan deo Srbije, Crne Gore, Makedonije i Grčke. Od tada pa do danas želja da se ostvari projekat velike Albanije općinjava i okupira albanske nacionalne vođe, izrasta u glavno izvorište srpsko-albanskih sukoba i sve krupniji faktor nestabilnosti na Balkanu.

Srbiji je, i pored teritorijalnog proširenja i priznanja državne nezavisnosti, vojnjom velikih sila uskraćena mogućnost da još tada ispuni cilj oslobođenja i objedinjavanja srpskog naroda i krajeva koji su bili pod otomanskom vlašću; u sklopu Turske i dalje su ostali deo južne Srbije, Kosovo i Metohija i Sandžak, dok je Bosnu i Hercegovinu okupirala Austro-Ugarska (1908).

Region Balkana u periodu od Berlinskog kongresa do Balkanskih ratova (1912) nisu potresali veći oružani sukobi, ali su se ispod relativno mirne površine odvijale intenzivne pripreme za novu, možda finalnu, rundu u dugotrajnoj bitci oko raspodele moći i krojenja državnih granica u ovom delu Evrope. Evropske sile su u to vreme bile zaokupljene pripremama za veliki međusobni obračun, koji se svima činio kao jedino moguće razrešenje akumuliranih rivalstava i sukoba oko prevlasti u svetu. Formirana su dva suprostavljena saveza velikih sila: Antanta (Rusija, Francuska i Velika Britanija) i trojni savez (Nemačka, Austro-Ugarska i Italija). Na istorijsku scenu stupile su dve nove sile – Nemačka i Italija, poletne i ambiciozne, željne da što pre dostignu ostale suparnike. Jedan od važnih pravaca njihovog ekspanzionizma bio je usmeren ka prostoru jugoistočne Evrope, istočnog Mediterana i Bliskog istoka, tako da će one u narednom periodu igrati veoma važnu ulogu u krojenju sudbine ovog dela sveta, dodatno usložnjavati i inače tešku i komplikovanu situaciju, donositi nove probleme, velike nedaće i stradanja tamošnjim ljudima i narodima, što će kulminirati u Drugom svetskom ratu. Iako nije bio centralna tačka konflikta velikih sila, Balkan je zbog strateškog značaja i isprepletanih interesa neprestano bio predmet njihove pažnje. Kad se tome dodaju svi silni nerešeni problemi, visoke tenzije i opasne konfrontacije koji su obeležavali stvarnost Balkana, nije bilo iznenadujuće što je upravo na njegovom tlu zapaljen fitilj do tada najvećeg rata u istoriji čovečanstva.

U tom periodu Srbija se pripremala za završnicu realizacije projekta oslobođenja područja koja su ostala pod turskom upravom. Spoljnopolička orijentacija oslanjanja na Austro-Ugarsku, trasirana na Berlinskom kongresu, koja je bila plod stečenog utiska o povećanoj snazi njene međunarodne pozicije i razočarenja u Rusiju zbog njene namere da stvori veliku bugarsku državu, okončana je padom Obrenovića (1903) i ponovnim vraćanjem Srbije pod okrilje Rusije. *Majski pre-vrat* je označio krupnu promenu srpske nacionalne politike: osim nastavka priprema za rat protiv Turske ona se sve više okreće prema Srbima i ostalim južnoslovenskim narodima u Habzburškoj monarhiji. Novi kurs je vodio Srbiju u oštru konfrontaciju sa Austro-Ugarskom – u očima Beča ona postaje potencijalni „južnoslovenski Pijemont”, činilac koji opasno drma same temelje dvojne monarhije, a time i neprijatelj kojeg neizostavno treba uništiti. Akti neprijateljstva u narednim godinama bili su zloslutna najava onoga što se desilo 1914. godine: *Carinski rat* (1906), *aneksiona kriza* (aneksija Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske 1908.), neprijateljsko držanje Beča prema Srbiji u vreme Balkanskih ratova.

Polumilenijumska prevlast Otomanskog carstva na Balkanu napokon je okončana njegovim porazom u ratu protiv saveza balkanskih država 1912–1913. godine (Srbije, Crne Gore, Bugarske i Grčke). Mada se nisu neposredno vojno angažovale, velike sile su presudno uticale na pripreme, tok i ishod ovog rata. Pod pokroviteljstvom i autoritetom Rusije, balkanske države su sklopile sporazum o vojnom savezu i, barem na papiru, postigle dogovor o podeli oslobođenih teritorija. Ostale sile su prečutno prihvatile ovaj rat, neke od njih ne verujući da je Turska jača i od udružene vojske balkanskih država. Turska je, međutim, doživela brz i potpuni slom na bojnom polju, na šta su velike sile reagovale hitnim sazivanjem konferencije u Londonu (krajem 1912). One jednostavno nisu htеле da prepuste balkanskim državama da same crtaju novu političku mapu Balkana, već su, prema pravu koje su same sebi dodelile, smatrali da to spada u njihovu nadležnost.

Londonska konferencija je potvrdila glavni rezultat ovog rata: Turska je konačno proterana sa Balkana, ostavljen joj je samo uzan pojas teritorije oko Cari grada, dok su sve ostalo podelile Srbija, Crna Gora, Grčka i Bugarska. Ali, formiranjem Albanije kao nezavisne države (1913), na insistiranje Austro-Ugarske, izvršena je krupna revizija sporazuma postignutog među balkanskim saveznicima uoči rata o raspodeli oslobođenih teritorija, što je iniciralo raskol, a zatim i rat između njih (1913). Prvo su zaratile Srbija i Bugarska, a potom su se u rat protiv Bugarske uključile Rumunija i Turska. Potučena Bugarska bila je prinuđena da se odrekne svih spornih teritorija u korist ova svoja četiri suseda.

Balkanski ratovi nisu rezultirali trajnim rešenjima za sporove i probleme koji su već dugo stvarali zlu krv među balkanskim državama i narodima. Naprotiv, nastala su nova neprijateljstva i podele koja će još više opteretiti odnose među njima tokom prve polovine 20. veka, presudno utičući na njihovo svrstavanje u jedan ili drugi tabor zaraćenih sila u oba svetska rata. Neispunjene teritorijalne pretenzije i ambicije o stvaranju vlastite „velike” nacionalne države, usmeravale su neke balkanske države da u oba svetska rata stanu na stranu saveza pod vodstvom Nemačke, koja ih je pridobijala obećanjima da će posle ratne pobjede radikalno revidirati postojeće granice u njihovu korist, to jest ispuniti njihove teritorijalne pretenzije.

Balkan je u Prvom svetskom ratu bio važan poligon diplomatskih i oružanih aktivnosti velikih sila. Rat je i otpočeo na njegovom tlu (Sarajevski atentat 1914), tu je vođena velika bitka za sticanje strateške prednosti i na kraju izvršen pobedonski udar sila Antante probojem Solunskog fronta (1918). I jedan i drugi savez

zaraćenih sila trudio se da privuče što veći broj balkanskih država – a ove su se, pak, osim Srbije i Crne Gore, koje su od samog početka bile uvučene u ratni vrtlog na strani Antante, dugo premišljale i proračunavale, da bi ipak na kraju stupile u rat prema logici o kojoj smo napred govorili: Turska i Bugarska na strani Centralnih sila (1915), a nešto docnije Rumunija i Grčka na strani Antante (1916 – 1917).

Razvoj događaja u Prvom svetskom ratu pokazao je da pitanje „turskog nasleda” nije više u prvom planu, već da se kao dominantna tema na Balkanu nameće pitanje sudbine južnoslovenskih naroda i krajeva pod Austro-Ugarskom, odnosno, vezano s ovim, pitanje ostvarenja ideje o stvaranju zajedničke južnoslovenske države. Sve do pred kraj rata sile Antante (osim Rusije), čija je pobeda bila preduslov realizacije južnoslovenske ideje, zadržavale su staro podozrenje prema ideji stvaranja veće južnoslovenske države, kada su je – suočene sa neminovnošću raspada Habsburške monarhije, snagom jugoslovenske ideje i potrebotom formiranja „sanitarnog kordona” prema sovjetskoj Rusiji – ipak prihvatile i formalno označile na Versajskoj mirovnoj konferenciji (1919–1920).

Pobeda Antante u Prvom svetskom ratu i propast Austro-Ugarske izazvali su krupne promene na političkoj karti Balkana: formirana je jugoslovenska država (Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca) u koju su pored Srbije i Crne Gore ušle Bosna i Hercegovina, Vojvodina, Hrvatska i Slovenija – pokrajine koje su do tada bile u sklopu Austro-Ugarske. Rumunija je priključenjem Transilvanije znatno proširila državnu teritoriju, dok međudržavne granice utvrđene po završetku Balkanskih ratova nisu pretrpele bitnije izmene.

Srbija je u Prvi svetski rat ušla s nadom da će uz pomoć velikih saveznika, prvenstveno Rusije, uspeti ne samo da sačuva nezavisnost već i da privede kraj preko sto godina dugu borbu za oslobođenje i ujedinjenje celokupnog srpskog naroda. U ostvarenje tog cilja Srbija je uložila sav svoj potencijal, kako na bojnom tako i na diplomatskom polju, podnoseći ogromne ljudske i materijalne žrtve. Posle briljantnih pobeda nad Poćorekovim divizijama u prvoj ratnoj godini (Cer, Suvobor – 1914) kod Srba je vladao duh optimizma i vere u konačnu победu, dok su vojni slom u jesen 1915. i stradanje na albanskoj golgoti izazvali veliku potištenost pa i pesimizam, da bi oporavak vojske pod okriljem zapadnih saveznika i njeno uključenje na Solunski front (1918) obnovili pouzdanje u vlastitu snagu i veru u Saveznike, a time i nadu u ostvarenje ratnih ciljeva.

Formiranjem jugoslovenske države 1918. godine, srpski narod se gotovo u celiosti našao pod jednim državnim krovom. Činilo se da je tim aktom ostvaren vekovni san Srba o nacionalnom oslobođenju i ujedinjenju u okviru jedinstvene nezavisne države; da je konačno dostignut veliki cilj u čije su postizanje uložene ogromne žrtve i naprezanja od Karadorđevih ustanika do ratnika sa Suvobora i Solunskog fronta, da su napokon realizovani nacionalni program i ideje za koje su se borili srpski politički, duhovni i intelektualni predvodnici toga vremena. Rezultat je izgledao zaista impresivno: srpski narod rasut na širokom prostoru centralnog i zapadnog Balkana i dela Panonske nizije našao se okupljen pod jednom i to svojom državnom kapom, a sa njim i etnički narodi – Hrvati i Slovenci, koji su još duže od Srba tavorili pod tuđinskim jarmom.

Bez obzira na sve što se dešavalo sa Jugoslavijom tokom njenog postojanja, na sva razočarenja i stradanja koja su doživeli u toj državi, za Srbe su stvaranje Jugoslavije i život u njoj imali određene pozitivne efekte. Okupljanjem i životom u okviru jedne države bitno je olakšana komunikacija unutra do tada politički i kulturno rascepkanog srpskog nacionalnog korpusa. Ta okolnost je uticala na jačanje

nacionalne kohezije i svesti o jedinstvu nacionalnih interesa, ciljeva i sADBine, omogućila bliže upoznavanje, povezivanje i prožimanje unutar nacionalnog bića što je sve skupa vodilo potpunijem kulturnom i duhovnom jedinstvu srpskog naroda. Jugoslovenska država nesumnjivo je bila potencijalno prihvatljiv okvir za život srpskog naroda, okvir u kojem je uz povoljniji splet okolnosti mogao ostvariti svoje istorijske težnje.

Istorijska sADBina, međutim, išla je drugim, znatno nepovoljnijim pravcem. Veliki optimizam, nada i vera u bolju budućnost koji su bili obuzeli Srbe u vreme ratne pobeđe i stvaranja jugoslovenske države vremenom su splaćavali, dok su s druge strane narastali zbuđenost, razočarenje i zabrinutost. Pokazalo se da drugi (Slovenci i Hrvati na prvom mestu) nisu, kao što je to bio slučaj sa Srbima, iskreno i punim srcem prihvatali zajedničku državu. Na nju su prvenstveno gledali kao na prolaznu stanicu, nevoljnu ali neophodnu i neizbežnu, na putu ka krajnjem cilju – formiranju samostalnih nacionalnih država. Nameće se utisak da su boravak u Jugoslaviji proveli čekajući pogodnu priliku da iz nje izadu. Uzaludne su bile želje i nastojanja Srba da se iznade stabilan modus vivendi zajedničke države – države fundirane na klimavim temeljima koji su neprekidno podrivani i povremeno veštacki podupirani i krpljeni.

Ne može se, naravno, s apsolutnim uverenjem tvrditi da Jugoslaviji nije bilo spasa i da na neki način nije mogla izbegi žalosnu sADBinu raspada i nestanka. Možda bi opstala da su bile povoljnije i srećnije istorijske okolnosti od onih u kojima je egzistirala (naročito imajući u vidu turbulencije Drugog svetskog rata i poluvekovnu komunističku vladavinu), da su srpske elite izgradile prihvatljiviji državni koncept i vodile fleksibilniju i promišljeniju politiku, ili, pak, da su politički i duhovni vodi drugih nacija prihvatali i afirmisali tu državu kao dugoročno i solidno rešenje. No, moramo operisati objektivnim činjenicama – a one govore da je ta tvorevina tokom svog postojanja bila u permanentnoj krizi, da je bila izrazito nestabilna, pogotovo u trenucima jačeg mešanja spoljnih faktora, da je poput Damokloovog mača pitanje njenog opstanka neprestano visilo nad njom, da je zadovoljavajuće rešenje tog pitanja bilo krajnje teško, gotovo nemoguće.

U razdoblju između dva svetska rata, koje je predstavljalo period primirja u obraćunu svetskih sila započetom 1914., u balkanskom regionu je dominirao uticaj pobedničkih sila iz Prvog svetskog rata, na prvom mestu Francuske. Prema zamisli zapadnih sila balkanske države su, zajedno sa novoformiranim državama u istočnoj Evropi, trebale da imaju ulogu bedema koji, ispunjavajući prostor između Nemačke i Rusije, s jedne strane sprečava pokušaj obnove nemačkog ekspanzionizma u tom pravcu, a s druge štiti Evropu od prodora „boljševičkog virusa” iz Rusije.

Dominacija uticaja zapadnih sila na Balkanu počela je da kopni posle dolaska Hitlera i nacista na vlast u Nemačkoj (1933). Drska samouverenost i agresivnost fašističkih sila, pred kojima su se povijali pobednici iz Prvog svetskog rata, ubrzano je menjala odnos snaga na jugoistoku Evrope: poražene države iz ovog regiona dižu glavu i ponovo se okreću svom starom savezniku, dok ostale postepeno popuštaju pred pritiskom, da bi na kraju gotovo sve – silom ili milom – pristupile Trojnom paktu, savezu fašističkih sila. Politička slika Balkana i istočne Evrope uoči Drugog svetskog rata potpuno se preokrenula: od strateškog lanca država koje čine tampon između Nemačke i Sovjetskog Saveza pod pokroviteljstvom zapadnih sila nije ostalo ništa. Hitlerovska Nemačka je za tri godine (1938–1941) uspostavila punu kontrolu nad ovim prostorom. Pokušaj Velike Britanije, koja je posle kapitulacije Francuske preko godinu dana sama pružala otpor fašističkoj koaliciji,

da sačuva pozicije barem u Jugoslaviji i Grčkoj završio se potpunim neuspehom: Hitler je odlučnom političkom, a zatim i vojnom akcijom u proleće 1941. pregazio Jugoslaviju i Grčku, primoravši slabašni britanski korpus da napusti Balkan.

Tokom Drugog svetskog rata, sve do 1944, prostor jugoistočne Evrope i Balkana bio je pod kontrolom Sila osovine. Kontrola je nametnuta i održavana preko sistema savezništva sa pojedinim državama (Bugarska, Rumunija, Mađarska), zatim formiranjem komunističkih tvorevina (NDH, Velika Albanija), režima vojne okupacije i direktnе aneksije pojedinih oblasti, što je primenjeno u slučajevima Jugoslavije i Grčke, kao i angažovanjem respektivnih oružanih snaga Vermahta i Italije (do njene kapitulacije septembra 1943).

U okviru opštih ratnih npora, sile antihitlerovske koalicije (Velika Britanija, SAD i SSSR) nastojale su da oslabe fašističke pozicije na Balkanu i obnove svoj uticaj. Osnovni pravci njihovog delovanja u tom pogledu bili su održavanje odnosa sa emigrantskim vladama i političkim grupama koje su ostale na antifašističkim pozicijama i podrška sve snažnijim pokretima otpora na terenu. Ali, kako se bližio kraj rata i izvesnost savezničke pobeđe, među njima se zaoštrila borba oko podele interesnih sfera i uticaja u ovom delu Evrope. U jednom trenutku (oktobar 1944) Čerčil i Staljin su oko toga postigli neformalni dogovor, koji je čak bio izražen u procentima (za Jugoslaviju je bila predviđena podela uticaja na pola – „fifti-fifti”).

Procenti na papiru za pregovaračkim stolom nisu, međutim, bili automatska garancija u bespoštrednoj borbi oko podele uticaja i moći između pobedničkih sila – odlučujuću ulogu je imao odnos snaga u stvarnosti, na terenu. Kardinalnu činjenicu u tom pogledu predstavljaо je prodor Crvene armije kroz istočnu Evropu u jesen 1944, pred kojom se povlačila nemačka vojska, padale kvislinške vlade i Hitlerovi saveznici, a novu vlast u oslobođenim zemljama uspostavljale prosovjetske vlade pod kontrolom komunista. Pobedonosni pohod Crvene armije preko istočne Evrope do Nemačke nije označio samo kraj Drugog svetskog rata, već je iscrtao i novu političku mapu Evrope, duž koje će se ubrzo povući oštra linija razgraničenja („gvozdena zavesa”) između dva suprotstavljenih vojno-politička i ideološka bloka koja će potrajati gotovo pola veka. Gotovo ceo Balkan se tada našao u sovjetskoj zoni uticaja, izuzimajući Grčku koju su Velika Britanija, a potom i SAD, jedva održale u okviru svoje interesne sfere.

Srpski narod je teško postradao u Drugom svetskom ratu. Bio je na udaru Hitlerove odmazde i represija okupacionih vlasti, žrtva stravičnog ustaškog genocida u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i progona od strane albanskih balista na Kosovu i Metohiji, terora mađarskih i bugarskih okupacionih vlasti. Bio je, uz sve to, i žrtva vlastite deobe – užasnog građanskog rata vođenog ismeđu dva antifašistička pokreta: legitimističkog, nacionalno orijentisanog, pod vođstvom generala Draže Mihailovića i komunističkog pod vođstvom Josipa Broza Tita. Ishod ovog sukoba, a time i posleratna sudbina zemlje, sasvim sigurno je više zavisio od veštine u pridobijanju spoljne podrške i konstelacije snaga pobedničkih sila, nego od nadmoći u međusobnom ratovanju. U tome je partizanski pokret pod vođstvom Tita i komunista imao više uspeha, ali i sreće – presudan je svakako bio nastup Crvene armije preko istočnog dela Jugoslavije.

Jugoslavija, kao država i kao ideja, prošla je u vreme Drugog svetskog rata kroz najteža iskušenja. Još u kratkotrajnom Aprilskom ratu 1941. pokazala se labilnost njene strukture, na šta su u velikoj meri i računale fašističke sile prilikom planiranja napada na nju. One su u svom propagandnom nastupu isle sa tezom da je Jugoslavija veštačka „versajska”, „velikosrpska” tvorevina koju treba rasparčati

na više delova. Budući da su na takvoj platformi zadobili podršku značajnog dela nacionalnih vođstava nesrpskih naroda, one su posle kapitulacije jugoslovenske vojske veoma brzo i lako pristupile praktičnoj primeni svojih planova i obećanja. Kraljevina Jugoslavija je izbrisana s političke karte, a od njenih delova su napravljene dve formalno nezavisne nacionalne države (smanjena Srbija i uvećana Hrvatska), dok su drugi u različitim formama (aneksija ili okupaciona uprava) bili priključeni okolnim državama, Hitlerovim saveznicima, ili su se, pak, našli u statusu oblasti pod direktnom okupacionom upravom Nemačke i Italije. Tako je za fašističke sile, Jugoslavija kao država prestala da postoji. S druge strane, međutim, sile antihitlerovske koalicije su još u ranoj fazi rata zauzele jasan stav o očuvanju principa legitimnosti u međunarodnim odnosima, što je u praksi značilo da se neće priznati nijedan akt fašističkih sila u smislu promena granica i državnog statusa zemalja koje su bile žrtve njihove agresije (Atlantska povelja, avgust 1941). Takav stav velikih savezničkih sila i jasno jugoslovensko opredeljenje dva najjača pokreta otpora u zemlji – partizanskog i ravnogorskog – stvorili su uslove da se svršetkom rata i pobedom antifašističkih snaga ne postavlja pitanje opravdanosti i smisla opstanka jugoslovenske države. Jedino pravo pitanje koje se postavljalo u tom trenutku bilo je pitanje njenog unutrašnjeg uređenja, a i ono je u dobroj meri već bilo unapred razrešeno pobedom partizanskog pokreta, čije je vođstvo još u Jajcu krajem 1943. proglašavalo da će se Jugoslavija posle rata urediti na principima federalizma, dok je svoj drugi fundamentalni naum – zavоđenje komunističkog sistema još jedno vreme prikrivalo kao svoje zvanično opredeljenje.

Kao što je rečeno, neposredno po svršetku Drugog svetskog rata u regionu jugoistočne Evrope je dominirao sovjetski uticaj. U Jugoslaviji, Albaniji, Bugarskoj, Rumuniji i Mađarskoj instalirani su komunistički režimi, koji su sve ove zemlje čvrsto vezali za Moskvu. Zapadne sile su zadržale uticaj samo u Turskoj i Grčkoj, ali su i one bile pod pritiskom sovjetske ekspanzije prema jugu, naročito Grčka u kojoj je vođen građanski rat između vladinih snaga i prosovjetski orijentisanih pobunjenika (1946-49). No, tada su na istorijsku scenu u ovom delu sveta stupile SAD, zamenjujući onemoćalu Veliku Britaniju, koja očito nije mogla da parira sovjetskom izazovu. Trumanovom izjavom o izdašnoj materijalnoj i vojnoj pomoći Turskoj i Grčkoj (1947) i njihovim uključivanjem u Maršalov plan i NATO, SAD su uspele da stabilizuju južno krilo zapadnog saveza i ojačaju pozicije zapadnih sile u istočnom Sredozemlju i na Balkanu. Od tada su SAD neprekidno uvećavale i učvršćivale svoj uticaj, da bi do kraja 80-tih godina 20. veka preuzele nesporno vodeću ulogu u ovom regionu.

Situacija se za njih poboljšala kad je Tito neočekivano otkazao poslušnost Staljinu (1948), raskinuo veze sa Sovjetskim Savezom i ostalim zemljama sovjetskog lagera i počeo da se okreće Zapadu. Izlaskom Jugoslavije iz sovjetske sfere uticaja bitno su oslabljene sovjetske a ojačane zapadne pozicije na Balkanu. No, Jugoslavija ipak nije prešla u zapadni tabor: odmah posle Staljinove smrti (1953) Tito je normalizovao odnose sa Kremljom i sredinom pedesetih godina izgradio neutralnu poziciju – „čardaka ni na nebu ni na zemlji”, odnosno neke vrste mosta i tampona između Istoka i Zapada. Takva pozicija, praćena izdašnom pomoći Zapada, prvenstveno SAD, preko tri decenije je obezbeđivala visoke privilegije vladajućoj nomenklaturi, ali i relativno visoku stabilnost države, ekonomski prosperitet i porast životnog standarda stanovništva zahvaljujući čemu su Tito i komunistička partija uživali apsolutni monopol vlasti, a da pri tom nisu morali primenjivati drastičnu i otvorenu represiju, kao što je to bila praksa u drugim komunističkim državama.

Jugoslovenska država je, i pored komplikovane federalne strukture i jačanja partikularnih težnji federalnih jedinica, odavala utisak stabilnosti, dok su se ekonomski prosperitet i kontinuirano poboljšanje životnog standarda zasnivali na povoljnim inostranim kreditima, nepovratnoj pomoći, odlasku preko milion ljudi na rad u zapadnoevropske zemlje.

U poslednjoj deceniji 20. veka, prostor Balkana se još jednom našao u vrtlogu žestokih konfrontacija i razračunavanja na nacionalnoj, verskoj i državnoj osnovi, te novog snažnog uplitanja međunarodnih faktora. Najnovija epizoda u dugo povesti balkanskih sukobljavanja bila je indukovana preraspodelom moći i uticaja u ovom delu sveta kao posledici drastičnog poremećaja odnosa snaga na globalnom planu posle kolapsa komunističkog sistema u istočnoj Evropi, raspada Sovjetskog Saveza i raspuštanja Varšavskog ugovora, čime je označen kraj globalnog balansa uspostavljenog sredinom 20. veka na kojem se bazirala relativna stabilnost ovog regiona. U epicentru toga vrtloga našli su se Jugoslavija i srpski narod – raspršen i izmešan s drugim etničkim grupama na većem delu njegovog prostora, opterećen ideološkim i nacionalnim zabludama i u suštini nerešenim nacionalnim pitanjem, predvođen neodgovornim i samoproklamovanim kriptokomunističkim političkim vođstvom i samoproklamovanom intelektualnom elitom, suženih vidika i zastarelih atavističkih pogleda.

Na svetlo dana su izašli dugo vremena prigušivani nacionalizmi i separatizmi, praćeni jakim nabojem mržnje i želje za osvetom, iza čega je sledila bespoštедna bitka za teritorije i formiranje novih nacionalnih država kroz niz oružanih obraćuna u kojima su učestvovali različite vojne i paramilitarne grupacije. Na teritorijama zahvaćenim ratnim požarom činjeni su masovni zločini, progonilo se i nasilno raseljavalo civilno stanovništvo, pljačkana i razarana materijalna dobra. U krvavom kolopletu, neviđenom na tlu Evrope od vremena Drugog svetskog rata, raspadala se i nestajala zajednička jugoslovenska država, a vodeći međunarodni faktori, odnosno velike sile, započele novo, izuzetno snažno, uplitanje u regulisanje odnosa na Balkanu.

Ispostavilo se da narodi i države ovog regiona nisu u stanju da iskoriste iznenadno iskrslu priliku koju je pružao trenutak sniženog nivoa prisustva vodećih svetskih faktora, čiju su pažnju u to vreme plenili pitanje ujedinjenja Nemačke, raspad SSSR-a i proces emancipacije istočnoevropskih država, da sami, političkim sredstvima, na miran i civilizovan način, prevaziđu sporove i nepoverenja i regulišu međusobne odnose u skladu s opštim trendom nastalim na ruševinama Berlin-skog zida. Bila je to jedinstvena prilika da napokon njihove političke, intelektualne i duhovne elite u većoj meri sprovedu stari slogan „Balkan balkanskim narodima”, da moćnim spoljnjim činiocima demonstriraju volju i sposobnost da su u stanju da, uz njihovu pomoć, lišenu manira tutorstva, grade i čuvaju stabilnost i otvaraju perspektivu saradnje i progrusa regionala Balkana.

Pokazalo se, međutim, da lokalne elite ni svojom znagom ni zrelošću nisu do rasle takvom istorijskom izazovu, da Balkan nije prestao da bude neuralgična tačka, potencijalno „bure baruta” na širem planu, da je svest ljudi na tim prostorima još snažno opterećena sukobima i animozitetima iz prošlosti, da, na kraju krajeva, nisu dovršeni istorijski procesi započeti pre više od dva stoljeća bitkom za turško, a docnije i habzburško nasleđe. Neminovno je sledila nova, ko zna koja po redu intervencija spoljnih činilaca (velikih sila), motivisana mešavinom nastojanja da se sanira jedno opasno žarište i pojača vlastita pozicija u ovom delu sveta. Vodeću ulogu je preuzeila grupacija zemalja, pobednika iz tek završenog „hladnog rata”, okupljenih u NATO-u i predvođenih jedinom preostalom globalnom silom –

SAD. One su tokom desetogodišnjeg angažmana uspele da se vojno i politički instaliraju u čitav region, uspostave generalnu kontrolu i barem privremeno otklone opasnost od novog većeg oružanog konflikta, što ni u kom slučaju nije značilo da su rešeni problemi zbog kojih je otpočeo najnoviji ciklus balkanskih ratova.

Iznenadnu, istorijsku značajnu promenu odnosa snaga na globalnom planu i dramatičan tok zbivanja na Balkanu, prvenstveno na prostorima bivše Jugoslavije, niko nije spremno dočekao – ni vodeći međunarodni faktori ni balkanski narodi i države. Bilo je puno oklevanja, grešaka, loših procena u definisanju vlastitih pozicija i politike. Vremenom su, međutim, gotovo svi učesnici ove drame definisali svoje interesе i ciljeve, kao i metode za njihovo postizanje. Izuzetak su jedino bili Srbi, koji su inače bili najveća žrtva ovih zbivanja. U nizu počinjenih grešaka, najteže posledice je imala katastrofalno loša procena odnosa snaga na globalnom nivou, značaja uticaja spoljnog faktora na ovim prostorima i sopstvenog položaja u spoljnopoličkom okruženju. Ta greška, koja se nikako nije ispravljala, neminovno je dovela Srbiju i srpski narod u pogubnu poziciju da vlastito nacionalno pitanje rešava ne uz pomoć i razumevanje vodećih svetskih činilaca – kao što su to sa više ili manje uspeha praktikovali svi srpski vođi i državnici do polovine 20. veka – već, naprotiv, u konfrontaciji s njima. Izgleda da je samo srpska politička i intelektualna elita ignorisala krupne promene u svetskim razmerama – kao da nije razumela ili nije htela da razume novu realnost, živeći u uverenju da su odnos snaga u svetu i međunarodna pozicija Jugoslavije (odnosno Srbije), ako ne baš isti, a ono slični onima iz Titovog vremena. Takve krupne greške i zablude nanele su ogromnu štetu srpskim nacionalnim i državnim interesima tokom sukoba izazvanih raspadom Jugoslavije: gubitak velikog dela teritorije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini na kojoj su Srbi vekovima obitavali, srozzavanje ugleda i pozicije Srbije u međunarodnim relacijama, devastiranje ekonomskog potencijala zemlje, enorman porast nezaposlenosti i socijalne bede, intenziviranje procesa separacije Crne Gore iz federalne zajednice formirane posle raspada „velike“ Jugoslavije – da bi kulminaciju sveopštег propadanja obeležili tromesečno bombardovanje Srbije od strane NATO-a u proleće 1999. i praktično izuzimanje Kosova i Metohije iz državno-pravnog okvira Srbije.

Velike sile su nesumnjivo imale ogroman, često presudan uticaj na istorijske tokove i zbivanja u regionu Balkana u poslednja dva veka. To je neretko stvaralo velike probleme, nanosilo štetu, nepravdu ili zlo pojedinim narodima ili regionu u celini, ali, s druge strane, ne može se negirati niti smetnuti s uma istorijska istina od suštinske važnosti: da su ovdašnji narodi, među njima i Srbi, stekli nacionalnu slobodu i stvorili nezavisne države upravo zahvaljujući pomoći evropskih sila.

ODABRANA LITERATURA

- Istorija srpskog naroda*, V(1), V(2), VI(1) i VI(2), Beograd 1994; V. Popović, *Istočno pitanje – istorijski pregled borbe oko opstanka Otomanske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo 1965; S. Novaković, *Tursko carstvo pred Srpski ustankom 1790–1904*, Beograd 1804; V. Cubrilović, *Istorijska političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1958; V. Jovanović, *Srpski narod i istočno pitanje*, Novi Sad 1863; M. Gavrilović, *Miloš Obrenović, I–II*, Beograd 1908–1909; R. Ljušić, *Kneževina Srbija (1830–1839)*, Beograd 1986; J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije za vreme srpskih ratova za oslobođenje i nezavisnost*, I–II, Beograd 1896–1898; K. Bourne, *The Foreign Policy of Victorian England 1830–1902*, Oxford 1970; M. Vojvodić, *Srbija u međunarodnim odnosima krajem XIX i početkom XX veka*, Beograd 1988; S. Terzić, *Srbija i Grčka (1856–1903); Borba za Balkan*, Beograd 1992; V. Čorović, *Borba za nezavisnost Balkana*, Beograd 1937; *Istorijska diplomatičija*, I–II – sastavili U. M. Hrvostov i I. I. Minc u redakciji V. P. Potemkina, Beograd 1949; D. Đorđević, *Izlažak Srbije na Jadransko more i Konferencija ambasadora u Londonu 1912–1913*, Beograd 1956;

W. Seaton – Watson, *The Southern Slav Question and the Hapsburg Monarchy*, New York; Howard Fertig, 1969; A. Mitrović, *Srbija u Prvom svetskom ratu*, Beograd 1984; M. Ekmečić, *Ratni ciljevi Srbije*, Beograd 1973; N. Popović, *Odnosi između Srbije i Rusije u Prvom svetskom ratu*, Beograd 1977; D. Živojinović, *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914 – 1918*, Beograd 1980; D. Šepić, *Italija, Saveznici i jugoslovensko pitanje*, Zagreb 1970; D. Stanković, Nikola Pašić, *Saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd 1984; U. Ostojić, *Sjedinjene Američke Države i Srbija 1914 – 1918*, Beograd 1994; D. Borozan, *Velika Albanija, porijeklo ideje, praksa*, Beograd 1995; A. Mitrović, *Jugoslavija na konferenciji mira 1919 – 1920*, Beograd 1969; V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, Beograd 1985; B. Krizman, *Spoljna politika Kraljevine Jugoslavije*, Zagreb 1970; B. Gligorijević, *Komiнтерna, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992; V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, Beograd 1983; J. Hopfner, *Jugoslavija u krizi (1934 – 1941)*, Rijeka 1973; Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934 – 1940)*, Beograd 1986; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd 1992; V. Đuretić, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, Beograd 1985; E. Barker, *Britanska politika na Balkanu u Drugom svetskom ratu*, Zagreb 1978; W. Roberts, *Tito, Mihailović and Allies 1941 – 1945*, New York / New Brunswick 1973; K. Nikolić, *Istoriјa Ravnogorskog pokreta 1941 – 1945*, Beograd 1999; D. Biber, *Tito – Churchill. Strogo tajno*, Zagreb – Beograd 1981; Zbornik radova: *Balkan posle Drugog svetskog rata*, Beograd 1996; D. Tripković, *Prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija 1945 – 1948*, Beograd 1990, Zbornik radova: *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, Beograd 1999; D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu; Odnosi s velikim silama 1949 – 1955*, Zagreb 1988; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1953 – 1955; Jugoslovensko približavanje NATO-u*, Beograd 2000; J. Pieterski, *Nacije, Jugoslavija, Revolucije*, Beograd 1985; B. Petranović – M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd 1991; Lj. Dimić, *Srbija u Jugoslaviji*, Novi Sad 2001; Zbornik radova: *Jugoslovenska država 1918-1998*, Beograd 2000; D. Bataković, *Yugoslavie – Nations, Religions, Ideologies*, Lausanne 1994; Zbornik radova: *Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima 1878 – 2000*, Beograd 2001.

ĐOKO TRIPKOVIĆ

THE GREAT POWERS AND THE SERBIAN QUESTION IN THE 19TH AND 20TH CENTURY

Summary

The Balkans, as part of the region of southeastern Europe and the eastern Mediterranean and an extremely sensitive and important geo-strategic area, has always been the subject of interest for the great powers, one of the focal points of their rivalry and confrontations in the continuing struggle for power in this part of the world. Hence, these powers have long had a strong influence on the events in this region, and on the fate of the countries occupying it and their inhabitants. The region of the Balkans is characterized by vast ethnic and religious variety and mixture, as well as by political divisions and antagonisms, and by divergence resulting from adherence to different systems of government or by being part of the interest sphere of one of the great powers.

The present situation is the direct consequence of the actions undertaken by the great powers in the past two hundred years i.e., from the time the European powers, Austria and Russia followed by others, began the process of suppressing the control of the weakening Ottoman Empire in Europe. The so-called eastern question was opened, a complex and sensitive issue, which set off a race for supremacy among the European powers and led to many disputes and wars with varying degrees of success for all involved. One of the consequences of the global conditions in this region has been the birth of various national movements formed in different periods by the peoples of the Balkans with the desire of attaining various national ideals and aims in the specific interaction of their own efforts and the actions of the great powers. The result has been the formation of independent Balkan states, weighed down by a heritage of numerous disputes, rivalries, and animosity not only among the Balkan nations but also between the great powers. Despite the fact that the eastern question was basically resolved by the Balkan Wars of 1912 and 1913, certain aspects of this issue have survived to the present day.

The Serb people, present in both the central and the western parts of this region, living side by side and intermixing with many other ethnic groups yet retaining a strong tradition of statehood, have, like the other Balkan nations, been exposed to the influence of powerful external factors. The interaction between these factors and those born within the Serb nation has determined the historical fate of this people. The course ultimately taken and the wisdom of the decisions has mostly depended on the ability of the Serb ruling political elite to harmonize the interests of their people and country to the interests and intentions of the leading world factors at any period in Serb history.

KONCEPCIJE RUSKOG MINISTRA INOSTRANIH POSLOVA IZVOLJSKOG O ANEKSII BOSNE I HERCEGOVINE

ABSTRACT: U tekstu se analiziraju diplomatske koncepcije Izvoljskog u kojima se pitanje Bosne i Hercegovine vezivalo za pitanje Moreuza. Prema stavovima Izvoljskog to je bilo jedno od prioritetsnih pitanja ruske spoljne politike.

Stupivši na mjesto ministra inostranih poslova Rusije 1906. godine, Izvoljski¹ je sklopio sporazum sa umjerenom buržoaskim krugovima. Na toj osnovi trebalo je da počiva njegova spoljna politika. Zbog toga je on zadobio simpatije liberalne buržoazije u zapadnoevropskim parlamentarnim zemljama. Na drugoj strani ruski reakcionarni krugovi tražili su zbljižavanje sa Hoencolernima i Habzburgovcima, tako da je Izvoljski morao da lavira između njih.²

U uslovima naraslog antagonizma između Njemačke i Velike Britanije, spoljnopolička orijentacija Rusije postala je glavno pitanje kojim se rukovodio Izvoljski kada je stupio na mjesto ministra inostranih poslova.³

U jesen 1906. Izvoljski je već istupio sa preciznim stavom u vezi sa ruskom spoljnom politikom. Posjetio je London i Pariz i pregovarao sa vodećim političari-ma Francuske, Njemačke i Austro-Ugarske, da bi iz tih odvojenih razgovora izveo zaključak gdje je mjesto Rusije.⁴

Velikodržavni interesi Rusije su u Evropi i na Balkanu, bio je mišljenja ruski ministar inostranih poslova. Ako su pitanja evropske politike koja je trebalo regulisati sa Engleskom bila dosta jasna, puteve regulisanja odnosa sa Njemačkom trebalo je tražiti. Prilikom svog prvog diplomatskog koraka poslije stupanja na dužnost ministra inostranih poslova, rekao je pomoćniku njemačkog ministra inostranih poslova Šenu da rusko-njemački odnosi imaju prvorazrednu ulogu u spoljnoj politici Rusije i da on namjerava da i ubuduće tim odnosima da prijateljski karakter, ukoliko je to moguće.⁵

Namjera Izvoljskog je očigledno bila da Njemačku, po mogućnosti, što više udalji od Austro-Ugarske, kako bi se lakše suprotstavio ovoj drugoj u njenoj ekspanzionističkoj politici na Balkanu.

¹ A. P. Izvoljski je rođen 1856. godine u Vladimirsкој guberniji. Njegova karijera imala je puno uspona i padova. Godine 1882. naimenovan je za prvog sekretara ruske misije u Rumuniji odakle je ubrzo premješten na sličnu dužnost u Vašingtonu. Diplomatsku službu nastavio je u Vatikanu, gdje je 1894. naimenovan za ruskog poslanika. Poslije tri godine provedene u Rimu, Izvoljski je poslat na Balkan – za poslanika u Srbiji. Vreme 1896.–1899 proveo je pri bavarskom dvoru u Njemačkoj, a 1899. postao je poslanik u Japanu. Od druge polovine 19. vijeka na Dalekom istoku vodila se borba između velikih sila o podjeli uticajnih sfera u Kini. Izvoljski je imao ulogu mirovnog posrednika u regulisanju spornih pitanja putem kompromisa, podjele sfere uticaja i određivanja Rusije od Koreje u korist kompenzacije za očuvanje tog uticaja u Mandžuriji. Opasan razvoj dogadaja koji je Rusiju vodio u rat sa Japanom uticao je da bude opozvan iz Tokija 1902. godine i postavljen na mjesto poslanika u Kopenhagenu. Poslije dugogodišnje diplomatske službe u inostranstvu, 1906. postao je ministar inostranih poslova Rusije. Izvoljski je uspio da izgradi jak autoritet i stekne veliko povjerenje cara Nikolaja II; često je „uspjevao da mu nametne svoju volju“ (*Русская дипломатия в портретах*, Москва 1997, 338–339).

² A. B. Игнатьев, *Внешняя политика России 1905–1907*, Москва 1986, 109.

³ *Русская дипломатия в портретах*, 341.

⁴ A. B. Игнатьев, н. д., 110.

⁵ *Isto*, 11–112.

U štampi i diplomatskim krugovima često su se izražavale prepostavke o tome da će sporazum sa Bećom za vrijeme novog ministra biti oslabljen. Smatralo se vjerovatnim, pošto nije bio lično vezan Mircštetskim sporazumom, da će Izvoljski jasno i odlučno reagovati na austrijsku ekspanziju na Balkanu. Međutim, on nije žurio da opravda te prognoze. Prilikom prvog susreta sa svojim austrijskim kolegom Ernetalom, Izvoljski se predstavio kao učenik Lobonova – Rostovskog (svog prethodnika) i zaštitnik sporazuma postignutog 1897.⁶

Njegove izjave često su bile kontradiktorne. Dok se na jednoj strani predstavljao kao zaštitnik očuvanja ravnoteže na Balkanu, na drugoj se zalagao za aktiviziranje ruske spoljne politike. U razgovoru sa A. S. Suvorinom, izdavačem „Novog Vremena”, vođenim u avgustu 1907. godine istakao je da Rusija treba da ima slobodne ruke za djelovanje u Evropi i da je samo „uspješan rat” može uzdići kao državu.⁷

Na posebnom savjetovanju Ministarskog savjeta, održanom sredinom februara 1908., a posvećenom situaciji u maloazijskoj Turskoj i prilikama na Balkanskom poluostrvu, otvarajući debatu o spoljnoj politici i zadacima Rusije, Izvoljski je ocijenio da ruska vlada treba da se zauzme za aktivniju spoljnu politiku na Balkanu, s obzirom na to da su se prilike na Dalekom istoku stabilizovale. Ukoliko bi ostala po strani događaja na Balkanskom poluostrvu, rezonovao je Izvoljski, Rusija bi se izložila riziku da izgubi sve ono što je vjekovima sticala: prije svega da izgubi status velike sile i zauzme položaj drugorazredne države. Po njegovoj ocjeni, ruska vlada bi trebalo da pokloni pažnju Balkanu zbog toga što je Austro-Ugarska nagovijestila široki plan ne samo kulturne i ekonomске već i političke ekspanzije na poluostrvu. Kritikujući politiku svoga prethodnika, grofa Lamzadorfa, koja je samo „zamrzavala” bolna pitanja balkanskih odnosa, a polazeći od činjenice da glavni ruski suparnik prelazi na put otvorene ekspanzije, Izvoljski je predlagao da se „otvori tursko pitanje u cjelini” pri čemu se Rusija ne bi ustručavala ni od direktnog vojnog angažovanja. To je značilo da se Rusija odlučuje za radikalnu promjenu spoljнополитичког курса. Koncepciju ministra inostranih poslova podržavao je načelnik generalštaba general Palicin.⁸

Spoljнополитички program koji je Izvoljski istakao na savjetovanju 1908. godine nije mogao biti realizovan bez teškoća. Iстicanjem austrougarskih planova na Balkanu, ruski ministar je morao da lavira između onih koji su smatrali da ne treba rušiti stari austroruski sporazum i drugih, koji su tvrdili da je on postao nevažeći pošto ga je Austro-Ugarska već pogazila.⁹

U ostvarenju svojih političkih kombinacija Izvoljski je bio veoma uporan, bez obzira na protivljenje nekih političkih činilaca u zemlji, pogotovo u pitanju realizacije rusko-engleskog reformskog programa u Makedoniji. Austrougarski planovi na Balkanu bili su direktna prijetnja njegovoj realizaciji. Ako bi Rusija na prvom koraku pokazala slabost pred austrougarskom diplomatijom, to bi značilo priznavanje njene dominacije na Balkanskom poluostrvu. Svjestan vojne slabosti i unutrašnje krize u Rusiji, Izvoljski je nastojao da svojim energičnim nastupima ukaze Beću na to da Rusija neće skrštenih ruku posmatrati austrougarsku ekspanziju.

Dana 19. juna / 2. jula 1908., dakle oko tri mjeseca pred aneksiju Bosne i Hercegovine, Izvoljski je austrijskom ministru inostranih poslova Ernetalu uputio tajni memoar, koji je imao dva dijela: jedan o austrijskom programu željeznica na Bal-

⁶ Isto, 113. Izvoljski je ovom izjavom htio naglasiti da Rusija teži održanju status quo-a na Balkanu, a sporazumi iz 1897. i 1903. obavezivali su Austriju na isto.

⁷ А. В. Суворин, *Днешник*, Москва-Петесбург 1923, 376.

⁸ Branko Pavićević, *Rusija i aneksiona kriza 1908 - 1909*, Titograd 1984, 25-26.

⁹ Isto, 32.

kanu i drugi političke prirode. Ruski ministar je podržao austrijski projekat o izgradnji Sandžačke željeznice, pod uslovom da se Ernetal ne protivi srpskom projektu o izgradnji Jadranske željeznice. Obostrana predusretljivost u pružanju podrške realizaciji tih projekata bila je krajnje neiskrena i sa jedne i sa druge strane.¹⁰

Drugi dio tajnog memoara sadržavao je tri stava. U prvom stavu se isticalo da sporazum između Rusije i Austro-Ugarske teži održanju status quo-a na Balkanu. Ruski ministar je pritom naglasio da je bosansko-hercegovačko pitanje veoma važno evropsko pitanje, koje se ne može riješiti posebnim sporazumom između Rusije i Austro-Ugarske. Drugi stav je glasio: „U taj kompleks spada pitanje o Carigradu i okolnoj teritoriji, i o Moreuzima”. Treći stav, koji je bio u vezi sa prethodna dva, glasio je: „No, ako bi se ukazala potreba usled raznih eventualnosti, ruska vlada je voljna da stupi u diskusiju o svim ovim pitanjima”. Očigledno je bilo da je već tada, u tajnosti, Izvoljski vezivao bosansko pitanje za pitanje Moreuza.¹¹ To je za njega bilo prioritetno pitanje ruske spoljne politike. Sve događaje na Balkanu, počev od reformi u Makedoniji do bosanskog pitanja, podredio je ostvarenju toga cilja.

Njegova kolebljivost u pogledu bosanskog pitanja dala se naslutiti još prije aneksione krize. Govoreći o osnovnim smjernicama ruske spoljne politike, na zasjedanju Dume 4. aprila 1908., Izvoljski je istakao da je prvorazredna obaveza ministra inostranih poslova, kada se sretne licem u lice sa novim problemom iz oblasti spoljne politike, da odstrani iz svojih misli svaku pristrasnost. Ministar inostranih poslova dužan je prije svega da shvati da njegov cilj nije diplomatska pobjeda, već obezbjeđenje realnih državnih interesa, sa odbacivanjem svega što može dovesti do ozbiljnih zapleta.¹²

Krajem 1907. i početkom 1908. Izvoljski je razvio politiku sporazuma i balansiranja kako u Evropi tako i u Aziji i na Srednjem i Dalekom istoku.¹³ Oslanjaјуći se suviše na sporazume sa Engleskom i Austro-Ugarskom, nije pokazao dovoljno političke mudrosti. Sporazum sa ovom prvom uglavnom je bio vezan za sprovodenje reformskog programa u Makedoniji, dok je Engleska, iako članica Trojnog saveza, sa podozrenjem gledala na aktiviziranje ruske politike na Balkanu. Pomenute izjave Izvoljskog, o tome da Rusija ne treba da se upušta u ozbiljnije zaplete, bile su prije svega usmjerene na rusku politiku prema Austro-Ugarskoj. Ključ uspješne politike Rusije, po njegovom mišljenju, bio je Balkan; po mogućnosti, Rusija je trebalo da teži očuvanju status quo-a, dok se ne steknu povoljne okolnosti za aktivniju politiku u tom regionu. Austro-Ugarska, međutim, nije namjeravala da se drži postignutih sporazuma kako je to računao Izvoljski.

Politika balansiranja zahtijevala je veliku mudrost i jedinstvo pogleda vladinih krugova. Ali tako nije bilo. Rukovodstvo MID oličeno prije svega u liku A. P. Izvoljskog, kao i sam car Nikolaj II i neki predstavnici vojnih krugova bili su skloni da precjene postignute uspjehe i perspektive koje su se otvarale pred njima. Poslije putovanja po Evropi 1907. godine ruski ministar inostranih poslova u izveštaju caru je ocijenio da „Imperiji predstoji mir i zaključenje diplomatskih sporazuma, koji će nas štititi od novih komplikacija na Istoku, koji će Rusiji vratiti punu slobodu akcija i povratiti joj raniju ulogu u redu velikih evropskih država”. Iz te prilično optimističke ocjene izvodili su se zaključci o mogućnosti vođenja aktivnije politike, dobijanju jače podrške od saveznice Francuske, korišćenju zbljaza-

¹⁰ Dimitrije Popović, *Izvoljski i Ernetal*, Beograd 1927, 11.

¹¹ Isto, 12.

¹² Citirano po B. Pavićeviću, n. d., 216 (dok. 119).

¹³ A. B. Игнатьев, *Внешняя политика России 1907 - 1914*, Москва 2000, 59.

vanja sa Engleskom radi učvršćivanja ruskih interesa na Balkanu, izmjena režima plovidbe u Moreuzima u korist Rusije.¹⁴

Cilj pregovora Izvoljskog u Buhlau (Moravska) sa Ernetalom, početkom septembra 1908, bio je da se prije svega Rusiji obezbjedi dominacija na Moreuzima, a za uzvrat Austro-Ugarskoj prečutno odobri da anektira Bosnu i Hercegovinu. Tako ishitreni potez Izvoljskog naišao je na osudu Ministarstva savjeta. Prebacivalo mu se to što je na te pregovore išao bez znanja vlade. Većina članova savjeta bila je mišljenja da put Izvoljskog može „dvesti do velikih komplikacija na Balkanu“ i tražili su njegov povratak prije nego što su pregovori završeni. Car je takođe zahtevao od njega da prekine pregovore iako je otisao uz njegovo odobrenje.¹⁵ Ruski ministar inostranih poslova morao je da izdrži dosta neprijatne trenutke kada je Ministarski savjet izrazio sumnju u ispravnost spoljnopolitičkog kursa Rusije, a car se blagovremeno ogradio od njega. Njegova reputacija je bila ozbiljno narušena, a u ruskoj i svjetskoj štampi pojavile su se tvrdnje da predsjednik vlade Stolipin i drugi ministri ne odobravaju njegovu avanturističku politiku.¹⁶ Jedini izlaz on je bio u istupanju pred Dumom, da bi na taj način obezbijedio podršku javnog mnjenja.¹⁷ Pregovarajući sa Ernetalom u Buhlau Izvoljski je, kako kaže tadašnji srpski poslanik u Petrogradu, „bio i suviše povjerljiv, što će tek shvatiti kada je bilo kasno. I jedan i drugi imali su razloga da kriju pravu istinu; grof Ernetal što je izvršio prevaru, a ruski ministar što se dao prevariti“. Izvoljski je od svog austrijskog kolege tražio da mu na vrijeme javi kada bude htio da izvrši aneksiju, kako bi za to mogao da pripremi javno mnenje, ali i neke zvanične krugove koji se nijesu slagali sa njegovim spoljnopolitičkim potezima. Računao je takođe da ima vremena da se prije toga posavjetuje sa evropskim kabinetima i obezbjedi i na drugoj strani podršku regulisanja pitanja Moreuza. Razgovori koje je vodio sa svojim kolegom u Rimu, Londonu, Parizu i Berlinu nijesu dali rezultata po tom pitanju. Austrougarski ministar iskoristio je njegov put po Zapadnoj Evropi da objavi aneksiju.¹⁸ Proglašenje aneksije Bosne i Hercegovine zateklo je Izvoljskog u Parizu. U intervjuu novinaru francuskog lista *Le Tems* priznao je da ga je Ernetal upozorio na to da će izvršiti aneksiju i da je on faktički dao saglasnost. Tvrdio je, međutim, da je svoj pristanak uslovljavao prethodnim sazivanjem međunarodne konferencije i zahtevom da se Berlinski ugovor ne može promijeniti bez saglasnosti svih država potpisnica.¹⁹ Još tada je izjavio da aneksija ni u kom slučaju ne može biti casus belli.²⁰

Budući da su razgovori u Buhlau između Ernetala i Izvoljskog vođeni u tajnosti i da o njima saznajemo samo na osnovu ličnih bilježaka obojice ministara, mišljenja smo da se pouzdano ne može tvrditi da ruski ministar nije bio obaviješten o tačnom datumu proglašenja aneksije. Moguće je da je njegov put po Zapadnoj Evropi, osim navedenih razloga, poslužio da se bar za izvjesno vrijeme skloni od bure negodovanja javnog mnenja i većine članova vlade.

Kako je aneksija Bosne i Hercegovine izazvala buru negodovanja u Rusiji, a još više u Srbiji i Crnoj Gori, Izvoljski se odlučio za podršku stvaranju Balkanskog save-

¹⁴ *Isto*, 58-59.

¹⁵ А. В. Георгиев, *Царизм и российская дипломатия накануне первой мировой войны*, *Вопросы истории*, № 3, 1988, 60 - 61.

¹⁶ И. Б. Виноградов, *Боснийский кризис 1908 - 1908. 22 Пролог первой мировой войны*, Ленинград 1964, 102.

¹⁷ А. В. Георгиев, *нав. чланак*, 62.

¹⁸ Dimitrije Popović, *Izvoljski i Ernetal*, Beograd 1927, 14 - 15.

¹⁹ И. В. Бестужев, *Борьба в России по вопросам внешней политики (1906 - 1910)*, Москва 1961, 221 - 222.

²⁰ D. Popović, *Borba za narodno ujedinjenje 1908 - 1914.*, Beograd, 32 - 33.

za kao antiaustrijske koalicije, koju bi podržavala Rusija, Engleska i Francuska.²¹ Po njegovoj zamisli taj savez je trebalo da ima odbrambeni a ne ofanzivni karakter.

Držanje Izvoljskog prvih dana aneksione krize, Čorović opisuje kao „veoma neobično”. Tu kvalifikaciju obrazlaže sadržajem razgovora koje je Izvoljski vodio sa srpskim poslanikom u Parizu M. Vesnićem, 23. septembra / 6. oktobra 1908. godine kada je, da bi umirio Srbe, izneo gledište da je proglašenje aneksije dobitak za njih. „Vi Srbi niste mogli pomicljati da izagnate oružjem Austro-Ugarsku iz Bosne i Hercegovine. A mi Rusi opet ne možemo ratovati s njom zbog ovih pokrajina. Ovim korakom stvarno Austro-Ugarska ne dobija ništa. Naprotiv ona gubi jednu utvrđenu tekvinu održući se svog prava na Novo-pazarski Sandžak i povlačeći se iz njega što će podići duh srpskoga naroda jer će otvoriti izgled za približavanje granica Srbije i Crne Gore. To odricanje ona će učiniti na naš zahtjev, kao što je g. Milovanović već poznato iz našeg razgovora u Karlsbadu gdje je i sam bio mišljenja, da bi Srpsko Pleme i Srbija na kraju mogli primiti aneksiju Bosne i Hercegovine uz ovo povlačenje. Ja sam predložio ovaj korak Austro-Ugarske i on me nije iznenadio. Proklamovanje aneksije ići će jednovremeno s odricanjem na Novopazarski Sandžak. Poslije ovog doći će revizija izmena Berlinskog ugovora, koji ćemo mi tražiti i tom prilikom mogla bi i Srbija pokušati sa zahtjevom ratifikacije svojih granica. Ja sam zimus izjavio u Dumi da sam optimista, i ja takav ostajem i danas. Ni zimus posle Ernetalovog ispada s novopazarskom železnicom nisam protestovao, već odmah pomogao predlog o Jadranskoj železnici. I sad držim da je bolje bilo izdještovati povlačenje iz Sandžaka u korist srpsku nego protestovati. Godine 1878. Austrija je dovela Rusiju sa svojom saveznicom u Berlin na optuženičku klupu; sad ćemo mi na istu dovesti nju. Fon Šen, kome sam ja prvi saopštio odluku Austro-Ugarske da za ljubav aneksije napusti Sandžak, bio je uveliko iznenađen tom nepromišljenošću bečke vlade. U Beču kao da jedino hoće da se dade starome caru jedno zadovoljstvo na kraju njegove vladavine”.

Srpskom poslaniku, Izvoljski međutim, nije rekao da je aneksiju vezivao za austrijski pristanak da se ruskim ratnim brodovima otvore Dardaneli. Pokušao je da srpski poslanik Vesnić stekne utisak da je Austro-Ugarska riješila da evakuše vojsku iz Novopazarskog Sandžaka na njegov zahtjev, što svakako nije odgovaralo istini.²²

Ishitreni potezi ruskog ministra inostranih poslova naišli su na oštru osudu javnog mnjenja u Rusiji. U toj situaciji Izvoljski je riješio da prvo dovede do kraja pregovore sa Engleskom, Francuskom i Njemačkom o sazivanju međunarodne konferencije i njenom programu, drugo, da obezbijedi podršku makar i dijela javnog mnjenja Rusije putem objavljivanja programa konferencije i obećanjem istupanja pred Dumom sa objašnjnjem. U vezi sa tim on je 29. septembra / 13. oktobra uputio Čarikovu (da preda caru) telegram, u kome je tvrdio da Ernetalov postupak „predstavlja obmanu dogovora u Buhlau”, moleći da mu se dozvoli istupanje u Dumi gdje bi iznio svoje objašnjjenje.²³ Nikolaj II prihvatio je to obrazloženje, davši mu mogućnost da svoj stav iznese u štampi.

Prije povratka u Petrograd, ruski ministar je riješio da pregovara sa svojim kolegama u Londonu, Parizu i Berlinu iznoseći ideju o sazivanju međunarodne konferencije. Vijest o tim pregovorima brzo je došla do zapadnoevropske a zatim i ruske štampe izazvavši veliku polemiku. Većina članova Ministarskog savjeta takođe se izjasnila protiv ovih pregovora.²⁴

²¹ И. В. Бестужев, *n. d.*, 226.

²² Vladimir Čorović, *Odnosi Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Beograd 1936, 204 - 205.

²³ Depeša Čarikova-Nikolaju II (dobijena na jahti, Štandart; 29. septembra 1908) citirano po B. Pavićeviću, *n. d.*

²⁴ Игнатев, *Внешняя политика России 1907 - 1914*, 81.

Izvoljski je u Berlinu tražio od Njemačke da utiče na Austro-Ugarsku da usuprije Srbiji i Crnoj Gori dio Bosne, koji bi predstavljao pojas za njihovo povezivanje. Time bi, po njegovom mišljenju, bilo riješeno najspornije pitanje buduće konferencije. Njemačka vlast je to odbacila predloživši da se prizna nezavisnost Bugarske kao i aneksija Bosne i Hercegovine, a ostala bi se pitanja regulisala putem pojedinačnih pregovora zainteresovanih država.²⁵ Sam car Viljem II zabilježio je na jednom aktu: „Za Austriju je bolje da ne ide na konferenciju, da ne bi izazvala utisak kao da joj treba suditi“.²⁶ Francuska je prihvatile ideju o sazivanju konferencije, ali je predložila da se traži saglasnost Engleske.²⁷

Predlog o teritorijalnim nadoknadama Srbiji i Crnoj Gori primljen je sa rezervom. Ruski poslanik u Parizu, Nelidov, okarakterisao je stav Francuske kao „ravnodušnost“ koja je proisticala iz toga što Francuska nije imala ekonomskog uticaja u bosanskom pitanju. Postojao je i drugi, još važniji uzrok: francuska vlada se nadala da će uz posredovanje Beća privoljeti Njemačku na ustupke u marokanskoj krizi, što je najviše opredijelilo pomirljiv francuski stav o aneksionoj krizi.²⁸

Ne dobivši podršku u Parizu, Izvoljski se uputio u London. Za razliku od Francuske Engleska je zauzela određeniji stav. Engleski ministar inostranih poslova okarakterisao je aneksiju kao jednostrano narušavanje Berlinskog ugovora bez prethodne saglasnosti drugih država potpisnica.²⁹ Izvoljski je u Londonu podnio predlog programa konferencije u devet tačaka. Engleska i ruska vlada poslije razmene mišljenja prihvatile su ga sa sledećim sadržajem: 1. priznanje bugarske nezavisnosti uz finansijske nadoknade Turskoj; 2. pitanje Bosne i Hercegovine; 3. pitanje Novopazarskog sandžaka; 4. izmena čl. 24. Berlinskog ugovora koji se odnosi na evropsku Tursku; 5. izmjena čl. 61. tog ugovora koji se odnosi na jemenske provincije u okviru Turske; 6. izmjena čl. 29. koji je ograničavao prava Crne Gore na obalski dio Jadranskog mora; 7. teritorijalne nadoknade Srbiji i Crnoj Gori; 8. pravo balkanskih zemalja kroz koje protiče Dunav da učestvuju u dunavskoj komisiji; 9. kapitulacija Turske. Na predloženi dnevni red konferencije nije stavljeno pitanje Moreuza.³⁰ Engleska je zastupala gledište da ovo pitanje treba da razmatra međunarodni sud i da je ono predmet sporazuma između Rusije i Turske.³¹

Diplomatski poraz Izvoljskog bio je povod da se u Rusiji postavi pitanje njegovog smenjivanja. Poslednja dva dana njegovog boravka u inostranstvu protekla su u napornoj borbi različitih grupacija desničarskih krugova Rusije koji su težili da na mjesto ministra inostranih poslova postave svoga kandidata.³² Pred odlazak za Petrograd, Izvoljski je pokušao da dobije podršku javnog mnjenja u predstojećoj borbi na dva fronta: protiv progermanski orientisanih krugova i protiv krugova koji su bili bliski predsjedniku vlade Stolipinu. U intervjuu novinaru *Novoga vremena* objavljenom 12. oktobra izjavio je da mu je poznato uzbudjenje javnog mnjenja i da namjerava da izloži svoje stavove sa govornice u Državnoj dumi i „tada neka mi zemlja sudi“.³³

²⁵ И. В. Бестужев, н. д., 232; *Московские ведомости* 15/28. окт. 1908. № 239.

²⁶ В. Ћоровић, н. д., 230.

²⁷ И. Б. Виноградов, н. д., 103.

²⁸ А. В. Игнатев, *Внешняя политика России 1907 - 1914*, 80.

²⁹ М. Хвостов, *История дипломатии II* 1963, 662; А. В. Игнатев, н. д., 83.

³⁰ Исто, 663; *Речь* 1/14 oktobar 1908. № 234.

³¹ Милюков, *Балканский кризис и политика А. П. Извольского*, С. Петербург 1910, 43.

³² И. В. Бестужев, н. д., 233.

³³ *Новое время* 14/27 oktobar 1908. № 1105.

Na prvom zasjedanju Ministarskog savjeta poslije povratka Izvoljskog iz Zapadne Evrope u Petrograd, Stolipin je tražio od njega da podnese izvještaj o pregovorima u Buhlau i zapadnoevropskim priestonicama. Međutim, on nije pristao da se njegovi postupci razmatraju na Ministarskom savjetu, već je insistirao da govori pred Dumom.³⁴

Vodeći razgovore sa Ernetalom u Buhlau, Izvoljski je računao na to da će oni ostati tajna, kako se i dogovorio sa svojim austrijskim kolegom. Kada je aneksija objavljena, austrijski ministar nije ispoštovao dogovor već je u štampi pustio glasove o detaljima pregovora, znajući da će tako iskompromitovati Izvoljskog. U tim namjerama u potpunosti će uspjeti. Javnost Srbije i Crne Gore je protumačila njegov stav kao žrtvovanje interesa srpskog naroda.

Ubrzo po povratku u Rusiju, Izvoljski je od savjetnika u Ministarstvu inostranih djela Taubea zatražio da mu pronađe materijale o rusko-austrijskim sporazumima 70 i 80-tih godina 19. vijeka. Taube je našao dokumenta koja svjedoče o tome da je carska vlada raznim ugovorima sankcionisala mogućnost aneksije Bosne i Hercegovine još Rajhštatiskim sporazumom između Aleksandra II i Franje Josifa u julu 1876. Taj ugovor je zatim potvrđen tajnom austro-ruskom konvencijom, potpisanim u Budimpešti januara 1877, koja je potvrđena prilikom pregovora Rusije sa Austro-Ugarskom na Berlinskom kongresu 1878. godine i za vrijeme potpisivanja sporazuma o Savezu tri cara 1881. i produženja tog sporazuma 1884. godine.³⁵

U razgovoru sa austrijskim poslanikom u Petrogradu, grofom Bertholdom, Izvoljski je bez okolišanja ukazao na to da se spremi da podnese saopštenje o tim sporazumima u svom govoru u Dumi. Istakavši da je ruska vlada puno prije njega sebi vezala ruke sporazumom sa Austro-Ugarskom u vezi sa aneksijom Bosne i Hercegovine, on je računao da će ubijediti većinu Dume da se pomiri sa aktom aneksije Bosne i Hercegovine i zadovolji određenim nadoknadama, tj. da će odbiti njegov program. Berthold je stekao utisak da ruskom ministru neće biti teško da većinu narodnih predstavnika okrene na svoju stranu. Krajnji desničari su se borili protiv istupanja Izvoljskog u Dumi, dok su ga umjereni desničari oktabristi i kadeti odobravali. Izvoljski je računao na to da će svoje istupanje pred Dumom iskoristiti ne samo za pridobijanje većine poslanstva Dume nego i da bi se odupro „javnom mnjenju“ i od Austro-Ugarske izmolio što veće ustupke.³⁶

Stolipin je 25. oktobra 1908. dobio odobrenje od cara da sazove Ministarski savjet. Raspravljaljalo se samo o dva pitanja: o izvještaju ministra Izvoljskog o Bosni i Hercegovini i ekspozeu ministra inostranih poslova u Državnoj dumi posvećenom, takođe, problemima bosanske krize. Saglasno protokolu, zasjedanje je otvorio ministar inostranih poslova koji je ukazao da su rusko-austrijski sporazumi 70 i 80-tih godina 19. vijeka Austro-Ugarskoj obezbijedili znatnu slobodu akcija u odnosu na Bosnu i Hercegovinu. Naročito se to ispoljilo na Berlinskom kongresu kada je Rusija prihvatile austrijski protektorat nad tim provincijama. Knez Gorčakov i grof Angraši potpisali su 1/13. jula 1878. deklaraciju po kojoj se ruska vlada obavezala da u slučaju raspada Otomanske imperije neće ništa preuzimati u Novopazarskom sandžaku. Austro-Ugarska je okupirala Bosnu i Hercegovinu i Novopazarski sandžak. Ni kasnijim sporazumima između Rusije i Austrije 1881, 1887, 1879. godine po ocjeni Izvoljskog, ruska vlada nije izložila nikakve proteste protiv mogućnosti potpunog prisajedinjenja, mada je ukazivala da je to opšteevropsko pitanje.

³⁴ И. В. Бестужев, н. д., 235.

³⁵ Isto, 247-248.

³⁶ Isto, 249.

Pregovore sa Ernetalom u Buhlau Izvoljski je doveo u tijesnu vezu sa ovim prethodnim. On je ukazao da je u tim pregovorima govorio samo o mogućnosti revizije Berlinskog ugovora na međunarodnoj konferenciji, na kojoj bi se mogla naći rješenja pitanja o aneksiji Bosne i Hercegovine i Moreuzima.

Izvoljski je pokušao da dokaže necelishodnost protesta u postojećoj situaciji protiv čina koji je preduzela Austro-Ugarska. Zbog prethodno pomenutih sporazuma ruska vlada, po njegovom mišljenju, s pravne tačke gledišta nije imala pravo na protest, koji bi bio neprijateljski akt prema Austriji i mogao bi imati teške posljedice na Rusiju. Zato, uvjeravao je Izvoljski, ne bi trebalo zaoštrevati odnose sa Austro-Ugarskom po svršenom činu, tim prije što je Austria prihvatala da pristane i na druge ustupke u korist Rusije ili, kao krajnje rješenje, predložio je prenošenje bosanskog pitanja na međunarodno razmatranje.³⁷

Razmimoilaženje između Izvoljskog i Stolipina nije prekinuto obrazloženjem svojih političkih poteza koje je Stolipin izneo pred Ministarskim savjetom. Naprotiv, spor se prenio na stranice štampe. Stolipin je pisao: „Od sada nema lične politike Izvoljskog. To je politika Ministarskog savjeta. Zato on ne može istupiti pred Dumom a da se ne odredi politika ruske vlade”. Namjera Stolipina je bila da svog protivnika diskredituje u očima javnog mnjenja.³⁸ Savjetovanje Dume koje je održano 12/28. decembra 1908. faktički je predstavljalo nastavljanje borbi između Izvoljskog i Stolipina na Dumskoj areni.³⁹

Starajući se da pridobije javno mnjenje i buržoaske grupacije u Dumi, Izvoljski je pokušavao da dokaže da su austro-ruski sporazumi 70 i 80-tih godina 19. vijeka glavna prepreka slobodnom djelovanju Rusije koja je bila lišena „pravnog osnova” za protest. S druge strane napomenuo je da Rusija ima ne samo pravo već i obavezu da ukaže na drugu stranu toga pitanja – na njegov međunarodni aspekt. U vezi s tim, najbolje rješenje, po mišljenju Izvoljskog, bila bi međunarodna konferencija, na kojoj bi se razmatrale „nepovoljne i teške za Rusiju a posebno za slovenske države Balkanskog poluostrva i za Tursku, odredbe Berlinskog ugovora tj. dobijanja kompenzacija za Srbiju, Crnu Goru i Tursku, a takođe izmjena režima plovidbe u Moreuzima u korist Rusije”.⁴⁰

Ne napuštajući ideju da je najbolje rješenje kako za Rusiju tako i za Srbiju i Crnu Goru sazivanje međunarodne konferencije, Izvoljski je pokušao da tim manevrom obezbjedi podršku većine članova Dume nastojeći da dokaže da je pravac koji je on odabrao jedini mogući u postojećim okolnostima. „Mi težimo”, rekao je on, „najpravednijem a uporedo s tim i mirnom rješenju tih pitanja, i mi u tim svojim nastojanjima nijesmo sami, od početka krize mi smo djelovali složno, ne samo sa našom saveznicom Francuskom, već i sa Engleskom i Italijom. Naša je uloga da u predstojećim pregovorima ne istupamo sa egoističnim ciljevima; nećemo tražiti nikakve lične koristi; mi ćemo djelovati dvojakim ciljem prije svega, mi ćemo upotrijebiti sve snage da sačuvamo neophodni za nas i za cijelu Evropu mir; zatim, mi ćemo djelovati svim diplomatskim sredstvima u korist balkanskih zemalja, s kojima smo mi vezani vjekovnim tradicionalnim vezama i koje vide u Rusiji jednog prijatelja i zaštitnika”.⁴¹

³⁷ *Protokol sa zasjedanja Ministarskog savjeta Rusije*, S. Petesburg, 25. oktobar 1908, citirano po B. Pavićeviću, n. d., 541-543 (dok. 375).

³⁸ И. В. Бестужев, н. д., 264.

³⁹ *Isto*, 266.

⁴⁰ *Ekspoze Izvoljskog na zasjedanju Državne dume*, B. Pavićević, n. d., 638-639.

⁴¹ *Isto*, 641.

U Austro-Ugarskoj je vladalo veliko interesovanje za izlaganje Izvoljskog u Dumi. Bečke novine su sa zadovoljstvom konstatovale da ruski ministar nije protestovao protiv aneksije, niti je tražio autonomiju za Bosnu. Posebno su bili zadovoljni činjenicom da je Srbiji i Crnoj Gori savjetovao trezvenost i prisebnost.⁴²

Dok je austrougarska vlada imala razloga da bude zadovoljna govorom Izvoljskog u Dumi, jer se moglo naslutiti da će Rusija priznati aneksiju, dotle je za srpsku vladu njegov govor predstavljaо veliko razočarenje. Razloga za zabrinutost bilo je tim više što je spoljopolitički kurs Izvoljskog podržala većina Dume. Ne posredno poslije izlaganja u Dumi, ruski ministar je izjavio srpskom poslaniku u Petrogradu da Srbija ne treba da čini ništa što bi moglo izazvati Austro-Ugarsku pošto bi rat sa njom bio samoubistvo, a Rusija neće i ne može da uđe u rat zbog Bosne i Hercegovine. „Srbija svojim demonstracijama samo otežava naš rad. Austro-Ugarska neće na konferenciju ako se njoj ne da garancija da će se priznati aneksija već i u pogledu mogućnosti dobijanja teritorijalnih nadoknada. Istina, kaže on, Izvoljski nije odbacio zahtjev za nadoknadama, ali su podaci koje je iznio ukazivali na to da od naknada ne može biti ništa. Zauzimanje za Srbiju Izvoljski je izričito uslovljavaо njenim mirnim držanjem upozoravajući na to da je iluzorno očekivati da Rusija promijeni svoj stav pod pritiskom javnog mnjenja.

Srpski poslanik D. Popović dao je na to odgovor srpske vlade, u kome se kaže da Srbija smatra da nije dobila ništa ako ne dobije teritorijalne nadoknade kojim bi se spojila sa Crnom Gorom. Srbija bi prije primila da Rusija uloži protest da ne ide na konferenciju i da pitanje ostavi otvorenim. Na te primjedbe Izvoljski je odgovorio da će razmisliti.⁴³

Energičnost Srbije i Crne Gore da istraju u svojim zahtjevima, kao i pritisak ruskog javnog mnjenja i znatnog djela članova Ministarskog savjeta, uticali su na to da se Izvoljski jače zauzme za srpsko pitanje. Imajući u vidu slabost Rusije, jedinu šansu za diplomatski uspjeh u ovom pitanju vidio je u podršci engleske i francuske vlade.

Nepopustljivost austrougarske diplomatiјe svakako je imala udjela u velikom političkom zaokretu Izvoljskog. On više u Austro-Ugarskoj nije video saveznika, već je naprotiv podržavao stvaranje Balkanskog saveza kao jedine prepreke ostvarenju austrijskih planova o prodoru prema Solunu. Ruski ministar bio je mišljenja da aneksiju treba iskoristiti za dobijanje kompenzacija u vidu izmjene režima plovvidbe u Moreuzima, teritorijalnih nadoknada Srbiji i Crnoj Gori čime bi se ojačao uticaj Rusije na Balkanu.⁴⁴

Ruski ministar inostranih poslova ostao je u decembru 1908. u suštini na istim pozicijama na kojima je bio i prije tri mjeseca u Buhlau. Predstavnici Austro-Ugarske i Njemačke u Petrogradu saopštili su svojim vladama da Izvoljski lavira između cara, Ministarskog savjeta i dumskih krugova. To je značilo, pisao je njemački poslanik, da je morao lavirati između pristalica austro-ruskog sporazuma i „pan-slavista” – pristalica obrazovanja antiaustrijske koalicije. Stoga je i insistirao na međunarodnoj konferenciji, zaključuje Purtales, kao prelaznom rješenju između priznanja i nepriznanja aneksije. Zbog toga je međutim, morao da trpi sa obje strane.

To što je Izvoljskom, naizgled uz punu carevu podršku, uspijevalo da se sva-kojako izmigolji da bi zamaskirao svoju stvarnu poziciju pred licem javnog mnje-

⁴² Izveštaj Izvoljskog, Beč, 24. dec. 1908/6. jan. 1909. No 98, citirano po B. Pavićević, *n. d.*, 664-665.

⁴³ Arhiv Srbije, Ministarstvo inostranih djela, Političko odjeljenje (AS-MID. PO), telegram Popovića, Petrograd 17. oktobar 1908. mikrofilm, rolna 316, f. II, dosije II, dok. 182.

⁴⁴ И. В. Бестужев, *n. d.*, 249.

nja, njemački poslanik u Petrogradu je objašnjavao time što, za razliku od ranijih vremena dvor „nema nikakvog moralnog autoriteta”, a „panslavistički blok”, orijentisan protiv Austrije, uključuje ne samo kadete nego i oktabriste, pa čak i dio umjerenih desničara. Ta „masa”, izražavao je bojazan Purtales, sposobna je da uvuče Rusiju u rat, uprkos volji Izvoljskog i Stolipina.⁴⁵ Govori ruskog ministra inostranih poslova o potrebi stvaranja balkanske koalicije bili su samo maska pred javnim mnenjem, jer je i pored kritike svojih spoljnopoličkih poteza Izvoljski ostao na ranijim stavovima. Purtales 3/26. januara 1909, piše da mu je Izvoljski u razgovoru rekao: „Sve bi se moglo riješiti da smo mi ostali na osnovi rusko-engleskog sporazuma. To je bila moja politika, koje sam se, kao učenik K. N. Lobonova, pridržavao snagom svog unutrašnjeg ubjedjenja”. Mircštetski sporazum, po njegovoj ocjeni, „mogao je jedino sprječiti konflikt između Rusije i Austrije”.⁴⁶ Iz ovoga se moglo zaključiti da je on samo „vraćanje Mircštetskog sporazuma” smatrao mogućim izlazom za obje zemlje.

Poziciju Izvoljskog u posljednjim danima krize pokazuje njegova beseda 6/19. januara s francuskim poslanikom u Petrogradu Tišonom, u kojoj je, kao i Stolipin, tvrdio da u Rusiji mora sjediti skrštenih ruku, posmatrajući „uništenje Srbije”, jer niko ne može preuzeti odgovornost za „rizikovanje evropskog rata”. „Mi jedini izlaz vidimo u pomoći sa strane od Engleske i Francuske, ali molba o pomoći potkrepljuje se ne prijetnjom od austro-ruskog rata, već naprotiv, opasnošću poći na ustupke Austriji i na taj način ojačati poziciju austro-njemačkog saveza na štetu anglo-ruskog saveza”.⁴⁷

НАДА ТОМОВИЧ

КОНЦЕПЦИИ РУССКОГО МИНИСТРА ИНОСТРАННЫХ ДЕЛЬ ИЗВОЛЬСКОГО О АННЕКСИИ БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЫ

Резюме

Без всякого преувеличения можно сказать, что у министра иностранных дел. А.П. Извольского, была решающая роль при формировании позиции России по отношению к анексионному кризису. Его современники свидетельствуют о факте, что даже император Николай II находился под его влиянием, что „царь смотрел сквозь очки Извольского”.

В тайных преговорах со своим австр-венгерским коллегой в Бухлау (Моравия), российский министр дал согласие на анектирование Боснии и Герцеговины. Взамен, венское правительство должно было разрешить проход русских военных судов через Босфор и Дарданеллы.

Российское общественное кругах, выразили свой протест против такого поступка российского министра.

Министр не покидал идею об организации международной конференции и это было бы лучшим решением, как для России, так и для Сербии и Черногории.

Его выступление в Думе сыграло решающую роль в определении официальной позиции России. Правда, Извольский сохранил также идею о том, что Сербии и Черногории надо компенсировать территории, но одновременно, он требовал от этих двух государств не предпринимать никаких военных шагов, предупреждая о том, что ожидания изменений позиции России, под влиянием общественного мнения, являются иллюзиями.

Признав анектирование Боснии и Герцеговины под давлением австро-немецкого блока, Россия проявила свою дипломатическую и вопиенную слабость.

⁴⁵ *Isto*, 261-262.

⁴⁶ *Isto*, 281.

⁴⁷ *Isto*, 285.

RIMOKATOLIČKA CRKVA I HRVATSTVO U CRNOJ GORI I BOKI U PRVOJ POLOVINI XX VIJEKA

ABSTRACT: U članku su date osnovne teze, odnosno osnovna skica kompleksne i sadržajne teme vezane za prođor hrvatstva preko rimokatolicizma na tle današnje Crne Gore. Istaknuti su ključni događaji koji su drastično uticali na uspešno razvijanje ideje hrvatstva u Boki, Crnoj Gori i Dalmaciji.

Hrvatstvo je multinacionalna imperijalna vatikansko-habzburška civilizacijska ideološka tvorevina koja se preko rimokatoličkog ilirizma¹ i rimokatoličkog jugoslavenstva (ideolozi Josip Štrosmajer i Franjo Rački) utežuje i širi tokom druge polovine 19. i naročito kroz 20. vijek.² Uvezenom hrvatstvu u Crnoj Gori prethodila je faza stvaranja i širenja hrvatstva u mitološkoj formi, u drugoj polovini 19. vijeka, od strane političara, biskupa, kanonika i istoričara, apologeta hrvatstva u formi tzv. „bijelog“ i „crvenog“ hrvatstva.

Područje današnje Crne Gore (sa Bokom) u istorijskoj retrospektivi bilo je oslobođeno prisustva rimokatolika Hrvata. Stanovništvo rimokatoličke vjere narodnosno je pripadalo korpusu srpskog, albanskog i italijanskog („latinskog“) nacionala. Sjeme budućeg hrvatstva zasijali su srpski misionari rimokatoličke vjere sa područja današnje Crne Gore koji su fanatično mrzili braću pravoslavne vjere, npr. Vićentije Zmajević, Andrija Zmajević.³ Iako su Zmajevići starinom iz Njeguša, za apologete hrvatstva, koji su mahom bili rimokatolički svećenici, oni su „značajna pojava hrvatske povijesti“. Delatnici na terenu širenja hrvatstva, rodom sa crnogorskog tla, u kontinuitetu delaju od pojave Sekule Drževića, preko S. M. Štedimlije pa do savremenika Jevrema Brkovića.

¹ Vatikan, stariji rimokatolički autori i njemački pisci (baron Bartnštajn, fon Taube, Šviker), nisu pojam ilirizma (ilirske nacije) vezivali za albansko odnosno šiptarsko stanovništvo, kako to čini savremena albanska propaganda na Kosmetu i u Albaniji. Ilirsko ime nisu vezivali ni za nacionalno-vjerski pojam hrvatstva, kako je to radio „habzburški legitimista“ dr Vjekoslav Klaić ili sveučilišni profesor dr Franjo Fancev koji je „znanstveno“ dokazao da se „ime slovinško (kao i ilirsko) u cijeloj našoj starijoj i preporodnoj književnosti ima smatrati isključivo sinonim imena hrvatskog“ (N. Tripunov, *Na periferiji hrvatstva*, „Hrvatska smotra“, br. 1, sječanj 1940). Na istom „znanstvenom“ stanovištu se nalazio i filolog M. Kombol poistovjećujući „slovinstvo“ sa hrvatstvom (*Gundulić u hrvatskoj književnosti*, „Hrvatska revija“, br. 12, 1938). Nasuprot njima, navedeni njemački autori pojam „ilirstva“ vezivali su, kao i drugi autori, za srpski odnosno slavenski narodnosni element. U knjizi barona Bartnštajna, *O rasejanom narodu ilirsko-rascijanskom narodu* (Novi Sad 1866), pojmovi Iliri, Rajci, Rascijani, Grci, Unijati i Neunijati, Vlasi tretiraju se kao sinonimi za srpski narod.

² Vidjeti: N. Žutić, *Rimokatolička crkva i hrvatstvo - od ilirske ideje do velikohrvatske realizacije 1453-1941*, Beograd 1997.

³ M. Jačov, *Spisi tajnog vatikanskog arhiva XVI-XVIII veka*, Beograd 1983, 42, 46, 95; N. Žutić, n. d., 75-78.

⁴ P. Butorac, *Andrija Zmajević, „Hrvatska prosvjeta“*, br. 3, 1928; V. Tripunov, *Na periferiji hrvatstva*, „Hrvatska smotra“, br. 1, 1940, 13.

*

Boka, Dubrovnik i Konavli imali su izuzetno mjesto u vatikanskim prozelitskim aktivnostima. „Biser Jadrana” (Dubrovnik) i „nevjeta Jadrana” (Boka) u dugom vremenskom razdoblju čišćeni su od „šizmatičkih” Srba. Gusta mreža organizovanih biskupija na tom malom teritoriju svjedoči o vrlo ozbilnjim prozelitskim nastojanjima da se što veći broj pravoslavnih Srba prevede u rimokatolicizam a potom i u hrvatstvo. Pored dubrovačke i mostarske biskupije, koja je dopirala do blizine same Prevlake, organizованo je u dugom vremenskom periodu djelovala i Kotorska biskupija. Teritorij Kotorske biskupije u prošlosti se često mijenjao. Od uskog primorskog pojasa u vizantijskoj i dukljanskoj eri, proširio se u XIII vijeku sve do Dunava. U dugom vremenskom periodu egzistirala je Risanska biskupija, ali je 1688. pripojena Kotorskoj. Budvanska biskupija je takođe dugo postojala, a „katalog njezinih pastira” počinje s prvim poznatim biskupom Silvesterom (1143). Ukinuta je tek 1828. godine.⁵

Dubrovački senat je već u XVIII vijeku zabranio pravoslavcima da se naseljavaju u Dubrovnik iz „privrednih razloga”.⁶ Zbog takve zabrane pravoslavni Srbi, koji su se nastanjivali u Dubrovnik, morali su prelaziti u rimokatolicizam kako bi u Dubrovniku obezbjedili stalno boravište.

Boka Kotorska je kod tehnologa stvaranja hrvatstva predstavljana periferijom hrvatstva, mitološkom Dukljaninovom⁷ Crvenom Hrvatskom, „najčarobnijim kutićem lijepe hrvatske zemlje”. Rimokatolički autor V. Tripunov to „ubjedljivo” dokazuje: „Boka je kroz cijelu svoju povijest bila nerazorivo povezana sa Hrvatskom i ona je prepuna tvorevinama hrvatske kulture i hrvatskog duha. Kad bi Boka Kotorska u budućnosti bila odvojena od hrvatskog životnog kruga, ona bi zanijekala samu sebe i prestala bi predstavljati ono duhovno bogatstvo, koje je danas u njoj. Njena budućnost se mora odvijati u zajednici sa ostalom dalmatinskom Hrvatskom, ona je njezin nerazdruživ dio... Njena zapuštenost i zaostalost će prestati onog časa kada se ona ukopča u onom smjeru kako je upravljuju svi njeni interesi, njena historija i njena kulturna stvaranja u prošlosti”.⁸

S druge strane, srpski karakter Boke Kotorske saradnici dalmatinskog *Srpskog lista* su posmatrali kao očiglednu pojavu. Zato su se rijetko upuštali u dokazivanje te činjenice vjerujući da je to sasvim nepotrebno. S vremena na vreme pominali su da je Boka srpska zemlja jer o tome „svjedoči istorija, uspomene, narod sam”, jer se u bokokotorskom zalivu pjevaju pjesme o Marku Kraljeviću i Milošu Obiliću, o caru Dušanu i Kosovu. Konstataciju Hermana Bidermana da je „bokeško srpstvo sa zemljom sraslo” navodili su kao najčvršći dokaz ispravnosti svog stava. Prisustvo hrvatstva u Boki videli su kao posljedicu propagandnog rada stranih doseljenih rimokatoličkih činovnika i profesora i generalnu austrijsko-vatikansku strategiju širenja svog domena uticaja: „Ova šaka došljaka u Boki, koji su došli

⁵ K. Draganović, *Opći šematzam Katoličke crkve*, Sarajevo 1939, 228.

⁶ I. Vojnović, *Dubrovačka trilogija*, Zagreb 1918, 8 (predgovor napisao istoričar Mate Lisičar).

⁷ Jedan od prvih koji je hrvatsko ime zasadio u daleku prošlost, bio je nepoznati redaktor *Ljetopisa popa Dukljanina* iz XII vijeka. Naime, u XV vijeku, kako tvrdi istoričarka Nada Klaić, ubaćena je u Ljetopisu tzv. hrvatska redakcija teksta u kojoj je namjerno ubačeno hrvatsko ime umjesto slavenskog. Dajući globalnu ocjenu „Ljetopisa popa Dukljanina” Nada Klaić je zaključila da su vijesti iz Ljetopisa „prilično nepouzdane” pa ih kritička istoriografija jedva uzima u obzir” (N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1971, 17, 20-21).

⁸ N. Tripunov, *Na periferiji hrvatstva, „Hrvatska smotra”*, br. 1, siječanj 1940.

gladni i žedni, goli i bosi pa se najeli i obukli, pa onda stali širiti nekakvu hrvatsku propagandu i sijati vjersku mržnju i bratski razdor između jednokrvne braće Boke". Svi naporci rimokatolika (budućih Hrvata – N. Ž.) ocijenjeni su kao uzaludni jer „Boka ne može bit drugo, već čisto srpska”.⁹

Pozadinu Štrosmajerovog slavenstva, apostolata „sloga i bratstva”, razotkrio je *Srpski list (Srpski glas)* u nizu svojih članaka u kojima se ističe Štrosmajerov prozelitizam. Zbog toga „Srpski list” nije vjerovao u iskrenost biskupovog ubjeđenja o potrebi prevazilaženja suprotnosti između istočne i zapadne crkve. „Srpski list” je smatrao da na Štrosmajerov apel za izmirenjem crkava srpski narod ne treba da odgovori jer bi ga to izložilo ne samo pokatoličavanju ili u najmanju ruku uništenju, već i odnarođivanju tj. pohrvaćivanju. Poslije imenovanja biskupa Štrosmajera za počasnog člana društva „Slavjanski dom” u Kotoru, uslijedila je njegova zahvalnica u kojoj je izrazio nadu na „zbliženje po krvi i jeziku Hrvata Srba, zbljenje u misli, u djelu težnji pak i u samoj svetoj vjeri”. „Srpski list” je prenio ove Štrosmajerove „lijepi riječi” koje ga, međutim, nizu zavele već su ga učvrstile u ranijem mišljenju prema kojem „zbliženje ima značiti prelazak u katoličanstvo ili najmanje unijačenje Srba”. Prema mišljenju iznesenom u „Srpskom listu” od 17. juna 1887, Štrosmajer je bio jedan od finansijera „Slavjanskog doma” u Kotoru, koji je trebalo da postane centar hrvatske propagande u Boki Kotorskoj.

*

Poslije ilirske i jugoslavenske nacionalno-misionarske faze, koju su podupirali Austrija i Vatikan iz državotvorno-vjerskih razloga (počevši od XV vijeka), početkom XX vijeka hrvatstvo konačno izbjiga u prvi plan u vatikanskoj globalnoj misionarskoj-prozelitskoj strategiji vjerskog osvajanja Balkana. Prvi hrvatski katolički sastanak, održan u Zagrebu u septembru 1900, imao je „prevažni” zadatak da odvoji rimokatolike od modernih (naprednjačkih) liberalno-masonske građanske ideja, ali i da formulise rimokatolički kleronacionalni program za novi XX vijek. Upravo pod motom o vjernosti svih Hrvata Rimskoj crkvi organiziran je ovaj tzv. svehrvatski vjerski kongres. Na Prvom hrvatskom katoličkom sastanku išlo se na usvajanje dugoročne strategije da u budućnosti svi rimokatolici srpskih zemalja moraju prihvati hrvatsko ime. Mađar Breštenski, zagovornik „habzburškog hrvatstva”, proročki poručuje novoj rimokatoličkoj naciji u stvaranju: „Ostanimo da-kle u neprekidnoj jakoj svezi sa Vatikanom, pa će nam DOMOVINA (hrvatska - N. Ž.) i NARODNOST (hrvatska - N. Ž.) biti obezbijedeni”.¹⁰

Poslije održavanja Prvog hrvatskog katoličkog sastanka naglo se pojačavaju aktivnosti isticanja hrvatskog imena. Godine 1903. proglašava se tzv. najstariji hrvatski grb, koji je u stvari bio ilirski grb (polumjesec sa zvjezdom) i u prošlosti imenom vezan za „ilirsku” odnosno srpsku naciju.¹¹ Početkom vijeka javljaju se ideje da se ilirskom zavodu sv. Jeronima u Rimu da hrvatsko ime. Naime, papa Lav XIII je u enciklici („apostolskom pismu”) „Sclavorum gentem” od 1. avgusta 1901, ukinuo „Capitulum ecclesiae Colleg. S. Hieronymi illyricorum”, pretvorivši ga u

⁹ S. Božić, *Srpski list (Srpski glas) - glasilo srpske narodne stranke na Primorju 1880-1884*, magistarski rad u rukopisu.

¹⁰ Prvi hrvatski sastanak, održan u Zagrebu od 3. do 5. rujna 1900, uredio po želji Središnjeg odbora S. Korenić, Zagreb, 1900, 74-75.

¹¹ N. Žutić, *n. d.*, 111-112.

„Collegium Hieronymianum pro Croatica gente” (Zavod sv. Jeronima za hrvatski narod). Papa Lav XIII je u sporazumu sa nadbiskupom Josipom Štadlerom i biskupom Josipom Jurajem Štrosmajerom „pobrojao osamnaest biskupija i nadbiskupija iz kojih će se primati svećenici u taj Zavod”.¹²

Potom je čak i seljački tribun Ante Radić upozoravao javnost da svi rimokatolici na Balkanu nisu Hrvati i da rimokatolici Srbi neće blagonaklono gledati na novi hrvatski naziv za Zavod: „Papa je nazvao taj zbor *Zbor za hrvatski narod* i naredio da u tom *Zboru* mogu živjeti i učiti se svećenici iz ovih zemalja: iz banske Hrvatske, iz Dalmacije, iz Istre, iz Bosne i Hercegovine i Crne Gore, i to samo oni svećenici koji su po rodu i jeziku Hrvati. Sad ako koji svećenik hoće doći u taj Zbor u Rim, da se tu dalje uči, mora priznati da je po rodu i po jeziku Hrvat, jer drugačije ga neće primiti. Ali treba znati da u južnoj Dalmaciji i u Crnoj Gori ima takvih katoličkih svećenika našeg jezika koji neće da se zovu Hrvati, nego hoće da su Srbi. Sad oni i njihovi ljudi viču: ‘Papa pomaže Hrvatima’! Eto svaki katolik mora biti Hrvat... I sad eto Papa stvorio u Rimu hrvatski zbor i zove u taj zbor katoličke svećenike Hrvate iz svih ovih zemalja, koje smo spomenuli”. A. Radić upozorava na „glasove sa strane” koji viču „to će biti strašno”, jer će se u Zavodu sv. Jeronima sastati „svećenici iz svih ovih zemalja, tu će se oni upoznati i pobratimiti, tu će oni snovati Veliku Hrvatsku”. Ante Radić piše i o onima koji u čitavom problemu vide „slavenofilsku zavjeru” biskupa Štrosmajera koji je papu nagovorio da u Rimu stvori „učeni zbor za Veliku Hrvatsku”.¹³

Povodom izmjene naziva ilirskog zavoda Sv. Jeronima u hrvatski oglasio se i „Glas Crnogoraca”¹⁴ člankom „Crna Gora i svetojeronomski zavod”: „Od kako je Austro-Ugarska raspirila poznatu borbu između braće Hrvata i Srba, izgledalo je već kao da je i Vatikan pristao uz Hrvate, jer pri raznim svojim manifestacijama nije se moglo opaziti da priznaje da ima svojih sljedbenika i u srpskom narodu kao što ih ima u bugarskom i u ruskom”. Autor članka u „Glasu Crnogoraca” je zapanjen činjenicom da se ilirsko ime, koje je sinonim za srpski narod, odjednom papinom voljom vezuje za Hrvate. Sa papinom voljom, kako ističe, saglasni su i „današnji srpski akademici”: „Sada se u Vatikanu našlo za dobro da se od toga Zavoda izbriše ilirsko ime i da se namijeni obrazovanju katoličkih klerika roda i jezika hrvatskog - izričito ‘pro croatica gente’. No to se nas još ništa ne bi ticalo da se u taj hrvatski narod ne ubraja i barska Arcibiskupija... Osim toga, barska arcibiskupija nosi naziv Primasija Srpska iz najstarijeg doba srpske državne samostalnosti. Istočiju sudbinu Srba dijelila je, naravno, i ova prvosveštena stolica Srpske katoličke crkve. Božijim proviđenjem našijeh dana, Nj. Knj. Visočanstvo knjaz Nikola, oslobođio je i obnovio tu staroslavnu stolicu, obezbjedio je potrebnu religioznu slobodu i ona je tako stupila u novi život da dijeli sudbinu Crne Gore. Sv. Otac u uvodu svoga pisma izjavljuje svu svoju ljubav prema Slovenstvu, i da tu ljubav i dokaže veli da mjesto dosadašnjeg naziva ilirskog zavoda sv. Jeronima ustanavljuje Zavoda za hrvatski narod. Srpski narod je jedna grana Slovenstva, kao što ga obuhvata i ilirsko ime, a najnovija politička doktrina ne priznaje i nijeće egzistenciju srpskog naroda; i ta doktrina odlukom sv. Oca sad se usvaja! To očevidno protivrečje između njegove ljubavi prema Slovenstvu i njegove odluke protivne Srpsku, dokazuje da Sv. Otac nije imao na umu odakle potiče i kuda smjera ta hrvatska doktrina, te

¹² *Isto*, 112.

¹³ *Sabrana djela Ante Radića*, knj. III, 290.

¹⁴ *Glas Crnogoraca*, br. 36, 1901.

su njegovi savjetnici, koji stoje na čelu te političke struje, mogli izdejstvovati takvu odluku".

Takvo hrvatstvo koje ne postoji, već se stvara, dalmatinski „Srpski list” je nazivao anahronizmom čiju pogonsku snagu čini svećenstvo. „Sveta dužnost” rimokatolika je da „sve učini za vjeru, dakle i da ratuje protiv pravoslavlja i muhamedanstva”, a za „Srpski glas” je bilo potpuno izvjesno da su „u borbi protiv Srpskoga vođe jezuiti i fratri dok su Hrvati samo vojnici a hrvatska misao prosto orude”, te da su fratri i jezuiti „stari i poznati nosioci tuđinske misli, koji pod maskom hrvatstva šire srednjovekovnu vjersku borbu, što je najveća uvreda i ponizanje dvadesetom vijeku”.¹⁵

Zavod je, dakle, trebalo da postane „collegio Croato”, ali i dalje pod pokroviteljstvom „Njegovog carskog i kraljevskog Apostolskog Veličanstva” u Beču. Hrvatsko ime za zavod izazvalo je protivljenje Italije koja nije htjela prihvatići da je Zavod sv. Jeronima za narod isto što i stara „ilirska ustanova” sv. Jeronima. Italijani nisu htjeli priznati ni eksteritorijalnost, garantovanu „ilirskoj ustanovi”, jednoj hrvatskoj ustanovi. Dana 29. avgusta 1901, grupa Dalmatinaca „navalila je na svetojeronimski zavod, istakla na jednom prozoru dalmatinsku zastavu i izjavila da prima u posed isti zavod”. U isto vreme, ta grupa je preko rimske štampe tvrdila da je Sv. Stolica isključivala Dalmatince iz novog „hrvatskog” Zavoda, te su protestovali protiv „toga nezakonitog akta”. Osim toga, Dalmatinci su tražili pomoć italijanskih vlasti ističući da je „Sveto Sedište tako postupilo na štetu Dalmatinaca, naročito onih talijanske narodnosti”.¹⁶

Hrvatski publicista Zvonimir Kulundžić je u akciji Dalmatinaca video nasilan i neprimjeren čin: „Petorica Dalmatinaca Talijana i talijanaša, među njima i jedan Crnogorac-katolik, koji se svi skupa nisu smatrali Hrvatima, provalili su silom u taj zbor i tu se smjestili kao kod kuće, uz izjavu da su Dalmatinci a ne Hrvati”. Pobunjeni Dalmatinci su izjavljivali da je stari „ilirski gostinjac” bio napravljen samo za „iliriju”, a ne samo za Hrvate kako je prema papinoj odredbi moralo biti u budućnosti. Zato su smatrali opravdanim pretenzije dalmatinskih Italijana da koriste Zavod. U akciji Dalmatinaca hrvatski seljački tribun Ante Radić je video strah Italijana da će se preko hrvatskog „učenog zbora” u Rimu stvoriti „Velika Hrvatska”. Zajedno s Italijanima, kako ističe Ante Radić, strahovali su i „crnogorski i dalmatinski Srblji da im Hrvati ne oduzmu zemlje i narode”. Zato je među provalnicima bio i jedan crnogorski rimokatolički kanonik. „Svi pravoslavni Srbi” su pisali da su Hrvati u „ovoј stvari nasilnici i otimači”. A. Radić zaključuje da su Srbi otvoreno pristali uz hrvatske neprijatelje.¹⁷ U članku „Hrvati, rimska vjera i politika” A. Radić otkriva pozadinu papine odluke da Ilirskom zavodu sv. Jeronima da hrvatsko ime : „Mnogi Hrvati, koji inače ne bi marili za Rimsku crkvu, marit će za nju i bit će prijatelji rimskim svećenicima - radi hrvatske narodne stvari”. U tom članku A. Radić se izjasnio da mu je rimokatolička vjera bila samo sredstvo za postignuće viših ciljeva tj. za ostvarenjem „hrvatske narodne stvari”.¹⁸

Hrvatski naziv za zavod odbačen je, dakle, zbog toga što se u to vreme svi južnoslavenski (bolje rečeno srpski) rimokatolici Balkana nikako nisu mogli podvesti pod hrvatsko ime. Papa Lav XIII morao je 7. marta 1902. da vrati zavodu sta-

¹⁵ S. Božić, *n. d.*, 145-146.

¹⁶ N. Žutić, *n. d.*, 196.

¹⁷ Z. Kulundžić, *Ante Radić i klerikalci*, Zagreb 1951, 34-35.

¹⁸ *Isto*, 35.

ro ilirsko ime. Odbacivanju hrvatskog imena u dobroj mjeri kumovao je i crnogorski knjaz Nikola, koji je naivno procjenjivao da bi prihvatanjem tog naziva rimokatolici Crne Gore bili izuzeti od mogućnosti školovanja u istom. Umjesto da je bio zadovoljan takvom odlukom Vatikana, jer bi se sprečilo pogubno školovanje srpskih rimokatoličkih misionara i prozelita, knjaz Nikola je strahovao od mogućnosti da mu crnogorski (srpski) školski podmladak bude nedovoljno teološki (rimokatoličko-prozelitski) obrazovan.¹⁹

Publicista Z. Kulundžić takođe vidi značajnu ulogu knjaza Nikole u brisanju hrvatskog imena iz naziva Zavoda sv. Jeronima: „Papa je na formalnu diplomatsku intervenciju crnogorskog kneza povukao svoju raniju naredbu o hrvatskom imenu tog Zbora i naredio da se on i dalje zove ilirskim imenom”.²⁰

Rimokatolički ideolog iz vremena Pavelićeve NDH, dr Mijo Tumpić, pisao je da je malena Crna Gora tražila u ime Srba-rimokatolika Barske nadbiskupije da se ne mijenja naziv Ilirskog zavoda sv. Jeronima u hrvatski. On je takve zahtjeve smatrao čudnim pogotovo zbog toga što je Crna Gora „po općim pravilima svjetoperonimskog Zavoda mogla u nj slati svećenike na dalju izobrazbu”. Za Miju Tumpića je bio imperativ da se Zavod sv. Jeronima nazove hrvatskim, jer bi u tom slučaju Srbi rimokatolici iz Crne Gore, koji bi u njemu bili na školovanju, vrlo brzo postali Hrvati. Razočaran protivljenjem Crne Gore Tumpić je rezignirano izjavio: „Na takvu odluku je imalo uticati nepunih 10.000 tamošnjih katolika, od kojih su tri četrtine albanske narodnosti i jezika, premda oni, jer ne govore slavenski, nisu uopće mogli uživati u Zavodu ni glasa ni blagodeti. Preostali katolici, njih nešto više od 2.000 u okolini Bara, nipošto nisu Srbi već Hrvati, te se takvim uistinu osjećaju i izkazuju. Pojaviše se konačno i teške neprilike od šaćice domaćih odroda. Sve se urotilo protiv hrvatskog imena”.

Apologet hrvatstva fra Mijo Tumpić zaboravlja na činjenicu da su srpski primasi Arcibiskupije barske uglavnom bili Srbi ili stranci a nikad Hrvati. Arcibiskup barski i primas srpski fra Šimun Milinović (1886 – 1910), predstavljaо se Slave-nom. Povodom njegove smrti 1910. pisani su epitafi kako slavenski narod tuguje za svojim svećenikom franjevcem – Slave-nom.²¹ Arcibiskup barski i primas srpski dr Nikola Dobrećić je bio porijeklom, kako je govorio, iz stare srpske porodice. U „Službenom listu” Kraljevine SHS (Jugoslavije) opredeljivao se kao Srbin rimokatoličke vjere.²² Arcibiskupov brat Filip Dobrećić je govorio o svojim srpskim prećima bez pomena bilo kakvog hrvatskog porijekla. U svojim vjersko-političkim nastupima Dobrećići se nisu zalagali za hrvatstvo.²³ Naprotiv, u mladosti je Filip Dobrećić bio proitalijanski orijentisan angažmanom u diplomatskoj službi crnogorske države (pomoćnik crnogorskog konzula u Rimu). Prema tadašnjim nepotvrđenim glasinama Filip Dobrećić je bio „agent italijanske vlade”.²⁴

Biskup kotorski Fran Ućelini - Tice, koji takođe nije imao hrvatskog nacionalnog osjećaja, prozvan je jugoslavenskim apologetom i poklonikom integralnog jugoslavenstva kralja Aleksandra. Zbog toga je bio blizak Sokolima Kraljevine Jugoslavije, glavnim propagandistima jugoslavenstva, istupajući protiv antisoko-

¹⁹ N. Žutić, *n. d.*, 115-116.

²⁰ Z. Kulundžić, *n. d.*, 35.

²¹ Fra K. Belamarić, *Kraj hladne ploče barskog nadbiskupa – sprskog primasa o. Šimuna Milinovića*, Split 1910.

²² AJ, Ministarstvo pravde – versko odjeljenje.

²³ AJ, Ministarstvo inostranih dela (poslova) Kraljevine SHS (Jugoslavije), dosije Filipa Dobrećića.

²⁴ *Novosti*, Beograd, 22. jul 1924.

lovske akcije rimokatoličkog episkopata. Naime, kao jedini od rimokatoličkih biskupa odbio je da potpiše antisokolsku poslanicu iz novembra 1932. godine.²⁵ S druge strane, biskup kotorski Pavao Butorac odlikovao se izraženim nastojanjima da intenzivno podupre stvaranje i utemeljenje hrvatstva u Boki i na ostalom Primorju. Njegovim postavljanjem, posle smrti jugoslavenskog nacionaliste biskupa Fran Ućelinija – Tice, zamah hrvatstva među Srbima, Srbima rimokatolicima i naseljenim strancima je pojačan.

*

Denacionalizacija i rimokatoličenje Srba u Dubrovniku, Konavlima i Boki, koji su uspešno vodeni od strane Austrije i Vatikana tokom XIX i početkom XX vijeka, nastavljeni su i u Kraljevini Jugoslaviji. O prozelitskoj aktivnosti prekrštavanja srpskog elementa, ali i prevodenja rimokatolika raznih narodnosti u Hrvate, sresko poglavarstvo u Kotoru dostavilo je 14. jula 1924. godine Ministarstvu unutrašnjih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca slijedeći izvještaj: „Razne vlade i države koje su prošlih vjekova Bokom vladale nastojahu svim silama da oslabi, unište i potisnu srpski element koji nije mogao snositi tudi jaram. Austrija, koja je zadugo Bokom vladala, provodila je tu politiku austrijsku u najvećem opsegu. Da bi što veći rezultat i cilj svoje politike postigla, ona je preko katoličkih sveštenika, profesora i činovnika, koji nijesu bili Bokelji, probudila među Bokeljima vjersku mržnju i nesnošljivost, a zadnjih 40 godina raspirila i plemensku mržnju i borbu, stvarajući od katolika Hrvate, koji su joj slepo služili i bili orude u rukama vlastite braće. Da bi smanjili broj sprskog plemena, naselila je dosta stranog elementa, naravno katoličkog, od kojeg je opet stvorila Hrvate...“²⁶

Ideolog i vođa H(R)SS Stjepan Radić podredio je svoju politiku ostvarenju svehrvatstva na prostorima Balkana, nije birao saveznike za ostvarenje tog osnovnog cilja, pa je čak i sa ideoškim antipodima (komunistima, rimokatoličkim svećenstvom) sarađivao u njegovom ostvarenju. Zbog izraženih antijugoslovenskih i srbofobskih stavova S. Radić je uspio da oko svoje stranke okupi određen broj rimokatoličkih svećenika. Poklonici njegovog „republikanstva“ bili su i rimokatolički svećenici iz Boke, Primorja i Crne Gore. Tako je odani sljedbenik Radićeve politike bio i svećenik u Škaljarima don Ivan Petković „veliki neprijatelj Srba“. U dokumentima obaveštajnog odeljenja Ministarstva vojske i mornarice o njemu piše da je u Risnu, u vreme Prvog svjetskog rata, denucirao mnoge građane: „Kada su Austrijanci zauzeli Beograd pripremio je u Risnu veliko slavlje i zabavu; no u to vreme bila je Srpska čitaonica raspушtena i u njoj je bila smeštena bolnica, a on da bi što više Srbe izazvao, izdještovao je da se u njoj priredi zabava, u čemu je i uspeo. Iz velike mržnje prema današnjoj državi i Monarhiji, on redovno gde vidi ‘Kraljevstvo’ na štambiljima nadleštava, ovo jednostavno briše. On i danas svoje parohijane podučava svemu onome što nije dobro za našu državu, seje razdor među plemenima našega naroda i svojim ovakvim radom stvara razdor u državi, narod ga kao svećenika sluša i veruje u sve ono što kaže...“²⁷

Potiskivanje pravoslavlja iz Crne Gore, Boke i Dalmacije dvadesetih i tridesetih godina XX vijeka odvijalo se i preko kanonizacija i beatizacija određenih

²⁵ Vidjeti: N. Žutić, *Sokoli - ideologija i politika u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*, Beograd 1991.

²⁶ AJ, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine SHS Jugoslavije.

²⁷ AJ, Ministarstvo pravde - versko odeljenje, f. 58, Ministarstvo vojske i mornarice – Členarštabno odeljenje ministra vera, 4. februar 1925.

ličnosti, kojima se podržavao hrvatski nacionalizam, npr. nastojanja na kanonizaciji Nikole Tavelića. Ilustrativan je i indikativan primjer proglašenja Ozane Kotorske (pokatoličene Crnogorke) blaženom odlukom pape Pija XI 20. decembra 1927. godine. Papa je Ozanu uvrstio u red blaženih i naredio da joj se ima odavati „javno i crkveno štovanje”.²⁸ Rimokatolička crkva u biskupiji Kotorskoj i Arcibiskupiji barskoj i primasiji srpskoj nastojala je, zbog što uspješnije misije i prozelitizma, da proširi „štovanje prema katoličkoj blaženoj Ozani” i među pravoslavnim Srbima u Boki Kotorskoj i Crnoj Gori. Takvoj misionarskoj propagandi odazvao se čak i jedan pravoslavni Crnogorac, cetinjski učitelj B. Dumović, koji je odravao tu propagandističku akciju i javno pozivao pravoslavne Bokelje i Crnogorce na odavanje poštovanja „rimskoj blaženici”. Prćanijski župnik don Niko Luković napisao je propagandnu brošuru o Ozani sa namjerom da je rastura među pravoslavnim živiljem u Crnoj Gori kako bi se skupilo što više priloga za jubilarnu svečanost. Rimска crkva je imala ambicije da preko svojih novoproglašenih blaženih svetaca pomuti značaj i veličinu pravoslavnih crnogorskih svetitelja – ostroškog čudotvorca Vasilija, Petra Cetinjskog, Stevana Piperskog i drugih.²⁹

Italija je posle Prvog svetskog rata preuzeila ulogu Habzburške monarhije. Posebno je podsticala albanski iridentizam prema Kosovu, Metohiji, zapadnoj Makedoniji i Crnoj Gori. Vatikan i rimokatolička crkva su joj poslužili kao saveznik u ostvarenju italijanske dominacije preko ideje o stvaranju „Velike Albanije”. Vatikanska Kongregacija za propagandu vjere nastavila je u Kraljevini SHS ranije započeti misionarski rad na područjima naseljenim albanskim i srpskim stanovništvom. Glavni stožer rimokatoličke antijugoslovenske djelatnosti i albanskog rimokatoličkog prozelitizma bio je italofilski isusovac, nadbiskup skopski Lazar Miedia. Misionari iz Zagreba pokušavali su da od Srba rimokatolika stvore vjersko-etičku kategoriju Hrvata, dok misionari Albanci od takvih Srba pokušavaju stvoriti Albance. U Letnici, koja je pripadala Crnoj Gori, parohijani su bili „Srbi pomešani sa Arbanasima”.³⁰ Na čelu parohije bio je Srbin rimokatolik don Toma Glasinović. U ostalim parohijama rimokatolici su uglavnom bili Arbanasi (Šiptari). Višegodišnji proces rimokatolizacije Srba i Arnauta Kosova, Metohije i Crne Gore danas bere svoje plodove u Janjevu i Letnici gde je rimokatoličko stanovništvo postalo hrvatsko. Brojni rimokatolički svećenici iz Janjeva i Letnice bili su u razdoblju Kraljevine Jugoslavije Srbi - rimokatolici.³¹

U Kraljevini Jugoslaviji RKC i Vatikan su preduzimali niz misionarskih prozelitskih akcija u svrhu širenja nacionalnog hrvatstva. Radi pridobijanja što većeg broja Hrvata za ideologiju rimske crkve, ali i pridobijanja Srba rimokatolika, vatikanska propaganda je proglašila Majku Božju za „kraljicu Hrvata”. Stvoreno je rimokatoličko svehrvatsko svetilište posvećeno Majci Božjoj u Mariji Bistrici. Papinim breveom od 4. decembra 1923, zavjetna crkva Sv. Marije Bistričke (u Mariji Bistrici) uzvisuje se na dostojanstvo Marije Bazilike. U breveu papa Pije XI ističe vjeru hrvatskog naroda (*Croatiae gentis fide*) i svoje nastojanje da hrvatski narod što čvršće prione uz Sv. apostolsku stolicu.³²

²⁸ Ozana Kotorska na kraju je proglašena hrvatskom svetiteljkom (sveticom). Njeno ime nalazi se u zagrebačkoj katedrali među imenima tzv. „hrvatskih svetaca”, pretposlednje u nizu (ispred imena nadbiskupa zagrebačkog Alojzija Stepinca).

²⁹ AJ, Ministarstvo prosvete Kraljevine Jugoslavije.

³⁰ AJ, Kraljevsko poslanstvo pri. Sv. Stolici, f. 1, imenik žitelja u arhidjecezi skopljanskoj iz 1910. godine.

³¹ AJ, Ministarstvo pravde – versko odeljenje, službenički listovi rimokatoličkog svećenika hijerarhije iz Janjeva i Letnice.

³² O rimokatoličkoj misiji hrvatstva u Kraljevini Jugoslaviji vidjeti: Н. Жутић, *Римокатоличка црква и хрватство – од илирске идеје до великохрватске реализације 1453-1941*, Beograd 1997.

Jubilarna „Sveta godina”, 1925-ta, koju Vatikan obilježava svakih dvadeset pet godina, poklopila se sa proslavom „tisućugodišnjice” hrvatskog kraljevstva. Proslave mitskog hrvatskog jubileja podržavala je i liberalna jugoslavenska monarhija koja je oficijelno jugoslavenstvo vidjela u spoju tri stara naroda. Zato su odgovorni državni faktori nekritički prihvaćali sve tzv. hrvatske jubileje samo da bi se jačalo proglašeno jugoslavenstvo i jedinstvo. Proslavom „1000 godišnjice hrvatskog kraljevstva”, 1925. godine, Rimokatolička crkva je nastojala da ostvari svoj glavni cilj: da usadi ideje rimokatoličkog „svjetonazora” među Hrvate i uništi slobodnozidarsko liberalno „sjeme zla”, koje je hrvatsko građanstvo u dobroj meri prihvatiло. Tokom 1925. godine Katolička akcija je bila izuzetno aktivna. Orlovi i ovaj put dobijaju ključnu ulogu kod „širenja Apostolata”, odnosno širenja rimokatoličke ideološke propagande. Propaganda je naročito vršena u smislu da je sudbina hrvatskog naroda neraskidivo spojena sa sudbinom Rimokatoličke crkve, tom „najboljom odgajateljicom naroda”. Svaki „pravi Hrvat” morao bi biti uvjeren da će najbolje koristiti svom narodu samo onda kada narod bude vaspitao u pravom kršćanskom duhu.³³

Proslave tzv. hrvatskih jubileja i intenzivna prozelitska aktivnost organizacija Katoličke akcije imali su jakog propagandnog odjeka među rimokatoličkim ali i pravoslavnim svijetom Boke, Primorja i Crne Gore. Propagandni napisi u rimokatoličkoj štampi, propovijedi u rimokatoličkim crkvama i javne manifestacije organizacija Katoličke akcije svakako su imali snažan odjek među rimokatolicima Srbinima i „latinima” da se postepeno i u sve većoj mjeri počinju nacionalno opredjeljivati za hrvatstvo.

U tadašnji trend brisanja srpskog imena sa područja Crne Gore dospio je i naziv najstarije srpske arcibiskupije – Primasije barske. Zagrebački klerikalni i nacionalistički (frankovački) listovi („Katolički list”, „Hrvatska smotra”, „Nezavisnost”) udarili su protiv srpskog imena u titularu Arcibiskupije barske (primasija srpska). Klerikalna i frankovačka štampa nastojale su da se u titulu arcibiskupa barskog utemelji naslov primasa Hrvatske. U odrbanu srpstva Primasije barske ustao je Srb-in-rimokatolik don Stjepan Marković, inače konsultorski savjetnik i sekretar Arcibiskupije barske i primasije srpske. On je isticao da barski mitropoliti nisu bili samo primasi Srbije nego „čitave Srbije”, odnosno svih srpskih zemalja.³⁴ Don Marković je napominjao da je i knjaz Nikola uvidio veliku važnost Srpske primasije: „On je kod Vatikana postigao takav uspjeh i prosto reći triumf, da mu se čitav svijet divio. On je poslao u Rim nadbiskupa Milinovića i grofa Luja Vojnovića, koji su četvoro mjesečnim radom postigli to da se ugled Crne Gore u svijetu digao mnogo više nego iza koje njene slavno dobivene bitke. Knjaz Nikola je uspio da se prizna Barskoj mitropoliji čisti srpski karakter, no ne samo to, nego čak i da se dugim nizom vjekova osvještano Srpsko Primastvo u Baru još jednom najsvečanije potvrdi”. Don Marković je dalje isticao da je papa Leon XIII., „naročiti prijatelj Slavena i pobornik za ujedinjenje crkava”, 7. marta 1901. svečano izdao „znameniti dokument s kojim se Srpskom primasu Milinoviću i njegovim nasljednicima potvrđuje pravo, vjekovnom slavom ovjenčano Srpsko primastvo”. U apologetskom zanosu Marković slavi starinu i značaj Srpske primasije: „Što se tiče povijesti, ni jedna Mitropolija na svijetu nije imala veće ni ljepše povijesti od Duljkansko-Barske. Njena je uloga uvijek bila časna, uzvišena i odlučna u razvitku i oslobođenju srpskog naroda.³⁵

³³ Isto, 193-194.

³⁴ Don S. Marković, *Primas čitave Srbije (Primas totius Serbiae)*, kalendar „Crnogorac”, Podgorica 1929.

³⁵ Don S. Marković, *Još neki podaci o Primasu Srpskom*, „Crnogorac”, 1929.

*

Liberalna Kraljevina Jugoslavije je stalno bila na udaru retrogradnih antidemokratskih snaga (komunista, naci-fašista, rimokatoličkih klerikalaca, frankovaca). Simpatije za „patnje” Hrvata iskazivali su i pojedini komunistički pravoslavni ateisti iz Crne Gore, naročito od vremena proglašenja Banovine Hrvatske. Jugoslavenski „nenarodni režim” je, prema komunističkoj frazeologiji, gušio „svaki” narodni pokret Crnogoraca, koji su sa hrvatskim i ostalim narodima Jugoslavije vodili najžilaviju borbu protiv režima, za slobodu, demokratiju i ravnopravnost svih naroda Jugoslavije”.³⁶ U predstavkama koje su crnogorski komunisti slali na adresu vođe HSS Vladimira Mačeka, „hrvatski narodni borci” (frankovci, ustaše) nazivani su „cvijet naših naroda”. Crnogorski komunisti su na izborima 1935. i 1938. podupirali „slobodarske težnje hrvatskog i drugih naroda” te glasali za listu vođe HSS Vladimira Mačeka.³⁷ Takvim antindržavnim i antisrpskim stavom crnogorski komunisti su svjesno ili nesvjesno pogodovali popularizaciji rimokatoličkog hrvatstva u Boki i Crnoj Gori.

Hrvatstvo se, dakle, krajem tridesetih godina u sve većoj mjeri naknadno imputira u Dalmaciji, Dubrovniku i Boki. Vatikan i RKC intenzivno organizuju proslave tzv. „hrvatskih jubileja” veličajući spoj rimokatolicizma i hrvatstva. Stvaranjem Banovine Hrvatske ofanzivno nastupaju frankovački klerikalni mitolozi hrvatstva sa nebuloznim hipotezama o „tisuću i trista godišnjoj vezi Hrvata sa Sv. Stolicom” i „tisućogodišnjem državotvorstvu”. Na spisateljskom planu, u Zagrebu bujuju propagandna štampa i brošure koje akcenat stavljuju na uzdizanje srednjovjekovnog hrvatstva. Pored hrvatskih pisaca, koje su uglavnom sačinjavali građani („purgeri”) stranog porijekla, u kolo misionara rimokatoličkog hrvatstva hvataju se i srpski spisatelji rodom iz Crne Gore i Boke (Sekula Drljević, Savić Marković – Štemilija).

U cilju provođenja hrvatizacije balkanskih prostora, odnosno širenja rimokatoličke vjere, Vatikan je iz mitskih tmina ranog Srednjeg vijeka „precizno” datirao godinu doseljenja i „pokrštavanja” paganskih Hrvata (641. godina). Godina 1941. određena je kao godina velikog jubileja – „1300 godina veza Hrvata sa Sv. Stolicom”. Rimokatolička i frankovačka pravaška (ustaška) štampa počele su toj godišnjici da posvećuju veliki prostor. Frankovci su raspravljali o odnosu „hrvatskog nacionalizma prema katolicizmu”. Njihov organ „Nezavisnost” postavio je pitanje: „Kakovo je stanovište hrvatskih nacionalista prema Katoličkoj vjeri i crkvi, odnosno, kakav stav zauzima hrvatski nacionalizam, kao organizovani pokret, prema važnom ovom činiocu hrvatskog narodnog života?” Za „Nezavisnost” odgovor je „jasan i odlučan jer stav Hrvata - nacionalista prema vjeri i Katoličkoj crkvi može biti samo pozitivan jer je takovo opredeljenje uslovljeno i diktirano samim osnovnim gledištima nacionalizma na narod, njegov život i razvoj.”³⁸

Od Rimokatoličke crkve i društava Katoličke akcije hrvatski nacionalisti nisu tražili nikakav „agitaciono-politički rad jer to nije zadaća crkve”. Zato su od crkve očekivali da „uzgaja čvrste karaktere načelnih ljudi, te odvažnih i odlučnih Hrvata zadojenih žarkom i neograničenom ljubavlju za Hrvatsku”. Hrvatski nacionalistički pokret naročito je isticao, po ugledu na svog duhovnog vođu Antu Starčevića,

³⁶ AJ, Političke stranke, k. 1, Predstavka komunista Crnogoraca, iz Beograda upućena Vladimиру Mačeku potpredsjedniku Kraljevske vlade, 15. septembra 1939.

³⁷ Isto, Jedna od tipskih predstavki (cirkular) upućena iz sreza Berane Vladimиру Mačeku.

³⁸ Nezavisnost, br. 3, 12. III 1938.

ulogu „Hrvata muslimanske vjere”, pa je na sve načine nastojao da ih podvede pod okrilje Rimske crkve.

Katolički episkopat u Kraljevini Jugoslaviji nastojao je da na duhovnom planu stvori svijest o starini hrvatstva i hrvatske države. Kao i ranijih godina išlo se Riterovom linijom poistovećivanja hrvatstva sa ilirizmom, odnosno nepominjanje hrvatstva tokom srednjeg i novog vijeka morali su opravdati hipotetičkom tvrdnjom da se tobožnje srednjovjekovno hrvatsko ime skriva iza imena ilirskog. Za istraživače istorije Balkana u XVI i XVII vijeku poznata je činjenica da se pojma ilirstva ili ilirske nacije vezivao za srpski narod. Pošto je falsifikatom o identičnosti ilirskog imena sa hrvatskim premošćen problem nepostojanja hrvatskog nacionalnog imena (već samo regionalno-geografskog) u novijoj istoriji, i time ostvaren kontinuitet sa fantastičnim mitskim hrvatstvom iz vremena Trpimirovića, propagandisti hrvatstva užurbano su produkovali propagandne knjige i brošure o srednjovjekovnom hrvatstvu, o tzv. bijeloj i crvenoj Hrvatskoj. Razbijanjem uvreženog i općeprihvaćenog stereotipa o starini hrvatstva („tisuću i trista godina od pokrštanja Hrvata”, „tisućgodišnica hrvatskog kraljevstva”, tisućgodišnja hrvatska kultura”) razbija se i spisateljski mit Vjekoslava Klaića, fra Dominika Mandića, Milana Sufflaya, Krunoslava Draganovića, S. M. Štemilije, Sekule Drljevića i njihovih današnjih nastavljača, o Crnogorcima kao starinom rimokatolicizma, odnosno tzv. dukljanskim „crvenim Hrvatima”.³⁹

Upravo se u vremenu proklamovanog jubileja – „1300 godina veza Vatikana sa Sv. Stolicom” pojavljuje napadno veliki broj publikacija o mitološkom „crvenom hrvatstvu”. Falsifikatorska nezajažljivost je išla dotle da su se stari Srbi iz Duklje, odnosno Zete, počeli nazivati „crvenim Hrvatima”. Pored „provjerenih” stvaraoca hrvatstva ranije navedenih pojavljuju se i „dukljanski Crnogorci”. Savić Marković Štemilija objavljuje 1937. spis „Crvena Hrvatska”. Tu njegovu brošuru naročito hvali „Hrvatska smotra”, u broju iz siječnja 1940, u kojoj se ističe da je Crvena Hrvatska postala realna činjenica hrvatske povijesti. Sa zadovoljstvom se konstatuje da se „literatura o tom interesantnom i značajnom području silno nagomilala”, da su „osnovne činjenice potpuno jasne i potpuno naučno dokazane, samo je nedostatak taj što cijela ta opširna građa nije sistematizovana i zaokružena, te je radi toga vrlo nepristupačna i slabo poznata”. „Hrvatska smotra” ipak priznaje da Štemilijino djelo još uvijek ne zadovoljava, „jer je stvoreno u kratkom obliku, jednim zamahom i pisac je morao krčiti sasvim nove puteve, te je djelo umnogočem nepotpuno”. Ali „zbog nekih novih pogleda (jedinstvenih do sada izuzev Starčevića) djelo zasluguje punu pažnju”. Naime, „pisac proteže područje ‘Crvene Hrvatske’ dublje u unutrašnjost” i kaže slijedeće o hrvatstvu Crnogoraca: „U svoju današnju zemlju, oni (tj. Crnogorci) su došli kao Hrvati i pod tim imenom živjeli nekoliko vjekova, a tek kasnije kad je bila stvorena srednjovjekovna srpska država, u čiji je sastav ušla prethodnica današnje Crne Gore, Žeta, počela je pod uticajem i pritiskom autoriteta nove države da se gubi hrvatska u korist srpske nacionalne svijesti kod predaka današnjih Crnogoraca”.

U istom cilju brisanja srpstva ali i podupiranja starine hrvatstva i albanstva Savić Marković - Štemilija objavio je brošuru „Albanija” (Zagreb, 1939) u kojoj Albance pominje kao direktnе potomke starih balkanskih Ilira. Pri tome iskoristio je starinu albanstva kako bi ga povezao sa starinom hrvatstva ističući da su Iliri,

³⁹ Pojam „Crvena Hrvatska” koristio je u svojim političkim nastupima Frano Supilo. Pod taj nacionalno-geografski pojam Supilo je podvodio južnu Dalmaciju i Boku. Politički tjednik koji je pod tim nazivom izdavao od februara 1891. do jula 1914. bio je liberalnog antiklerikalnog usmjerjenja.

kao i Hrvati, u starini imali dvanaest plemena. Po njemu, preci današnjih Albanaca „nastavali su veliki dio teritorija, koji su kasnije posijeli Hrvati”. Hrvati su, kako ističe Štemilija, kasnije „uspjevali prodrijeti preko albanskih teritorija čak do Peloponeza ostavljući svuda tragove svoga imena i jezika”. Dakle, Štemilija je izjednačio Slavene Balkana sa Hrvatima. Za Štemiliju najveći albanolog je „veliki hrvatski učenjak” Milan Šufflay, koji je inače bio frankovac i samim time hrvatofil. Šufflay je, prema tadašnjem dnevno-političkom trenutku savezništva hrvatstva i velikoalbanstva, isticao da su u Srednjem vijeku Hrvati više puta dolazili u dodir sa Albancima i sudjelovali u značajnim događajima iz hrvatske povijesti. On navodi da je albanska etnička podloga u staro doba, pod ilirskim imenom, tvorila jak faktor u povijesti.⁴⁰

Hrvatstvo u Crnoj Gori, Boki i Primorju od prvih svojih pojavnih oblika krajem XIX vijeka širilo se u etapama u zavisnosti od vjersko-političkih akcija Vatikana, Rimokatoličke crkve i hrvatske političke elite (frankovaca, HSS-a). Zato su u ovom radu akcenti stavljeni na projektovane akcije (manifestacije) širenja hrvatstva: od sazivanja Prvog hrvatskog Katoličkog sastanka 1900, promjene imena ilirskog zavoda sv. Jeronima u hrvatski, slavljenja hiljadugodišnjice hrvatskog kraljevstva 1925, do kulminacije ovog procesa u godinama uoči rata u Jugoslaviji. Krajem tridesetih godina ostvaruje se san o podunavsko-jadranskoj Hrvatskoj stvaranjem Banovine Hrvatske. Skladnim dijelovanjem svjetovnih i klerikalnih apologeta hrvatstva stvara se rimokatolička nacionalna formacija hrvatstva. Iz Zagreba, žarišta hrvatstva, nove idejne projekte tzv. „crvenog hrvatstva” prihvaćaju i spisatelji iz Crne Gore koji postaju najveći zagovornici teze o dukljanskom rimokatoličkom crnogorstvu kao hrvatskom prapočetku u Crnoj Gori.

NIKOLA ŽUTIĆ

THE ROMAN CATHOLIC CHURCH AND CROAT NATIONALISM IN MONTENEGRO AND BOKA IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

Summary

In Montenegro, Boka, and Primorje Croat nationalism advanced in phases, from the time it first appeared towards the end of the 19th century, depending on the religious and political actions of the Vatican, the Roman Catholic Church, and the Croat political elite (i.e., the Frankovci, the Croatian Peasants Party). The author focuses particularly on campaigns (manifestations) aimed at spreading Croat nationalism such as the First Croat Catholic Meeting in 1900, the change of the Illyrian Institute of St. Jerome into a Croat institution, the celebration of the millennium-long existence of the Croat Kingdom in 1925, and the events that took place on the eve of the war in Yugoslavia, which represented the culmination of this process. Towards the end of the thirties the old dream of Croatia occupying the sub-Danube and Adriatic area was realized with the forming of Banovina Hrvatska. The synchronized actions of clerical and laic supporters of Croat nationalism resulted in a political formation characterized by Roman Catholicism and Croat nationalism. New ideas of so-called „red Croat nationalism” coming from Zagreb, the center of Croat nationalism, were embraced by enthusiasts from Montenegro, who subsequently became the greatest advocates of the theory claiming that the Montenegrin Roman Catholics in old Duklja embodied in fact the beginning of Croat national awareness in Montenegro.

⁴⁰ S. M. Štemilija, *Albanija*, Zagreb 1939.

NACIFIKACIJA OPŠTEG JUGOSLOVENSKOG BANKARSKOG DRUŠTVA A. D. *

ABSTRACT: U Kraljevini Jugoslaviji banke su predstavljale glavni kanal finansiranja gotovo svih domaćih i stranih industrijskih i trgovackih firmi. Ovaj rad govori o jednoj od najvećih privatnih akcionarskih banaka stranog kapitala, koja je pojavom novih, nemačkih vlasnika, dobila pored ekonomskog i jasno političko određenje u okviru nemačkih ratno-privrednih planova, što je doprinelo da se njen istorijski značaj višestruko uveća.

Još od 80-tih godina 19. veka u međunarodnim i privrednim odnosima evropskih država pojavljuje se upliv finansijskog kapitala ekonomski naprednijih zemalja u privredu zaostalijih i nerazvijenih država. Najveću pažnju novim balkanskim državama koje se tada pojavljuju na evropskoj pozornici, posvećivala je Austro-Ugarska, prevashodno zato što nije imala snage da teži svetskoj ekspanziji.¹ Koncentracijom krupnog kapitala, velike banke su se tada sve tešnje povezivale sa industrijom, rудarstvom, saobraćajem, trgovinom i poljoprivredom. To bankarstvo „novog tipa”, u kojem su posebno bečke banke nastojale da imaju što značajniju ulogu, bilo je spona finansijskih poslova i politike. Poslovi i interesi jedne takve banke delom su bili i interesi nacionalne ekonomije. Objedinjavanje tih interesa sa državnim privredno-političkim težnjama omogućavalo je bankama ne samo ogromnu privrednu moć, već i značajnu ulogu u spoljnoj politici države. Preko bankarskog finansijskog kapitala, neophodnog za privredni i društveni razvoj dojuče-rašnjih pokrajina Otomanskog carstva na Balkanu, moćne evropske države uticale su na njihovu unutrašnju politiku i na taj način uključivale ih u svoje interesne sfere. Tako je stvaranjem dva suprotstavljenja saveza velikih evropskih država u poslednjoj trećini 19. i početkom 20. veka, došlo do prave trke za postizanjem apsolutnih privrednih pa i političkih monopola, što je doprinelo sve većoj politizaciji delovanja velikih evropskih banaka na Balkanu. Međutim, kraj Prvog svetskog rata je iz te bespoštедne privredno-političke utakmice izbacio dve vrlo značajne učesnice. Jedna od njih, Austro-Ugarska, raspala se na više manjih nacionalnih država, dok se Nemačka samo privremeno povukla, ali ne i odrekla svoje težnje da od Jugoistoka Evrope stvori svoje „dopunsko privredno područje”.

---

* Autor rada je o rezultatima istraživanja ove problematike referisao na naučnom simpozijumu „Nemačko-srpski odnosi od Berlinskog kongresa do danas”, 25-26 septembra 2000. u Bonu, kao i na Naučnoj tribini Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, 25. aprila 2001.

¹ Andrej Mitrović, *Mreža austrougarskih i nemačkih banaka pred Prvi svetski rat*, „Jugoslovenski istorijski časopis”, br. 3-4, Beograd 1988, 51-55.

² John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic 1550 - 1950 from Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana University press, Bloomington, 1982, 156-158, 202-217; A. Mitrović, n. r., 51-55.

Posle 1918. godine, nekadašnje austrougarske banke su imale zbog svoje ranije političnosti dosta problema u državama naslednicama, ali su uspevale da ih za relativno kratko vreme reše. U slučaju Kraljevine Srbija, Hrvata Slovenaca, stare bečke banke su vešto iskoristile činjenicu da država, zbog kompleksnih unutrašnjih političkih okolnosti, nije bila u stanju da organizuje dovoljno jak nacionalni bankarski aparat koji bi nezavisno od stranog finansijskog uticaja mogao uspešno da pokrije narastajuće finansijske potrebe industrije, saobraćaja, trgovine i poljoprivrede. Koristeći takvu situaciju, kao i više tudi nego svoj kapital, bečke banke su postepeno povratile stare pozicije utirući put nemačkom finansijskom kapitalu posle velike ekonomске krize 30-tih godina 20. veka.³

Jedna od najvećih bečkih banaka *Wiener Bank-Verein* je tako, pretvaranjem svojih filijala u Zagrebu i Beogradu u akcionarsko društvo domicilirano u Kraljevini SHS, 29. decembra 1927. godine, osnovala banku *Opšte jugoslovensko bankarsko društvo A. D.*⁴ Prilikom osnivanja značajnu ulogu imao je jedan od najvećih evropskih bankarskih koncerна tog vremena, koji je predvodila belgijska banka *Société Générale de Belgique*. Sa još tri članice konzorcijuma: *Banque Belge pour l'Etranger* (filijala Société Générale de Belgique koja je zbog obima samostalnih poslova imala centralu u Parizu i nosila drugi naziv) i dve švajcarske banke: *Banque Commerciale de Bâle* i *Basler Handelsbank*, a preko velikog paketa akcija banke *Wiener Bank-Verein*, učestvovala je u kreiranju poslovne politike nove jugoslovenske banke.⁵ Istovremeno je, prilikom njenog osnivanja, bilo neophodno da izvestan broj akcija bude u rukama jugoslovenskih državljanima (obično 50 do 55%) koji su morali da čine bar polovicu ukupnog broja članova upravnog odbora.⁶ Na taj način su u upravne odbore sem stranaca – pravih vlasnika, ulazila i domaća lica tzv. štromani. U pitanju su bile ličnosti sa jakim vezama i uticajem u državnoj upravi, preko kojih se održavao kontakt sa najznačajnijim privrednim i političkim činocima u zemlji. Za vrlo visoke tantijeme, bez stvarnog učešća u upravi, oni su obezbeđivali podršku države ili bar određenih vladajućih krugova za pojedine poslovne i finansijske transakcije koje je banka obavljala u Kraljevini.

Od kakvog je značaja za strane ulagače bilo osnivanje ove banke, može se videti i po mnogim stranim istaknutim ličnostima koje su ušle u prvi Upravni odbor. Među njima su bili: Žorž Tenis, bivši belgijski ministar predsednik, predsednik Međunarodne trgovачke komore, predsednik Međunarodne ekonomski konferencije u Ženevi za 1927. godinu i predsednik *Société Générale de Belgique* iz Brisela; Pol Ramlo, generalni direktor i član Upravnog odbora *Banque Belge pour l'Etranger*; Anri Devi, takođe član Upravnog odbora *Banque Belge pour l'Etranger*; Rihard Fante, generalni konzul iz Beča, direktor banke *Wiener Bank-Verein* Alfred Hajnshajmer i Oskar Polak i drugi.

U svojoj poslovnoj politici ova banka je od samog nastanka išla potpuno originalnim, modernim i za jugoslovenske prostore malo poznatim putem. Glavna

³ Vesna Aleksić, *Opšte jugoslovensko bankarsko društvo A. D. 1928 - 1945*, Studija iz socijalno-finansijske istorije, (magistarska teza), Beograd 2000, 18-28.

⁴ Arhiv Jugoslavije (AJ), Ministarstvo trgovine i industrije (65), 1127-2111, dosije *Opšte jugoslovenskog bankarskog društva, A. D.*, VI br. 5637, 29. decembar 1927.

⁵ Eric Bussiere, Pascal Griset, Cristophe Bouneau, Jean-Pierre Willot, *Industrialisation et sociétés en Europe occidentale 1880 - 1970*, Paris 1997, 111-113.

⁶ Milorad Zebić, *Zakoni i raspisi o akcionarskim društvima s uputstvima i objašnjenjima: Trgovački i mjenbeni zakon o društvu dioničarskom i Trgovački zakon za Bosnu i Hercegovinu*, Beograd 1925 vidi: Zakon o akcionarskim društvima Kraljevine Srbije iz 1896. sa izmenama iz 1898. godine, 73-124.

karakteristika takvog poslovanja bila je koncentracija na mali broj vrlo velikih i solventnih komintenata. Kreditni odnos između banke i komintenata bio je alternativan, odnosno poslovne veze su se najčešće uspostavljale preko kontokorenata. To su uglavnom bila velika preduzeća koja su s vremenom na vreme imala potrebe za kapitalom a periodično su i sama njime raspolažala, tako da su povremeno bili dužnici za velike sume a povremeno poverioci takođe velikih iznosa. Sklonost ka komercijalnim poslovima i transakcijama najviše se osećala u zagrebačkom zavodu i Ibjubljanskoj filijali, s obzirom da je tamo bilo najrazvijenije novčano tržište u Jugoslaviji. U centrali u Beogradu i filijali u Novom Sadu bila su tržišta koja su bolje rezultate davala u radu na malo sa većim brojem poverilaca, naročito u Beogradu, dok je filijala Novi Sad imala najbolje uslove za plasiranje kapitala odnosno davanje kredita „na podlogu nepokretnih imanja”.⁷

Od 1930. godine, preko banke *Wiener Bank-Verein* u Opštem jugoslovenskom bankarskom društvu bio je angažovan u izvesnoj meri i kapital nemačke banke *Deutsche Bank und Disconto Gesellschaft*; kao i češki kapital, posle učešća *Banque Commerciale de Bâle* u fuziji češke banke *Wiener Bank-Verein* sa *Českem Bankom Union* u Pragu.⁸ Posle velike bankarske krize tokom 1934. godine došlo je do značajnih promena u bečkom bankarstvu, kada je fuzionisanjem dve nekadašnje banke: *Österreichische Credit Anstalt* fule *Hendel und Gewerbe* i *Wiener Bank Verein* stvorena banka *Österreichische Creditanstalt-Wiener Bankverein*.⁹ *Credit anstalt...* banka posredno, preko grupe Rothschild, bila je u jakim vezama sa londonskim Sitijem, pa je ovom fuzijom u *Opšte jugoslovensko bankarsko društvo* prodro i britanski kapital, koji se preko nje (bečkim kanalima) angažovao u jugoslovenskoj privredi.¹⁰ Sve do 1938. godine odnos akcionarskog kapitala izgledao je ovako: 50,3% akcija posedovala je *Österreichische Creditanstalt-Wiener Bankverein*, 38,3% belgijska banka *Société Générale de Belgique* odnosno *Banque Belge pour l'Etranger*, *Basler Handelsbank* 5,4% i *Česka Banka Union* 4,0% akcija.¹¹

*

Velika evropska bankarska kriza 30-tih godina 20. veka ostavila je višestruke posledice na jugoslovensko privatno bankarstvo. Zbog velikih finansijskih problema u kojima su se našle bečke i peštanske banke, došlo je do slabljenja njihove uloge finansijskih posrednika u Jugoslaviji i na Balkanu. Ispostavilo se da finansiranje starih austrijskih aranžmana ne donosi dovoljno željene profite krupnom međunarodnom kapitalu, a metod saradnje sa pojedinim domaćim privredno-političkim predstavnicima iz godine u godinu stvara gubitke. U čitavoj Evropi tada se već napuštala stara koncepcija banke „mešovitog tipa”, koja je istovremeno finansirala industriju i bavila se depozitnim poslovima. Novi tip banke isključivao je

⁷ AJ - Opštje jugoslovensko bankarsko društvo A. D. (151 - fond u radu); godišnji izveštaji o radu banke za poslovnu 1929. i 1930. godinu.

⁸ *Opšte jugoslovensko bankarsko društvo*, Beograd - Zagreb u; „Analiza bilansa” dodatak „Narodnom blagostanju”, V, 23, 3. jun 1933, 45; isto, VI, 35, 25. avgust 1934, 167. i Institut za istorijska pitanja, Uprava za koordinaciju rada naučnih instituta, *Elaborat o britanskom kapitalu u Jugoslaviji 1918 - 1941, njegova ekonom-ska, politička i obaveštajna uloga*, Beograd 1951, 101.

⁹ AJ 151, interni cirkular Direkcije banke u Beogradu, br. 61, 30 jun 1934.

¹⁰ Institut za istorijska istraživanja, n. d., 104.

¹¹ AJ, 151 - spiskovi deponovanih akcija u *Opštjejugoslovensko bankarsko društvo*, (dalje, OJBD) 1930 - 1938; Lother Gall und andere, *Die Deutsche Bank 1870 - 1955*, München 1995, 378-379.

mogućnost korišćenja kratkoročnih kredita preko tekućih računa za finansiranje preduzeća ili čak industrijskih koncerna. Novom koncepcijom najviše su bile pogodene bankarske afilacije u industrijski nerazvijenim evropskim zemljama, poput onih u Jugoslaviji. Banke koje su tamo kreditirale industriju, nisu smelete da u novonastalim prilikama forsiraju realizaciju svojih potraživanja, zato što su kod svojih dužnika bile i same toliko i u takvim oblicima angažovane da je propast tih dužnika značio u neku ruku i njihov krah. Stoga, ukoliko su bile pod čvršćom kontrolom zapadnoevropskih finansijskih centara, utoliko su i mogle da očekuju njihovu pomoć, dok su druge afilacije, pod većom kontrolom bečkih i peštanskih banaka, bile gotovo prepustene sebi i prinudene da pomoći traže od jugoslovenske države i njene emisione banke.

U ovom smislu, veliku važnost u jugoslovenskom bankarskom sistemu dobio je *Opšte jugoslovensko bankarsko društvo*, kao jedan od retkih novčanih zavoda iz kojeg se međunarodni kapital nije povukao već je naprotiv, adekvatnom finansijskom intervencijom, ukazao na veliki značaj tog jugoslovenskog zavoda u međunarodnom privrednom i finansijskom sistemu. Upravo zahvaljujući ugledu evropskih bankara angažovanih u radu *Opštег jugoslovenskog bankarskog društva* i poslovnim i političkim vezama koje su oni godinama pre krize negovali u Kraljevini i van nje, ovoj banci je omogućeno da izbije na sam vrh „bankarske lestvice” u Jugoslaviji, zadrži poverenje domaćih ulagača i stranih poverilaca, kao i da vremenom postane jedna od glavnih finansijskih baza iz koje se strani kapital plasirao u privredu Kraljevine Jugoslavije.¹²

Od 1935. godine, banka postepeno prelazi na finansiranje većeg broja manjih ali profitabilnijih industrijskih i trgovačkih firmi, najčešće putem kratkoročnih kredita sa kamatom od 6 do 8%. Prema izveštaju sa sednice Uprave banke o poslovnoj 1935. godini, podeljeno je ukupno 115 kredita u iznosima iznad 250.000 dinara do 2,5 miliona dinara (ako izuzmemo kredit dodeljen „Anglo-jugoslovenskom Petrolejskom D. D.” u iznosu od 16 miliona dinara). Posebno je važno naglasiti da je od 1935. do 1938. godine, industrijskim i trgovačkim firmama sa dominantnim jevrejskim kapitalom banka dodelila više od 50% svih kredita. Samo u poslovnoj 1936. godini, od ukupno 154 kredita banka je takvim preduzećima dodelila 84.¹³ Posebno dobre odnose sa firmama jevrejskog kapitala imali su zavod u Zagrebu i filijala u Novom Sadu. Navedeni podaci samo produbljuju dosadašnje zaključke o značajnoj ulozi Jevreja u industrijskim i trgovinskim poslovima kako u Kraljevini Jugoslaviji tako i u inostranstvu, a njihovo dominantno mesto u rukovođenju poslovnom politikom *Opštег jugoslovenskog bankarskog društva* bilo je vidljivo od samog osnivanja.

Od ukupno osamnaest stranih predstavnika, koji su u periodu od 1928. do 1940. godine prošli kroz Upravni odbor *Opštег jugoslovenskog bankarskog društva*, njih osmoro bili su Jevreji, uglavnom direktori poznatih novčanih zavoda. Među njima je bio i Edmund Goldšmit, generalni direktor *Banque Belge pour l'Etranger* i predstavnik stranog kapitala u *Opštem jugoslovenskom bankarskom*

¹² V. Aleksić, n. d., 45-68.

¹³ AJ, 151 - Izveštaj uz tačku 2 sa sednice Upravnog odbora *OJBD-a*, održane 10. decembra 1935. u Beogradu; iz spiska dodeljenih kredita, jevrejsko poreklo kapitala može se videti iz naziva firme ili na osnovu imena garanta dodeljenih kredita; za dodeljene tzv. izvozne kredite kao garanti obično stoje velike austrijske, češke i dr. firme, čime je utvrđivanje jevrejskog kapitala mnogo teže. Zato verujemo da je broj kredita dodeljenih takvim firmama bio mnogo veći nego što smo mi, za sada, u stanju da utvrdimo.

društvu u periodu od 1931. do 1939. godine. U Nadzornom odboru ih je u istom periodu bilo tri od ukupno šest članova stranih predstavnika, dok se u oba odbora nalazilo i nekoliko veoma uglednih jugoslovenskih Jevreja.¹⁴ U velikom procentu Jevreji su bili zastupljeni u personalnom sastavu banke, a činili su većinu u samoj Direkciji dok su u značajnom broju zauzimali položaje šefova odeljenja.¹⁵

Opšte jugoslovensko bankarsko društvo, koje je samo deklarativno bilo jugoslovenska banka, često je prolazilo kroz slična iskušenja i promene kao i država u kojoj se nalazilo. Dominaciju krupnog međunarodnog kapitala u jugoslovenskoj privredi postepeno je zamjenjivao nemački kapital, uvlačeći se u sve pore ekonomskog života Kraljevine. Već 1938. godine, nemački udio u ukupno uloženom stranom kapitalu povećao se na 6,77% (u odnosu na 0,88% 1934.) čime je Rajh došao na treće mesto kao kreditor Jugoslavije, odmah iza Francuske i Engleske. Ukipanje jugoslovenskog klirinškog poslovanja sa Francuskim, Belgijom i Švajcarskom, iste godine, ojačalo je trgovinske pozicije Nemačke. Nacionalocijalisti su, naime, od dolaska na vlast 1933. godine, u realizaciji svog plana potpune političke nezavisnosti Nemačke u međunarodnoj politici veliki značaj pridavali ekonomiji. Tako su i u kontrolisanju života i razvoja Jugoistoka, uz eliminisanje svake konkurenčije, videli vrlo uspešan način uspostavljanja i političke dominacije.¹⁶

Kao deo opštег plana o uspostavljanju finansijskog monopola i pretvaranja Berlina u finansijski centar Evrope, gde je trebalo da se koncentriše celokupno snabdevanje evropskih zemalja kapitalom, odnosno da se uspostavi puna kontrola kretanja kapitala i investicija, Nemačka je već od 1936. godine nastojala da pojača plasman svog kapitala i u Jugoslaviji, osnivanjem svoje prve banke, odnosno afilacije, na ovim prostorima. Međutim, dominantna uloga češkog, francuskog kao i švajcarskog, odnosno zapadnoevropskog finansijskog kapitala u jugoslovenskom bankarstvu, ozbiljno je remetila nemačka nastojanja.¹⁷ Potpuni obrt dogodio se dve-tri godine kasnije, posle anšlusa Austrije i razbijanja Čehoslovačke. Već u martu 1938. godine *Deutsche Bank*, jedna od najvećih nemačkih banaka, pokazala

¹⁴ AJ, 151 - zapisnici sa sednica Upravnog i Nadzornog odbora kao i zborova akcionara *OJBD-a*, 1928 - 1940; među najpoznatijim štromanima bio je dr Milan Marić, član Uprave banke u periodu od 1928. do 1939. godine, koji je, pored toga što je bio predsednik Anglo-jugoslovenskog Petrolejskog D. D. u Zagrebu, bio i suvlasnik poznate jugoslovenske firme „Hinko Majer i drug“ i član masonske lože „Libertas“ u Zagrebu, kao i advokat Rafailo Finc, član Cionističkog udruženja Jugoslavije od 1921. godine, predsednik Beogradskih jevrejskih opština za godine 1920, 1922. i 1926, istaknuti funkcioner Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, kao i jedan od osnivača beneberitske lože „Srbija“ 1911. godine, vidi: Hariet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia, 1979, na više mesta i Nebojša Popović, *Jevreji u Srbiji 1918-1941*, Beograd 1997.

¹⁵ Vesna Aleksić, *Otpuštanje Jevreja službenika Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A. D.* 1940. godine, „Godišnjak za društvenu istoriju“, godina IV, br. 1, Beograd 1987, 49-63; AJ. 151 - grada direkcije *OJBD-a* vezana za personal banke 1928-1940; u Zagrebačkom zavodu oba direktora, zamenik direktora i dvojica prokurista bili su Jevreji; u Beogradskom zavodu, pored direktora, zamenik direktora i više šefova odeljenja, dok je dugogodišnji rukovodilac filijale u Novom Sadu takođe bio Jevrejin.

¹⁶ Živko Avramovski, *Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata*, „Istorija XX veka, Zbornik radova II“, Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke, Beograd, 1961, 22; Jovan Marjanović, *Ekonomска politika nemackih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941 - 1945. (S posebnim osvrtom na nemačku ekonomsku politiku u Srbiji i Banatu)*, „Jugoslovenski istorijski časopis“, 4, Beograd 1963, 74-75.

¹⁷ Smatra se da su dogovori o osnivanju prve nemačke banke u Jugoslaviji započeli na drugom zasedanju Nemačko-jugoslovenskog mešovitog privrednog odbora u Zagrebu, 1. aprila 1936, vidi: Mira Kolar-Dimitrijević, *Strani kapital i Banovina Hrvatska 1939 - 1941*, „Povjesni prilozi, Zbornik radova PP“, Institut za suvremenu povijest, god 9 (1), Zagreb 1990, 169; takođe, časopis „Narodno blagostanje“ je u toku 1936. godine u više navrata nagovještavao mogućnost da *Deutsche Bank* ili *Dresdner Bank* osnuju svoje afilacije u zemlji, do čega nikada nije došlo.

je pretenzije prema najvećoj austrijskoj banci *Creditanstalt-Wiener Bankverein*, inače afilaciji međunarodnog (britanskog, belgijskog, švajcarskog i češkog) bankarskog kapitala.¹⁸ Za vođstvo Rajha ove pretenzije bile su potpuno u skladu sa njihovom politikom što bržeg absorbovanja austrijske privrede i plasiranja nemačkog kapitala u zemlje jugoistočne Evrope, gde je ova austrijska banka imala brojne afilacije, među kojima samo u Jugoslaviji tri: *Jugoslovensku udruženu banku*, *Zemaljsku banku za Bosnu i Hercegovinu* i *Opšte jugoslovensko bankarsko društvo*.¹⁹ Takođe, prema njihovim planovima, Beč je zahvaljujući svom geografskom položaju, mreži ustanova, stručnim ljudima i sredstvima kao i svojim tradicionačkim vezama, ispunjavao sve uslove jednog centra preko kojeg bi se jugoistočno-evropske zemlje vezale za Rajh kao privredno dopunska područja, a sam grad bi predstavljao glavno čvoriste uspostavljenih veza.²⁰

Za nemačke finansijske krugove od velikog je značaja bila činjenica da je ideo stranog kapitala u privatnom bankarstvu Kraljevine Jugoslavije bio toliko veliki (62%) da je mogao da kontroliše državnu kreditnu politiku.²¹ Okupljeni sa drugim nemačkim i austrijskim privrednicima u posebni Srednjoevropski privredni savet („Mitteleuropasche Wirtschaftstag” - MWT) u kojem je sve do 1941. godine bila skoncentrisana nemačka privredna ali i politička moć, osnovali su još 1936. godine Jugoslovensko-nemačku trgovacku komoru. Te godine je, zapravo, otpočeo rad na realizaciji „Četvorogodišnjeg plana” sa Hermanom Geringom na čelu, na osnovu Hitlerovog naredenja o ospozobljavanju nemačke privrede za ratne zadatke u roku od četiri godine. Tako je osnovni cilj formiranja i ove Trgovačke komore bio intenziviranje nemačkog privrednog prodora u Jugoslaviju, uz istovremeno organizovanje jake privredne obaveštajne službe.²² Iz tih razloga se iste godine u Beogradu našao Geringov specijalni izaslanik za Jugoistočnu Evropu, Franc Nojhauzen, dok je za predsednika komore postavljen takođe Austrijanac, Georg Saal. Sa jedним od čelnika organizacije MWT i *Deutsche Bank*, Hermanom Jozefom Absom, ove ličnosti odigrace ključne uloge u prelasku *Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva* pod potpunu kontrolu nemačkog kapitala.²³

Vec u aprilu 1938. godine, zahvaljujući preuzetom austrijskom paketu akcija u *Creditanstalt-Bankvereinu*, a po specijalnom nalogu H. J. Absa, za potpredsednika Upravnog odbora *Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva* je postavljen direktor ove austrijske banke, Jozef Joham, dok se na mestu predsednika i dalje nalazio direktor *Société Générale de Belgique* iz Brisela, Pol Ramlo.²⁴

¹⁸ Milan Ristović ističe da su čelni ljudi *Deutsche Bank* još u vreme ekonomске krize velike nade polagali u rešenja koja su za njeno otklanjanje nudili nacionalocijalisti, kao i da su već tada stupili sa njima u kontakt; takođe, od trideset tri člana koliko ih je bilo u rukovodstvu banke, samo su tri bila iz same bančne administracije, dok su svi ostali bili predstavnici raznih industrijskih grana i osiguranja, vidi: Milan Ristović, *Nemački „Novi poređak“ i Jugoistočna Evropa 1941/1942 - 1944/1945. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991, 225.

¹⁹ Eberhard Czichon, *Die Bank und die Macht. Herman Josef Abs, die Deutsche Bank und die Politik*, Köln 1995, 155-156.

²⁰ Andrej Mitrović, *Naciistička ideja velikog privrednog prostora i Jugoistočna Evropa (1940)*, „Zbornik Filozofskog fakulteta”, knjiga XI-1, Beograd 1970, 72.

²¹ Sergej Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd 1952, 16.

²² M. Ristović, *n. d.*, 116.

²³ AJ, 151 - zapisnici i izveštaji sa sednica Upravnog odbora *OJBD-a* za poslovnu 1938. i 1939. godinu; Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Uprava državne bezbednosti, knj. II, *Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji*, Beograd 1955, 32, 159 - 160.

²⁴ AJ, 151 - Izveštaj sa sednice Upravnog odbora *OJBD-a*, održane u Beogradu 11. aprila 1938; prema istraživanjima nemačkog istoričara Eberharda Cihona, značajan paket akcija austrijskih firmi „Mink“ i „Galopin“ koji se nalazio u *Creditanstalt-Wienerbankverein*, preuzeo je 1938. H. J. Abs, a preko ovih firmi Nemci su stekli i „pažnje vredan paket akcija“ *OJBD-a*, vidi: Czichon, *n. d.*, 274.

Značajni ideo britanskog kapitala u ovoj jugoslovenskoj afilaciji, plasiran takođe preko *Creditanstalt-Bankvereina*, nije ovom nemačkom akcijom bio posebno ugrožen. U to vreme postojala je velika isprepletanost i povezanost interesa vođećih engleskih i nemačkih industrijskih koncerna, poput „Imperial Chemical Industries” i nemačke „I. G. Farbenindustrie”.²⁵

U oktobru 1938. godine, nemačkim predstavnicima je ipak pošlo za rukom da za prvog potpredsednika banke postave Jozefa Johama. Mesto predsednika Uprave ostalo je upražnjeno, dok je Pol Ramlo tada postavljen za drugog potpredsednika. Istovremeno, izvršen je i neuspeo pokušaj da u Upravu banke uđe predsednik Jugoslovensko-nemačke trgovачke komore Georg Saal.²⁶ Razbijanjem Čehoslovačke, marta 1939. godine *Deutsche Bank* je preuzela akcionarski kapital Češke Banke Union (*Boehmische Union-Bank*) u Pragu, pa samim tim i njen veliki ideo u *Opštem jugoslovenskom bankarskom društvu*.²⁷ Ta činjenica nije sprečila H. J. Absa da pokuša da nametne Upravi banke za predsednika Franca Nojhauzena, tada nemačkog generalnog konzula u Jugoslaviji, inače predsedavajućeg Uprave *Creditanstalt-Bankvereina*, kome je Gering lično dao smernice da u okviru „Četvoro-godišnjeg plana” ovu jugoslovensku banku pretvori u instrument nemačkih privrednih interesa na ovim prostorima.²⁸ Ovom prilično agresivnom nastupu odupirali su se podjednako i predstavnici *Société Générale de Belgique*, Emil Miler i Pol Ramlo, kao i jugoslovenski predstavnici u ovoj banci Vasilije I. Jovanović, Nikola Berković i Ivo Benković.²⁹ Ipak, Nemcima je do avgusta 1939. godine pošlo za rukom da u Upravu banke „ubace” svoje članove i pored toga što se u dnevnom redu zbora akcionara banke, za poslovnu 1938. godinu, nije nalazio predlog za izbor novih članova Uprave. Tako su mesta dotadašnjih članova i jedinih preostalih Jevreja u ovim bančnim odborima, Edmunda Goldšmita, dr Milana Marića, Nikole Najmana, i Ota Fronda, zauzeli: član predsedništva *Deutsche Bank* – Herman Jozef Abs, član predsedništva *Creditanstalt-Bankvereina*, dr Ludvig Fričer i Franc Nojhauzen.³⁰

Ne treba zanemariti činjenicu da je samo desetak dana kasnije u okviru Kraljevine Jugoslavije obrazovana Banovina Hrvatska, koja je i kao privredno područje bila od velikog značaja za predstavnike Trećeg rajha. Banovina je sa 32,08% akcionarskog kapitala u preuzećima sa pretežno stranim uticajem i 11,67% u onim

²⁵ Vodeće engleske političke i privredne ličnosti nalazile su se do 1939. godine u upravi nemačke „I. G. Farbenindustrie”, dok su se pojedine ličnosti Rajha nalazile u upravi engleske „Imperial Chemical Industries”, vidi: Ž. Avramovski, *n. r.*, 45.

²⁶ AJ, 151 - Zapisnik sa sednice Upravnog odbora *OJBD-a*, održane u Beogradu, 24. oktobra 1938.

²⁷ Češka Banke Union učestvovala je sa 4% akcionarskog kapitala u glavnici *OJBD-a*; *Deutsche Bank* preuzeula je istovremeno i 23 ogranka ove čehoslovačke banke: M. Ristović, *n. d.*, 229.

²⁸ OMGUS - Office of Military Goverment for Germany, United States Finanze Division - Financial Investigation Section, Ermittlungen gegen die Deutsche Bank - 1946/1947, Übersetzt und bearbeitet von der Dokumentationsstelle zur NS-Politik Hamburg, Nordlingen, 1985, (dalje: OMGUS - Ermittlungen gegen die Deutsche Bank) 235.

²⁹ AJ, 51 - Zapisnik sa sednice Upravnog odbora *OJBD-a*, održane u Beogradu, 15. avgusta 1939; po prvi put na jednoj sednici Uprave *OJBD-a* zabeležena je „diskusija”, a zbog namere predstavnika *Creditanstalt-Bankvereina* da suprotno važećim jugoslovenskim zakonskim propisima o akcionarskim društvima postave svoje članove u Upravu banke, pre zasedanja godišnjeg Zbora akcionara i ratifikovanja zaključka istog od strane ministra za trgovinu i industriju KJ.

³⁰ Odnos predstavnika nemačkog kapitala prema Jevrejima u upravama patronatskih zavoda ove banke je bio identičan. Tako, član Uprave *OJBD-a*, Edmind Goldšmit, nije mogao da se 1940. vrati u matičnu belgijsku banku, a kako nije mogao da ostane ni u zemlji, jer su mu jugoslovenske vlasti uskratile dozvolu boravka, uspeo je da, preko jevrejskih bankarskih veza, stigne do Sjedinjenih Američkih Država, vidi: AJ, 151 - Dosije generalnog direktora Edmunda Goldšmita 1931 - 1940 i Zapisnik XI redovnog Zbora akcionara *OJBD-a*, 15. avgusta 1939; napominjemo da je mesto predsednika banke i dalje bilo upražnjeno.

sa isključivo stranim kapitalom, imala primat po visini stranih plasmana u odnosu na druge banovine, a tu se nalazila i trećina ukupne vrednosti akcionarskih plasmana u privredi Jugoslavije.³¹ Ulagala vrata za infiltraciju nemačkog finansijskog kapitala u ovu Banovinu predstavljalo je upravo *Opšte jugoslovensko bankarsko društvo*.³²

Pored navedenih, bilo je i drugih razloga zbog kojih je Nemcima baš ova banka bila važna. Dobar deo jugoslovenskih preduzeća koja su uživala velike kredite ove banke, bila su preduzeća sa dominantnim jevrejskim kapitalom a istovremeno su bila od posebnog značaja za realizaciju nemačkih privrednih planova. Samo u Banovini Hrvatskoj bilo je tada u industriji angažovano 63,70% domaćeg jevrejskog kapitala, koji je i u trgovini bio u većem postotku angažovan nego kapital Rajha.³³ Do 1938/39. godine, postojao je relativno mali broj jugoslovenskih preduzeća pod kontrolom nemačkog kapitala koja su uživala kredite kod *Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva*, poput: „Montanie“ A. D., rudnika i topionice antimona u Zajaci kod Loznicе, osnovane 1936. godine³⁴, „Simensa“ za električnu industriju u Zagrebu, rudnika zlata „Slišan“ i hemijskog preduzeća „Juganil“.³⁵

Oprezno plasiranje nemačkog kapitala u jugoslovensku privedu poprimilo je od 1939. godine formu „prave ekonomске ofanzive“. To se najbolje moglo videti na osnovu broja novoosnovanih „jugoslovenskih“ firmi koje su, kao po pravilu, svoj akcionarski kapital deponovale kod *Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva*.³⁶ Od oko tridesetak novoosnovanih preduzeća, rudarskih i metalurških bilo je deset³⁷, a ostalih dvadeset pokrivalo je poljoprivedu, izvozno-uvoznu trgovinu, građevinarstvo i transport.³⁸

Već početkom 1940. godine, H. J. Abs i Jozef Joham pokušali su ponovo da izvrše „udar“ i da bez znanja *Société Générale de Belgique* za predsednika *Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva* postave Franca Nojhauzena. Međutim, velika snaga i uticaj belgijske banke kao i podrška jugoslovenskih predstavnika u Upravi,

³¹ Prema mišljenju Mire Kolar-Dimitrijević, Banovina Hrvatska je bila polazna osnova za ubrzano uključivanje jugoslovenskog prostora u „veliki nemački privredni prostor“ zbog čega su nemačka i italijanska diplomacija bile mnogo više umeštane u formiranje ove banovine, nego što je to jugoslovenska istoriografija do početka 90-tih godina priznavala, n. r., 172-175.

³² Odmah posle početka Drugog svetskog rata, *Opšte jugoslovensko bankarsko društvo* je u engleskoj stavljen na „crnu listu“ kao neprijateljska banka, vidi: AJ, 65 - 1127 - 2111, kopija akta br. 1826, izveštaj Poslanstva KJ u Londonu, MIP-u KJ, 13. novembar 1939.

³³ M. Kolar-Dimitrijević, n. r., 178.

³⁴ AJ, 65 - 1185 - 2169; odmah po osnivanju, „Montani“ je banka odobrila kredit u visini od 2 miliona dinara.

³⁵ AJ, 151 - Izveštaji o dodeljenim kreditima OJBD-a, za poslovne godine od 1935. do 1939, na osnovu kojih se vidi da su „Simensi“ dodeljeni krediti u iznosu od 6 miliona dinara; 1939. odobren mu je novi, u visini od 1.118.000 dinara, za podmirenje troškova u Kraljevini, vezanih za nabavku kablovnog materijala za Ministarstvo PTT Kraljevine Jugoslavije.

³⁶ Prema evidenciji Ministarstva trgovine i industrije, 1939. i 1940. godine bilo je osnovano, ili je potpalo pod interesnu sferu nemačkog kapitala, najmanje šezdeset jugoslovenskih rudarskih, metalurških, tekstilnih, transportnih i dr. preduzeća, vidi: AJ, 65 - dosjera registrovanih industrijskih i trgovackih firmi u KJ.

³⁷ Bila su to preduzeća: „Balkan Ugalj“ - Beograd, za uvoz šleskog uglja i koksa iz Nemačke, sa kapitalom od 500.000 dinara; „Adir“ A. D, Beograd, za istraživanje rudnih polja, sa kapitalom od 3 miliona din.; „Jugomontan“ A.D, Beograd, za istraživanje nalazišta olova i bakra, sa kapitalom od oko 15 miliona dinara, pod kontrolom OJBD-a; „Jugoruda“ A.D, Beograd, sa akcionarskim kapitalom od 1 miliona din.; „Jugopetrol“ A. D, (ranije „Rudokop“) A. D.) sa kapitalom od 25 miliona dinara, pod kontrolom OJBD-a; „Panonija Petrolejsko“ A. D, Beograd (osnivač Radomir Pašić) sa kapitalom od 6 miliona dinara, pod kontrolom OJBD-a; „Rudna Glava“ A. D, Beograd (glavni akcionar Rado Hribar iz Ljubljane, kredit kod OJBD-a na 5 miliona din.) pod punom kontrolom iste banke i „Jugoslovensko rudarsko azbesno društvo“ A. D, Beograd, sa kapitalom od 25 miliona dinara, takode pod kontrolom OJBD-a, vidi: AJ, 65 - 1181(87) - 2160(70) i AJ, 151 - izveštaji o dodeljenim kreditima OJBD-a, za poslovne 1938, 1939. i 1940. godinu.

³⁸ Tu je, između ostalog, bilo i veliko preduzeće: „Cereal - eksport“ A. D. za izvoz voća, povrća, kudelje i kože, sa akcionarskim kapitalom od 5 miliona dinara i kreditima u iznosu od 8,4 miliona dinara, pod punom kontrolom OJBD-a, vidi: AJ, 65 - 1172 - 2156.

osujetili su i taj pokušaj.³⁹ Tek pošto je osvajanjem zapadnoevropskih država tokom 1940. godine pod nemački uticaj potpao i belgijski kreditno-novčani sistem, *Société Générale de Belgique* je bila prinuđena da svoje učešće u akcionarskoj glavnici *Opštег jugoslovenskog bankarskog društva*, „proda” *Creditanstalt-Bankvereinu*, odnosno *Deutsche Bank*. Pregovore o prodaji vodio je jedan od direktora *Deutsche Bank* i zamenik H. J. Absa u odsustvu, Kurcmajer.⁴⁰ Prema postignutom dogovoru, otkupljeno je učešće belgijske banke i u *Creditanstalt-Bankvereinu* kao i u *Opštem jugoslovenskom bankarskom društvu*, čime je 93% akcionarskog kapitala ove jugoslovenske bankarske afilacije došlo pod kontrolu *Deutsche Bank*.⁴¹ Od tog trenutka ona je bila glavni kanal finansiranja gotovo svih nemačkih privrednih ali i drugih ciljeva u Jugoslaviji. Svojom finansijskom snagom banka je praktično vršila pritisak na jugoslovenske privrednike da se što intenzivnije povezuju sa firmama na nemačkoj teritoriji, čime je istovremeno podsticala jačanje nemačkog uticaja.

Gotovo istovremeno, sredinom 1940. godine, doneta je u vrhovima državne uprave Trećeg rajha konačna odluka da se izvrši „arizacija personala banke” i to tako što bi do 31. decembra 1940. godine u službi ostali samo „arijski službenici”.⁴² Međutim, kada su o toj odluci usmeno obavešteni svi službenici *Opštег jugoslovenskog bankarskog društva* došlo je u oba zavoda kao i u filijali u Novom Sadu do tihog bojkota rada. Kako je situacija u banci postajala sve komplikovanija i kako se više nisu mogli obavljati ni redovni poslovi, Uprava je već krajem jula odlučila da ovim službenicima predloži da, ukoliko to sami žele, mogu napustiti službu i ranije, s tim što bi redovno primali platu do decembra, a zatim bi dobili pravo na otpremninu ili otkup penzionih prava, u zavisnosti od toga da li su ta prava stekli ili ne. Može se sa sigurnošću reći da je posle tog obaveštenja već u prva tri meseca najveći broj jevrejskih službenika napustio banku prihvativši ponuđene uslove. Kako je u Beogradu i filijali u Novom Sadu prosečna starost ovih službenika bila

³⁹ OMGUS - Ermittlungen gegen die Deutsche Bank, 221, 235; *Société Générale de Belgique* je posedovala značajna učešća u evropskim i svetskim bankama, kao što su bile: *Creditanstalt-Bankverein*, *Banque d'Anvers*, *Banque Belge pour Etranger - Paris*, *Banque Belge pour Etranger - London*, *Banque Générale de Luxembourg*, *Banque Belge et Internationale et Egypte*, *Banque du Congo-Belge* i *Banque Commerciale du Congo*, a kontrolisala je preko svog akcionarskog kapitala osim *OJBD-a* i *Jugoslovensku udruženu banku*, dok je u Rumuniji pod njenim uticajem bila *Banca Comercială Romana* u Bukureštu. Procenjeno je da su kapital i rezerve ove banke 31. decembra 1939. godine iznosili 650 miliona, a celokupna imovina čak 6.853.000.000 belgijskih franaka.

⁴⁰ Isto, 221-222, 235. Odmah posle osvajanja Belgije, započela je velika borba za odlučujuću kontrolu nad *Société Générale de Belgique* između dve najveće nemačke banke, *Deutsche Bank* i *Dresdner Bank* (ova druga je zbog svojih veza sa nemačkim partijskim vrhom i SS, i finansiranja njihovih akcija, nosila epitet „nacističke banke”). Međutim, nasuprot političkom uticaju *Dresdner Bank* stajao je dovoljno jak uticaj predsednika *Deutsche Bank*, H. J. Absa, posebno na odluke koje su se donosile u Ministarstvu privrede Rajha, zahvaljujući kojima je glavni ideo u akcionarskom kapitalu ove belgijske banke prepusten *Deutsche Bank*, vidi E. Czichon, n. d., 272-173.

⁴¹ OMGUS - Ermittlungen gegen die Deutsche Bank, 235; ovde se navodi da je putem kliringa na račun u Briselu prebačeno od 10. oktobra 1940. 12.437.657 belgijskih franaka, koliko je plaćeno za 116.484 akcija *Société Générale de Belgique*, (svaka u vrednosti od 15 švajcarskih franaka), pa se na osnovu preuzetih 50,3% akcionarskog kapitala *Creditanstalt-Bankvereina* i 38,8% *Société Générale de Belgique*, računa da je pod kontrolom *Deutsche Bank* bilo 88% akcionarske glavnice *OJBD-a*. Međutim, ovde je očigledno zaboravljeno da je *Deutsche Bank* već imala 4% akcionarskog kapitala, preuzetih od *Češke Banke Union* još 1939. To znači da je pod nemačkom kontrolom bilo 93% akcionarskog kapitala *OJBD-a*, vidi: AJ, 151 - spiskovi deponovanih akcija za XII zbor akcionara, 9. oktobra 1940 i za vanredni zbor, 2. decembra 1940; OMGUS - Ermittlungen gegen die *Deutsche Bank...* na str. 236 kaže takođe da je jugoslovenska vlada uložila protest zbog promene vlasničkih odnosa u ovoj banci, ali bez ikakvih rezultata.

⁴² AJ - 151, zapisnici i izveštaji sa sednica Upravnog odbora za poslovnu 1939. i 1940. godinu.

između 30 i 40 godina, dok je samo šest službenika imalo između 40 i 54 godine, pravo na penziju stekao je minimalni broj službenika.⁴³

Arizacija personala *Opštег jugoslovenskog bankarskog društva*, izvršena u letu 1940. godine, bila je potpuno u skladu sa osnovnim postulatima nacional-socialističke ideologije Trećeg rajha. Međutim, nacionalna struktura svih zaposlenih u kasnijem, Bankarskom društvu jasno pokazuje gde su, u realizaciji svoje poslovne politike, nemački bankari tražili i nalazili oslonac. Tako, dok su Srbi u narednom periodu činili 38,12% svih zaposlenih, folksdojčeri su (13,70%) sa Hrvatima (13,12%) ruskim emigrantima (10%) i Slovencima (6,25%) činili 43% ukupnog broja svih primljenih službenika.⁴⁴ Pored direktora i zamenika direktora, inače nemačkih državljanina, na položajima šefova odeljenja bila su tri folksdojčera, tri Hrvata i dvoje Srba.

*

Nacističkom preuređenju Evrope na principima „novog poretka“ koje se dobrom delom zasnivalo na primenjivanju prinudnih političkih i privrednih sredstava, poput „regulisanja tržišta“, „prinudne kartelizacije“ i „preplitanja kapitala“, svoj doprinos dale su i vodeće nemačke industrijske grupacije i velike banke.⁴⁵ Ali, već na primeru preuzimanja *Opštег jugoslovenskog bankarskog društva* (kako i svojevremeno *Société Générale de Belgique*) može se jasno videti da je *Deutsche Bank* pod plaštrom „opštег privrednog interesa i politike“ uz nesumnjivo konkretni doprinos izgradnji nemačke privredne i političke dominacije, zastupila zapravo sopstveni interes, često na štetu drugih nemačkih bankarskih i industrijskih grupacija.

Plan H. J. Absa i direktora Creditanstalt-Benkvereina Jozefa Johama još 1940. godine bio je da, podizanjem akcionarske glavnice ove jugoslovenske banke (sa 60 na 100 miliona dinara⁴⁶) kao i dobijanjem većinskog paketa akcija u *Zemaljskoj banci za Bosnu i Hercegovinu* i fuzioniranjem *Jugoslovenske udružene banke*, stvore od *Opštег jugoslovenskog bankarskog društva* jak finansijski centar u Jugoslaviji, koji bi omogućio veliku dominaciju *Deutsche Bank* nad stranim finansijskim kapitalom u Kraljevini.⁴⁷ Međutim, tako „masivnu finansijsku snagu“ nisu mogle da tolerišu konkurenntske nemačke banke, a pre svih *Dresdner Bank*. Ona je uz podršku *Commerzbank* i *Reichs-Kredit-Gesellschaft*, već polovinom 1940. godine intervenisala u Ministarstvu privrede Rajha, zahtevajući svoj ideo u *Opštem jugoslovenskom bankarskom društvu*. Međutim, želja H. J. Absa da za svoju državu, ali i za svoju banku, stvari jak finansijski centar u Jugoslaviji, bila je dovoljno jaka, kao i njegov uticaj na merodavne nemačke krugove, što samo delom objašnjava prolongiranje ovih pregovora pune dve godine. Druge, jednako bitne

⁴³ Vesna Aleksić, *Otpuštanje Jevreja službenika Opštег jugoslovenskog bankarskog društva 1940...* 49 - 59.

⁴⁴ U Beograd se od sredine 1941. i tokom 1942. godine doselilo 20.000 folksdojčera, dok ih je pre početka Drugog svetskog rata na čitavoj teritoriji Uprave grada Beograda bilo 11.000. Njihov dolazak podstican je značajnim privilegijama u snabdevanju, zaposlenju i drugim koncesijama, vidi: Tomislav Bogovac, *Stanovništvo Beograda 1918 - 1991*, Beograd 1991, 119.

⁴⁵ Andrej Mitrović, *Nacistička ideja velikog privrednog prostora i Jugoistočna Evropa (1940)*...718.

⁴⁶ AJ, 151 - Zapisnik sa sednice Upravnog odbora OJBD-a, održane 2. decembra 1940; već krajem 1940. godine ukupna sredstva banke iznosila su 1.674.218.290 dinara, vidi i: OMGUS - Ermittlungen gegen die Deutsche Bank, 236.

⁴⁷ E. Czichon, *n. d.*, 276.

razloge, moramo tražiti u promenama koje su se na jugoslovenskim prostorima dešavale od proleća 1941. godine, a koje su snažno delovale na dalju sudbinu Kraljevine, pa samim tim i na sudbinu *Opštег jugoslovenskog bankarskog društva*.

Teritorijalnim rasparčavanjem Kraljevine Jugoslavije posle Aprilskog rata 1941. godine isplivale su na površinu sve prednosti dotadašnjeg prikrivenog iskorističavanja privrednih mogućnosti Jugoslavije, uz očuvanje spoljašnjih obeležja, njene neutralnosti i suvereniteta. Nemci su vrlo brzo uvideli da im je ta podela donela ne samo promenu pozicija već i probleme oko daljeg uspešnog regulisanja i organizovanog korišćenja privrednih resursa za svoje potrebe. Sam Nojhauzen je smatrao da „...razbijanje jugoslovenske države ima negativne posledice... jer Jugoslavija predstavlja politički i privredno, jednu jedinicu u koju se ne sme dirati. U protivnom... neće se u ovom području imati nikakva mira, a privreda kao preduslov za njen rad traži jedinstvenost“. ⁴⁸ Izvesno da je ovom podelom narušena i dotadašnja koncepcija H. J. Absa o stvaranju „jedinstvenog finansijskog centra“ u Jugoslaviji. Nastojeći da u novonastalim uslovima što uspešnije organizuje poslovnu politiku *Deutsche Bank*, on je odugovlačio pregovore sa zainteresovanim nemačkim bankama o njihovom učešću u *Opštem jugoslovenskom bankarskom društvu*.

Pošto je podela jugoslovenske teritorije definitivno potvrđena na sastanku Ribentropa i Čana 22. aprila 1941, predstavnici *Creditanstalt-Bankvereina* (Jozef Joham) i *Dresdner Bank* (Jozef fon Paić) požurili su da u otcepljenoj Hrvatskoj obezbede svoje interese. Rezultat razgovora vođenih u Zagrebu video se već na sastanku ovih predstavnika sa čelnicima novoosnovane vlade NDH u Mariboru 9. maja 1941, kojem je prisustvovao i direktor Ministarstva privrede Rajha, Joahim Ril. Na tom sastanku je odlučeno da se *Opšte jugoslovensko bankarsko društvo* podeli na dve samostalne banke.⁴⁹ Izuzetno značajni predstavnici nemačkog privrednog i političkog života odlučili su, na sastanku u Koruškoj 23. maja 1941. godine, da novoosnovano *Bankarsko društvo A. D. - Beograd* (*Bankverein A. G. - Belgrad*) zadrži celokupni kapital nekadašnje jugoslovenske banke, u iznosu od 100 miliona dinara, dok su za *Bankovno društvo za Hrvatsku A.D.* (*Bankverein fuer Kroatien A. G.*) sa sedištem u Zagrebu, nova sredstva obezbedile *Deutsche Bank* i *Creditanstalt-Bankverein*. Uz podršku *Hrvatske državne banke*, akcionarski kapital brzo je dostigao sumu od 125 miliona kuna.⁵⁰

Bankarsko društvo u Beogradu ostalo je bez svoje filijale u Novom Sadu koja je, prema istom dogovoru, pretvorena u podružnicu budimpeštanske filijale *Creditanstalt-Bankverein* (što je takođe bilo u skladu sa podelom jugoslovenske teritorije). Neku vrstu kompenzacije dobila je beogradska afilacija 30. septembra 1941, kada joj je omogućeno fuzionisanje beogradske filijale *Jugoslovenske udružene banke* i preuzimanje svih njenih dotadašnjih poslova.⁵¹ Ljubljanska filijala je ostala pod okriljem *Bankovnog društva za Hrvatsku*,⁵² koje je tokom 1942. godi-

⁴⁸ Isto; M. Ristović, n. d., 174 - 175.

⁴⁹ E. Czichon, n. d., 275.

⁵⁰ AJ, 151 - spisak deponovanih akcija za XIII Zbor akcionara 28. februara 1942; OMGUS - Ermittlungen gegen die Deutsche Bank, 236.

⁵¹ AJ, 151 - Zapisnik sa sednice Upravnog odbora *Bankarskog društva u Beogradu* (dalje BD), održane 21. oktobra 1941.

⁵² Formalnu predaju ove filijale odugovlačili su predstavnici italijanskih vlasti, koji ni do osnivačke Skupštine *Bankovnog društva za Hrvatsku* (dalje BDH) 30. marta 1942, nisu dali svoje odobrenje, vidi: AK, 151 - Izveštaj BDH, 28. maj 1942.

ne otvorilo još jednu filiju u Zemunu.⁵³ Međutim, ova podela *Opštег jugoslovenskog bankarskog društva* bila je čista formalnost, o čemu govori i podatak da su H. J. Abs, Jozef Joham, Nikola Berković i Ludvig Fričer bili istovremeno u upravi i beogradskog i zagrebačkog *Bankarskog društva*. Na sednici Upravnog odbora *Bankarskog društva* u Beogradu, održanoj 21. oktobra 1941. godine, za predsednika ove beogradske afilacije postavljen je Nojhauzen, dok je drugi član Uprave, Jakob Zengen, istovremeno bio postavljen za opunomoćenog šefa vojne uprave za Jugoistok pri *Srpskoj narodnoj banci*.⁵⁴

Tek posle teritorijalnih razgraničenja interesa usledila je konkretna podela učešća u akcionarskom kapitalu ove dve banke. Prema zapisniku sa glavne osničke Skupštine *Bankovnog društva za Hrvatsku*, održane u Zagrebu 30. marta 1942, akcionari zagrebačke banke bili su: *Creditanstalt-Bankverein* sa 54,19% akcionarskog kapitala (predstavnici Jozef Joham i Ludvig Fričer, koga je već u maju iste godine zamenio Georg Tangler) *Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu* iz Sarajeva, sa 0,8% kapitala (predstavnik Nikola Berković), *Deutsche Bank* sa 15% (predstavnik H. J. Abs) dok su *Reichs-Kredit-Gesellschaft* (August Rodevald) *Bohsmische Union Bank* (Valter Pole) i *Commerzbank* (Eugen Bandel) imale svaka po 10% akcionarske glavnice.⁵⁵

U Srbiji je *Dresdner Bank* tek u martu 1942. godine uspela da dobije ideo u akcionarskom kapitalu *Bankarskog društva* u Beogradu, u visini od 12,86%, koliko je imala *Deutsche Bank*, dok su *Reichs-Kredit-Gesellschaft* i *Commerzbank* dobiti po 6,42%. Ideo *Bohische Union Bank* ostao je isti – 4%, *Creditanstalt-Bankverein* banka je imala 52,78%, *Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu* 0,30%, a *Basler Handelsbank* 3,18 % akcionarskog kapitala banke.⁵⁶

„Živa borba oko kvota i uticaja“ se završila pobedom *Deutsche Bank*. Sa svojim čistim udelom u hrvatskoj afilaciji, kao i u delom *Creditanstalt-Bankvereina*, *Bohmische Union Bank* i *Zemaljske banke za Bosnu i Hercegovinu*, imala je u rukama 79% akcionarskog kapitala, dok je u beogradskoj afilaciji po istom principu posedovala 69,94% u odnosu na *Dresdner Bank*, koja je zajedno sa druge dve nemačke banke imala svega 25,7% udela u akcionarskoj glavnici. Veštom bankarskom politikom, Abs je uspeo da sačuva dominantan položaj *Deutsche Bank*, poveže dva najznačajnija finansijska centra na ovom području (koja su svojom snagom mogla da menjaju monetarno-finansijske procese i utiču na lokalnu privredu) čime je dao lični doprinos naporima Rajha u uspostavljanju sprege ekonomske i političke moći.

Na osnovu Uredbe o devizama, 10. juna 1941. godine, kao i propisa generalnog opunomoćenika za privredu Srbije (General-Bevollmaechtigte fuer Wirtschaft in Serbien, dalje GWB), zvanično je samo *Srpska narodna banka* bila nadležna za devizno poslovanje na teritoriji nemačkog vojnoupravnog komandanta i sav platni promet išao je preko nje, odnosno preko centralnog kliringa u Berlinu.⁵⁷ Ipak, postojala su „izvesna“ istupanja koja u Uredbi nisu zabeležena, a na koje nam ukazuju dokumenta *Bankarskog društva* u Beogradu. Ova banka, iako tada

⁵³ AJ, 151 - Zapisnik sa sednice Upravnog odbora *BD-a*, održane 21. oktobra 1941; Istoriski arhiv Beograda TSB, IV/69, Oglas o osnivanju filijale *BDH* u Zemunu, 1942. godine.

⁵⁴ Isto; prva sednica Ravnateljstva *BDH* održana je tek 30. marta 1942.

⁵⁵ Isto, Izveštaj Uprave *BDH* o poslovnoj 1941, za I skupštinu deoničara, 15. juna 1942.

⁵⁶ Isto, spisak deponovanih akcija za XIV Zbor akcionara *BD-a*, 29. jula 1942.

⁵⁷ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1975, 453.

zvanično srpska banka, s obzirom na to da je nadležnost nad njom imalo novoosnovano Ministarstvo narodne privrede Srbije, mogla je da se uz odobrenje Srpske narodne banke takođe bavi deviznim poslovanjem putem kliringa.⁵⁸ Ova odobrenja su bila čista formalnost, jer su kontrolu nad kompletним deviznim poslovanjem imali GBW odnosno Nojhauzen, Reichskreditkasse, Komanda za kreditnu zaštitu i J. Zengen, opunomoćeni šef vojne uprave za Jugoistok pri *Srpskoj narodnoj banci*, i istovremeno član Uprave beogradske afilacije.⁵⁹ Zahvaljujući ogromnom uticaju ovih ličnosti, kontrolu nad radom banke i njenom poslovnom politikom su imali isključivo članovi Uprave, što joj je omogućavalo gotovo autonomni status u zemlji.⁶⁰ Izvoz robe sa teritorije NDH u Nemačku takođe se odvijao preko kliringa, a značajnu ulogu pored *Hrvatske državne banke* imalo je od sredine 1942. godine i *Bankovno društvo za Hrvatsku*.⁶¹

U listi uredaba vojnoupravnog komandanta Srbije, pod brojem 7, 31. maja 1941. godine doneta je Uredba o privremenom radu bankarskog poslovanja i novčanog prometa, kojom je srpskom stanovništvu zabranjeno raspolaaganje depozitima i štednim ulozima u novčanim zavodima, predatim pre 18. aprila 1941. godine, kao i otvaranje trezora bez prisustva organa nemačke devizne zaštite u Srbiji. Pored toga, Jevrejima je nametnuta obaveza prijave celokupne imovine kojom su raspolažali, a nad njihovim radnjama i preduzećima bila je određena posebna, komesarska uprava.⁶² Opštu jurisdikciju nad jevrejskom imovinom dobilo je Starateljstvo nad jevrejskom imovinom pri GBW, nad čijim je radom kontrolu vršio Nojhauzen, dok je nadležnost nad ličnom imovinom i nakitom Jevreja posle izvesnog oklevanja preneta na nemačku operativnu grupu Sipo-SD.⁶³ Novom Uredbom, 22. jula 1941. godine, svu jevrejsku imovinu je konfiskovana, a Jevreji su dovedeni u situaciju da, osim zbrane korišćenja svojih bankarskih uloga, depozita i ostava u trezorima, ne raspolažu više ni svojom nepokretnom imovinom.⁶⁴ Usledila je prodaja jevrejskih radnji i preduzeća, uglavnom nemačkim privrednim i vojnim predstavnicima u Srbiji, dok se novac od tih prodaja kao i naplate ranijih potraživanja od dužnika slivao u *Bankarsko društvo*, na blokiranim, tzv. Unterdepot računima Jevreja, koji su bili vlasnici prodate imovine, uz prepoznatljivu specijalnu oznaku „GBW”.⁶⁵

Pošto tokom 1941. godine nije bilo moguće organizovati i razviti privredni plan u Srbiji, jevrejska zaplenjena imovina omogućila je *Bankarskom društvu* u

⁵⁸ AJ, 151 - vidi gradu Direkcije BD-a, 1941 - 1944; BD je tek u martu 1942. godine, prijavilo nadležnom Ministarstvu narodne privrede Srbije promenu naziva. Međutim, banka je u prijavi praktično usmeravala rad samog ministarstva, dajući mu uputstva kako se vrši nova registracija u skladu sa željama nemačke privredne i vojne uprave u Srbiji.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ AJ, 151 - isto.

⁶¹ Isto.

⁶² Beogradski Jevreji su se prema specijalnoj naredbi od 19. aprila 1941. morali prijavljivati nemačkim vojnim vlastima u Beogradu. Od oko 12.000 Jevreja, koliko ih je u gradu živelo do 1941. godine do 12. juna 1941. prijavilo se 9.145, vidi: Savez jevrejskih opština FNRJ, *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd 1952.

⁶³ Christoper R. Browning, *Konačno rešenje u Srbiji - Judenland na Sajmištu - Studija slučaja*, „Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja”, 6, Beograd 1992, 408.

⁶⁴ U međuvremenu je za nejеврејско stanovništvo u Srbiji stavljena van snage Uredba od 31.maja 1941, vidi i: Jaša Romano, Ladislav Kadelburg, *The Third Reich: initiator, organizer and executant od anti-Jewish measures and genocide in Yugoslavia*, „The Third Reich and Yugoslavia 1933 - 1945”, Beograd 1977, 674.

⁶⁵ AJ, 151 - Dosjeda zaplenjene jevrejske imovine (po abecedi) u BD-u, 1942 - 1944; *Zločini fašističkih okupatora...* 46.

Beogradu „povećanje poslovnog volumena i tuđih sredstava”. Kako je izgledala prva poslovna godina banke u okupiranoj Srbiji i koliko je ona bila u skladu sa merama nemačke „privredne politike” na ovim prostorima, pokazuje izveštaj sa sednice Uprave banke o poslovnoj 1941. godini, u kojem se između ostalog kaže: „Iznos bilansa povećao se bez računa avala i garancija, a dodav iznos bilansa Udržene banke, filijale Beograd, na Din. 972,679,423.11 tj. za 140,3% prema Din. 44,387.971.77 krajem 1940. god. na Din. 538,869.092.36 krajem 1941. god.”.⁶⁶ Princip povećavanja novčane rezerve preko zaplenjene jevrejske imovine nastaviće se i narednih godina. Tako su, na osnovu specijalnog naloga generalnog opunomoćenika za privredu Srbije, 15. decembra 1942. godine, svi novčani zavodi u Srbiji i Banatu bili dužni da sve vrednosti sa blokiranih jevrejskih tekućih računa, depozite, hartije od vrednosti i sadržaje u trezorima, najkasnije do kraja januara 1943. godine prenesu u Bankarsko društvo na tzv. Sammeldepot sa oznakom „GBW”.⁶⁷ Sve veća nestasća novca primorala je nemačke okupacione predstavnike da preliju sav jevrejski novac sa tekućih računa, vrednosne papire, polise osiguranja, nakit i druge dragocenosti iz srpskih novčanih zavoda i filijala bivših jugoslovenskih banaka, u trezor *Bankarskog društva* u Beogradu.⁶⁸ Kako su preduzeća u jevrejskom vlasništvu već bila preuzeta i prodata, bilo je potrebno doći i do njihovih akcija u drugim srpskim preduzećima i novčanim ustanovama. Posle primopredaje ispostavilo se da je do 1940. godine jevrejski kapital učestvovao u gotovo svim srpskim privatnim bankama i štedionicama, u ukupnom iznosu od 18.281.745 dinara ili 4,1%.⁶⁹ Ovde nije bio uračunat jevrejski akcionarski kapital uložen i *Privilegovanu agrarnu banku*, u ukupnom iznosu od 5.285.500 dinara, kao ni vrednost jevrejskih akcija *Narodne banke Kraljevine Jugoslavije*, od 1.743.000 dinara.⁷⁰ Na osnovu akcija u vlasništvu Jevreja pronađenih u „ostavi” šefu vojne uprave vojnog zapovednika za Jugoistok (F. Nojhauzena) kao i dosijea zaplenjene jevrejske imovine, sačinjenih na osnovu izveštaja pristiglih iz drugih banaka, zaplenjeni akcionarski kapital Jevreja u industriji, trgovini i rudarstvu Srbije iznosio je oko 17.090.053 dinara.⁷¹ Samo ukupna vrednost sačuvanih menica iznosila je 77.010.322 dinara. Vrednost 90 zaplenjenih uložnih knjižica (što takođe nije konačan broj) bila je 5.793.476 dinara, dok nedostaju podaci o polisama životnog osiguranja koje su imale vrlo visoke iznose i bilo ih je više nego menica i uložnih knjižica zajedno.⁷²

Zanimljivo je da u „ostavi” nisu pronađeni nakit, zlatnici i druge dragocenosti opljačkane od srpskih Jevreja, o čijem postojanju govore dosijea zaplenjene jevre-

⁶⁶ AJ, 151 - Izveštaj Upravnog odbora *BD-a* o poslovnoj 1941. godini, 4. maj 1942; čist poslovni dobitak za 1941. godinu iznosio je 3.386.589 dinara. Ni u ovom, kao ni u jednom kasnijem izveštaju Upravne banke, zaplenjena jevrejska novčana sredstva kao takva se ne pominju.

⁶⁷ Isto, dosijea zaplenjene jevrejske imovine (po abecedni) u *BD-u*, 1942 - 1944.

⁶⁸ Isto; trezor *BD-a*, u koje se čuvala jevrejska imovina, nalazio se u bančinoj ekspozituri na Terazijama br. 2.

⁶⁹ AJ, 151 - prepiska Direkcije za nadzor nad bankama u *BD-a*, 12 - 18. maj 1943.

⁷⁰ Isto. Vrednost jevrejskog akcionarskog kapitala u obe banke izračunali smo na osnovu popisanih „raznih akcija zaplenjenih od Jevreja” pronađenih u „Ostavi Vojnog zapovednika za Jugoistok - šef vojne uprave grupe bi /G.B.V./” 1945. godine.

⁷¹ Dosijea zaplenjene jevrejske imovine formirana su „u hodu” dok su pristizale iz drugih srpskih banaka i nisu kompletno sačuvana. Kako su slagana po abecednom redu, nedostaju sva dosijea pod „B, C, E, F, G, H, I, J, K, M, N i U” ili po našoj slobodnoj proceni, oko polovine od ukupnog broja. Tako, npr. od 61 akcionara *Privilegovane agrarne banke* nedostaju dosijea 31 jevrejskog akcionara, vidi: AJ, 151 - dosijea zaplenjene jevrejske imovine (po abecedni) u *BD-u*, 1942 - 1944. Upravo iz ovih razloga, mnogo potpunije podatke nalazimo u „Ostavi Vojnog zapovednika...” vid nap. 70.

⁷² Vidi nap. 70. Kod zaplene jevrejskih uložnih knjižica jasno se vidi da visina novčane vrednosti nije igrala dominantnu ulogu, jer podaci ukazuju da su zaplenjivane knjižice čije su vrednosti ponekad iznosile manje od 100 dinara (23 ili samo 13 dinara).

jske imovine.⁷³ Tako je, za banke na području Banata, prilikom preuzimanja ovakvih vrednosti iz jevrejskih sefova (uvek nasilno obijanih uz prisustvo posebne nemačke komisije) postojao specijalni postupak. One su predmete od veće vrednosti dostavljale na procenu *Pančevačkoj pućkoj banci*, koja bi ih zatim prosledila *Bankarskom društvu*, dok su se predmeti manje vrednosti prodavali pripadnicima Rajha, u prostorijama GBW.⁷⁴ Deo tako opljačkane jevrejske imovine, a posebno zlata i drugih dragocenosti, koja su od januara 1943. godine bila skoncentrisana u depozit banke, preneo je u Berlin juna iste godine novopostavljeni komesar za jevrejsku imovinu u Beogradu, Adolf Mostbek.⁷⁵

Nemački ratni neuspeh, krajem 1941. godine, koji je označio kraj „Blitzkrieg“-a, uslovio je preorientaciju kratkoročnog programa angažovanja ratne privrede Rajha u dugoročni, uz povećanje obima proizvodnje, posebno na sirovinski važnom području Jugoistoka.⁷⁶ U slučaju Srbije, to je pre svega značilo uspostavljanje sistema stroge centralizacije u svim važnijim sektorima privrede. Početkom 1942. godine, Nojhauzen je već pripremio plansko rukovođenje privredom po ugledu na organizaciju rukovodjenja privredom u Nemačkoj. Otežavajuća okolnost prilikom izrade takvog plana bila je u tome što je srpska industrija poseđovala samo deo, i to znatno manji, industrije nekadašnje jugoslovenske države. Istovremeno, ona je bila dopunska industrija, koja je raspadom zemlje odvojena od svojih organskih delova (kod nekih grana više, a kod nekih manje) i na taj način onesposobljena za produženje kontinuiteta svog rada.⁷⁷ Da bi se omogućio kontinuitet, GBW je mnoge industrijske grane povezao sa srodnim nemačkim preduzećima, a u tom cilju je i u samoj Srbiji, od kraja 1941. i naročito tokom 1942. godine, osnovano novih 37 akcionarskih društava, od čega 27 ili 75% sa apsolutnim nemačkim kapitalom. Te firme su svoj akcionarski kapital deponovale isključivo kod *Bankarskog društva* u Beogradu, čiji su članovi Uprave vrlo često bili u upravama ovakvih preduzeća, kontrolišući njihov novčani i robni promet, na osnovu čega su odlučivali o daljem dodeljivanju kredita.⁷⁸

Nemačke privredne i političke predstavnike u Srbiji posebno su interesovali njeni rudnici, bogati strateški važnim sirovinama, bakrom i olovo-cinkovom rudom. Prema jednom izveštaju iz 1943. godine, u Srbiji je za vreme rata radilo 65 rudnika sa oko 13.000 radnika.⁷⁹ Svi najznačajniji srpski rudnici bili su pod nemackom upravom. U sklopu GBW je formirana Grupa za rудarstvo i metalurgiju, koja je bila glavni organizator eksploracije rudnih bogatstava u Srbiji. Na čelu kompanije Borskog rudnika koji je, zbog velikih potreba ratne industrije još 1940. godine dobio vrlo značajno mesto u nemačim privrednim planovima za Srbiju, nalazio se lično Franc Nojhauzen. U nadzornom i finansijskom odboru ove kompanije bio je i H. J. Abs, koji je ovde zastupao interes *Deutsche Bank*.⁸⁰ Razumlji-

⁷³ Isto.

⁷⁴ AJ, 151 - dosijea zaplenjene jevrejske imovine u BD-u, 1942 - 1944; *Zločini fašističkih okupatora...* 51.

⁷⁵ AK - Reparaciona komisija pri vlasti FNRJ (54) f. 513, dokazni materijal o pljački jevrejske imovine iz Bankarskog društva A. D. u Beogradu, br. 15640, 22. april 1948.

⁷⁶ M. Ristović, *n. d.*, 210.

⁷⁷ Dragan Aleksić, *Industrija Srbije i njene perspektive (Elaborat Ministarstva narodne privrede Srpske vlade o stanju industrije u Srbiji 1942. godine)*, „Istorijski XX veka“, časopis Instituta za savremenu istoriju, VIII, 1-2, Beograd 1990, 203.

⁷⁸ AJ, 151 - izveštaj direkcije BD-a i bilansi za poslovne 1942. 1943. i 1944. godinu.

⁷⁹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 - 1945*, Beograd 1992, 477.

⁸⁰ M. Ristović, *n. d.*, 245.

vo je da je *Bankarsko društvo* u Beogradu, kao jedina nemačka bankarska afilacija u Srbiji, moralo imati udela u finansiranju obnove i dalje izgradnje ovog rudnika, koji je prema njihovim proračunima pokrivaо 22% celokupne potrošnje u industriji Rajha.⁸¹

Međutim, kako je za vreme Aprilskog rata jugoslovenska vojska jedan deo borskih postrojenja minirala, članovi Borskog konzorcijuma („Preussag”, „Mansfeld”, i „Sudost-Montana GmbH” - član Uprave Abs) tražili su da deo troškova obnavljanja rudnika preuzme i Nedićeva vlada.⁸² Dalje sprovođenje programa izgradnje novih pogona takođe je zahtevalo nova finansijska ulaganja. *Deutsche bank* je odobrila kredit od 25 miliona RM (500 miliona dinara) a nešto ranije je, na ime ratne štete, srpska vlada preko *Srpske narodne banke* uplatila iznos od 400 miliona dinara ili 20 miliona RM.⁸³ U isto vreme zabeležen je i u *Bankarskom društvu* kredit odobren Kompaniji Bor, u jednakoj visini od 400 miliona dinara.⁸⁴ U zapisniku sa sednice Uprave, održane 17. maja 1943. godine, Nojhauzen je istakao da je garant ovog kredita *Srpska narodna banka*, koja „zbog ovog prenosa ne sme *Bankarskom društvu* ni po koju cenu zadavati brige” s obzirom na to da je u pitanju ratno-odštetni zahtev.⁸⁵ Kako se visina iznosa bankarskog kredita potpuno poklapala sa visinom iznosa isplaćene ratne štete, jasno je zašto do sada u dokumentima *Srpske narodne banke* nisu mogli biti pronađeni dokazi o prenosu ovog novčanog iznosa na račun Borskog rudnika.⁸⁶ Novac je zapravo prosleđen *Bankarskom društvu*, koje je u formi kredita tim iznosom „finansirao” dalje radeve u Boru. I sam izveštaj za poslovnu 1942. godinu pokazuje kako je od ukupne vrednosti dodeljenih kredita, 45,06% banka dala za rudarsku i topioničarsku industriju.⁸⁷ Međutim, o drugim kreditima *Bankarskog društva* Kompaniji Bor, ukoliko ih je i bilo, nema nikakvih podataka. Ipak, ona je nastavila da od *Srpske narodne banke* dobija vrlo visoke kredite: 1943. godine, uživala je „redovni otkupni kredit” od 215 miliona dinara, „sezonski kredit” od 314.500.000 dinara i „garancijski kredit” od 25.170.000 dinara, a u 1944. godini, „redovni otkupni kredit” od 100 miliona dinara. Od *Državne hipotekarne banke* dobila je, 3. juna 1944. godine, zajam na 500 miliona dinara.⁸⁸

U trenutku kada je *Deutsche Bank* mogla biti sasvim uverena da je preko *Bankarskog društva* A. D. obezbedila poziciju „finansijske kičme” nemačkog okupacionog sistema u Srbiji, omogućavajući istovremeno funkcionisanje mera ekonomskog iscrpljivanja ovog područja i potvrđujući tako veliku uspešnost funkcionisanja sprege vojne i privredne okupacije, nastali su za nju novi problemi usled sve nepovoljnijih prilika na nemačkoj vojno-političkoj i prvrednoj sceni tokom 1944. godine. Loše prilike su donekle bile povezane i sa aferom koja je u to vreme buknula u vrhovima nemačke okupacione uprave u Srbiji, kada su obelodanjeni svi dugogodišnji korupcijski i nelegalni poslovi Franca Nojhauzena, tada već na

⁸¹ Živko Avramovski, *Treći Rajh i Borski rudnik*, Bor 1975, 152.

⁸² *Isto*, 151.

⁸³ *Isto*, 113, 192.

⁸⁴ AJ, 151 - Zapisnik sa sednice Uprave BD-a održane 17. maja 1943, u Beogradu.

⁸⁵ *Isto*.

⁸⁶ Ž. Avramovski, *n. d.*, 151-152.

⁸⁷ AJ, 151 - izveštaj o radu BD-a za poslovnu 1942, podnesen XV Zboru akcionara, 21. juna 1943; čista dobit banke u 1942. godini iznosila je 4.437,456 dinara.

⁸⁸ AJ, 151 - Izveštaj BD-a o dobijenim kreditima u dosjeu „Kredit Hipotekarne banke 1944”; ukupna vrednost kredita dobijenih od srpske drave, pretvorena u RM, iznosila je 57,8 miliona.

funkciji šefa vojne uprave u štabu Vojnog zapovednika za Jugoistok u Beogradu.⁸⁹ Već u maju 1944. godine, on je uhapšen i protiv njega je sprovedena detaljna istra-
ga, dok se mesec dana kasnije iz direkcije banke povukao injegov glavni pomoć-
nik, Georg Saal.⁹⁰

Prema publikovanom izveštaju o radu Uprave XVI Zbor akcionara *Bankarskog društva*, trebalo je da bude održan 15. jula 1944. godine. Međutim, loše vojno-
političke i ekonomiske prilike u Srbiji onemogućile su svaki dalji rad banke. Srpska
država je potpuno bankrotirala, tako da potrebni krediti *Srpske narodne banke* više
nisu pristizali.⁹¹ I sama *Deutsche Bank* nije imala nikakvih interesa da dalje finan-
sijski dominira potpuno iscrpljenom zemljom, dok je opljačkana jevrejska imo-
vina velikim delom već bila preneta u Berlin. Sa nemačkog stanovišta, mogućnosti
Srbije kao „dopunskog privrednog prostora” nikako nisu bile iscrpljene, posebno u
poljoprivredi, rудarstvu pa i u industriji, ali „...radna disciplina i privredni poredak
često nisu mogli da budu učvršćeni da bi bile postignute sve pretpostavke za pot-
puno iscrpljivanje postojećih radnih potencijala...”⁹² Ono što je uvek bilo presudno
za vođenje uspešne finansijske i privredne politike: „autoritet, poverenje i odgo-
vornost” neprestano je nedostajalo ili se prosto nije uklapalo u nemačku vojno-pri-
vrednu koncepciju u Srbiji. Svest o ozbiljnoj privrednoj važnosti ovog područja
rasla je istom brzinom kojom se, uporedo sa savezničkim napredovanjem na svim
frontovima od leta 1944, smanjivao „Veliki privredni prostor” Rajha. Srbija, kao
velika žitница i jedan od važnih izvora sirovina i goriva, od jeseni 1944. godine,
više im nije bila dostupna.

*

Odmah posle oslobođenja Beograda oktobra 1944, Izvršni narodnooslobodi-
lački odbor za grad Beograd postavio je svog delegata u upravu *Bankarskog dru-
štva*.⁹³ U skladu sa odlukom Predsedništva AVNOJ-a od 21. novembra 1944. o
prelasku u državnu svojinu neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovi-
nom neprisutnih lica i o sekvestru nad imovinom koju su okupatorske vlasti pri-
silno otudile, Povereništvo za trgovinu i industriju NKOJ postavilo je u *Bankar-
skom društvu* Prinudnu upravu, koja nije posebno remetila tekuće poslove banke
već je i sama učestvovala u izradi bilansa za poslovnu 1944. godinu.⁹⁴ Takvo stanje
trajalo je sve do maja 1945. kada je rešenjem Ministarstva industrije *Bankarsko
društvo* u Beogradu stupilo u likvidaciju. U dogovoru sa Ministarstvom finansija
formiran je Likvidacioni odbor koji je posle izrade likvidacionog bilansa sve
aktivne i pasivne poslove društva nastale posle 4. novembra 1944. preneo na
*Državnu industrijsku banku D. D.*⁹⁵

⁸⁹ C. R. Browning, *n. d.*, 410.

⁹⁰ Državni sekretarijat za unutrašnje poslove, knj. III, *Nemačka obaveštajna služba u okupiranoj Jugoslaviji*, Beograd 1963, 370 - 371. Prema istoričaru Nikoli Živkoviću, Nojhauzen je u maju 1944. godine uhapšen i pod sumnjom da je umešan u pripremanje atentata na Hitlera. Posle istrage u Minhenu, oslobođen je i nastanio se u Beču, odakle su ga 1946. godine američke jedinice izručile jugoslovenskim vlastima. Bio je osuđen na 20 godina zatvora, ali je posle osam godina oslobođen, vidi: isti, *Pljačka zlata i kulturnih dobara u Jugoslaviji 1941 - 1945*, Beograd 1994, 10.

⁹¹ E. Czichon, *n. d.*, 276.

⁹² M. Ristović, *n. d.*, 343.

⁹³ AJ - 151, grada o likvidaciji Bankarskog društva A. D, 1944 - 1945.

⁹⁴ Isto.

⁹⁵ Isto; *Službeni list DFJ*, oglasni deo, Poziv poveriocima i dužnicima Bankarskog društva a. d. u Beogradu u likvidaciji, r. 38, 5. jun 1945.

Bankarsko društvo u Beogradu i njegova „banka-sestra” u Zagrebu našli su se, koju godinu kasnije, kao afilacije *Deutsche Bank* u istražnom postupku američke Vojne uprave za Nemačku, odnosno specijalnog odeljenja ove Uprave koje se bavilo istraživanjima finansijske i privredne eksploracije Trećeg rajha.⁹⁶ Gotovo istovremeno, Okružni narodni sud u Zagrebu proglašio je *Bankovno društvo za Hrvatsku* za neprijateljsku banku, jer je „kreditima podržavala fašističko-ustaška preduzeća čime je stvarala uslove za dalje jačanje nemačkog ratnog potencijala”.⁹⁷ Isti sud je u oktobru 1945. godine podigao optužnicu zbog zločina protiv naroda i države protiv H. J. Absa, Jozefa Johama i svih ostalih članova Uprave u odsustvu, proglašavajući ih za privredne okupatore koji su „koristili ekonomske potencijale zemlje i time naneli štetu hrvatskom narodu”.⁹⁸ Označavajući Absa kao glavnog kreatora negativne finansijske politike banke, sud ga je osudio na deset godina zatvora, oduzimanje imovine i svih političkih prava.

Ta optužnica je još jednom jasno pokazala da je banka kao institucija posebne vrste i funkcije, u okviru bankarskog sistema jedne države u mnogome zavisila od naprednosti njene privrede, društvenog stanja i institucionalne razvijenosti. Njena poslovna politika nastojala je da odgovori na ekonomske, društvene pa i političke potrebe države u kojoj se nalazila, samo ukoliko su te potrebe bile u skladu sa interesima njenih pravih vlasnika u inostranstvu. U suprotnom, privatna banka sa dominantnim stranim kapitalom mogla je da svoje veze i kanale koje je stvorila u vodećim privrednim i političkim krugovima Jugoslavije stavi na raspolaganje matičnim zemljama pravih vlasnika, a u krajnjoj liniji mogla se pretvoriti i u dezintegrišući faktor privrede, društva, pa čak, na izvestan način, i politike zemlje domaćina.

VESNA ALEKSIĆ

THE NAZIFICATION OF THE YUGOSLAV GENERAL BANKING SOCIETY

Summary

Foreign capital played a deciding role not only on the Yugoslav financial market but also in the country's industry. Industrial concerns, which consisted of several industrial companies, depended for their equity and credits on the banks or rather on the foreign capital on which the banks relied. Large industrial companies in Yugoslavia formed without exception part of banking establishments in which foreign capital was dominant (Czech, French, Belgian, British, etc.). This placed German banks before the difficult task of reaching such companies through the right choice of „national” bank and by simultaneously weakening, and subsequently eliminating, the imposing presence of Jewish capital (domestic and foreign) in Yugoslavia's economy. The fact that the choice fell on the General Yugoslav Banking Society indicates that the Germans had devised a precise and thorough plan for attaining their objective. The new owners of this bank, which prior to 1939 had been the main source of financing for both domestic and foreign Jewish industrial and trade companies, determined a new business policy adjusted to fit Germany's military and economic plans. These changes gave the bank a historical role. Despite the fact that before World War Two it had been divided into two sister-banks, its role and its administration was identical in the occupied parts of Yugoslavia. In addition to serving as a means for the organized confiscation of Jewish capital, the bank was used to drain the country economically, thus reinforcing the German military and economic occupation of Yugoslavia.

⁹⁶ OMGUS - Ermittlungen gegen die Deutsche Bank..., 234 - 237.

⁹⁷ E. Czichom, *n. d.*, 276.

⁹⁸ *Isto.*

TITOVO PUTOVANJE U INDIJU I BURMU 1954 – 1955. I OBLIKOVANJE JUGOSLOVENSKE POLITIKE NESVRSTANOSTI

ABSTRACT: Tema rada su prvi Titovi lični kontakti sa rukovodstvom Burme i budućim liderima pokreta nesvrstanosti Nehruom i Naserom. Ti kontakti su na ekonomskom polju rezultirali izvesnim korekcijama u pogledu jugoslovenskih spoljnotrgovinskih prioriteta, a na planu koncipiranja opšte međunarodne strategije doprineli značajnom zaokretu u jugoslovenskom nastupu u svetskoj zajednici. Zapadne sile su razgovorima koje je Tito vodio u jugoistočnoj Aziji pridavale značaj strahujući da bi oni mogli predstavljati platformu koncepta daljeg jugoslovenskog distanciranja od NATO pakta i povratka u tabor socijalističkih država. Stoga su prve reakcije iz Vašingtona i Londona u vezi sa jugoslovenskim povezivanjem sa afro-azijskim državama bile negativne, da bi se kasnije, spoznajom stvarne sadržine takve saradnje, svele na umerenu rezervisanost kombinovanu sa većom ili manjom dozom sumnjičavosti. Istraživanje je obavljeno na osnovu arhivske grade Diplomatskog arhiva SMIP-a.

Krajem 1954. i tokom 1955. godine Jugoslavija je ekonomski i vojno i dalje bila striktno vezana za zapadne sile, koje su ostale njen ključni ekonomski partner i od kojih je i dobijala znatnu finansijsku i vojnu pomoć. Međutim, ovo vreme je istovremeno obeleženo i postepenim sazrevanjem doktrine „miroljubive koegzistencije“ iz koje će kasnije nastati novo jugoslovensko opredeljenje u međunarodnim odnosima – politika nesvrstanosti. To opredeljenje je proizašlo iz negativnih iskustava vezanih za hegemonizam Sovjetskog Saveza u međunarodnom komunističkom pokretu i političke pritiske i ultimatume Zapada. I jedno i drugo dovelo je u pitanje opstanak političkog sistema i neprikosnovenost vlasti jugoslovenskog rukovodstva. Stoga se nametala potreba ubličavanja nove dugoročne spoljnopoličke linije koja će sprečiti ponovnu pojavu iskušenja kao što su bila ona vezana za sukob sa Informbirom i nesigurnu međunarodnu poziciju proisteklu iz ekonomске, vojne i političke zavisnosti Zapada.

Kao idealno rešenje u navedenom kontekstu pokazalo se zauzimanje ekvidistante oba bloka i uspostavljanje izbalansiranih odnosa sa njima kako bi se izbegla „šteta“ prouzrokovana favorizovanjem bilo jedne ili druge strane.

Na sazrevanje i razradu jugoslovenskog opredeljenja za nesvrstanost u velikoj meri su uticali prvi kontakti i upoznavanje sa politikom zemalja afroazijskog prostora. Taj faktor je posebno dobijao na značaju budući da se javio u vreme kada je bilo neophodno da se jugoslovenska spoljnopolička pozicija definiše i kroz pozitivnu platformu, a ne isključivo kroz prizmu sadržaja impliciranih sukobom

velikih sila Istoka i Zapada. Ti kontakti obogatili su iskustvo i znanje jugoslovenskog rukovodstva o svetu van Evrope i Amerike koji je do tada bio van domašaja međunarodne aktivnosti Jugoslavije. Tek s takvim iskustvom mogla je da se dublje fundira i na nove osnove postavi ideja koja se već duže vremena fermentisala u najužem krugu jugoslovenskih političara oko Tita. Uspešan ishod iniciranja najšireg polja saradnje sa državama ovih udaljenih i ekonomski zaostalih regiona otvarao je Jugoslaviji perspektivu rukovodeće političke uloge i značajan prodor na potpuno novo i široko tržište.

Podsticaji i ograničenja na putu političke i ekonomске saradnje Jugoslavije sa Indijom i Burmom

Titova poseta Indiji i Burmi krajem 1954 i početkom 1955. godine, državama koje su već imale razrađenu i politički ubaćenu doktrinu koegzistencije, predstavljala je prelomni događaj za konačno definisanje nove jugoslovenske strategije, ali i za kasnije formulisanje široke platforme za institucionalizovanje multilateralnog delovanja vanblokovskih država u okviru pokreta nesvrstanosti.

Za Jugoslaviju je bilo od posebnog značaja upoznavanje sa politikom Indije, zemlje koja je prva počela teorijski da oblikuje doktrinu nesvrstanosti baziranu na čitavom spletu u praksi već razrađenih principa. Te principe u širem smislu formulisao je indijski Kongres, najstariji antikolonijalni pokret ne samo u Aziji, već i u svetu, još 1920. godine u sklopu Rezolucije o spoljnoj politici. Ona je dopunjena 1939. u vreme izbijanja Drugog svetskog rata, da bi konačnu formu platforme spoljne politike Indije dobila decembra 1948. godine na zasedanju Kongresa u Džajpuru. Sadržina dokumenta na kojima je utemeljena indijska spoljna politika nije se iscrpljivala apstraktnim principima i načelima. Njenu okosnicu činila je filozofija i kultura drevne civilizacije kojoj je ova država pripadala. Sugestivnoj opoznosti ove kulture nisu mogli odoleti ni jugoslovenski funkcioneri. Izjave izrečene sa druge strane, opet, ukazuju i na spremnost indijskih političara da u daljoj elaboraciji osnovnih pravaca u svetskoj politici uvaže stanovišta i iskustva svojih gostiju iz Evrope. U tom kontekstu posebnu težinu ima činjenica da je Tito bio prvi predsednik jedne evropske države kome je indijsko rukovodstvo ukazalo čast da bude pozvan u goste u Indiju posle sticanja njene nacionalne nezavisnosti.

Poseban publicitet u indijskim medijima dat je Titovom govoru u indijskom parlamentu 21. decembra 1954. Tom prilikom, jugoslovenski predsednik je tumačeći sličnost i uzajamnu isprepletanost osnova na kojima počiva spoljna politika njegove zemlje, ali i spoljna politika Indije, na vešt način ukazao na potrebu koordinisanog delovanja Jugoslavije i novooslobođenih država Azije i Afrike na svetskoj sceni. To je učinio postavljajući neka od suštinskih pitanja vezanih za međunarodne odnose: koji su razlozi za nepristupanje blokovima i zašto je nužna borba protiv blokovske podele sveta; u čemu je značaj načela aktivne miroljubive koegzistencije; zašto se aktivnosti vanblokovskih država ne smeju svesti na regionalnu delatnost, već moraju imati univerzalan značaj. Odgovori na navedena pitanja, po Brozu, nedvosmisleno ukazuju na „četiri osnovna elementa koji su uzročnici svih onih zala zbog kojih danas čovečanstvo strahuje i brine, a koji danas izgledaju svim naprednim ljudima ne samo nepotrebni već i absurdni. To su: prvo, nejednakost među državama i narodima; drugo, miješanje u unutrašnji život dru-

gih, pri čemu su oni koji se mijesaju najčešće ili skoro uvijek baš velike i najrazvijenije države; treće, podjela svijeta na interesne sfere i blokove; i četvrtu, kolonijalizam. Dok ta četiri elementa ne budu eliminisana iz prakse u međunarodnim odnosima, dотле čovječanstvo neće biti slobodno od straha za svoju sudbinu".¹

Uporno Titovo nastojanje da tokom posete Indiji uveri svoje sagovornike da je politika aktivne miroljubive koegzistencije jedina opcija koja vodi miru i ekonomskom napretku sveta, proizilazilo je iz njegovog saznanja da indijsko rukovodstvo ima poprilične rezerve prema tom konceptu.

Premijer Nehru je bio daleko skloniji ideji o potrebi regionalnog povezivanja azijskih država i paroli „Azija Azijatima”, dok su mu se Evropa i ostali delovi sveta činili suviše daleki i politički manje važni. Sudeći po iscrpnim analitičkim izveštajima jugoslovenske ambasade u Indiji i dopisima jugoslovenskog ambasadora Bogdana Crnobrnje, indijsko rukovodstvo je na njihove inicijative za tesnjim povezivanjem dvaju država reagovalo izrazito rezervisano. Takav stav došao je do izražaja još u vreme uspostavljanja diplomatskih odnosa dvaju država kroz uporno indijsko odlaganje otvaranja ambasade u Beogradu, a kasnije kroz nesklonost indijskih diplomata da uzvrate posete svojim jugoslovenskim kolegama u različitim prilikama – posebno je neočekivan bio ovakav postupak u vezi sa Misijom dobre volje.²

Indija je u vreme Titove posete imala vrlo prisne odnose sa dvema moćnim državama čija se teritorija u celini ili delimično prostirala na tlu Azije – NR Kinom i SSSR-om. Upravo je tada već imala skopljen ugovor sa Kinom o Tibetu i ugovor sa SSSR-om o izgradnji fabrike čelika kapaciteta od 500.000 tona ovog metala.

Novoslobodene zemlje nisu u prvim fazama svog samostalnog razvoja bile sklone da u SSSR-u i Kini vide istu opasnost po svoju nezavisnost i bezbednost, kao što su je videle u kolonijalnim silama i njihovom glavnom savezniku SAD.³

Stoga je Tito sebi postavio težak zadatak da ubedi lideri azijskih država da je tu reč samo o privremenom stanju, a da se svetski mir i nacionalna nezavisnost mogu obezbititi samo distancom prema obema sukobljenim vojno-političkim grupacijama, primenom načela koegzistencije. U tom smislu se može shvatiti njegova procena aktuelnih međunarodnih procesa izrečena prilikom posete Indiji: „Nasuprot blokovima i ideoološkoj podjeli u svijetu, da bi se čovječanstvo spaslo od najveće katastrofe u historiji, mi vidimo realnu mogućnost u koegzistenciji između naroda i država s različitim sistemima. Pri tom ne mislim na neku pasivnu koegzistenciju, već na aktivnu saradnju i na mirno sporazumijevanje u rješavanju raznih problema i uklanjanju svih elemenata koji mogu smetati svestranoj saradnji između malih i velikih država. Još više, takva koegzistencija je ne samo realno mogućna već i neophodna ako želimo da izbjegnemo nov svjetski rat s najužasnijim posljedicama zbog naјsvremenijih sredstava uništavanja, kao što su atomska i hidrogenska bomba itd”.⁴ Slično stanovište, u još eksplicitnijoj formi, izložio je jugoslovenski predsednik, nešto kasnije, tokom posete Burmi. Zahvaljujući se na počasnom zvanju doktora prava koje mu je dodelio poznati burmanski univerzitet u Rangunu⁵, ponovio je svoje stavove u vezi sa načelima koegzistencije izre-

¹ J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. X, 22-32.

² Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva inostranih poslova (DASMIP), PA (Politička arhiva), 1995, f-1, 117.

³ Isto, f-3, 332.

⁴ J. B. Tito, *n. d.*, knj. X, 28 - 29.

⁵ To je prvi slučaj u 60 godina postojanja Rangunskog univerziteta da se ovako zvanje dodeljuje strancu. Brozu je ono uručeno od strane burmanskog premijera U Nua, koji je u to vreme ujedno imao i funkciju kanclera Univerziteta.

čene već u govoru koji je održao prilikom iskrcavanja u burmanskoj luci Rangunu, na zdravici predsednika Burmanske Unije Ba Ua i intervjuu listu „*Nju Tajms of Burma*” (New Times of Burma): „Danas za koegzistenciju ne postoji alternativa, jer se uzajamno istrebljenje ne može smatrati alternativom”. Ne ostavljajući mesta dilemama o konkretnom sadržaju koegzistencije i njenog geografskog određenja, Tito je precizirao da je pogrešno svesti proces saradnje država različitim političkim sistema na „religiozne razmere”, već ga je nužno sagledati na mnogo širem planu kao „put u pravcu sve tješnjeg povezivanja i organizovanja međunarodne zajednice”.⁶

Dogadjaji koji su usledili posle Titovog puta u Indiju i Burmu pokazali su da su budući lideri pokreta nesvrstanosti generalno gledano postigli saglasnost o potrebi okupljanja i koordinisanog delovanja svih vanblokovski orijentisanih država. Trebalо je samo osmisiliti doktrinu o ravnopravnosti velikih i malih i o opasnosti podele sveta na blokove. Konture te doktrine već su se nazirale. Lako ih je bilo prepoznati u simbiozi drevne azijske filozofije, odnosno Nehruove „Panča Šile” i Titovog koncepta „aktivne koegzistencije”.

Druga tekovina Titovog puta u Indiju i Burmu, kako je procenjeno u najužem rukovodstvu, vezana je za oblast bilateralnih odnosa sa ovim dalekim državama i za ekonomske pogodnosti koje su mogле proizaći iz načelnih dogovora postignutih u ovom kontekstu.

Interesantno je da su i domaći i strani politički analitičari jako malo pažnje posvetili ekonomskom aspektu razgovora vodenih u Indiji i Burmi, iako je bilo očigledno da se Jugoslavija nalazila pred velikom prekretnicom u definisanju svojih međunarodnih ekonomske prioriteta.

O tome da će Jugoslavija vrlo brzo zauzeti novi ekonomski kurs prema svetu indikativno su ukazivale prilično neočekivane oštре kritike jugoslovenskog predsednika, odmah po povratku sa puta, izrečene na račun koncepta spoljne ekonomske orijentacije Jugoslavije i zapostavljanja, u ovom kontekstu, značajnih potencijalnih partnera sa vanevropskog prostora. Po običaju, za ovo su okrivljeni donji ešalon rukovodeće strukture u privrednoj sferi kao kreatori pogrešne ekonomske politike, dok su oni koji su o tome stvarno odlučivali pošteđeni bilo kakve kritike: „Ja bih zato s ovog mjesta stavio to na srce onim našim ljudima, onim organima koji se bave spoljnom trgovinom, pošto je, moram i to da kažem, u tom pogledu bilo grijesaka zbog kojih smo mi morali crvenjeti”.⁷

U ekspozeu u Saveznoj narodnoj skupštini o spoljnoj politici FNRJ, na sednici oba veća 7. marta 1955, Tito je, rezimirajući rezultate svoga puta u Indiju i Burmu, precizirao na koje je konkretno greške u ekonomskoj sferi mislio. Ukazujući na „subjektivne slabosti” koje su dovele do zapostavljanja afro-azijskog tržišta, insistirao je na korigovanju aktuelnog jugoslovenskog spoljnotrgovinskog pristupa tako što bi se ubuduće više uvažavale značajne promene u Jugoslaviji ostvarene u sferi ekonomskih odnosa: „Što se tiče naše zemlje, ona je u razvitku svoje industrije došla već tako daleko da danas može da izvozi mnoge artikle potrebne za kapitalnu izgradnjу, a takođe je u stanju da plasira znatne količine potrošne i pre-rađivačke robe. S druge strane, nedovoljno se iskorišćavaju mogućnosti nabavki na tamošnjim tržištima, koja takođe uslijed ekonomskega razvitka mijenjaju svoj karakter i otvaraju nove mogućnosti za proširenje trgovinske razmjene. Nije rijetka pojava da naša trgovinska mreža nabavlja neke artikle tih zemalja na takozva-

⁶ J. B. Tito, n. d., knj. X, 65 - 67.

⁷ Isto, 88 - 89.

nim tradicionalnim tržištima te robe u Evropi. Naša spoljna trgovina morala bi imati više političkog i više poslovnog smisla za razvijanje razmjene s tim zemljama. Trgovinska razmjena se mora posmatrati i u svojoj perspektivi, naročito u pogledu objezbeđenja tržišta industrijskim produktima, a ne samo da se rukovodi trenutnim interesima. I u Indiji i u Burmi došla je do izražaja težnja da se baš na ekonomskim pitanjima tješnje povežemo. Nažalost, imali smo prilike da se uvjerimo u krupne trgovinsko-političke grijeske koje je činila naša spoljna trgovina. Mi ćemo morati takve anomalije da popravimo i spriječimo, jer je trgovina s takvim zemljama veoma usko vezana za politička pitanja i mora da bude u potpunom skladu s njima”.⁸

Posle Titovog izlaganja došlo je do burnog previranja i krupnih promena, kako unutar jugoslovenskih spoljnotrgovinskih organizacija, tako i unutar celokupne jugoslovenske diplomatske službe. Funkcioneri tih dvaju sektora odjednom su se prosto utrkivali u izradi opsežnih ekonomskih izveštaja i smernica za povezivanje sa afro-azijskim zemljama. Takoreći preko noći, sazreva saznanje o postojanju čitavog niza oblasti u kojima je moguća ekomska, finansijska, kulturna i vojna saradnja sa Indijom, Indonezijom, Egiptom, Cejlonom i Burmom i drugim novooslobođenim državama. U želji da se na ovom planu po svaku cenu što više potencira kompatibilnost afro-azijskih ekonomija sa jugoslovenskom, često se dolazi do apsurdnih zaključaka poput onog o „geografskoj blizini tržišta arapskih zemalja”, o tome da su „arapska tržišta prirodna tržišta jugoslovenskih proizvođača”⁹, da bi se nedostatak pšenice mogao rešiti uvozom ogromnih količina pirinča iz Burme¹⁰ jer bi se hleb ubuduće mogao praviti od pirinča („Na taj način ujedno bi se smanjio uvoz pšenice i poboljšalo stanje u platnom bilansu”).¹¹

U jugoslovenskom Ministarstvu inostranih poslova u relativno kratkom roku izrađena je detaljna studija u kojoj su objašnjene brojne prednosti ofanzivnog ekonomskog nastupa Jugoslavije na prostoru Azije i Afrike uz adekvatne smernice o budućem diplomatskom angažmanu jugoslovenskog diplomatskog osoblja u ovom kontekstu. „O našem ekonomskom interesu u ovom delu sveta jasno govori već sama činjenica da svaki naš industrijski proizvod u većoj ili manjoj meri može naći mesto u tržištima arapskih zemalja. Kad se tome doda i mogućnost plasmana mnogih investicionih usluga i dobara, kao i relativna blizina ovog područja zbog pomorske veze preko jadranskih luka, a naročito preko slobodne zone Solun - onda taj interes dobija puni značaj i širinu. Obzirom na ove okolnosti, a u poređenju sa drugim nerazvijenim delovima sveta i Južnom Amerikom i Dalekim Istokom, smatramo da na ovo područje treba gledati kao na naše prirodno tržište čije se prednosti i pogodnosti koje nam pruža ne mogu osporiti. Relativno slobodan spoljnotrgovinski i devizni režim, iako zaoštvara konkurenčiju ovde, za sada isto predstavlja povoljnu okolnost za učvršćenje i proširenje naših ekonomskih odnosa sa arapskim zemljama, jer za sve izvršene usluge i izvezenu robu dobijamo sredstva kojima možemo vršiti plaćanja svuda u svetu. Pored toga, u ovim krajevima postoji i mogućnost snabdevanja izvesnim proizvodima koji su od interesa za nas, kao: pšenica, pamuk, ječam, fosfati i dr.”¹²

⁸ Isto, 128 - 129.

⁹ DASMIP, PA, 1955, Jugoslavija, f-1, 314.

¹⁰ Pirinč je bio jedini izvozni artikal Burme (u to vreme on je činio preko 90% burmanskog izvoza). Stoga su Burmanci uslovjavali uvoz jugoslovenske robe kupovinom većih količina pirinča.

¹¹ DASMIP, PA, 1955, f-9, 10 043. *Materijal o Burmi*.

¹² Isto, Jugoslavija, f-32, 18 015. *Privredna problematika arapskih zemalja azijskog kontinenta*.

U navedenom izveštaju, kako je to već postalo praksa, izražava se čuđenje da se „kod nas nemaju u vidu sve ove okolnosti i da se ne nalazi dovoljno razumevanja za ovo područje”. Istovremeno se postavlja i pitanje zašto se predlozi o uspostavljanju i proširenju ekonomskih odnosa sa arapskim zemljama, istaknuti tokom 1955. godine, realizuju „sporo ili nikako”. Radi prevazilaženja ovakvog stanja insistira se na tome da se „na osnovu dosadašnjih iskustava i mogućnosti koje nam se u raznim zemljama pružaju zauzme određeni stav i principijelno postavi ekonomska politika prema pojedinim oblastima i zemljama”. Ta politika bi morala polaziti od „objektivnih mogućnosti koje Jugoslavija poseduje i zbog kojih može da bude konkurentna drugim zemljama u arapskom svetu kao:

1. što geografski položaj Jugoslavije prema arapskim zemljama omogućuje jugoslovenskim izvoznicima kalkulisanje povoljnih cena na transportu usled geografske blizine tržišta,

2. što je Jugoslavija u mogućnosti vlastitim transportom obezbediti povoljniji prenos svojih proizvoda,

3. što se stvaranjem slobodne zone u Solunu pruža mogućnost, naročito jugoistočnim republikama uštede na transportu svojih proizvoda za ova tržišta,

4. što su arapska tržišta prirodna tržišta jugoslovenskih proizvođača zbog plasmana njihovih proizvoda u ovim zemljama, jer evropska tržišta proizvode sve njihove articke, te ukoliko ih i kupuju, kupuju ih za tranzit u ove zemlje bilo direktno ili u zamenu za svoje. Pored toga, jugoslovenska preduzeća u mogućnosti su postići povoljnije cene, u vlastitom interesu i interesu države radi čvrste valute, nego u zemljama Dalekog Istoka i Južne Amerike, gde su transportni troškovi i razne usluge veoma skupe,

5. što su jugoslovenski proizvođači u mogućnosti u ovim zemljama za svoje čak i nekonjukturne articke dobiti primarne sirovine, kao pamuk, naftu, žitarice, vunu, kožu i rudu,

6. što je izvesnim granama jugoslovenske industrije jedino moguće plasirati svoje proizvode na ovim tržištima radi sličnosti upotrebe istih između FNRJ i tih zemalja, kao npr. poljoprivredne sprave, alate i mašine”.¹³

Zaoštravanje odnosa Jugoslavije sa Zapadom zbog Titovog puta u Indiju i Burmu

Nepoverenje i sumnjičavost zapadnih sila prema novom jugoslovenskom spoljnopoličkom kursu posebno su eskalirali u vreme Titove posete Indiji i Burmi i Titovog susreta sa egipatskim predsednikom Naserom pri prolasku kroz Suec, po povratku u Jugoslaviju. Ove sile, a naročito SAD, polazile su od toga da se Jugoslavija vraća u tabor istočnoevropskih država i da je Titovo putovanje u Indiju i Burmu deo te strategije. Politika miroljubive koegzistencije koju je Jugoslavija sve više zagovarala, a Tito joj udarao temelje u Aziji, bila je politika koju je istovremeno propagirao i SSSR u sklopu svoje „mировне ofanzive”. Takvu politiku – „politiku neutralizma”, kako ju je Zapad nazivao – zapadne sile su osuđivale kao sredstvo za slabljenje uticaja NATO-a u Evropi, ali i Aziji i Africi.

¹³ Isto, 35 - 36.

Pre polaska Tita na put u Indiju i Burmu, američki ambasador mu je predao Ed-memoar svoje vlade o gledanju SAD na situaciju u Aziji, sa namerom da jugoslovenski predsednik u svom nastupu i ovo uzme u obzir. U tom dokumentu se za zaoštrenu situaciju u Aziji kao isključivi krivci navode NR Kina i SSSR. Ukaže se da su ove dve zemlje odlučile da upotreboti vojne sile uspostave kontrolu nad ostalim delom Azije. Stoga se SAD pojavljuju kao snaga koja želi da pomogne liderima slobodne Azije, kako bi ovi „odgovorili potrebama i aspiracijama svojih naroda“. Pri tome se napominje da su SAD na sličan način postupile i kada je Jugoslavija bila ugrožena od SSSR-a, pružajući joj neophodnu pomoć u odbrani nacionalne nezavisnosti. Ta pomoć je sada potrebna azijskim državama iz istih razloga iz kojih ju je ranije tražilo jugoslovensko rukovodstvo i budući da su SAD jedina sila koja im je može pružiti, one će to i učiniti.¹⁴

Prve korake Jugoslavije ka povezivanju sa afro-azijskim državama nisu dobro primile ni druge države Zapada. Dve najveće kolonijalne sile – Velika Britanija i Francuska, s ogrešnjem su pratile Titove izjave ohrabrenja narodima Indije i Burme na liniji dalje borbe za nacionalnu nezavisnost u odnosu na bivše metropole i velike sile. Velika Britanija, koja je nešto ranije ovim dvema zemljama morala dati nezavisnost, ali koja je nastojala da u njima i dalje zadrži svoje ekonomski pozicije, ovakve stavove je povezivala sa normalizacijom odnosa Jugoslavije sa SSSR-om. Zapad je u celini jugoslovenske antikolonijalne stavove i nastupe smatrao akcijom direktno u funkciji sovjetskog blokovskog interesa, odnosno politike destabilizacije i slabljenja zapadnog odbrambenog sistema. Stoga su svaka izjava povodom razgovora u Indiji i Burmi i svaki nagoveštaj buduće saradnje praćeni sa podozrenjem i neodobravanjem.

Posebno neraspoloženje na Zapadu izazvala je vest objavljena 17. januara na konferenciji za štampu u Rangunu da je Jugoslavija ponudila Burmi da joj pokloni naoružanje da opremi jednu brigadu svoje armije. Burmanska vlada je kao protivuslugu poklonila pirinč.¹⁵ Zapadna štampa je burno i, uglavnom, negativno reagovala. Karakterističan je bio komentar organa krupne industrije „Industri kurijera“ od 22. januara: „Nadajmo se da pirinač koji je U Nu namenio kao revanš za Titov poklon oružju neće jednog dana postati za Burmu gorkim pirinčom“. Izražavajući rezervu prema novoj jugoslovenskoj spoljnopolitičkoj strategiji list dalje piše: „Upravo su darodavci objavili odluku da će politikom koegzistencije doprineti očuvanju mira. Poklon koji je Tito učinio ne može da se stavi potpuno u okvir ove izjave“.¹⁶

Na Zapadu se sve više javljala bojazan da je jugoslovenski poklon Burmi izdvojen od pomoći koju je Jugoslavija dobijala od zapadnih sile. Da bi u startu zaustavio takav trend pisanja strane štampe jugoslovenski ministar inostranih poslova Koča Popović je na konferenciji za štampu 17. januara u Rangunu precizirao da nije reč o oružju iz SAD i Velike Britanije, nego o oružju domaće proizvodnje¹⁷.

Ipak, sumnja da je smisao Titovog puta u Aziju podsticanje neutralizma na ovom prostoru i suzbijanje uticaja NATO-a nije mogla biti otklonjena. Negativan stav prema blokovima koji je davao ton svim izlaganjima i nastupima Nehrua, U Nua i Tita, zahtevi za poštovanjem nacionalne nezavisnosti i nemešanjem u unu-

¹⁴ DASMIP, PA, 1955, f.3, 332.

¹⁵ Bilten TANJUG, vesti stranih agencija, 17. januar 1955, u 19 časova.

¹⁶ Isto, 22. januar 1955. u 19 časova.

¹⁷ Isto, 17. januar 1955, u 19 časova.

trašnje poslove ovih država, shvaćeni su kao otvoren izazov zapadnim silama, koje su u to vreme radile na okupljanju država Bliskog i Srednjeg istoka u jedinstven vojni savez vezan za Severnoatlantsku vojnu alijansu. Stoga su Titovi kontakti u Indiji i Burmi imali izrazito negativne reperkusije po odnose Jugoslavije i Zapada.

Negativnom stavu Zapada prema jugoslovenskoj „politici neutralizma” do datno je doprinelo znatno izmenjeno stanovište Jugoslavije prema jednom od ključnih pitanja u pregovorima Istoka i Zapada – pitanju Nemačke.

Neposredno uoči Titovog puta u Indiju i Burmu učestale su izjave jugoslovenskog rukovodstva u kojima se razrešenje navedenog pitanja vidi u „ujedinjenoj i neutralnoj Nemačkoj”,¹⁸ što se u potpunosti poklapalo sa sovjetskom koncepcijom o potrebi stvaranja pojasa neutralnih država kome bi pripadala i Nemačka. Američka i britanska vlada su strahovale od mogućnosti da Jugoslavija preuzme ulogu važne karike južnog krila pojasa neutralnih država koji bi, prema koncepciji koju je zastupala sovjetska vlada, počinjao od skandinavskih zemalja Švedske i Finske na severu, pa se nadovezivao dalje preko Austrije i Nemačke na centralnu Evropu i završavao na jugu čitavim prostorima Balkana. U pitanju je bila teza koju je zastupalo sovjetsko rukovodstvo o tome da austrijsko rešenje koje se temeljilo na državnom ugovoru potpisanim 1955. godine može poslužiti kao uzor za nova rešenja u Evropi. U ovakvim nastojanjima SSSR-a zapadni političari su videli veliku opasnost i providnu namjeru da se oslabi odbrambena moć Zapada „odvajanjem centralne Evrope od njenih atlantskih spona”, odnosno SAD. Stoga su se one oštro suprotstavljale bilo kakvom novom obliku neutralizma u međunarodnoj zajednici i, shodno tome, izražavale zabrinutost zbog izmenjenog jugoslovenskog stava prema rešavanju nemačkog pitanja, pa s time povezivale i jugoslovenska stanovišta izrečena tokom Titovog putovanja u Indiju i Burmu.

Istine radi, treba napomenuti da Jugoslavija nije dala povoda za takve špekulacije o svom novom – neutralističkom spoljnopolitičkom kursu. Tokom posete Indiji i Burmi Tito je čak energično insistirao na tezi da jugoslovenska politika nesvrstanosti nema ničeg zajedničkog sa politikom neutralizma. U tom smislu u kominikeu koji je objavljen povodom Titove posete Indiji podvučeno je da politika neuključivanja u blokove koju dve zemlje sprovode „ne predstavlja neutralnost ili neutralizam, niti dakle pasivnost”. Politiku Jugoslavije je okarakterisao kao „aktivnu, pozitivnu i konstruktivnu politiku”.¹⁹ Po povratku u Jugoslaviju, na mitingu u Beogradu, Tito je ponovio: „Ne, nismo neutralci, mi smo itekako aktivni”. Da bi pojasnio nepromjenjenu politiku Jugoslavije prema SSSR-u, tom prilikom, jugoslovenski predsednik je precizirao da „nema razloga i da ne bi bilo pošteno sumnjičiti nas da smo izdali nekoga. Mi ostajemo na istim pozicijama na kojima smo dosad bili. Mi ćemo svoje odnose sa zapadnim državama učvršćivati, ali to ne zavisi samo od nas”.²⁰

Nešto kasnije, iz nedovoljno poznatih razloga, Jugoslavija je odustala od ranije izloženog stava o neutralizaciji Nemačke. U razgovoru sa francuskim ambasadorom Kuleom 23. maja 1955, Tito je definitivno odbacio taj stav i izjavio da bi neutralizacija Nemačke bila potpuno nerealno rešenje i da tako nešto Jugoslavija

¹⁸ Takvo nešto značilo je bitnu promenu stava Jugoslavije po pitanju Nemačke, koji je do tada bio identičan sa stavom Zapada – da se problem mora rešiti slobodnim izborima u toj državi i na osnovu izborne volje nemackog naroda odrediti buduća spoljnopolitička orientacija.

¹⁹ Borba, 25. decembar 1954.

²⁰ J. B. Tito, n. d., knj. X, 100.

nikada ne bi podržala. U tom smislu, u vezi sa izjavom Molotova, da bi po uzoru na Austriju u Evropi trebalo stvoriti pojas neutralnih država, Tito je napomenuo da Jugoslavija nije Austrija i da njena spoljna politika ne može slediti austrijsku neutralnost.²¹ Istog dana, uveče, Kardelj je u razgovoru sa britanskim ambasadorom Frenkom Robertsom potvrdio Titovo stanovište da Jugoslavija smatra neutralizaciju Nemačke nesprovodljivom i u celini po tom pitanju ima negativan stav. Roberts je ukazao na opasnost realizacije sovjetskog koncepta neutralizma na tlu Evrope upozoravajući da bi tako nešto neminovno vodilo pritiskivanju uticaja SAD na ovom prostoru i destabilizaciji čitavog odbrambenog sistema NATO-a. Kardelj se složio sa tom konstatacijom i naglasio da bi za Jugoslaviju najgore rešenje bilo povlačenje SAD iz Evrope i njeno prepuštanje sovjetskoj dominaciji.²²

DRAGAN BOGETIĆ

TITO'S VISIT TO INDIA AND BURMA 1954 – 1955 AND THE SHAPING OF THE YUGOSLAV NONALIGNMENT POLICY

Summary

A particularly important element in forming Yugoslavia's new course in foreign policy and the political platform on which it was based was Tito's trip to India and Burma, the Asian countries which had already applied in practice the policy founded on the principles of coexistence and long supported the establishment of international premises which would later become the essence of the nonalignment policy.

Personal contacts with Indian and Burmese politicians and the meeting with the Egyptian president Nasser on their return to Yugoslavia, broadened the Yugoslav leaders' views of the world beyond Europe and America, which had previously remained outside the scope of Yugoslavia's foreign affairs. This experience helped to give a new incentive and to strengthen the basis of a new idea gradually maturing in leading Yugoslav political circles. The realization of this idea would place Yugoslavia at the forefront of a large group of countries with impressive voting leverage in the United Nations, in addition to allowing access to an entirely new and big market abroad.

²¹ *Bilten TANJUG*, vesti stranih agencija, 24. maj 1955. u 19 časova.

²² PRO, FO 371, 118 026, May 24, 1955.

ODJEK BRIONSKOG PLENUMA NA SLUŽBU UNUTRAŠNJIH POSLOVA 1966 – 1970.

ABSTRACT: Članak razmatra neke od najkarakterističnijih problema službe unutrašnjih poslova posle Brionskog plenuma CK SKJ 1966. Napisan je na bazi dostupne arhivske građe Saveznog izvršnog veća koja se odnosila na problematiku unutrašnjih poslova, a koja je dostupna u Arhivu Jugoslavije. Prema srazmeri dostupne građe ukazano je na bezbednosne, organizacijske, kadrovske i tehničke probleme, kao i na rezultate takozvane revizije dokumentacije Državne bezbednosti.

Problematikom jugoslovenskih službi unutrašnjih poslova za period druge polovine 20. veka povremeno su se bavili bivši pripadnici tih službi u memoarskim ili publicističkim radovima. Jedan broj novinara se takođe bavio tom tematikom. Sama arhivska građa unutrašnjih poslova Srbije i Jugoslavije još uvek je nedostupna. Ovaj tekst ima nameru da na bazi jednog segmenta dostupne građe u Arhivu Jugoslavije ilustruje kompleksnost problematike i istorijskog konteksta službi unutrašnjih poslova. Posle preloma na IV plenumu CK SKJ 1966, talas reformi zahvatio je službe unutrašnjih poslova, posebno Državnu bezbednost. Na bazi iskonstruisanih optužbi za prisluškivanje Tita, sa političke scene je uklonjen drugi čovek jugoslovenske partije, ali sa njim i čitav niz (srpskih) partijskih kadrova, kasnije označenih kao „rankovićevci“. Tekst nema nameru da ponudi kompletну studiju ovog slučaja, već da stručnoj javnosti ukaže na značaj otvaranja ovog pitanja za proučavanje istorije Jugoslavije posle 1945. godine. Zbog prirode građe članak ima karakteristike statističke istorije.

Političke i organizatorske reforme

Predlog novog osnovnog zakona o unutrušnjim poslovima¹ pod tačkom III regulisao je odredbe o SDB (članovi 18-26, 38-57). Predstavnici SSUP u diskusiji o zakonu bili su savezni sekretar Milan Mišković i zamenik Momčilo Dragović. Iz DSNO, sa potpisom Ivana Gošnjaka, 8. novembra stigle su primedbe na zakon. Bio je predložen novi stav 2 ili kao poseban član o tome da su organi unutrašnjih poslova dužni da sa nadležnim vojnim organima planiraju i organizuju saradnju u okviru priprema za odbranu.²

---

¹ Arhiv Jugoslavije (AJ) Savezno izvršno veće, fond 130, (SIV) 558 SSUP kabinet, br 420, 4. novembar 1966.

² AJ SIV 130, 558, SSUP 1966.

Sednica užeg sastava SIV-a, održana 21. novembra 1966, razmotrila je izveštaj komisije SIV-a o nepravilnostima u službi bezbednosti (pod tačkom a. zahtev saveznog javnog tužioca Saveznoj skupštini za odobrenje pokretanja krivičnog postupka...).³ Na sednici SIV-a prihvaćen je „izveštaj o protiv ustavnoj delatnosti grupe sa Aleksandrom Rankovićem na čelu i o zloupotrebljavanju SDB⁴ u političke svrhe...“. Veće je upoznato sa zahtevom javnog tužioca za davanje odobrenja o pokretanju krivičnog postupka protiv Aleksandra Rankovića i Svetislava Stefanovića. Budući da je Savezno izvršno veće usvojilo izveštaj i zauzelo stav da predloži aboliciju za krivična dela počinjena od strane Aleksandra Rankovića i Svetislava Stefanovića kao i ostalih lica navedenih u zahtevu saveznog tužioca, protiv kojih se već vodi krivični postupak, savezni javni tužilac je odlučio da ne podnosi formalan zahtev Saveznoj skupštini za odobrenje o pokretanju krivičnog postupka protiv Aleksandra Rankovića i Svetislava Stefanovića. Članovima SIV-a je dostavljena informacija da će materijal saveznog javnog tužioca o dotadašnjim rezultatima istrage biti dostavljen skupštini kao predlog.⁵ Pored novog zakona o unutrašnjim poslovima izvršene su mnoge kadrovske promene. Poseban vid degradacije službe bilo je postavljanje njenog novog načelnika na saveznom nivou: februara 1967. postavljen je novi načelnik SDB pri SSUP-u, bivši predsednik opštine Štip, Borče Samonikov.⁶

Glavna pretpostavka za efikasan rad SDB ostvarena je utvrđivanjem njene orijentacije na novim osnovama – „isključivo na otkrivanje i suzbijanje delatnosti usmerene na podrivanje ustavnog poretku“. Ukazano je na to da postoji nesklad između otkrivanja na izvoru neprijateljske delatnosti i suzbijanja aktivnosti. U dočemu kontraobaveštajne službe prema stranim obaveštajnim službama prati se i kontroliše rad. „I pored nesumnjivih uspeha, stanje u tom pogledu, uzeto u celini nije zadovoljavajuće“. To je bilo posebno izraženo prema državama Varšavskog ugovora, kao posledica pogrešne orijentacije u okviru koje je normalizacijom odnosa bio skoro prestao kontraobaveštajni rad ka njima. Od juna 1968. počela je ponovo aktivnost prema tim zemljama. Ocenjeno je da i saradnja sa drugim srodnim službama u zemlji „u praksi još ne daje rezultate prema stvarnim mogućnostima“.⁷

Tokom jula 1968. Savezna skupština donela je nekoliko zakonskih akata po kojima je započelo formiranje komisije za kontrolu SDB. U nacrtu zakona je istaknuto da je posle Brionskog plenuma vođena diskusija o reorganizaciji državne bezbednosti i da je „zbog specifičnosti“ zadatka koje vrši ova služba „neophodna stalna, posebno organizovana kontrola nad radom te službe“. Na sednici odbora za društvenu bezbednost i narodnu odbranu Savezne vlade 18. septembra razmatran je taj nacrt i podržano osnivanje komisije za kontrolu SDB. Predlog sa nacrtima i amandmanima za formiranje komisije prihvaćen je na sednici SIV-a 24. septembra 1968. godine.⁸

³ AJ SIV 130, 558, SIV br 2588, 19. novembar 1966.

⁴ Naziv Uprava državne bezbednosti zamenjen je novim Služba državne bezbednosti.

⁵ AJ SIV 130, 558, SIV br 2588-4, 26. novembar 1966.

⁶ AJ SIV 130, 558, SSUP br 0121/2, 26. februar 1967.

⁷ AJ SIV 130, 558, SIV analiza sposobljenosti i efikasnosti organa unutrašnjih poslova, SSUP mart 1970, 88 - 95.

⁸ AJ SIV 130, 558, SIV 01-2347/3, 31. jul 1968; isto, 01/2347/2, 2. avgust 1968; 01-2347, 22. jul 1968, Sav. skupština, Sav. vlada, Odbor za društvenu bezbednost i NO, AS 1072, 18. september 1968; SIV, 01-2347/4, 24. september 1968.

Početkom 1969. ocenjeno je da kadrovska politika u SSUP od IV plenuma, a posebno u SDB „nikad nije imala čvršću orientaciju i dugoročnije planove u osnovnim pitanjima”. Kadrovska politika je vodena van propisa i kriterijuma u rasponu školske spreme, nacionalnog i republičkog sastava i drugih kadrovskih propusta. „Školovanju kadra nije ukazivana potrebna pažnja i stimulacija”, odnosno nacionalni i republički sastav savezne službe „nikad nije odgovarao nacionalnoj strukturi naše zemlje”. Postojali su i drugi problemi: „Starosna struktura je bila veoma loša”, a mladi su se teško uklapali „videći u starijima prepreku u svome razvitku”. Deo ljudstva izgubio je elan i zalaganje. Tome je doprinisala nedovoljna zaposlenost, jer je aktuelne poslove moglo da obavlja oko pola sastava SSUP-a. Deo službenika je htio da napusti službu (mahom da pređe u inostrane poslove), ali je njihov odlazak sprečavan i putem „džentlmenskih dogovora” sa ljudima iz DSIP-a ili organa pravosuđa.⁹

U tom periodu u većim republičkim centrima formirani su centri ili odeljenja kao posebne organizacione jedinice SDB pri republičkim SUP-ovima.¹⁰ Novinu u delokrugu službe predstavljala je zaštita određenih radnih mesta, objekata i područja.¹¹

Avgusta 1967, 10. uprava SSUP-a dostavila je predmet Zaštite određenih radnih mesta i područja u kojem se kaže „u skladu sa odlukama IV sednice CK SKJ donet je osnovni zakon o unutrašnjim poslovima, kojima su propisani novi okviri rada SDB”. Predmet DB „nije niti može biti briga samo SDB” nego je „sastavni deo interesa i potreba našeg socijalističkog društva pa samim tim, zadatku, pravo i dužnost svih radnih ljudi, samoupravnih organizacija i društveno-političkih zajednica”. Član 41, stav 2 ovog zakona¹² predviđao je da „starešine saveznih organa određuju radna mesta koja će, zbog posebne poverljivosti, štititi SDB u SSUP-u. U tom cilju SDB će vršiti i proveru lica koja rade na tim radnim mestima”. Rukovodioci navedenih ustanova su molili da u organizacijama u kojima rukovode odredje radna mesta „koja treba da štiti SDB od tajne i organizovane delatnosti stranih institucija ili drugih izvora neprijateljskih delatnosti”. Po mišljenju SSUP-a to su radna mesta u kabinetima, sva radna mesta u organima „gde se vrše poslovi koji imaju karakter priprema za odbranu zemlje” kao i druga određena mesta, za koja daju sugestije navedeni.¹³

Savezni SUP je za sednicu 5. februara 1969. dostavio SIV-u 2 pregled propisa nekih zemalja u pogledu mogućnosti izricanja zaštitne mere upućivanja na boravak u određeno mesto” (konfinacija).¹⁴

Javna bezbednost je, prema analizi iz marta 1970. godine, imala dosta potencijalne u radu od kojih su najveće bile kadrovski problemi, materijalno obezbeđenje i tehnička opremljenost. Ratna organizacija jedinica javne bezbednosti u poje-

⁹ AJ SIV 130, 558, SIV>SSUP 01-11, 10, februar 1969, 1-2.

¹⁰ AJ SIV 130, 558, SIV, Analiza sposobljenosti i efikasnosti organa unutrašnjih poslova, SSUP mart 1970, 85.

¹¹ AJ SIV 130, 558, SIV, Analiza sposobljenosti i efikasnosti organa unutrašnjih poslova, SSUP mart 1970, 87.

¹² Službeni list SFRJ, 49/1966.

¹³ Dostavljeno generalnom sekretaru Savezne skupštine, saveznom sekretaru za finansije, saveznom sekretaru za privredu, saveznom sekretaru za spoljnu trgovnu, direktorima uprave za radio-saobraćaj, Saveznom zavodom za privredno planiranje, Saveznog zavoda za statistiku, Komisije za nuklearnu energiju, direktoru civilne vazduhoplovne plovidbe, Savezne privredne komore, Jugoslovenskih železnica, Jugoinvest banke, Saveznom zavodu za mere, Jugoslovenskoj banci za spoljašnju trgovinu, Tanjugu. AJ SIV 130, 558, SIV br 2812, 17. avgust 1967. str. pov.

¹⁴ AJ SIV 130, 558, SIV, SSUP>SIV, pov. br. 021-29, 5. februar 1969.

dinim republikama bila je i do tri puta veća nego u miru. Javile su se teškoće u nabavci materijala, naoružanja, uniformi i opreme za rezervni sastav milicije. Predviđeno je povlačenje trofejnog naoružanja i nabavka protivavionskog i automatskog naoružanja kao i za JNA. U situaciji kakva je bila tokom 1968. godine preuzete su određene količine trofejnog naoružanja JNA. Nedostatak uniformi dovodio je do situacija kada je predviđena upotreba civilnih odela sa oznakama milicije. Zauzet je stav da se u republičkim centrima formiraju posebne jedinice milicije, zbog porasta broja vanrednih situacija.¹⁵

Kadrovske problemi

Pre Brionskog plenuma smanjenje broja službenika i organizacionih jedinica u miliciji bilo je konstantno. Brojno stanje u 1963. iznosilo je 28.780, a u 1964. 27.779 što je bilo za 1001 lice manje. Broj organizacionih jedinica smanjen je sa 1304 na 1238. U SSUP-u je ukinuta škola za podoficire milicije u Sremskoj Kamenici i bataljon milicije čijih je 165 ljudi raspoređeno za kontrolu međunarodnog političkog saobraćaja.¹⁶ U saveznom SUP-u godišnji manjak ljudstva bio je 1106 (odnos ostalih (penzionisanih) i zaposlenih bio je 3354 (1461): 2248).¹⁷

U opsežnom pregledu datiranom 30. novembrom 1967. snage milicije brojale su 23.820 (trebalo je 25.825) ljudi. Najbrojnija je bila milicija RSUP Srbije (8770), zatim Hrvatske (5779), Bosne i Hercegovine (3319), Slovenije (1986), Makedonije (1999), Crne Gore (758) i Saveznog SUP-a (192). Školska spremu milicionera nije bila zadovoljavajuća, jer je najveći deo njih bio sa osnovnom (14.242) ili bez završene osnovne škole (7.060). Samo 215 je imalo srednju, 33 višu i 70 visoku stručnu spremu.

Na nivou republičkih SUP-ova Srbije i Crne Gore stanje stručne spreme je bilo sledeće:

		visoka	viša	srednja	niža	bez
SRBIJA	treba	113	272	4662	4241	
	ima	9	149	405	3820	4367
CRNA GORA	treba	23	27	415	342	
	ima	2	15	52	689	

Starosna struktura pokazuje da je najviše milicionera bilo između 30-40 godina (preko 50%), zatim 25-30 i 40-50, sledili su najmlađi (do 25) i najstariji preko 50 (ispod 200 ljudi).

¹⁵ AJ SIV 130, 558, SIV, Analiza ospozobljenosti i efikasnosti organa unutrašnjih poslova, SSUP mart 1970, 56-58.

¹⁶ Ipak u 1966. nalazimo postojanje bataljona milicije SSUP-a (komandant pukovnik Todor Nastevski), tako da nije jasno kada je ova jedinica svedena na nivo odreda. AJ SIV 130, 558, SSUP 1966.

¹⁷ AJ SIV 130, 558, SIV, SSUP Izveštaj o radu za 1964. godinu SIV 344/2, str. pov 16. februar 1965, 20-22.

Služba javne bezbednosti na nivou Jugoslavije brojala je 6559 (6164) ljudi. U RSUP-u Srbije bilo ih je 3519, Crne Gore 249 i kod SSUP-a 71 zaposlen. I u ovom sektoru bilo je problema zbog neodgovarajuće školske spreme. U Srbiji je od navedenog ukupnog broja blizu 2000 pripadnika javne bezbednosti imalo samo osnovnu ili nekompletну osnovnu školu. Zajedničke službe brojale su 3873 (trebalo je 4238), od kojih je 204 bilo u Crnoj Gori, 1540 u Srbiji i 165 kod SSUP-a. U RSUP-u Srbije i Crne Gore preko 50% kadra zajedničkih službi bilo je sa nižom ili nepotpunom nižom školskom spremom.

Stručno obrazovanje radnika u unutrašnjim poslovima bio je jedan od najvećih problema. Postojale su sledeće škole za stručno usavršavanje: Viša upravna škola za unutrašnje poslove SSUP-a, upravne škole pri republičkim SUP-ovima, Škola za oficire milicije u Sremskoj Kamenici, gde su kasnije obučavani i podoficiri i škole za pripravnike i podoficire pri republikama. Takav školski sistem ocenjen je lošim! Ocenjeno je „pogrešna i konzervativna orientacija u vođenju kadrovske politike, raznovrsni propusti u vezi sa stručnim obrazovanjem uticali su da reorganizacija i osnovni zakon o unutrašnjim poslovima zateknu veoma loše gotovo poražavajuće stanje u pogledu kvalifikacione strukture kadra u organima unutrašnjih poslova“. Iako se prilikom „redukcije kadra“ (posle IV plenuma) vodilo računa o školskoj spremi, stanje u tom pogledu se nije bitno izmenilo:

		nepotpuna OŠ	osnovna škola	srednja škola	viša škola	visoka
DB	pre	9,18	24,67	24,85	19,92	5,58
	posle	1,74	26,10	31,43	28,55	12,18
JB	pre	22,25	41,24	22,22	9,81	4,48
	posle	9,35	41	29,05	14	6,42
milicija	pre	43,14	48,64	6,72	1,26	0,30
	posle	30	60	9	1,40	0,30
zajedn. službe	pre	23,1	39,60	23,82	6,98	6,59
	posle	9,3	44	32,2	9	5,40
ukupno	pre	32,63	45,43	14,56	6,11	2,22
	posle	21,95	52,44	16,57	6,28	2,74

U ukupnoj brojci je bilo predviđeno 24% sa nižom, 57% sa srednjom, 11% sa višom i 8 % sa visokom stručnom spremom.

Izuzetno veliki udeo ljudstva sa nižom školskom spremom objašnjavan je i činjenicom da su Crna Gora i Makedonija, Slovenija i Srbija za milicionere u vanogradskim područjima predvidele nižu školsku spremu. Ipak, stanje je najlošije bilo u miliciji, a nešto bolje u SDB i zajedničkim službama. Sistematisacija u SDB predviđala je čak 44% sa visokom, 23% sa višom, 27% sa srednjom i samo 6% sa nižom (ove projekcije treba uporediti sa strukturu u tabeli).

Zauzet je stav da se formira jedan školski centar za dopunsko obrazovanje pri SDB SSUP-a. Problem stručnog ospozobljavanja pripadnika SDB razmatran je u toku 1967. na sastancima republičkih i saveznih SUP-ova, na kojima su doneti zaključci o podizanju školske spreme kroz redovno školovanje, kurseve, specijalnu obuku. Prema projektu, Centar za stručno obrazovanje radnika SDB u Batajnici dobio je zgradu početkom 1968., a do jeseni 1969. potrebno je bilo izgraditi ceo centar.¹⁸ Donet je zaključak da se u miliciju „ne mogu više primati radnici koji su završili samo osnovnu školu“. To je već bilo predviđeno u unutrašnjim poslovima Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Zbog toga je u Srbiji i Sloveniji od 1967. godine počelo tro/četvoro godišnje školovanje pitomaca po kadetskom sistemu. Deo već zaposlenog kadra trebalo je kroz vanrednu ili redovnu nastavu u Sremskoj Kamenici doškolovati i na taj način podići nivo školske spreme.

Stanje kadra SDB na dan 30. septembra 1967. po školskoj spremi:

RSUP		visoka	viša	srednja	niža	nepotpuno	ukupno
BIH	treba	126	66	92			278
	ima	45	77	70	69		261
Crna Gora	treba	58	7	17	9		91
	ima	16	21	20	20	1	78
Hrvatska	treba	287	184	53	39		563
	ima	21	122	197	146	7	493
Makedonija	treba	77	42	62	16		197
	ima	16	46	84	44	1	191
Slovenija	treba	83	53	59	10		205
	ima	16	51	67	57	12	233
Srbija	treba	248	169	241	79		737
	ima	71	219	183	202	23	698
SSUP	treba	173	30	120			323
	ima	62	94	88	47		291
ukupno	treba	1052 (44%)	545 (23%)	644 (27%)	153 (6%)		2394 (100%)
	ima	247 (11%)	630 (28%)	709 (32%)	615 (27%)	44 (2%)	2245 (100%)

Najviše zaposlenih u SDB bilo je od 30 – 40 godina (1057), zatim 40 - 45 (607), od 25 – 30 (456) do 25 (98) i preko 45 (27).

Kako se navodi u dokumentu „radikalnim merama“, na osnovu odluka IV plenuma CK SKJ, smanjen je broj ljudstva za oko polovinu i tako je rešen „najteži

¹⁸ AJ SIV 130, 558, 5/68.

kadrovski problem” Saveznog SUP-a. U ranijim periodima do 1961. godine, broj radnih mesta u SSUP-u povećavao se do 3864 zaposlena. Od tada se išlo na smanjenje, po 200 godišnje. Na kraju 1965. bilo je 3034 zaposlena, po reorganizaciji 1966. godine 2809. a 1. aprila 1967. – 1160. Ova brojka je ukazivala na smanjenje od oko 60%. Kadrovska redukcija bila je u funkciji „racionalizacije i prenosa poslova na druge organe”.¹⁹

Krajem 1967. u SSUP-u je bilo 934 zaposlenih i preko toga određeni broj funkcionera i pripravnika: (SDB je imala 342 zaposlena od kojih 184 operativaca i 158 radnika, savezna javna bezbednost svega 70, odred milicije 196 pripadnika i sektor zajedničkih službi 320). I pored svih radikalnih rezova, konstatovan je problem loše strukture školske spreme posebno na rukovodećim dužnostima. Od njih 45 čak 25 nije imalo odgovarajuću školsku spremu. Najlošije stanje bilo je u SDB gde od 22 rukovodioca 15 nije imalo odgovarajuću školsku spremu. Četvorica od njih su bili sa nižom ili nekompletnom školom. Preko 55% kadra u SSUP-u nije imalo visoku školsku spremu, 44% imalo je 2 ili 3 stepena nižu kvalifikaciju od potrebne za dužnost koju su obavljali.²⁰

Trend daljeg smanjivanja SSUP-a bio je dosta ubrzan. Na dan 1. marta 1968. njegove službe su imale sledeća brojna stanja: SDB – 303, SJB – 79, odred milicije 187 zajedničke službe 151, ukupno 713. Starosna struktura u organima SDB bila je najbolja jer je oko 45% zaposlenih imalo do 35 godina. Međutim, u odredu milicije „starosna struktura je gotovo porazna u odnosu na karakter i prirodu njenih zadataka”. Saveznih milicionera od 25 godina života nije bilo, a onih od 26 do 30 godina samo 7 ljudi! Sistematski pregledi ukazivali su na mnoga koštana oboljenja i druge zdravstvene probleme saveznih milicionera.²¹

Tada još uvek bitna „struktura učešća u NOB-u” pokazivala je da je od 713 radnika SSUP-a 24 bilo sa partizanskim spomenicama 1941, 76 partizana iz vremena pre kapitulacije Italije i još 32 iz perioda do 1945. Procentualno je najviše bilo u javnoj bezbednosti, ali su brojnošću nadmašivali kadrove u SDB. Znatan deo kadrova, učesnika rata, redukovani su odmah po IV plenumu. Deo je zbog prirode sukoba otpušten, a deo kao nedovoljno školski osposobljeni, „iscrpljeni” itd.²²

Nacionalni sastav govorio je da je Srba bilo 73,2%, Crnogoraca 8,13%, Hrvata 6,57%, „radnika koji se deklarišu kao Jugosloveni” 5%, Makedonaca 3,68, Slovenaca 1,82 i drugih ispod 1%. Albanci su činili oko 1% i svi su bili u odredu milicije. Međutim, republički ključ je pokazivao nešto drugačiji odnos: Srbija 42,77%, Hrvatska 22,72%, BiH 20,75%, Crna Gora 7,71%, Makedonija 4,20, Slovenija 1,82%. Od Srba u službi 46% je bilo poreklov van Srbije, (od 162 hrvatskih kadrova bilo je 105 Srba a 43 Hrvata, dok je iz BiH od 148 zaposlenih bilo samo tri Hrvata). Nacionalni sastav rukovodstva u SSUP-u bio je još indikativniji. Prednjačili su Srbi (60%), Hrvati (15,75%), Slovenci i Crnogorci (po iznad 8%), Makedonci (3,44%) i svega jedan Jugosloven. Međutim, prema republičkom ključu, SSUP-ovi rukovodioci su bili ovako raspoređeni: Hrvatska 42,2%, Srbija 22,22%, BiH 13,33, i onda redom Crna Gora i Slovenija (iznad 8%) i Makedonija (4,44%). Rukovodioci u SDB mahom su bili Srbi (8) ali su opet Srbi iz Srbije imali svega 2 mesta, zatim Slovenci (3), Crnogorci i Hrvati (po 2) i jedan Makedonac.²³

¹⁹ AJ SIV 130, 588, SIV > SSUP 01 - 11, 10. februar 1969, 3- 4.

²⁰ Isto, 10.

²¹ Isto, 11 - 13.

²² Isto, 14 - 15.

²³ Isto, 17 - 19.

Problemi ravnopravne zastupljenosti kadrova iz republika i određenih nacija stvarali su i druge teškoće. Za nove kadrove koji bi uneli odnos prema republičko-nacionalnom ključu u većoj srazmeri potrebno je bilo oko 220 stanova. Problem animiranja kadrova iz Hrvatske i Slovenije koji su u svojim republikama imali veće plate nego što bi ih dobili kada bi prešli u SSUP u Beogradu, otvarao je pitanja ličnih dohodaka. Samo povećanje, kao i rešavanje problema stanovanja, zaposlenja bračnog druga, obezbedenje dece, školovanja itd. mogli su da znače uspeh u postizanju ravnomerne nacionalno-republičke strukture.²⁴

Raspored po republičkom ključu na najvišim dužnostima u SSUP-a 1969. bio je sledeći: savezni sekretar iz BiH, zamenik saveznog sekretara iz Srbije, pomoćnici sekretara iz Slovenije, Crne Gore i Hrvatske i načelnik SDB iz Makedonije.²⁵

Statusni problemi su posle prevođenja UDB-e pa zatim i milicije na civilnu formaciju postali stalni. Po novom zakonu o unutrašnjim poslovima a po uredbi iz 1957. činovi u miliciji su ukinuti. Time su oficiri i podoficiri u penziji dovedeni u nejasnu situaciju da više nisu bili ni oficiri i podoficiri ni milicije ni JNA, jer su zakonom o JNA 4. avgusta 1955. prevedeni u iste činove rezervnih oficira i podoficira. Grupa od šest penzionisanih pukovnika i potpukovnika milicije iz Novog Sada, povodom ovih problema, uputila je pismo predsedniku Republike Titu. On je na margini pisma napisao: „Ovo zadržati za narednu sjednicu biro sjednice Predjed. SKJ”. Prema tumačenju nadležnih iz SSUP-a (Radovana Stijačića) i vojnih organa, njihov zahtev da budu prevedeni u vojne penzionere je odbačen.²⁶

Savezno izvršno veće je oktobra 1968. razmotrilo predlog o povećanju ličnih dohodaka za određena zanimanja, posebno na dužnostima u SDB i službi javne bezbednosti SSUP-a. Nivo ličnih dohodaka u SSUP-u zaostajao je za opštim nivoom u odnosu na druge savezne organe. Ukazivano je na težinu zadatka radnika ovih službi, rad noću, nedeljom, terenske aktivnosti...Tek krajem 1967. dobijena su sredstva za delimično usaglašavanje plata u ovoj službi.²⁷

Plate u SDB 1969. godine su:²⁸

	BIH	CG	HRV	MAK	SLO	SRB	SSUP
visoka	2174	1748	2081	1798	2003	2167	1890
viša	1879	1467	1372	1615	1541	1572	1400
srednja	1286	1215	1139	1328	1293	1010	1171
niža	978	957	722	1109			

Trend smanjivanja ljudstva u SSUP-u ugrožavao je normalno funkcionisanje te službe. Stoga je već juna 1969. SSUP dostavio SIV-u predlog za proširenje sistematizacije radnih mesta za još 92 zaposlena (56 u SDB, 11 u javnoj bezbednosti i 25 u zajedničkoj službi).²⁹ U periodu reorganizacije od početka 1970, po-

²⁴ Isto, 29 - 30.

²⁵ AJ SIV 130, 558, SIV, SSUP>SIV, str. pov. br 176/1, 1. oktobar 1969.

²⁶ AJ SIV 130, 558, gen sek. predsednika Republike, 1150/1 (1968).

²⁷ AJ SIV 130, 558, SIV, str. pov. 99, 14. oktobar 1968.

²⁸ AJ SIV 130, 558, SIV, SSUP>SIV, str. pov. br. 125/1, 17. jun 1969.

²⁹ Isto.

većan je broj radnih mesta u republičkim SDB i to najviše u Srbiji 200, BiH 150, Makedoniji 87, Sloveniji 62, Crnoj Gori 15. Jedino u Hrvatskoj nije bilo povećanja radnih mesta u SDB.³⁰

Ukupno brojno stanje unutrašnjih poslova SFRJ marta 1970. iznosilo je 38.755 pripadnika (po formaciji 45.211). Od toga je SDB imala 2548 (treba 2271), SHB 3993 (treba 3371), zajedničkim službama 2903 (treba 3646) i tehničkog osoblja 2673 (treba 2973). Školska spremna je i dalje bila neodgovarajuća: 50% je bilo sa nižom, 23% sa srednjom, 7% sa višom, 3% sa visokom i samo 0,23% sa naučnim zvanjem (9 osoba). U starosnom smislu 47% bilo je do 35 godina, 46% do 45, 6% do 55 i samo 1% preko. Odnos kadrova iz NOB-a pao je na 16% od ukupnog broja.³¹

Revizija dokumentacije

Reorganizaciju SDB pratila je reorganizacija dokumentacije službe i njenovo svođenje na zakonom određeni delokrug. U periodu jul–avgust 1966, ustanovljeni su osnovni kriterijumi. To je ocenjeno kao jedan od prioritetnih zadataka. U arhivima SDB nalazili su se materijali policijskog aparata Kraljevine, različitih neprijateljskih i okupatorskih formacija, Gestapoa, dokumentacija slučajeva IB-a, klera, antisocijalističke pojave, podaci za kandidate u društveno-političke organizacije i zajednice, analize, podaci za pasoše – navedeno je da je samo za UDB-u za Beograd bilo oko 100.000 dosjeva, kontakti sa strancima itd. Bilo je očiglednog viška: na primer UDB-a za Hrvatsku dobila je 120.000 dosjeva od službe bezbednosti JNA za rezervni kadar, a u UDB-u za Srbiju nalazio se materijal za demobilisani starešinski kadar JNA. Dana 1. jula 1966. u arhivima SDB nalazilo se i 2.754.923 „dosjeva za lica“ i to kod SDB BiH 316.445, Crne Gore 40.885, Hrvatske 826.965, Makedonije 243.374, Slovenije 270.678, Srbije 692.250 i Savezne službe 364.326.

I pre IV plenuma CK SKJ preduzimane su revizije dokumentacije. U UDB-i za Hrvatsku 1964. donet je program po kome je uništeno 231.640 tzv. dosjeva za lica. Iste godine u UDB-i za BiH povučeni su svi materijali koji su bili istorijska građa ili nisu operativno korišćeni. Pored ličnih dosjeva bilo je mnogo drugih dokumenata: stranih misija, objekata, organizacija, istorijsko-trofejnih predmeta i drugog materijala. Izraženo u dužnim metrima na dan 1. jula 1966. u SDB BiH bilo je 1585 dm, u Crnoj Gori 500, Sloveniji 1068, Srbiji 2536, kod Saveznog SUP-a 2497. Jedino kod UDB-e za Hrvatsku stajalo je „nema podataka“(!). Jedno od opravdanja za reviziju bilo je da od rata nije bilo sličnih aktivnosti usled čega je u građi postojalo mnogo duplikata, kopija, koncepata, različitih verzija, građe van delokruga rada UDB i dr. Pojedini organi unutrašnjih poslova prikupljali su istorijsku građu i van dometa obaveštajno-kontraobaveštajnih službi.

Posle IV plenuma formirane su komisije pri svim republičkim i pri saveznom sekretarijatu za reviziju arhivske građe, sastavljene od aktivnih i penzionisanih pripadnika službe. „Do kraja 1966. godine obavljeni su poslovi grube klasifikacije postojećih materijala i izdvojena za uništavanje većina materijala koji je bio predmet osude na IV plenumu“. Revizija građe nastavljena je i kasnije, pa i tokom

³⁰ AJ SIV 130, 558, SIV, Analiza ospozobljenosti i efikasnosti organa unutrašnjih poslova, SSUP mart 1970, 128.

³¹ Isto.

1968. godine. Izveštaj o radu na „reviziji dokumentacije” dostavljen je članovima SIV-a aprila 1969. godine.³²

Uništena su sva lična dosjeda koja nisu imala podatke i neprijateljskoj delatnosti lica. Od ukupno 9620 dužnih metara uništeno je 5452. Od 2.754.923 dosjeda lica do 1968. uništeno je 2.141.155. Daljih 153.958 predato je službi javne bezbednosti, službi bezbednosti JNA i istorijskim arhivima. Zadržano je 460.170 dosjeda, ali i to veći deo istorijske građe. Tokom 1968. revizija je nastavljena pa se očekivalo da se od preostalih 3.053 dužna metra građa svede na 30 - 40 %. U toku rada ispoljili su se mnogi problemi: finansijski, metodološki, tehnički... Radili su mahom penzionisani pripadnici službe. Pripremljen je bio predmet o mikrofilmovanju građe, a ostao je podatak da je SDB (UDB) za Hrvatsku još ranije počela da mikrofilmuje građu.

U UDB-i za Jugoslaviju (SDB SSUP-a) na dan 1. jula 1966. bilo je 364.326 dosjeda lica i drugih materijala. Uništeno je 286.170, a 60.239 predato u druge ustanove: Saveznoj javnoj bezbednosti 1193, SDB na republičkim nivoima i službi bezbednosti JNA 24.167, naučnim arhivima i institucijama 34.870. U toku 1968. preostalo je 17.917, ali se očekivalo dalje smanjenje na oko 6-8 hiljada zbog novih nadležnosti i funkcija SDB SSUP-a. Pre IV plenuma bilo je 2497 dužnih metara (sa 12-26 miliona listova A-4 formata, 275.000 metara filmske trake, 28000 fotografija, 500 gramofonskih ploča i magnetofonskih traka). U trenutku pisanja izveštaja bilo je 65 duž. metara operativne građe i oko 456 duž. metara za reviziju. Očekivalo se smanjenje na oko 120 - 160 duž. metara građe. Uništeno je 1310, saveznoj javnoj bezbednosti predato 275, 220 vojnoj službi bezbednosti i 230 istorijskim ustanovama.

U SDB Srbije u decembru 1966. godine bilo je 692.250 ličnih dosjeda. U UDB-i za Beograd 270.000, UDB-i za Srbiju 225.175, u Vojvodini 144.475, a na Kosmetu 52.400. Uništeno je 503.800 dosjeda lica. Od preostalih 188.450 dosjeda, 126.700 su bili istorijski fond, a 61.750 je ostalo operativno. Tako je od 2536 dužnih metara uništeno 1.236 a ustupljeno je 1.220.

U drugim republičkim SDB stanje je bilo sledeće:

– Bosna i Hercegovina: maja 1964. doneto je uputstvo o povlačenju sa terena materijala koji nisu bili u upotrebi, ili su predstavljali istorijsku građu. Taj proces je završen pre IV plenuma, tako da je u vreme velike promene u UDB-i 1966, u arhivima UDB-e za ovu republiku bilo 141.445 dosjeda za lica i 4245 zbirnih dosjeda sa podacima za 175.000 lica, što je činilo 316.445 dosjeda. Tokom 1967. uništeno je 247.305 dosjeda (1.189 duž. metara), a ostalo je 69.140 (395 dužnih metara). Samo 1 dužni metar građe je predat van službe.

– Crna Gora: ušla je u reviziju sa 40.885 dosjeda za lica i 478 drugih dosjeda. Tokom 1967. i 1968. uništeno je 29.207 ličnih dosjeda, 448 problemskih i preko 50.000 drugih izveštaja analiza i drugih dokumenata (369 duž. metara), a zadržano je 11.673 dosjeda za lica. Kao i u BiH samo 1 dužni metar građe je predat van službe.

– Hrvatska: 1. jula 1966, bilo je 826.965 aktivnih i pasivnih dosjeda. Još pre plenuma (!) pregledano je 496.100 dosjeda i uništeno 231.640. Od navedenog broja za 1. jul do 1968. uništeno je 724.265, tako da je ostalo 102.700 dosjeda. Deo građe (ne navode se detalji) predat je Arhivu Hrvatske i Institutu za izučavanje radničkog pokreta.

³² AJ SIV 130, 558, SIV, 01, str. pov. 42/2, 10. aprila 1969.

– Makedonija: u njenim arhivima bilo je 243.374 ličnih dosijea od kojih je 70.064 bilo pasoških, koji su sa drugim materijalom činili 4 miliona stranica na oko 1434 dužna metra građe. Uništeno je 195.374 lična dosijea (sve ukupno 920 duž. metara), predato van SDB 12.119 (16 duž. metara), a zadržano 35.881 (498 duž. metara).

– Slovenija: 270.678 dosijea lica i druga građa činili su 1.068 dužnih metara arhivske građe. Ukupno je bilo uništeno 428 metara (od kojih 155.034 dosijea), predato je 266 duž. metara (na primer javnoj bezbednosti te republike 81.235). U SDB Slovenije ostalo je 3.409 dosijea lica i druge građe na oko 354 dužna metra, s tim da do kraja procesa ostane samo oko 100 dužnih metara građe.

Bezbednosna situacija

Statistički podaci o bezbednosnoj situaciji u Jugoslaviji za ovaj period su fragmentirani, ali nam omogućavaju da ilustrijemo glavne bezbednosne probleme tog doba. Broj prekršaja „javnog poredka“ bio je u opadanju sa 216.021 u 1962, preko 215.972 u 1963. na 214.178 u 1964. godini. Fizičkih napada na milicionere bilo je takođe manje, ali još uvek u značajnom broju. Podaci za 1964. godinu govore da je od ukupno 340 napada, 243 bilo fizičkih, 78 sa hladnim oružjem i 19 sa vatrenim oružjem. U tim napadima bilo je povređeno 149 milicionara. Milicionari su upotrebili oružje 2.519 puta (4,1% više), usled čega je poginulo 6, ranjeno 30, a 94 lica bilo povređeno. Iako je od rata bilo prošlo 20 godina konstantovano je da je još uvek veliki broj bespravnog oružja kod građana.³³

U sferi kriminala porastao je broj tzv. NN učinilaca sa 48,2% (1963) na 51,5%. Za dela protiv „života i tela“ od 506 ubistava samo 12% se vodilo sa NN učiniocima.

Na dan 31. decembra 1968. građani SFRJ imali su 426.790 komada oružja. Na lovačko oružje otpadalo je 260.000, dok je ostatak spadao u druge kategorije (službeno, sportsko, trofejno...). Deo naoružanja podelili su organi narodne odbrane posle događaja u Čehoslovačkoj, mahom penzionisanim oficirima i rukovodiocima, radnim organizacijama i po opština „kako bi u slučaju eventualnog rata bili spremni za dejstvo“. U toku godine oduzeto je 4.700 komada oružja. Savezni SUP je upoznao Savezno izvršno veće da bi Državni sekretarijat za narodnu odbranu trebalo što pre da donese propis o evidenciji tog naoružanja. Tokom 1968. godine oružje je krijumčareno iz SR Nemačke, Italije, Čehoslovačke i to najviše pravcem Zagreb–Beograd–Skoplje, odakle je prodavano u Albaniji, Kosmetu, Sandžaku. Oružje je tranzitirano kroz Jugoslaviju i legalnim putevima i to prilikom izvoza iz SFRJ ili Čehoslovačke za arapske zemlje.³⁴ Procena iz 1970. godine govorila je o povećanju tranzita oružjem, najviše za Bliski istok. Nekoliko slučajeva šverca oružja je sprečeno (za Nigeriju gde je u to vreme trajao građanski rat).³⁵

³³ Godine 1964. oduzeto je 16 puškomitrailjeza, 70 automata, 1.300 pušaka, 1.919 lovačkih pušaka, 3.047 pištolja, 43.000 metaka, 460 bombi i 951 kilogram eksploziva. Arhiv Jugoslavije, fond 130 Savezno izvršno veće, 558, SSUP Izveštaj o radu za 1964. godinu, SIV 344/2 str. pov. 16. februar 1965, 15, 16, 19.

³⁴ AJ SIV 130, 558, SIV, Odeljenje za upravne poslove SSUP, Godišnji izveštaj za 1968, 30. april 1969, 3- 11.

³⁵ AJ SIV 130, 558, SIV, Analiza osposobljenosti i efikasnosti unutrašnjih poslova, SSUP mart 1970, 111.

Najveći problem 1968. godine bio je „narušavanje javnog reda u skupovima” gde su pobrojane studentske demonstracije u Beogradu i „ulične demonstracije” u Prištini, Peći, Prizrenu, Strugi i Tetovu.³⁶ U toku 1968. godine dogodio se porast „javnih neprijateljskih istupanja” za 208%. Skok je bio upadljiv sa 1.760 u 1967. na 5.470 u 1968. godini. „Zabeleženo je brojnije istupanje pojedinih lica” u vreme čehoslovačke krize, „sa proustaških, pročetničkih i drugih stanovišta”, „po pravilu mlađa lica”. Fizički napadi na organe reda takođe su se povećali. Sledeće 1969. godine bilo je 1.748 napada. Tokom 1968. u vršenju službene dužnosti stradalо je 6 a povređeno 233 policajca, dok je sledeće 1969. godine 16 poginulo a 249 povređeno. Upotreba sile od strane milicije bila je sledeća: 4.129 puta fizičke snage, 4.578 puta palice, 47 puta oružje i 14 puta gasno oružje.³⁷

U toku 1964. godine Uprava državne bezbednosti je imala posla sa delatnošću stranih obaveštajnih službi, zatim različitim subverzivnim aktivnostima stranih obaveštajnih službi, zatim različitim subverzivnim aktivnostima „profashičkog dela emigracije i neprijateljske delatnosti nacionalno-iridentističkih elemenata u zemlji”. Otkriveno je 55 agenata stranih obaveštajnih službi, dok su identifikovana 202 strana državljanina koji su prikupljali obaveštajne podatke. Registrovano je i povećanje broja obaveštajaca koji deluju prema SFRJ. Pored prikupljanja podataka vršena su skiciranja, fotografisanja i druge aktivnosti. Iz susedne Albanije porastao je broj infiltriranih agenata i špijuna, a manje je bilo ubačenih grupa. „Profashička emigracija” (ne imenuje se nacionalnošću, ali je reč o hrvatskoj emigraciji) nastavila je diverzantsko-terorističku aktivnost „uz podršku reakcionarnih faktora” u zemlji. Ubačeno je i uhvaćeno te godine 5 terorista. Neki od povratnika (2) ili građana na radu u inostranstvu (11) imali su konkretne zadatke dobijene od emigrantskih organizacija da vrše organizovanje, atentate, ruše spomenike itd. Ocenjeno je da su neki od građana na privremenom radu u inostranstvu potpali pod uticaj neprijateljskih grupa, a da su im drugi pružili otpor. Službe unutrašnjih poslova zaplenile su preko 20.000 primeraka propagandnog materijala.³⁸

Neprijateljska delatnost u zemlji bila je uglavnom usmenog karaktera, a tek nešto manje pismenog tipa. Antidržavna propaganda je bila uperena protiv slabosti životnog standarda, slabost u privrednom ili političkom životu i „potkopavanju sistema samoupravljanja”. Pored toga, bilo je i „raspirivanja šovinizma, separatizma i nacionalizma”. Otkriveno su i tri ilegalne organizacije i sedam grupa sa 189 lica ukupno, i šest pokušaja stvaranja ilegalnih organizacija. Uglavnom je bila reč o mladim ljudima: srednjoškolcima i studentima. Neke od njih imale su veze i sa organizacijama van države.³⁹

Jedan od problema bili su i ilegalni prebezi u inostranstvo. Registrovano je opadanje sa 7.971 (1963) na 5.189 u 1964. godini. Broj onemogućenih prebega bio je uglavnom srazmeran 1963 – 6.785, a 1964 – 6.658. Osnovni razlog, prema ovoj proceni, bilo je uskraćivanje putnih isprava ili motiv zapošljavanja u inostranstvu.⁴⁰

U analizi od marta 1970, konstantovana je pojačana „pojava” SR Nemačke u obaveštajnim dejstvima ka SFRJ, kao i povećan broj putovanja i poseta diplo-

³⁶ AJ SIV 130, 558, SIV, Odeljenje za upravne poslove SSUP, Godišnji izveštaj za 1968, 30. april 1969. 14.

³⁷ AJ SIV 130, 558, SIV, Analiza osposobljenosti i efikasnosti organa unutrašnjih poslova, SSUP mart 1970, 38-41.

³⁸ AJ SIV 130, 558, SSUP Izveštaj o radu za 1964, SIV 344/2, str. pov. 16. februar 1965, 1-3.

³⁹ AJ SIV 130, 558, SIV, Odeljenje za upravne poslove SSUP, Godišnji izveštaj za 1968, 30. april 1969, 19.

⁴⁰ AJ SIV 130, 558, SSUP Izveštaj o radu za 1964. godinu, SIV 344/2, str. pov. 16. februar 1965, 3.

matskih predstavnika zapadnih zemalja. Posebno je tokom krize u Čehoslovačkoj bio veći broj dolazaka u zemlju, među kojima je identifikovano 40 informbirovskih emigranata. Konstatovano je da obaveštajne službe zemalja Varšavskog pakta „u suštini isto rade ali posebno odnose i politiku SKJ”, odnose sa Zapadom, sa nesvrstanima. Od svih njih sovjetska služba je bila najjače eksponirana, a regionalno bugarska služba u Makedoniji. Izuzetno jaku aktivnost imala je i albanska obaveštajna služba, koja je koristila i albanske emigrante iz zapadnih zemalja i Turske za rad u Jugoslaviji.⁴¹

Jugoslovenska emigracija je u to vreme procenjivana na oko 230.000 ljudi na zapadu, od kojih se 20.000 neprijateljski odnosilo prema SFRJ. Po aktivnostima, perjanicu antijugoslovenske emigracije činila je hrvatska emigracija. Oni su vršili konspirativne pripreme za terorističke i diverzantske akcije. Izvršeno je 13 upada takvih grupa u zemlju, dok je 25 bio samo pokušaj. Na unutrašnjem frontu u periodu 1966 – 1968. pohvatano je 46 neprijateljskih grupa: 13 „nacionalističko-šovinističkih”, 12 „iredentističkih”, 13 „ustaških” i 35 „četničkih”. U svakoj je bilo do 10 lica. Od 2.000 IB-emigranata samo nekoliko stotina je bilo aktivno prema SFRJ. „Relativno veliki broj bivših informbirovaca doživeo je studentske demonstracije i posebno događaje u ČSSR kao podstrek za oživljavanje aktivnosti”. Zabeleženo je 3.700 njihovih istupa i veći broj kontakata međusobno ili sa onima koji su dolazili iz inostranstva. Ova aktivnost je registrovana kao pojava „neoibeovaca” koje su sačinjavali penzionisani oficiri armije, unutrašnjih poslova, ali i neki iz „Rankovićeve grupe”. Tokom događaja u Čehoslovačkoj podneto je u Hrvatskoj 628 (254 krivične) prijava, Srbiji 669 (99), Sloveniji 74 (76). Za BiH su poznati podaci za celu 1968. godinu tokom koje je bilo 2.986 prijava (926 krivičnih).⁴²

⁴¹ AJ SIV 130, 558, SIV, Analiza osposobljenosti i efikasnosti organa unutrašnjih poslova, SSUP mart 1970, 59 - 68.

⁴² Isto, 70 - 84.

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ

THE EFFECT OF THE BRONI PLENUM ON THE DEPARTMENT OF INTERNAL AFFAIRS 1966 – 1970

Summary

The available information pertaining to the period above shows that the reorganization of state security in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) was thorough in its legal, personnel, organizational, and archival aspects. State security was carried over to republican level, while in the years immediately following the Brioni Plenum the entire Federal Secretariat of Internal Affairs was marginalized and subjected to a drastic cut-down. Cadres were assigned to official duties and positions according to criteria depending on republican and national affiliation, a new policy whose various controversial aspects would become evident in the period to come. The entire department of Internal Affairs experienced a process of swift additional training and education of personnel, whose members were now selected according to their professional qualifications. The complex conditions in the sphere of security required increased engagement of police and state security forces, and the need was felt to establish special police units for various crisis situations in the country. This idea was, however, not put in effect before the seventies, after several terrorist acts had taken place. Revision of the department's activities and the destruction of its records led state security to restrict its activities aimed at the general supervision of citizens. The remaining information and the specific political tendency of those who ordered this revision in policy leaves room for doubt in regard to the content of the important (historical) material that was destroyed, and to the true intentions of the people in charge of this campaign, which may have served the additional purpose of eliminating documents and records compromising to them and of clearing the way for their future political activity.

PRILOZI

STANISLAV SRETOENOVIC, doktorant
Institut europeen universitate
Firenze, Via Boccaccio 121

UDK: 327 (497.1 : 450) (091)
341.7 (497.1 : 450) (091)

DUČIĆEVI STAVOVI O ITALIJANSKO–JUGOSLOVENSKIM ODNOsimA

ABSTRACT: Rad nastoji da pokaže u kojoj meri su Dučićevi stavovi o odnosima Italije i Jugoslavije proizlazili iz njegovih opštih pogleda na evropska pitanja, analize njihove kompleksnosti, kontinuiteta i mena, odnosa sna-ga u Evropi, na Mediteranu i Balkanu, razlikovanja taktike i strategije u spoljnoj politici država, ulozi ličnosti u kreiranju te politike. Pažnja je posvećena značaju u koji su u formiraju Dučićevih političkih stavova i Dučića kao diplomate imali njegov karakter, obrazovanje na osnovama francuskog liberalizma i iskustvo u diplomatskoj službi po evropskim metropolama.

Dužnost kraljevskog poslanika u Rimu Jovan Dučić je preuzeo oktobra 1933, zamenivši na tom položaju Milana Rakića koji posle šest godina provedenih u Italiji nije uspeo da doprinese poboljšanju odnosa Italije i Jugoslavije, što mu je bio zadatak.¹ Na početku poslanikovanja u Rimu, Dučić je morao da se suoči sa činjenicom da Musolini ne namerava da odustane od planova za razbijanje Jugoslavije. U decembru 1933. otpočela je oštra antijugoslovenska kampanja u italijanskim medijima,² a uz saglasnost italijanske vlade pripreman je atentat na kralja Aleksandra.³ Reagujući na pisanje italijanske štampe, Dučić je kao jugoslovenski dipломata bio odan zavičajnoj državnoj spoljnopolitičkoj orientaciji neizazivanja Italije. Kada je italijanska štampa objavila da je u Zagrebu otkrivena zavera protiv kralja Aleksandra⁴ Dučić je, ne proverivši informaciju,⁵ poslao demanti za štampu i zvanično pismo državnom podsekretaru za inostrane poslove Suviču. Sadržaj pisma rečito govori kojim tonom je bilo uobičajeno da jugoslovenski poslanik

¹ A. Mitrović, *Jugoslavija, albansko pitanje i Italija 1919–39*, zbornik „Srbi i Albanci u 20. veku”, SANU, Beograd 1991, 248. B. Krizman, *Vanjska politika jugoslovenske države 1918 – 1941*, Zagreb 1985, 84. Vidi A. Mitrović, *Milan Rakić u jugoslovensko-italijanskoj krizi posle pakta u Tirani*, „Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor”, 35, 1969, 213–27; Đ. Borozan, *Velika Albanija*, Beograd 1995, 382–385. Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1995, 329.

² U antijugoslovenskoj novinskoj kampaniji prednjačio je oficijelni list *Giornale d’Italia* čiji je urednik bio Virdžinio Gajda, koga su novinari smatrali Musolinijevim portparolom. (M. Crnjanski, *Embahade*, I - III, Beograd 1983, 332).

³ Enes Milak, *Italija i Jugoslavija 1931 - 1937*, Beograd 1987, 72.

⁴ U Zagrebu je 17. decembra 1933. jugoslovenska policija uhapsila Petra Oreba pod sumnjom da je pripremao atentat na kralja Aleksandra prilikom njegove posete katedrali. Ubzro potom je utvrđeno da je Orebe sa ostalim ustaškim teroristima pripremala u Italiji za akcije protiv Jugoslavije. Jovan Dučić, *Diplomatski spisi*, priredio Miladin Milošević, vidi napomenu 2 uz dokument 23, Beograd 1991 (dalje: Diplomatski spisi).

⁵ Dučić je načinio veliki propust što je uložio demanti na informaciju koja je bila tačna. Ministarstvo je morallo da pošalje notu italijanskoj vladi sa obaveštenjem da poslanstvo u Rimu nije bilo upoznato sa dogadajem u Zagrebu. Ovaj nesporazum je bio jedan od prvih Dučićevih gorkih iskustava za vreme poslanikovanja u Rimu.

odgovara na provokacije italijanske štampe. Pismo Suviču Dučić je prepričao u izveštaju ministru spoljnih poslova Bogoljubu Jeftiću: „Rekao sam mu moje iskreno žaljenje, čak i nerazumevanje otkud takvo držanje u štampi prema nama, kad naši odnosi nemaju razloga da se smatraju rđavim. Naše priateljstvo prema Italiji je mnogo veće i više nego jedno političko prijateljstvo, kakvo se danas napravi za momenat i među neprijateljima. Naše duhovne veze sa italijanskom kulturom, zajedničke borbe za oslobođenje, ljubav za italijanski genije toliko zaslужan za ljudstvo, vezuje Jugoslaviju koja je i dovoljno kulturna i dovoljno poštena da svoje priateljstvo učini razumljivim, i koja to i danas čini”.⁶ Dučić je, međutim, bio svestan veoma lošeg tretmana Jugoslavije u italijanskoj javnosti. Povodom Suvičevog usmenog obećanja da će demanti biti štampan, Dučić je izvestio da će to „biti prvi put od kada postoji današnji odnos među nama da smo i ovoliko uticali na štampu”.⁷ Savetovao je ofanzivniji nastup prema italijanskoj štampi verujući da će se tako odnos prema Jugoslaviji promeniti. Na kraju izveštaja izneo je svoje mišljenje o merama koje treba preduzeti da bi se sprečila italijanska propaganda: „Potpisani veruje da je neophodno paralizirati ovu difamatorsku akciju i uvek slati u Evropu demantije koji bi bili za ovdašnju štampu porazniji negoli za nas njihove lažne vesti. Mi smo uvek grešili kad smo, iz naše nepokretnosti, ovoj propagandi pridavali manje važnosti nego što je imala. Talijanske laži i naše čutanje su bile podjednako štetne za naš ugled”.⁸

Kada je početkom 1934, Suvič zatražio objašnjenje povodom aktivnosti jugoslovenske diplomatičke u stvaranju Balkanskog saveza, Dučić je odgovorio umirujućim tonom, potpuno u skladu sa proklamovanom politikom: „Jugoslavija je u svojoj politici precizna kao jedna geometrijska figura: u balkanskoj politici, princip „Balkan balkanskim narodima”, a u pitanju opštem, konsolidacija stanja utvrđenog ugovorima o miru. Stoga niko ne može biti u zabludi sa Jugoslavijom, pošto sve što radi, ona mora da sledstveno radi u smislu ova dva principa. A to znači, pre svega, u smislu organizacije mira...”⁹ Dučić se trudio da objasni politiku koju je tada vodio kralj Aleksandar u želji da Jugoslaviju učini najznačajnijim faktorom na Balkanu i u Podunavlju,¹⁰ a da pri tom ne izazove talijansku stranu. Zato su Dučićeva objašnjenja stavljala Jugoslaviju pod okrilje uopštenih izjava o miru i kolektivnoj evropskoj bezbednosti. Dučić je isticao: „Beograd ima u svojoj političkoj aktivi kao evropsku zaslugu što je bio jedan od glavnih izgraditelja Male Antante i što radi na stvaranju Balkanskog bloka. Znači, dva organa mira kakve do sada Evropa nije poznavala”.¹¹ Doslednu privrženost zvaničnoj poziciji Dučić je naglasio ministru B. Jeftiću: „Znajući koliko je važno dati italijanskoj vladi umirjenja ovom prilikom, ja sam pokušao da budem što jasniji i što ubedljiviji”.¹²

Dok je Dučić obavljao prve diplomatske poslove u Rimu, krajem 1933. godine, Musolinijeva vlada je donela tajnu odluku o osvajanju Etiopije sa ciljem da ovu zemlju pretvoriti u svoju koloniju.¹³ Posle te odluke su vršene ubrzane pripreme

⁶ *Diplomatski spisi*, dok. 23, 137. U daljem tekstu Dučić izjavljuje: „Svaki put kad bude nešto izišlo lažno, ja ću uputiti Ministarstvu slično pismo i sličan demanti”.

⁷ *Isto*, 138.

⁸ *Isto*.

⁹ *Diplomatski spisi*, dok. 24, 14.

¹⁰ B. Krizman, *n. d.*, 82, E. Milak, *n. d.*, 86.

¹¹ *Diplomatski spisi*, dok. 24, 140.

¹² *Isto*, 138.

¹³ Č. Popov, *n. d.*, 307.

tokom 1934. i u prvoj polovini 1935, prvenstveno na vojnom, ali i na diplomatskom polju.

Jedan od glavnih ciljeva italijanske diplomatije, posle donošenja odluke o osvajanju Etiopije, bio je približavanje Francuskoj:¹⁴ u italijansko-francuskom bloku Musolini je video glavnu branu protiv anšlusa Austrije i nemačkog prodora prema jugoistoku Evrope.

Pregovori o italijansko-francuskom zблиženju započeti početkom 1934. godine intenzivirani su posle pokušaja nacističkog puča u Austriji¹⁵ jula 1934, kada je zapretila opasnost od priključenja Austrije Nemačkoj. Pregovori su završeni januara 1935. potpisivanjem francusko-italijanskog sporazuma.¹⁶ U takvim okolnostima Italija je bila primorana da koriguje stav prema Jugoslaviji zbog svog prijateljstva sa Francuskom i interesa da, dok je angažovana u Etiopiji, ima obezbeđen mir na istočnoj granici.¹⁷

Dučić je juna 1934. izvestio stalnog delegata Kraljevine Jugoslavije pri društvu naroda u Ženevi Konstantina Fotića da je francuski anbasador u Rimu Šarl Šambren u razgovoru sa Suvičem istakao da bi za približavanje Italije i Francuske bilo veoma korisno ako bi Italija prema Jugoslaviji pokazala „vidniju formu dobrih osećanja”.¹⁸ Šambren je naglasio da bi bilo posebno značajno ako bi Rim razuverio Beograd da je u Italiji spreman atentat na kralja Aleksandra decembra 1933. Na ove reči Suvič je odgovorio kratko i formalno da italijanska vlada želi dati znak volje za približavanje sa Jugoslavijom i da će se po tom pitanju založiti kod Musolinija. Međutim, do promene odnosa prema Jugoslaviji nije dolazilo, o čemu govori žestoka antijugoslovenska kampanja u italijanskoj štampi septembra 1934.¹⁹ Tek posle ubistva kralja Aleksandra, oktobra 1934, odnos Italije prema Jugoslaviji je postao pomirljiviji.²⁰

Dučićev izveštaj MIP-u iz novembra 1934.²¹ pokazuje da je Jugoslavija bila jedna od tema francusko-italijanskih pregovora i da je o njoj Musolini počeo da govori pomirljivijim tonom. U tom izveštaju Dučić opisuje razgovor sa ambasadorom Šambrenom koji mu je preneo sadržaj svog razgovora sa Musolinijem, odnosno budućeg francusko-italijanskog sporazuma. Šambren je uveravao Musolinija da je sporazum Italije i Jugoslavije neophodan da bi sporazum Francuske i Italije bio efikasan. Na te reči je Musolini po prvi put jednom stranom poslaniku

¹⁴ Č. Popov, *n. d.*, 302 i E. Milak, *n. d.*, 110.

¹⁵ Grupa austrijskih nacista, organizovana i pripremana u Nemačkoj, provala je 25. jula 1934. u rezidenciju kancelara Dolfusa i smrtno ga ranila, tražeći od njega da potpiše zvaničnu ostavku na položaj šefu vlade. Međutim, predsednik Republike Miklas imenovao je za novog premijera antinacistu Šušniga, koji je odmah mobilisao policijske snage protiv pučista. Opkoljeni i izolovani, pučisti su morali da se predaju. Na vest o događajima u Austriji, Musolini je odmah uputio dve italijanske alpske divizije na granicu prema prevoju Brener. Protiv pokušaja puča u Austriji reagovale su Francuska i Engleska, ali znatno blaže od Italije (Č. Popov, *n. d.*, 298).

¹⁶ Francusko-italijanski ugovor potписан je 7. januara 1935. u Rimu između francuskog ministra inostranih poslova Pjera Laval i Musolinija. Ovim ugovorom dve strane su rešile teritorijalna pitanja u kolonijama u severnoj Africi i obavezale se da će se konsultovati i usaglašavati stavove u slučaju pretnji nezavisnosti i integratu Austrije. Najvažniji rezultat razgovora Laval – Musolini bio je saglasnost Lavaia za italijansku akciju u Etiopiji (Č. Popov, *n. d.*, 302 - 3).

¹⁷ E. Milak, *n. d.*, 110.

¹⁸ *Diplomatski spisi*, dok. 31, 146.

¹⁹ E. Milak, *n. d.*, 111.

²⁰ *Isto.*

²¹ *Diplomatski spisi*, dok. 44, 160.

rekao da je spremam da javno izgovori da Italija nema nikakve teritorijalne pretenzije prema Jugoslaviji. Izjavio je da želi mir i prijateljstvo sa Jugoslavijom i kako će izdati naredbu da se svi hrvatski emigranti izoluju na ostrvu Lipari. O hrvatskim emigrantima Dučić je razgovarao januara 1935.²² sa britanskim ambasadorom u Rimu ser Erikom Dramondom. Na Dramondovu izjavu kako Musolini iskreno želi da se oslobodi emigranata u Italiji, Dučić je izrazio sumnju i odgovorio veoma odlučno: „Musolini bi se lako oprostio od naših, kad bi ih zaposlio, a ne oblačio u uniforme i držao u logorima pod oružjem. I mogao bi sprečiti njihovo gomilanje kada ne bi primao nove pridošlice i pravio nova regrutovanja”.²³

Prilikom potpisivanja francusko-italijanskog sporazuma januara 1935, Laval je nastojao da privoli Italiju na zaključenje pakta prijateljstva sa Jugoslavijom.²⁴ Musolini je prihvatio da se nagodi sa Jugoslavijom, ali tek pošto za ugovor bude stvorena povoljna atmosfera.²⁵ Međutim, jedina praktična promena politike Italije prema Jugoslaviji je bila izolacija ustaša na Liparskim ostrvima²⁶ i spremnost Mu-solinija da sa jugoslovenskim poslanikom razgovara o približavanju Italije i Jugoslavije.

Uz posredovanje francuskog ambasadora u Rimu, Šarla Šambrena, Dučić je posle dužeg vremena bio primljen u audijenciju kod Musolinija 24. marta 1935. U razgovoru koji su tom prilikom vodili, Musolini je otvoreno izjavio da želi zблиžavanje sa Jugoslavijom. Kao prepreku on je naveo pitanje hrvatskih emigranata i procesa u Marseju.²⁷ Za hrvatske emigrante Musolini je tvrdio da su malobrojni i da su svi izolovani na ostrvima Lipari. On je čak predlagao da ih Jugoslavija amnestira, pošto ih je smatrao političkom emigracijom. Dučić je istakao da emigranta ima mnogo više nego što je Italija zvanično priznavala, te da ih jugoslovenska strana smatra teroristima prema kojima treba primeniti sudske mere. Dučić je sve Musolinijeve reči uzeo sa rezervom, a ministra Jeftića je izvestio: „Nije ovo prvi put da ovde izjavljuju kako bi hteli likvidirati pitanje emigranata, ali kao da ne znaju na koji način. Sad čak Musolini predviđa našu pomoć u tom likvidiranju, pomenući našu eventualnu amnestiju”.²⁸ Dučić nije verovao u iskrenost italijanske strane i pokušavao je da pronađe stvarne razloge koji su uslovili Musolinijevu ponudu. Prepostavljao je da Italija želi da popravi svoj spoljnopolički položaj sređivanjem odnosa sa Jugoslavijom pre pregovora o potpisivanju Dunavskog pakta²⁹ i da ne želi više da bude izložena međunarodnoj osudi zbog podrške ustaškim teroristima. Međutim, Dučić je uviđao promenu italijanskog stava o emigrantskom pitanju u odnosu na 1934. godinu. O tome je izvestio ministra Jeftića:

²² *Isto*, dok. 45, 161.

²³ *Isto*.

²⁴ E. Milak, *n. d.*, 111.

²⁵ *Isto*.

²⁶ Prema podacima Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, Musolini je po italijanskim ostrvima raselio 509 pripadnika ustaške emigracije (najviše na Liparima). Međutim, mnogi su ostali da se slobodno kreću po velikim italijanskim gradovima. (*Diplomatski spisi*, nap. 9, uz dok. 46).

²⁷ U Eks - en - Provansu 17 – 21. novembra 1935. i 5 – 12. februara 1936. održano je sudenje hrvatskim teroristima. Presudom ovog suda A. Pavelić, I. Perčević i E. Kvaternik osuđeni su na smrt u odsustvu, a M. Kralj, Z. Pospisi i I. Rajić na doživotnu robiju. U toku sudskog procesa iznete su veoma oštре optužbe na račun Italije (*Diplomatski spisi*, nap. 6 uz dok. 46).

²⁸ *Diplomatski spisi*, dok. 46, 164.

²⁹ Dunavski pakta je trebalo da se uklopi u francuski sistem kolektivne bezbednosti u istočnoj Evropi i Podunavlju. Italija je u njemu videla garanciju za sprečavanje anšlusa i mogućnost da se lakše okrene Etiopiji. Pokušaj zaključenja ovog pakta propao je maja 1935 (E. Milak, *n. d.*, 122).

„Lane u ovog doba nisu ovde priznavali da postoje grupe političkih dejaca, a danas to ne odbijaju; lane su govorili da je posredi zakoniti azil za strane političke nezadovoljнике, a danas već govore (bar Musolini) da su ovi ljudi postali politički nemogući za našu međusobnu susedsku politiku. Ostalo bi, dakle, da se još proveri prava namera Musolinijeva”.³⁰ Da bi se proverile stvarne italijanske namere, Dučić je predlagao da jugoslovenska diplomacija „prede na neku konačnu meru”, odnosno da pristane da problem rešava zajedničkim naporom. Kao prvo, savetovao je taktiku „hvatanja za reč” kako bi se dijalog održao i Musolini postepeno privoleo da sa uopštenih obećanja prede na konkretnе razgovore. Dučić je smatrao da situaciju treba izvesti na čistinu i zato je upozoravao: „Naše sumnje prema Italiji su se uvek ostvarivale”, i zato će, ako se situacija ne reši „one uvek rasti”.³¹

Angažovanost Italije u etiopskom ratu iskoristila je Nemačka da ojača svoje pozicije u Podunavlju i na Balkanu.³² Posle pobedonosnog završetka rata u Etiopiji, jedan od osnovnih ciljeva italijanske spoljne politike bio je povratak nekadašnjih, prvenstveno, privrednih pozicija Italije na jugoistoku Evrope.³³ Musolini je smatrao da će taj cilj ostvariti približavanjem Nemačkoj, sa idejom da se postigne pogodba o podeli jugoistočne Evrope na interesne sfere Nemačke i Italije. Iz tog razloga je već početkom 1936. odlučio da žrtvuje Austriju³⁴ i da ne sprečava Hitlera da ovu državu pripoji Trećem rajhu. Saradnja Italije i Nemačke počela je posle izbijanja građanskog rata u Španiji³⁵ jula 1936, a krunisana je sklapanjem nemačko-italijanskog političkog sporazuma (tzv. Pakt osovine) oktobra 1936.³⁶

U drugoj polovini 1936. italijanska politika prema Jugoslaviji u velikoj meri je bila određena italijanskim približavanjem Nemačkoj.³⁷ Italija je, da bi povratla izgubljene pozicije na jugoistoku Evrope i dobila veću slobodu akcije na zapadu, u Španiji, bila spremna da prihvati status quo na Balkanu, a to je značilo da prihvata jedinstvenu i stabilnu Jugoslaviju.

Do prvih zvaničnih izjava sa jugoslovenske strane u prilog jugoslovensko-italijanskog zблиžavanja došlo je prilikom potpisivanja trgovinskog sporazuma 23. septembra 1936,³⁸ kojim su uvedeni normalni trgovinski odnosi između dve zemlje posle ukidanja sankcija Italiji. Pitanje italijansko-jugoslovenskog zблиženja

³⁰ *Diplomatski spisi*, dok. 46, 164.

³¹ *Isto*, 165.

³² E. Milak, *n. d.*, 127.

³³ *Isto*, 137.

³⁴ *Isto*, 128.

³⁵ Gradanski rat u Španiji otpočeo je jula 1936. godine pobunom profašističke grupe visokih oficira predvođenih generalom Franciskom Frankom, protiv republikanske vlade Narodnog fronta. Veličine sile su odmah po izbijanju rata počele da se opredeljuju za jednu ili drugu stranu. Italija i Nemačka su zajednički učestvovali u davanju političke i vojne podrške pristalicama generala Franka (frankistima). Sovjetski Savez se izjasnio za vladu Narodnog fronta (lojaliste). Francuska i Britanija su u prvi mah stale na stranu lojalista, ali su kasnije zauzele oprezniji stav. Španski građanski rat završen je pobedom frankista i proglašenjem monarhije 31. marta 1939. (Č. Popov, *n. d.*, 315–19 i 326–28).

³⁶ Pakt osovine (ili Protokol osovine) potpisana je 25. oktobra 1936. između ministara spoljnih poslova Nemačke fon Nojrata i Italije – grofa Čana. Tim sporazumom Nemačka je formalno priznala pripajanje Etiopije Italiji, dve države su se dogovorile o priznavanju Frankove vlade u Španiji i određeni su opšti pravci nemačko-italijanske saradnje u budućnosti. Sporazum je potpisana na kraju Čanove posete Nemačkoj (od 20. do 25. oktobra 1936), posle njegovog razgovora sa Hitlerom u Berugesgadenu, u kome je postignut prvi opšti dogovor Nemačke i Italije o podeli interesnih sfera na evropskom jugoistoku u smislu da se Nemačkoj prepusta prevladavajući interes u Podunavlju, a Italiji u mediteranskom basenu (Č. Popov, *n. d.*, 321 - 11).

³⁷ E. Milak, *n. d.*, 130.

³⁸ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935 – 1937*, Beograd 1968, 264.

bilo je predmet razgovora između Hitlera i grofa Čana u Bertesgadenu 24. oktobra 1936.³⁹ Tom prilikom Hitler je istakao da Nemačka ima dobre odnose sa Jugoslavijom i da želi da takve odnose sa njom uspostavi i Italija.

Posle potpisivanja Pakta osovine italijanska strana je dala prve javne izjave u prilog zблиžavanja sa Jugoslavijom. Musolini je u govoru u Miljanu, 1. novembra 1936, prvi put javno istakao da postoje svi uslovi za „istinske prijateljske odnose Jugoslavije i Italije”.⁴⁰ Sledeći korak bio je smena italijanskog poslanika u Beogradu Gvida Viole i naimenovanje Marija Indelija na tu funkciju. Prilikom predaje akreditiva, Indeli je dao nove izjave u prilog jugoslovensko-italijanskog zблиžavanja. Rezultat tih nastojanja bilo je otpočinjanje preliminarnih pregovora između Milana Stojadinovića i italijanskog poslanika u Beogradu Indelija i između grofa Čana i jugoslovenskog poslanika u Rimu – Dučića.⁴¹

Prve ideje o novoj eri u italijansko-jugoslovenskim odnosima grof Čano je izneo Dučiću u razgovoru 29. oktobra 1936.⁴² Tom prilikom Čano je odlučno izjavio da želi da sa Jugoslavijom ostvari ne samo zbljenje, već i sporazum, kako bi od Italije i Jugoslavije učinio „ne dve prijateljice, nego dve sestre”. Uveravao je Dučića da pitanje Dalmacije i hrvatskih emigranata neće predstavljati prepreku za ostvarenje sporazuma. Saopšto je da je već zabranio propagandu na radiju na hrvatskom jeziku. Kao polaznu osnovu za pregovore, isticao je interes povezivanja kompatibilnih ekonomija dveju zemalja ističući da je neophodno postupno prepremiti teren za razgovore. Njegova želja je bila da odmeri ozbiljnost Čanovih reči. Posle ovog susreta, Dučić je boravio u Beogradu na referisanju predsedniku vlade Miljanu Stojadinoviću.

Po povratku u Rim, Dučić je iz Beograda doneo odgovor Stojadinovića na Čanove predloge. U odgovoru, Stojadinović je bio rezervisan, ali je prihvatio pregovore ističući težnju za likvidacijom neslaganja iz prošlosti i boljim susedskim odnosima između Italije i Jugoslavije. U razgovorima Dučića i Čana, vođenim po povratku Dučića u Rim, 18. i 20. novembra 1936,⁴³ dogovorena su konkretna pitanja vezana za buduće pregovore. Odlučeno je da pregovore vode po dva delegata sa obe strane, od kojih bi jedan bio stručnjak za politička, a drugi za ekonomska pitanja. Tom prilikom Dučiću su saopštена imena italijanskih delegata koje je odredio Musolini.⁴⁴ Prilikom ovih razgovora Čano je bio direktniji i odlučniji u davanju obećanja Dučiću nego u prethodnom razgovoru. Predložio je sklapanje saveza Italije i Jugoslavije na bazi osovine Rim – Berlin.⁴⁵ Istakao je da će pitanje italijanskih manjina u Dalmaciji i jugoslovenskih u Istri biti rešeno u skladu sa jugoslovenskim interesima. Obećao je da će Jugoslavija dobiti punu satisfakciju u

³⁹ Videti napomenu 42. Prilikom razgovora sa Čanom, Hitler je savetovao uspostavljanje dobrosusedskih odnosa Italije i Jugoslavije radi istiskivanja Francuske i Velike Britanije sa Balkana i razbijanja Male antante. Nemački voda je otvoreno isticao interes opstanka jedinstvene Jugoslavije i ponavljao da Jugoslavija ulazi u sferu italijanskog uticaja. (Č. Popov, *n. d.*, 334).

⁴⁰ Ž. Avramovski, *n. d.*, 265.

⁴¹ *Isto*, 167.

⁴² *Diplomatski spisi*, dok. 67, 190-92.

⁴³ *Isto*, dok. 68 i 69, 192–195.

⁴⁴ Sa italijanske strane bili su određeni: Šino Buti, generalni direktor evropskih i mediteranskih studija i Leonardo Viteti, generalni direktor opštih poslova u italijanskom Ministarstvu inostranih poslova (*Isto*, dok. 69, 194).

⁴⁵ U razgovoru, 18. novembra 1936, Čano je otvoreno rekao Dučiću: „Zamislite samo, zajedno Italija – Nemačka – Japan – Mađarska – Austrija – Jugoslavija... i sutra general Franko”. Dučić se na ove reči „uzdržao svakog vidnog iznenadenja” (*Isto*, dok. 68, 193).

pogledu Albanije koja je predstavljala glavni kamen spoticanja u italijansko-jugoslovenskim odnosima. Na ekonomskom planu predlagao je carinsku uniju dve države. Krajnji Čanov cilj je bio da približi Jugoslaviju osovini Rim – Berlin i da uzdrma njeno savezništvo sa Malom antantom. Na Čanove predloge Dučić je odgovarao krajnje uzdržano izbegavajući konkretna obećanja. Iscrpno je obaveštavao Stojadinovića o toku razgovora u izveštajima koji odišu sumnjom u iskrenost italijanskih namera. Povodom Čanovog zahteva da sa Jugoslavijom pravi savez na principu osovine Rim – Berlin, Dučić je pisao Stojadinoviću 21. novembra 1936: „Ne znam da li ovakav uslov ne naliči na ono što se u Francuskoj revoluciji govorilo: Sois mon fere ou je te tue.⁴⁶ Ali ne znam ni da li će taj uslov odista do kraja pregovora ostati jedna conditio sine qua non. Ali znam da je ovakav princip potpuno u duhu fašizma i u prirodi Musolinija”.⁴⁷ Način na koji je Čano nastupio Dučić je okarakterisao kao brz i prepadan i uporedio ga je sa načinom kojim je Hitler tražio od Poljske da pristane na desetogodišnji aranžman po pitanju koridora. Razumevajući složenost italijanskih zahteva, Dučić je svu odgovornost za njihovo eventualno usvajanje ostavio svojim nadređenima i izbegavajući sugestije naznačio rezervisan stav prema mogućem približavanju Jugoslavije osovine Rim – Berlin. Zato je u pismu Stojadinoviću istakao: „Nemam, gospodine Predsedniče, mogućnost da iz Rima koliko Vi sa Vašeg položaja znadem, da li ovaj italijanski predlog stoji u vezi sa nečim iz pozadine današnjih evropskih poremećenih odnosa. Za orijentisanje u pogledu izvora ove pobude Musolinijeve, u ovolikom obimu, nedostaju mi, izvesno, mnogi elementu ali, tražeći da brzo i odmah uzmemmo ovako stav prema osovinu Rim – Berlin, nema sumnje da je po sredi jedan prepad koji ćete Vi najbolje oceniti koliko stoji u interesu naše otadžbine i prema kojem ćete se opredeliti po mudrosti koja vam je svojstvena...”.⁴⁸

Poslednji razgovor Dučića i Čana pred početak pregovora italijanske i jugoslovenske delegacije vođen je 17. decembra 1936.⁴⁹ Tom prilikom je dogovoren da pregovori dve delegacije otpočnu krajem decembra ili prvih dana januara 1937, da se ne bi stvorio utisak da Jugoslavija kao nezavisa država čeka da se najpre okončaju pregovori između Italije i Engleske.⁵⁰ Čano je ponovo govorio o hrvatskim emigrantima, Dalmaciji, Albaniji i potrebi da se pregovori uspešno okončaju.⁵¹ Stavio je na znanje Dučiću da italijanska strana nije spremna da hrvatske emigrante isporuči Jugoslaviji, ali je predlagao da se oni rasele po Etiopiji. Čano je istakao da će Jugoslavija i Italija naći zajednički interes u Albaniji i da će u tom smislu govoriti albanskom kralju Zoguu. Povodom Dalmacije, uveravao je Dučića da je već raspustio italijansko separatističko društvo za Dalmaciju i time pokazao da je Italija spremna da prizna integritet Jugoslavije. Dučić je odgovarao slobodnije nego u prethodnim razgovorima, posebno po pitanju hrvatskih terorista. Iстicao je da se Pavelić i njegovi saradnici, bez obzira na Čanova obećanja, i dalje slobodno kreću

⁴⁶ Budi moj brat, ili ću te ubiti.

⁴⁷ *Diplomatski spisi*, dok. 70, 195.

⁴⁸ *Isto*, 195–196.

⁴⁹ *Isto*, dok. 71, 196-199.

⁵⁰ Pregovori između Italije i Britanije, vođeni krajem decembra 1936. između italijanske vlade i britanskog ambasadora u Rimu E. Dramonda, krunisani su potpisivanjem anglo-italijanskog tzv. „Džentlmenskog sporazuma” 2. januara 1937. u Rimu. Sporazum je garantovao teritorijalni status quo u Mediteranu. Britanija više nije strahovala da će Mussolini za angažovanje u Španskom gradanskom ratu dobiti od generala Franka teritorijalne ustupke na Balearskim ostrvima (Č. Popov, *n. d.*, 322-324).

⁵¹ *Diplomatski spisi*, dok. 71, 196-199.

po Rimu, a zatim je sugerisao Ćanu da se emigrantsko pitanje može rešiti po formuli rešavanja pitanja crnogorskih emigranata: „Ako se naši pregovori završe, kao što odista treba svesrdno želeti, onda ćemo lako naći načina da se i ova žalosna gomila uputi na časniji posao. Ja sam već pune tri godine nastojao u „Palaco Kidži” da se to uradi i pre svakih pregovora o budućem našem prijateljstvu, ali nisam uspeo. Nadajmo se da će se sada uspeti. Rešenje neće biti teško. Pre petnaest godina iz Gavete su враćeni u Jugoslaviju ovakvi crnogorski emigranti kojima se zatim na domaćem tlu vratila zdrava pamet i koji su danas opet postali ispravni građani i dobro očevi porodica”.⁵²

Dučić je smatrao da su Ćanovo čutanje i nastup smišljeni da bi italijanska strana što pre ostvarila povoljan sporazum sa Jugoslavijom. Zato je upozorio Stojadinovića: „On (Ćano) želi sugerisati uoči naših pregovora kako ne treba računati na duga sondiranja, tapkanja u mestu, cenkanja, pošto ti načini nisu u prirodi fašizma”.⁵³

Krajem decembra 1936. Stojadinović i knez Pavle odredili su da članovi jugoslovenske delegacije na pregovorima sa Italijom budu Milivoje Pilja, ekspert za ekonomski pitanja i dr Ivan Subotić, ekspert za političke probleme.⁵⁴ Pregovori su vođeni od 11. januara do 17. marta 1937. u Rimu,⁵⁵ da bi 25. marta bili krunisani potpisivanjem sporazuma Stojadinović – Ćano u Beogradu, čemu je i Dučić prisustvovao. Tim ugovorom Jugoslavija je dobila značajne ustupke: italijanska vlada se odrekla teritorijalnih pretenzija u odnosu na Jugoslaviju i dalje podrške ustaškoj emigraciji i pristala na davanje izvesnih prava jugoslovenskim nacionalnim manjinama. Protivusluga Jugoslavije je bila priznanje do tada ostvarenih pozicija Italije u Albaniji.

Beogradski sporazum je predstavljao izvesnu prekretnicu u italijanskoj i jugoslovenskoj politici. Sporazum nije bio saglasan sa tradicionalnom ekspanzionističkom politikom Italije, niti sa politikom nepriznavanja italijanske dominacije u Albaniji koju su vodile jugoslovenske vlade od 1918. godine. Međutim, značaj pakta za Italiju nije bio u konkretnim pitanjima koja su njime regulisana, već u njegovom međunarodnom značaju i mestu koje je zauzimao u italijanskoj politici”.⁵⁶ Politički cilj Italije bio je da se razbije Mala antanta i Jugoslavija uključi u sistem osovine Rim – Berlin kao i da se razlabavi Balkanski sporazum, kako bi se naneo poslednji udarac francuskoj politici saveza u istočnoj i jugoistočnoj Evropi. U odnosu prema Nemačkoj, fašistička Italija je želela da bude ravнопravan partner u savezništvu. Zato je Italija nastojala da povrati izgubljene pozicije u Jugoslaviji i na Balkanu, procenivši da je najcelishodniji način „miroljubivo prodiranje” putem sporazumevanja sa Jugoslavijom.

Musolini je, dakle, bio spreman da se privremeno odrekne razbijanja integrata Jugoslavije, kako bi ekonomskim metodama ostvario prevlast u Jugoslaviji, da bi u pogodnom momentu realizovao spoljnopolitički program na Balkanu i u Jugoslaviji.⁵⁷ Uslovi za ostvarenje ovog programa stečeni su aprila 1941, kada je Italija aktivno učestvovala u rasparčavanju Jugoslavije.

⁵² *Isto*, 197.

⁵³ *Isto*, 198.

⁵⁴ Ž. Avramovski, *n. d.*, 267.

⁵⁵ Detaljno o pregovorima vidi: *Isto*, 267–285.

⁵⁶ Ž. Avramovski, *n. d.*, 286.

⁵⁷ E. Milak, *n. d.*, 141.

Dučić nije učestvovao u direktnim italijansko-jugoslovenskim pregovorima u Rimu, a posle potpisivanja Beogradskog sporazuma Stojadinović ga je, maja 1937, smenio sa položaja poslanika u Rimu i postavio ga na novu funkciju poslanika u Bukureštu.⁵⁸ Pred polazak iz Rima, Dučića su u oproštajne audijencije primile najviše ličnosti italijanske države: kralj Vitore Emanuelo, grof Čano i Musolini. Oproštajna poseta grofu Čanu, 20. septembra 1937, ostavila je utisak na obojicu sagovornika. Po svoj prilici, Dučić i Čano u se dobro upoznali za vreme razgovora u okviru priprema direktnih pregovora. Obojica su u svojim dnevnicima, posle pomenu posete, pod istim datumom, ostavili svedočanstvo o međusobnom nepoverenju i nerazumevanju. Dučić je osetio da Čano u razgovoru aludira na njega kada kaže da se „neko” prevario ako je verovao da se sporazum neće ostvariti: „prevario se i da neće biti primjenjen, a najviše će se prevariti ako veruje da neće biti trajan”.⁵⁹ U daljem tekstu Dučić navodi svoju procenu Čana i njegove dvoličnosti: „Izjavio mi je toplo žaljenje za moj odlazak. Koliko verujem da Musolini žali moj odlazak iz Rima, toliko sam siguran da je grof Čano ili ravnodušan ili čak zadovoljan. Razlozi su fizički i duhovni. Ja sam u Rimu iz vremena zlih uspomena i puno pamtim; možda veruje da te uspomene odveć čuvam”.⁶⁰ Dučić je dobro osetio nepoverenje kod Čana. O istom susretu Čano je ostavio zapažanja koja govore da Dučić nije verovao u sporazum Italije i Jugoslavije: „Došao mi je Dučić u oproštajni posjet. Taj naduti i tašti pjesnik nikad nije vjerovao u sporazum između Rima i Beograda. Sada se pravi starim prijateljem. Međutim, Stojadinović poznaje svoje piliće. Ukoliko ga je i učinio dobro”.⁶¹

O Beogradskom sporazumu Dučić je dao sud u svom dnevniku: „Hoće li on biti trajan, zavisiće od prilika. Italija drži pet gvožđa u vatri: svako od njih drži ozbiljno. Pitanje je samo da li će u svoj čas povući za naše ili za protivno, jer je oportuno”.⁶²

Dučićeva procena vrednosti Beogradskog sporazuma bila je realistična. On je uviđao da će trajanje sporazuma zavisiti od italijanskih interesa. Italija je imala na raspolaganju „sredstva” pomoću kojih je u svakom momentu mogla da oživi politiku razbijanja Jugoslavije. U tom smislu treba shvatiti Dučićevu rečenicu da Italija drži „pet gvožđa u vatri”. Šta je Dučić podrazumevao pod metaforom „pet gvožđa” može se zaključiti na osnovu njegovog iskustva o tome kakvim se sred-

⁵⁸ Dučić je zbog ovog premeštaja bio kivan na Stojadinovića. Smatrao je da su posredi kalkulacije nadležnih sa ličnim ili političkim razlozima. U dnevniku je zabeležio: „Ovde sam ja prvi doveo u vezu Beograd sa Musolinijem (sa kojim se do sada opšilo preko Pariza). Sad me odavde kreće Stojadinović, koji verovatno ima svoje planove kojima bih ja stajao na putu”. (*Dnevnik*, 25. septembra 1937, str. 184). Po dolasku u Beograd Dučić je uvideo Stojadinovićevu težnju da homogenizuje politički život u zemlji: „Moji su drugovi potisnuti u stranu, ili se povukli iz utakmice i borbe. Osećam da oko mene nema više nikog”. (*Dnevnik*, 5. oktobar 1937, str. 188). Međutim, Stojadinović je u svojim memoarima izneo suprotan stav: „Dučić nije bio najzadovoljniji što je on ostavljen po strani u tim direktnim pregovorima, ali to je bilo jedino usled pitanja koja su delegati imali da diskutuju, a za koja je bila potrebna čista stručna, tehnička sprema. On je, uostalom, bio svršio prvi, glavni i uvođni posao sa mnogo umešnosti, diplomatskog takta i veštine, sa urođenom inteligencijom i gospodstvom kakvog dubrovačkog poklisara. Svoje priznanje i zahvalnost ja sam mu uskoro izrazio unapredivši ga za prvog ambasadora Jugoslavije na strani u Bukureštu. Dotle smo mi imali samo ministre, bez jednog predstavnika u rangu ambasadora (M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Rijeka 1970, 417).

⁵⁹ *Dnevnik*, 20. septembar 1937, 181.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Grof G. Čano, *Dnevnik 1937-38*; Zagreb 1954, 19. U razgovoru 17. decembra 1936. Čano je rekao Dučiću: „A vi ste srećom optimist i iskreni prijatelj sporazuma između Jugoslavije i Italije, što se u Rimu dobro zna. Zato treba da uspemo. Mi moramo uspeti! (*Diplomatski spisi*, dok, 71, 199).

⁶² *Dnevnik*, 1. oktobar 1937, 186.

stvima Italija služila u razbijanju Jugoslavije do 1937. godine. Italija je u pogodnom trenutku mogla, po Dučićevom mišljenju, da oživi aktivnost na pet polja: pitanje ustaških emigranata; pitanje Dalmacije; pitanje Albanije; mađarski i bugarski revizionizam.

Dučić je smatrao da je osnova italijanske spoljne politike između dva rata težnja za revizijom svetskog poretku stvorenog mirovnim ugovorima 1919–1920. Revizionizam je, u suštini, značio pokriće za politiku ekspanzije, želju za širenjem teritorije na račun drugih država i naroda. Dučić je uviđao kontinuitet u italijanskoj spoljnoj politici, posebno prema Balkanskom poluostrvu još od početka 20. veka.⁶³ Po dolasku na vlast u Italiji 1922., fašizam je preuzeo ekspanzionističku spoljnopolitičku orijentaciju od tzv. demokratskih vlada i učinio je još agresivnijom i beskrupuloznijom u ostvarivanju svojih ciljeva. Kraljevina Jugoslavija je bila jedna od tvorevina koja je stajala na putu italijanskih aspiracija.

Jugoslovenska defanzivna politika prema Italiji između dva rata, po Dučićevom mišljenju, bila je uslovljena greškom koju je njena diplomacija učinila 1920. potpisujući Rapalski ugovor.⁶⁴ Tim ugovorom Italija je dobila celu Istru, Zadar i ostrva Cres, Lošinj, Lastovo i Palagružu, a Rijeka status slobodne države pod upravom Društva naroda. Ustupanjem teritorija Jugoslavija je, po Dučićevom mišljenju, izgubila mogućnost da ima ofanzivnu granicu prema Italiji sa koje bi mogla da ugrožava Trst, Furlandiju i oblast Venecije i da time uslovjava svog jadranskog suseda. Jugoslavija je, naprotiv, omogućila Italiji da dobije odskočnu dasku prema celokupnoj Dalmaciji. Kako je razlikovao dva povezana sektora italijanskog prodiranja na Balkan, na severu Dalmaciju a na jugu Albaniju, Dučić je smatrao da je Jugoslavija Rapalskim ugovorom doživela poraz na severu, a da je poraz na jugu od tada bio samo pitanje trenutka. Rimski ugovor iz 1924., kojim je Rijeka stavljena pod italijanski suverenitet, Dučić je tumačio kao logičan nastavak uspeha italijanske ekspanzije čija je posledica bilo da je severozapadna Dalmacija izgubila ekonomsku nezavisnost. Sledeći poraz Jugoslavija je, po Dučićevom mišljenju, pretrpela potpisivanjem Neptunskih konvencija 1925. godine. Na kraju, usledio je poraz u Albaniji 1926. i 1927. potpisivanjem prvog i drugog Tiranskog pakta. Dučić je smatrao da je tim paktom Italija ušla na Balkan „kao u svoju kuću”, srušila ravnotežu na Jadranu, minirala jugoslovensku politiku „Balkan balkanskim narodima” i pretvorila Albaniju u svoju koloniju.⁶⁵ Uviđao je da Italija prodire u Albaniju ne samo politički, već i ekonomski, ocenjujući da Jugoslavija ne može izdržati finansijsku utakmicu sa Italijom u Albaniji. Smatrao je da je podela Albanije sa dobijanjem severne Albanije i ofanzivne strateške granice prema italijanskom delu najpovoljnije rešenje za jugoslovensku stranu.⁶⁶

⁶³ Po Dučićevom mišljenju italijanske težnje za širenjem na Balkanu početkom 20. veka sprečavala je Austro-Ugarska, a kasnije je tu ulogu preuzela Srbija. Dučić navodi primere italijanskog istupanja protiv Srbije: 1912. kada je srpska vojska stigla do Drača, Italija je podržala Austro-Ugarsku da Srbija ne dobije izlaz na more, a 1914. Italija je odbila da preveze municiju i hranc srpskoj izbegličkoj vojsci u Albaniji. U vreme aneksione krize 1908., Italija je pristala na izvesno zblžavanje sa Srbijom iz egoističkih interesa jer joj je bila potrebna podrška zato što je Dalmacija (na koju je pretendovala) aneksijom Bosne i Hercegovine gubila svoje zalede (hinterland), (J. Dučić, *Sporna pitanja Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1990, 170. Dalje: *Sporna pitanja*).

⁶⁴ *Sporna pitanja*, 169.

⁶⁵ *Sporna pitanja*, 176. U izveštajima upućivanim 1938. iz Bukurešta Dučić je upozoravao na jačanje italijanskih pozicija u Albaniji i upotrebljavao poređenje da je „Albanija Italiji feud, ono što je Mandžuko Japanu”. (*Diplomatski spisi*, dok. 126, 293).

Dučić je aktivnost Italije na slabljenju pozicija Jugoslavije uočio još kao poslanik u Budimpešti, jula 1932. U izveštaju ministru B. Jeftiću je upozoravao na opasnost zaokruživanja Jugoslavije, koja preti od pet njenih suseda (Italije, Austrije, Mađarske, Bugarske i Albanije), a koja je inspirisana iz Italije: „Zluradost Mađarske protiv nas, njenih pobedilaca, do zimus još prikrivana, posle izvesnih događaja u našoj zemlji postala je sada najednom važnim i političkim faktorom i duševnim stanjem. Italija sve čini da Mađare u ovom održi, onako kao i Bugare i Albance, i kao što italijanska štampa vaspitava svoj narod protiv nas u mržnji, tako Mađarska to čini po istom modelu, uspevajući, čak i pored urođenog divljenja koje Mađari otvoreno pokazuju za srpsko viteštvu”.⁶⁷ U daljem tekstu Dučić ističe: „Ali mi moramo biti svesni da je svaka naša nedaća i naša pogreška stostruko iskorišćavana protiv nas i da se radi s planom i u Italiji i u Austriji i u Mađarskoj da ceo ugled, koji je dobila Srbija, bude, kao i njena krv, upropasti u očima stranaca”.⁶⁸

U politici podrivanja stabilnosti Jugoslavije, Italija je davala podrške svim unutrašnjim i spoljnjim jugoslovenskim neprijateljima. Dučić je smatrao da Italija teži da zaokruži Jugoslaviju svojim „satelitskim” državama iz dva pravca: sa severozapada, ostvarujući dominaciju u Podunavlju (u Austriji i Mađarskoj) i sa jugoistoka, putem penetracije na Balkansko poluostrvo (prvenstveno u Albaniji, sa tendencijom širenja uticaja u Bugarskoj).⁶⁹ O dugoročnim namerama fašističke Italije u odnosu na Jugoslaviju Dučić je, kao poslanik u Rimu, izvestio Ministarstvo spoljnih poslova, juna 1934: „Za fašiste, revizionizam treba da oslabi Jugoslaviju i Malu Antantu, a to je važno pitanje; u pogledu italijanskih aspiracija, Italija i sama očekuje od revizionizma ostvarenje svoje ekspanzionističke politike na Jadranu. Nije revizionizam samo pokret u korist Mađarske ili Bugarske. Mogu se one i same odreći jednog dana te opasne političke obmane, ali bi Italija i dalje bila za to da se ponovo stari računi pregledaju kako bi ona, danas jača nego juče, mogla da se prva koristi tim novim obračunavanjem”.⁷⁰

Instrument italijanske politike u Podunavlju, uperen protiv Jugoslavije i pakta Male antante, po mišljenju Dučića bili su Rimski protokoli. U vreme njihovog potpisivanja, marta 1934, postojala je i ekonomska opasnost od država potpisnica Rimskih protokola, jer „bi Italija i Austrija otkazale u korist Mađarske kontigente koje kod nas nabavljaju. Ovo bi naličilo na nekadašnji austrijski trgovinski rat protiv

⁶⁶ Sporna pitanja, str. 174. Ključna pitanja jugoslovensko-italijanske problematike razmatrao je još jedan jugoslovenski književnik i diplomata – Ivo Andrić. Kao pomoćnik ministra inostranih poslova, Andrić je januara 1939, posle posete italijanskog ministra inostranih poslova grofa Čana Jugoslaviji, sastavio referat o genezi jugoslovensko-italijanskih odnosa u kojem je sugerisao da Jugoslavija treba na svaki način da izbegava bilo otvoren, bilo prikriven sukob sa Italijom. Smatrao je da će se na taj način najbolje očuvati modus vivendi između Jugoslavije i Italije uspostavljen Beogradskim sporazumom marta 1937. O italijanskoj ekspanziji na Balkanu je pisao: „Italija još nije zakoračila na Balkan. Ona ima suvereni deo teritorije u Zadru, ali joj on ne pruža mogućnost za dalje razvijanje. U Albaniji, Italija ima uticaja, ali nema slobodu akcije kao na svojoj teritoriji. Arbanasi se, ipak, odupiru njenoj penetraciji, čine joj teškoće, usporavaju je”. Andrić je stajao na stanovištu da je neophodno očuvati nezavisnost Albanije u skladu sa politikom „Balkan balkanskim narodima” i da bi podela Albanije bila „nužno zlo kome se ne može odupreti”. Primetna je razlika u Dučićevom i Andrićevom shvanjanju italijansko-jugoslovenskih odnosa. (I. Andrić, *Diplomatski spisi*, priedio M. Milošević, Beograd 1992, 216).

⁶⁷ Diplomatski spisi, dok 19, 126.

⁶⁸ Isto, 127.

⁶⁹ Dučić je pisao o italijanskoj politici prema jugoslovenskoj državi između dva rata, naglašavajući njen kontinuitet, vitalnost i doslednost: „Italija je već od 1918. shvatila da je njen životni interes bio u tome da postepeno zaokružuje državu kralja Aleksandra, i ona je to radila u jednom pravcu koji nije poznavao ni prekida ni zamora”. (Sporna pitanja, 178).

⁷⁰ Diplomatski spisi, dok. 35, 150.

Srbije, 1908, a ovim bi i sada najvećma bila pogodjena Jugoslavija, pošto od svih triju sila Male antante, jedina Jugoslavija ne bi mogla naći za svoje proekte nove i nekaparisane pijace".⁷¹

Italijansku balkansku politiku, međutim, Dučić je smatrao mnogo značajnijom. Dok je u Podunavlju zapažao sve veći uticaj nacističke Nemačke, dotle je Balkan smatrao isključivo sferom italijanske ekspanzije. Na Balkanu, Dučić je razlikovao dva sektora koji su od strateškog interesa za Italiju: Dalmaciju i Albaniju.⁷² Dučić je te oblasti posmatrao kao dva nerazdvojna dela jednog pitanja: ovladavanja Otrantskim vratima koja su predstavljala ključ za dominaciju na Jadranu i polaznu osnovu za dalje akcije na Balkanu. U tom smislu Albanija je imala izuzetan strateški značaj za Italiju. Ona je predstavljala „vrata Balkana”, odskočnu dasku sa koje su Italijani mogli da direktno ugroze integritet Jugoslavije, nastupajući prema Crnoj Gori, Kosovu i južnoj Srbiji. Odатле su mogli da vrše dalji prodor na istok. Dučić je uviđao opasnost od italijanskog širenja iz Albanije prema istoku u dva pravca: preko Trakije ka Maloj Aziji⁷³ i preko Pelagonije na Timok ka Rumuniji.

Pravac italijanskog prodiranja ka Rumuniji, Dučić je smatrao veoma opasnim po Jugoslaviju. Kao poslanik u Bukureštu januara 1938, izveštavajući o delatnosti Nikalae Jorge, vođe rumunske Nacionalne stranke, upozoravao je Stojadinovića: „Uveren sam da Jorga, a i Musolini, veruju da je latinsko carstvo mogućno ako se preko Albanije i Bitolja na Timok ovim kanalom jednog dana uhvati veza prekinuta pod starim cezarima, ali održana na zdravom latinizmu još danas. Ako se ukloni francuski uticaj, novi latinski moralni imperijum ide od Crnog mora do Atlantskog okeana, od Rumunije na Italiju i zatim Spaniju i Portugaliju...”.⁷⁴ Dučić je upozoravao na to da postoji saradnja kucovlaških udruženja u Rumuniji sa Cincarima u južnoj Srbiji, te da se preko njih širi ideja latinstva, lansirana iz Italije.⁷⁵ Slična zapažanja je uputio Ministarstvu inostranih poslova novembra 1938: „Njegova (Jorgina) je ideja davanje ruke Italiji preko Timoka na Pelagoniju i Albaniju, rumunskim kanalom, i ostvarenje novog, latinskog carstva od Rumunije na Italiju

⁷¹ R. Popović, *n. d.*, 154.

⁷² *Sporna pitanja*, 172.

⁷³ O ovom pravcu italijanskog prodiranja Dučić je zapisao: „Preko Balkana na Jegejsko more, bilo je u planu Savojske dinastije, kao nekad u doba Cezara Avgusta i graditelja antičkog puta Via Egnatia od Drača do Bizanta”. (*Isto*, 171).

⁷⁴ *Diplomatski spisi*, dok. 74, 210. Dučić je prezirao površnost spoljašnjeg sjaja italijanskog fašizma. O Musoliniju i njegovom „Rimskom carstvu” dao je svoj sud septembra 1937, posle svečanosti u čast imperatora Avgusta na kojoj su upućene hvale i priznanja Musoliniju sa aluzijama da je ravan tvorcu starog Rimskog carstva: „Musolini nije pocrveneo, nego, čak, pojeo te niske pohvale. Cela Libija ima nekoliko hiljada poluljudi na usijanom i besplodnom pesku, nekoliko palmi i kamila. Cela Albanija ne predstavlja, nego opterećenje i svakodnevnu brigu. To se zove današnje Rimsko Carstvo, prema engleskom carstvu sa bogatom Indijom, dijamantskom Južnom Afrikom, ili kolonijalnim carstvom Francuske, Belgije, Holandije... (*Dnevnik*, 23. novembar 1937, 182).

⁷⁵ Dučić je iz Bukurešta upozoravao Stojadinovića da pitanje manjina, posebno u srpskim zemljama, treba što pre rešiti jer predstavlja opasnost za stabilnost zemlje. U izveštaju od 5. jula 1938, pisao je Stojadinoviću: „Želim obratiti Vam pažnju na zakon koji nije uočen, ili bar ne istican: da se sve naše manjine u državi nalaze, kao teško kamenje samo na nama Srbiма, od Sente do Đevelije i Bitolja: svi Mađari, skoro svi Nemci, Rumuni, Arnauti i zaostali Turci, uz naše srpske muslimane, čiji sam udeo u sudbini države izneo u pomenutim zapažanjima. Skoro ništa od tih manjina se ne nalazi u hrvatskim zemljama, a vrlo malo u Slovenačkoj! Istakao sam šta znači za sudbinu zemlje i jedan i drugi od dva slučaja. Tako isto sam izneo svoja zapažanja o teškoj perspektivi ako se ovi etnički slučajevi budu dalje zapostavljali ma kojem našem drugom pitanju”. (*Diplomatski spisi*, dok. 133, 300). Nažalost, dokument o zapažanjima koje pominje Dučić nije sačuvan.

ka Španiji i Portugaliji, što Jorga radi da u Albaniji popravi najpre naučnu bazu, i on je preko Talijana uspeo da stvori Rumunsko-albanski institut u Albaniji, kako bi pronašao na rumunskom putu Via Egnatia (Drač – Ohrid – Solun) pravu kolevku današnje Rumunije”.⁷⁶

Kao poslanik u Bukureštu, Dučić je ukazivao na italijansku praksu pomaganja emigranata iz celog sveta: Indije, Avganistana (kralj Amanulah), Španije (kralj Alfonso), Jugoslavije (Pavelić i drugi), Palestine, Egipta, Maroka itd. Italijansko manipulisanje emigrantskim pitanjem je ilustrovalo primerom: „Italijani su nekad imali jednu emigraciju koja je radila za dolazak Zogua na presto Albanije. Ovaj je zaista i došao na vlast, a zatim i na presto, ali su, Talijani uspeli da i dalje iste ove stare emigrante albanske u Bariju i u Rimu, za svaki slučaj, i kao jedan taktički manevar prema samome Zoguu, možda i kao taoce... ”.⁷⁷ Ovaj primer je predstavljaо upozorenje nadležnim u Beogradu da rešenje emigrantskog pitanja, postigнуто Beogradskim sporazumom, ne mora biti trajno i da ono u najvećoj meri zavisi od italijanskih interesa. Na kraju izveštaja, Dučić je zaključio: „Fašizmu su potrebni ljudi sa kojima može operisati kako i kada bude trebalo”.⁷⁸

Kada je Hitler, marta 1938, pripojio Austriju Nemačkoj,⁷⁹ Dučić je iz Buke-rešta upozoravao M. Stojadinovića da treba negde očekivati udar Italije sličan udaru Nemačke pošto je anšlus, prema njegovim saznanjima, najverovatnije izvršen uz pristanak Italije. Istakao je da se može očekivati da Italija izvrši prodor iz Libije prema Egiptu ili Tunisu, ali nije mu promaklo da upozori da je prilikom sahrane legendarnog „pesnika - komandanta” Gabrijela Danuncija,⁸⁰ njegov kovčeg bio pokriven dalmatinskom zastavom „pošto italijanska vojska smatra Dalmaciju svojim pitanjem”.⁸¹ Dučić je, dakle, i posle potpisivanja Beogradskog sporazuma budno pratilo italijansku aktivnost u odnosu na Jugoslaviju.

⁷⁶ *Isto*, dok. 145, 323.

⁷⁷ *Diplomatski spisi*, dok. 97, 245.

⁷⁸ *Isto*.

⁷⁹ Nemačke trupe počele su prelaziti austrijsku granicu u zoru, 12. marta 1938, ne nailazeći nigde na otpor. U Beču je pronacistička vlada Sais – Inkvarta proglašila zakon u čijem je prvom članu pisalo da je Austrija provincija nemačkog Rajha. Hitler je 14. marta svečano došao u Beč, pozdravljen od nekoliko stotina hiljada ljudi. Italija je dala saglasnost za nemačku akciju, a Francuska i Britanija su se zadovoljile oštrim protestom protiv nasilnog akta čija je žrtva jedna nezavisna zemlja. (Č. Popov, *n. d.*, 352-358).

⁸⁰ Gabriele Danunco (1863–1938), italijanski književnik i političar. Kao izraziti nacionalista, preteča fašizma, izvršio je tzv. marš na Rijeku 1919.

⁸¹ *Diplomatski spisi*, dok. 98, 246.

STANISLAV SRETENOVIĆ

DUCIC'S VIEWS ON ITALIAN-YUGOSLAV RELATIONS

Summary

Jovan Ducic assumed the position of royal emissary in Rome in 1933. In the six years he had spent in Italy Ducic's predecessor in this position, Milan Rakic, was unable to accomplish the main purpose of his office, that of improving relations between his own country and Italy. Likewise, from the beginning of his term in office, Ducic was faced with Mussolini's unyielding intention to break up Yugoslavia. December 1933 marked the beginning of a bitter anti-Yugoslav campaign in the Italian media.

Relations between Italy and Yugoslavia were extremely complex between the two world wars, involving frequent and sometimes drastic changes in policy. Periods in which it seemed as if contacts between the two countries might assume a spirit of friendship and cooperation were succeeded by others in which they appeared to be on the verge of war. Despite several bilateral agreements signed by these neighboring countries „in a warm and reconciliatory atmosphere” in the period between the wars, their relations remained irredeemably bad. The course these relations would take depended almost entirely on Italy's plans and actions in the sphere of foreign politics.

PETAR DRAGIŠIĆ, istraživač-pripravnik
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

ZBRINJAVANJE JUGOSLOVENSKE DECE U BUGARSKOJ 1945. GODINE

ABSTRACT. U radu su prikazani detalji akcije zbrinjavanja oko 12.000 jugoslovenske dece u Bugarskoj tokom 1945. godine. Opisana je organizacija njihovog boravka i analiziran odnos bugarske javnosti prema deci i osoblju iz Jugoslavije.

Uspostavljanje novih režima u Jugoslaviji i Bugarskoj krajem Drugog svetskog rata stvorilo je uslove za naglu promenu jugoslovensko-bugarskih odnosa. Predvođena, od septembra 1944. godine, koalicijonom vladom Otečestvenog fronta (u kojoj je Bugarska radnička partija imala četiri ministarska mesta), Bugarska je ulogu okupatora dela jugoslovenske teritorije zamenila partnerskim odnosom sa Jugoslavijom. Saradnja, podsticana iz Moskve, formalno je započela sastankom Josipa Broza Tita sa predstavnicima vlade Otečestvenog fronta 5. oktobra 1944, na kome je dogovorena vojna saradnja u završnoj fazi rata i najavljen jugoslovensko-bugarsko savezništvo. Za početak približavanja Jugoslavije i Bugarske karakteristični su pregovori o formiraju jugoslovensko-bugarske federacije, kao i učešće bugarskih trupa u borbama protiv nemačkih jedinica u operacijama na tlu Jugoslavije.

Posledice ratnih zbivanja na teritoriji Jugoslavije su u ogromnoj meri pogodile decu. Prema podacima Povereništva socijalne politike Predsedništva ASNOS-a početkom 1945. godine oko 350.000 „srpske dece i mladeži” živelo je „u velikoj bedi”. U tu kategoriju ubrajana su ratna siročad, izbeglička i zarobljenička deca, deca boraca NOV i PO, kao i deca iz najsiromašnijih porodica. Ta deca su bila pogodjena oskudicom hrane i odeće, kao i različitim bolestima.¹

U tim okolnostima spremnost Bugarske da se deo najugroženije jugoslovenske dece privremeno zbrine u bugarskim dečjim domovima predstavljala je za Jugoslaviju značajnu pomoć. Radilo se o složenoj akciji, čije motive treba tražiti u nastojanju novog bugarskog režima da doprinese zaboravljanju loših iskustava i unapređenju odnosa dve zemlje.

I

Osnovni detalji o privremenom zbrinjavanju jugoslovenske dece u Bugarskoj ugovoren su 21. decembra 1944. na sastanku predstavnika Centralne omladinske komisije pri Nacionalnom komitetu Otečestvenog fronta i predstavnika USAOJ-a. Tom prilikom odlučeno je da u obzir dođu deca od 5 – 14 godina starosti i to „iz onih jugoslovenskih pokrajina koje su najviše postradale pod fašističkim režimom”.² Reč je prvenstveno bila o deci „palih boraca NOV i POJ i ostalih žrtava

¹ Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo socijalne politike DFJ, 642-8-23, poverenik socijalne politike Predsedništva ASNOS-a – Povereništvo socijalne politike AVNOJ-a, 6. januar 1945.

² AJ, 642-8-23, Zapiski sa sastanka predstavnika Centralne omladinske komisije pri Nacionalnom komitetu OF sa predstvincima USAOJ-a.

rata i aktivnih boraca NOVJ.³ Odlučeno je takođe da se u Bugarsku upućuju isključivo zdrava deca, zbog čega je doneta odluka da se u Nišu formira zborni punkt gde bi se deca podvrgla lekarskim pregledima od strane lekarske komisije sastavljene od jugoslovenskih i bugarskih lekara. Dogovoren je da se prevoz dece od zbornog punkta do odredišta u Bugarskoj obavi bugarskim sanitetskim vozovima.⁴

Radi koordiniranja saradnje sa bugarskim predstavnicima u akciji zbrinjava-nja jugoslovenske dece u Bugarskoj osnovana je Centralna uprava dečijih domova, sa sedištem u Sofiji. Nju su činili delagati Povereništva za socijalnu politiku NKOJ-a, delagati Centralnih odbora USAOJ-a, kao i predstavnici Povereništva za zdravlje i prosvetu pedagoškog rada sa dečjim domovima, dok je delegat Povereništva za zdravlje ASNOS-a trebalo da rukovodi zdravstvenom zaštitom jugoslovenske dece u Bugarkoj.⁵

Jugoslovenska deca su u Bugarsku stizala u više navrata, počevši od sredine januara 1945. godine.⁶ Marta 1945. u dečjim domovima u Bugarskoj se nalazilo 11.219 dece, raspoređene u osam oblasti (sofijska, varnenska, bugarska, rusenska, plovdivska, starozagorska, plevenska i vračanska), pri čemu je najviše dece bilo zbrinuto u plevenskoj (2790) i varnenskoj (2226) oblasti. Jugoslovenska deca su bila smeštena u 146 domova.⁷ Pred početak njihovog povratka u zemlju (avgusta 1945), u Bugarskoj se nalazilo 11.845 dece. Najviše dece je bilo iz Srbije (9542), Bosne (1053) i Crne Gore (912), dok je broj dece iz ostalih krajeva Jugoslavije bio simboličan.⁸

Kao domovi u kojima su jugoslovenska deca bila smeštena poslužile su školske zgrade, internati, letovališta, javne zgrade i vile „koje su bile vlasništvo fašista”, kao i vile koje su vlasnici ustupili za zbrinjavanje dece iz Jugoslavije.⁹ Poseban znak „pažnje bugarskog naroda” prema deci iz Jugoslavije, prema oceni Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, bila je činjenica da je za smeštaj jugoslovenske dece iskorишćen veliki broj školskih zgrada i pored toga što je time bila otežana nastava sa bugarskom decom. Tako je, na primer, u Plovdivu bila privremeno obustavljena nastava u zanatskoj školi da bi se objekat iskoristio kao gimnazija za jugoslovensku decu. U okolini Plovdiva je, osim toga, bio ispraznjen dom za maloletnike, kako bi se tu smestila deca iz Jugoslavije.¹⁰ Prema jugoslovenskim izveštajima deca su bila smeštena u zgradama koje su bile „svetle i zdrave”.¹¹ Osnovni problem smeštaja predstavljala je činjenica da je broj dece preva-

³ AJ, 642-8-23, poverenik za socijalnu politiku NKOJ-a – načelniku ekonomskog odeljenja Vrhovnog štaba NOVJ, 2. januar 1945.

⁴ AJ, 642-8-23, Zapisnik sa sastanka predstavnika Centralne omlađinske komisije pri Nacionalnom komitetu OF sa predstavnicima USAOJ-a. Tom prilikom dogovoren je i da, nezavisno od organizovanja zbrinjavanja jugoslovenske dece, Bugarska pošalje pomoć u hrani jugoslovenskim omladincima, „koji imaju preku potrebu”.

⁵ AJ, 642-8-23, Odluke poverenika za socijalnu politiku NKOJ-a od 15. i 23. januara 1945.

⁶ Георги Даскалов, *Българо- jugославски политически отношения 1944-1945*, София 1989, 210, *Borba*, 15. januar 1945.

⁷ AJ, 642-8-23, Pregled jugoslovenskih dečjih domova po oblastima u Bugarskoj. Mesec dana kasnije u Bugarskoj se nalazilo ukupno 11.792 dece iz Jugoslavije, raspoređene u 178 domova. AJ, Ministarstvo narodnog zdravlja DFJ, 671-8-13, Izveštaj Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 3. maj 1945.

⁸ AJ, 642-8-23, Glavni odbor za povratak dece iz Bugarske – Ministarstvu socijalne politike DFJ, 10. novembar 1945.

⁹ 671-13, Izveštaj Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 3. maj 1945.

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto.; AJ, 642-8-23, Izveštaj Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 9. jul 1945; AJ, 642-8-23, Izveštaj o pregledu jugoslovenskih dečjih domova u vreme od 27. februara do 10. marta 1945. Većina domova je imala i prostorije za učenje, trpezarije i kuhinje.

zilazio raspoložive kapacitete domova, tako da je u pojedinim domovima u jednom krevetu spavalo dvoje, troje, pa i četvoro dece.¹²

Iako je prvobitno bilo planirano da se u Bugarsku šalju samo zdrava deca naknadno su, radi lečenja, transportovane dve grupe od preko 800 dece koja su bolovala od tuberkuloze, adenopatije, mikotičnih odeljenja, trahome i sl. Osim toga, usled propusta u organizovanju transportovanja dece u Bugarsku, i u transportima u kojima je trebalo da budu isključivo zdrava deca bilo je dece koja su bolovala od različitih bolesti, kao i dece koja su imala fizičke i psihičke nedostatke. Bolesna deca su bila smeštena u više sanatorijuma, domova i bolnica (Trevna, Novi Pazar, Varna Sofija...). Dok su u nekim mestima postojali dobri uslovi za lečenje u pojedinim mestima higijenske prilike bile su loše, a lekarska kontrola nedovoljna.¹³

O ishrani jugoslovenske dece u Bugarskoj starale su se lokalne vlasti „uz pomoć mesnih antifašističkih organizacija“. Količina i kvalitet hrane u domovima razlikovali su se u zavisnosti od bogatstva regiona i preduzimljivosti organizacija koje su se brinule o snabdevanju domova. U 80% domova deca su imala po četiri obroka dnevno, dok je u ostalim domovima deci deljeno tri ili pet obroka dnevno.¹⁴ Hrana je bila raznovrsna i kvalitetna. Meso je pripremano najmanje tri puta nedeljno (u nekim domovima svakog dana). Deci su pripremana jela od povrća, kao i razni delikatesi (kompoti, ratluk, alva, bombone). Zahvaljujući kvalitetnoj ishrani 80% dece je dobilo na težini, obično 2–4 kilograma. Bilo je i dece koja su se ugojila 10, 11, pa čak i 17 kilograma.¹⁵

U izveštaju Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj (9. jul 1945) istaknuto je, međutim, da je kvalitet ishrane znatno opao. Voća i povrća nije bilo dovoljno, dok je meso bilo zastupljeno u ishrani dece 1–2 puta (rede tri puta) nedeljno. U nekim mestima jednolična i slaba ishrana dovela je do oboljenja dece izazvanog avitaminozom. Prema proceni komisije, pogoršanje kvaliteta ishrane jugoslovenske dece bilo je posledica velike suše u Bugarskoj kao i zabrane klanja stoke.¹⁶

Iako Mlađeška komisija Otečestvenog fronta nije preuzeila obavezu da jugoslovensku decu opskrbi odećom i obućom, stanovnici mesta u kojima su se nalazili domovi sa jugoslovenskom decom nastojali su da za njih obezbede obuću i odeću. U nekoliko mesta odeću za decu je obezbedila vojska. Velika većina dece (80–90%) dobila je odela (nova ili polovna), veš, čarape i cipele. U nekim mestima deca su dobila i zimske kapute.¹⁷ U izveštajima jugoslovenskih komisija za pregled dečjih domova u Bugarskoj ocenjeno je, međutim, da je kvalitet cipela koje su deca dobila bio prilično loš, tako da su se one brzo cepale, zbog čega su u nekim mestima deca dobijala novu obuću, dok su u pojedinim domovima deca ostajala bosa.¹⁸

¹² AJ, 671-8-13, Izveštaj Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 3. maj 1945; AJ, 642-8-23, Izveštaj komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 9. jul 1945.

¹³ Isto.

¹⁴ AJ, 671-8-13, Izveštaj Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 3. maj 1945.

¹⁵ Isto. AJ, 642-8-23, Izveštaj o pregledu jugoslovenskih dečjih domova u vreme od 27. februara do 10. marta 1945. Г. Даскалов, *n. d.*, 213.

¹⁶ AJ, 642-8-23, Izveštaj Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 9. jul 1945.

¹⁷ Isto. 642-8-23, Izveštaj o pregledu jugoslovenskih dečjih domova od 27. februara do 10. marta 1945; AJ, 671-8-13, Izveštaj Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 3. maj 1945. Г. Даскалов, *n. d.*, 210–212.

¹⁸ AJ, 671-8-13, Izveštaj Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 3. maj 1945.; AJ, 642-8-23, Izveštaj Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 9. jul 1945.; Diplomatski arhiv Saveznog ministarstva za inostrane poslove, Politička arhiva-str. pov., 1945, f 01, d-5, str. pov. 63, poslanik u Sofiji Nikola Kovačević – MIP-u, 6. jun 1945.

Jugoslovenske komisije za pregled domova u kojima su bila smeštena deca iz Jugoslavije negativno su ocenile higijenske uslove u domovima, što je bilo posledica činjenice da bugarsko osoblje nije bilo dovoljno brojno i ospozabljeno da održava potreban higijenski nivo, kao i činjenice da jugoslovensko osoblje (učitelji i vaspitači) nije brinulo o čistoći domova. Na nizak higijenski nivo uticao je i nedostatak veša, peškira i sapuna. Deca su se zato kupala svakih 8–10 dana. Primetna je bila i pojava šuge.¹⁹

Posebno važan problem boravka jugoslovenske dece u Bugarskoj predstavljao je prosvetni i vaspitni rad, za koji su bili zaduženi jugoslovenski učitelji i vaspitači (oko 400 učitelja i oko 360 vaspitača). Uslovi za izvođenje nastave bili su daleko od idealnih. Udžbenika i nastavnih sredstava nije bilo dovoljno, a u pojedinim domovima nisu postojale učionice. Nastavu je ometala i činjenica da mnoga deca (posebno iz Bosne) u toku rata nisu išla u školu, zbog čega im je praćenje nastave bilo otežano. Mnogo takve dece je bilo nepismeno. Deca iz južne Srbije imala su problema i sa srpskim jezikom, budući da su u toku rata pohađala bugarske škole.²⁰

U većim domovima učenici su bili podeljeni na razrede, dok se u manjim domovima nastava organizovala „skupno”. Radi lakšeg organizovanja gimnazijske nastave najveći broj dece gimnazijskog uzrasta (oko 700) grupisan je u tri posebna doma u Plovdivu, Burgasu i Ruse. Uslovi za prosvetni rad u tim domovima bili su povoljni. Gimnazijalci koji su se nalazili u drugim domovima (Varna, Trnovo) imali su lošije uslove za rad, budući da u njima nije bilo dovoljno profesora i učila.²¹

Vaspitni rad sa jugoslovenskom decom u Bugarskoj organizovali su omladinici koje je poslao Centralni odbor USAOJ-a. Za decu su organizovani različiti oblici vannastavnih aktivnosti, od muzičkih, slikarskih i šahovskih sekacija, do političke nastave, namenjene starijoj deci. I pored činjenice da su vaspitači bili mlađi i neiskusni, vaspitni rad je u izveštajima pozitivno ocenjen. Deca su, kako je istaknuto u navedenim izveštajima, postala disciplinovana i odgovorna.²² Bilo je, međutim, pojedinačnih primera nedisciplinovanog ponašanja. Tako su, na primer, učitelji i vaspitači iz domova u Karnobatu uputili Centralnoj upravi dečjih domova pismo u kojem se ističe da grupa dece na različite načine zlostavlja ostalu decu, „...idu po kafanama, igraju rulet, kockaju se i piju”.²³

Komisija za pregled dečjih domova u Bugarskoj je, u izveštaju od 3. maja 1945, izvestila o namjeri bugarskih sidikata da uz pomoć „antifašističkih organizacija” prihvate još 5000 jugoslovenske dece. Iako su pripreme već bile u toku članovi komisije nisu podržali tu ideju, budući da nisu postojali uslovi za smeštaj dodatnog broja dece. Većina objekata koji su mogli da zadovolje uslove za prijem dece već su bili popunjeni, dok su se u mnogim drugim objektima koji su mogli poslužiti toj svrsi nalazili bugarski i sovjetski ranjenici. Osim toga, u izveštaju Komisije se navodi da „postoji bojazan da prijem velikog broja jugoslovenske dece u vreme kada i bugarska deca oskudevaju u mnogo čemu, reakcija (u Bugarskoj - nap. aut.) iskoristi za svoju propagandu. Umesto davanja podrške zamisli o slanju dodatnog broja dece u Bugarsku, Komisija je predložila da se započnu pripreme za

¹⁹ AJ, 671-8-13, Izveštaj Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 3. maj 1945.; AJ, 642-8-23, Izveštaj Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 9. jul 1945.

²⁰ Isto.

²¹ Isto. Г. Даскалов, *и. д.*, 213–214.

²² Isto.

²³ AJ, 642-8-23, Pismo učitelja jugoslovenskih domova u Karnobatu Centralnoj upravi dečjih domova.

povratak dece u Jugoslaviju.²⁴ Na taj predlog uticala je činjenica da je, zbog velike suše u Bugarskoj, došlo do problema u obezbeđivanju hrane za decu.²⁵

Povratak jugoslovenske dece u zemlju realizovan je u 19 transporta od 10. avgusta do 18. oktobra 1945. godine.²⁶ Tim transportom ukupno je vraćeno 11.456 dece.²⁷ Odlučeno je da oko 400 bolesne dece ostane u Bugarskoj do njihovog izlječenja. U pitanju su bila deca koja su boarlovala od adenopatije, tuberkuloze kostiju, škrofuloze, trahome i trihofitije.²⁸ Uz njih je ostao i jedan broj jugoslovenskih učitelja i vaspitača.²⁹

II

Važno mesto u izveštajima o boravku jugoslovenske dece u Bugarskoj zauzimaju detalji u kojima se opisuje odnos bugarskog naroda prema gostima iz Jugoslavije. To pitanje je posebno složeno ako se ima u vidu da su, posle dolaska Očešvenog fronta na vlast u Bugarskoj dve zemlje iz neprijateljstva naglo prešle u fazu savezništva. Stavovi i ponašanje domaćina prema jugoslovenskoj deci pokazuju do koje je mere bugarska javnost prihvatile politiku nove bugarske vlasti prema Jugoslaviji.

Činjenica da je, do septembra 1944. godine, Bugarska vršila okupacionu vlast na delu jugoslovenske teritorije uticala je na to da se u jugoslovenskoj javnosti jave sumnje u pogledu opravdanosti slanja jugoslovenske dece u Bugarsku. Prisutno je bilo nepoverenje, pa i otvoreni strah za sudbinu dece. O tome svedoče glasine koje su pratile pripreme za organizovanje prihvata jugoslovenske dece u Bugarskoj. Jugoslovenski režim je osporavao takve glasine pripisujući ih propagandi „narodnih neprijatelja”, koji ne žele da akcija slanja dece u Bugarsku uspe: „Kada su počele prve pripreme za ovu akciju našle su se ove mračne protuve pozvane da objasne narodu „pravi” smisao i značaj ove akcije. - Našu decu neće tamo zbrinuti nego će deca tamo biti taoci za svakog bugarskog vojnika koji pogine na frontu u Jugoslaviji. Ili: u Bugarskoj se sprema revolucija u kojoj će sva naša deca biti poklanja (...).”³⁰ Bilo je i glasina da se jugoslovenska deca u Bugarsku šalju na rad, te da će „Bugari od njih praviti sapun”.³¹

U izveštajima o akciji zbrinjavanja dece iz Jugoslavije u Bugarskoj preovlađuju izrazito pozitivni utisci o odnosu bugarske javnosti prema jugoslovenskoj deci. Takav odnos bio je primetan još na početku akcije zbrinjavanja dece. U izveštaju o dolasku transporta dece u Bugarsku (krajem februara 1945) opisuju se masovni svečani dočeci. Na železničkoj stanicu u Svištvu decu je dočekalo 2000-3000 ljudi: đaci, vojska, muzika i „mnostvo naroda”. „...Orila se pesma i svirka sa po-

²⁴ AJ, 671-8-13, Izveštaj Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 3. maj 1945.

²⁵ AJ, 642-8-23, Izveštaj delegata Ministarstva socijalne politike DFJ za evakuaciju dece iz Bugarske, 25. oktobar 1945.

²⁶ Isto.

²⁷ AJ, 642-8-23, Izveštaj Glavnog odbora za povratak dece iz Bugarske, 10. novembar 1945.

²⁸ AJ, 642-8-23, Spisak bolesne dece koja su ostala u Bugarskoj, 5. novembar 1945.; AJ, 642-8-23, Izveštaj o stanju domova jugoslovenske dece u Bugarskoj i likvidaciji Centralne uprave, 19. januar 1946.

²⁹ AJ, 642-8-23, predsednik Centralne uprave domova jugoslovenske dece u Bugarskoj – Ministarstvu socijalne politike, 16. oktobar 1945.

³⁰ Borba, 14. januar 1945.

³¹ AJ, Savez socijalističke omladine Jugoslavije, 114/I-228, I kongres antifašističke omladine Balkana, jul 1945 (govor Zage Stojilović).

klicima ura i živio". Autor izveštaja sa neskrivenim oduševljenjem opisuje doček na železničkoj stanici u Moravi: „(...) Narod je našu decu grlio i ljubio, plakao od radosti i davao deci bombone, kolače, sećer, kuvana jaja, pare i kako je tu bilo slabo odevene bosanske dece video sam više slučajeva gde su roditelji skidali sa sebe šalove ili sa svoje dece gunjce i davali ih našoj deci”.³²

U svim izveštajima o zbrinjavanju jugoslovenske dece u Bugarskoj naglašava se zadovoljstvo pažnjom bugarskih vlasti i građana prema deci i jugoslovenskom osoblju (učiteljima i vaspitačima) tokom njihovog boravka u Bugarskoj. Uspostavljeni su brojni kontakti bugarskih građana i bugarske dece sa decom iz Jugoslavije. Neki građani pozivali su decu u goste, bugarska deca donosila su jugoslovenskoj deci različite poklone (kolače, školski pribor...), a organizovane su i različite forme zajedničkih aktivnosti jugoslovenske i bugarske dece (izleti, priredbe, takmičenja u šahu i fudbalu, dopisivanje...).³³ Dva bugarska građanina su se obratili Ministarstvu socijalne politike DFJ s molbom da im se odobri usvajanje dvoje jugoslovenske dece sa kojom su se zbližili tokom akcije zbrinjavanja dece iz Jugoslavije.³⁴

Pozitivne ocene odnosa bugarskih građana prema jugoslovenskoj deci nalaze se i u opisu atmosfere koja je pratila povratak dece u Jugoslaviju: „Najbolji dokaz koliko je ljubavi bugarski narod imao prema našoj deci jesu nebrojeni srdačni i topli bratski ispraćaji, oproštajne večere, praćenje dece do Sofije, pa ponekad i do same granice, lepi pokloni koje su naša deca dobijala od pojedinaca ili uprava domova.”³⁵

I pored brojnih činjenica koje ilustruju pozitivan odnos bugarskih građana prema jugoslovenskoj deci, deo bugarske javnosti zauzeo je neprijateljski stav prema gostima iz Jugoslavije. U pitanju su bile pojave neprilagođenosti novoj fazi jugoslovensko-bugarskih odnosa, koja je započela u jesen 1944. Osim toga, bio je prisutan i utisak da jugoslovenska deca predstavljaju preveliki teret za osiromšenu Bugarsku.

U izveštaju Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj (od 9. maja 1945) navode se primeri različitih incidenata: „S druge strane na nekoliko mesta kao u Plovdivu, Kazanluku, Burgasu, Varni i drugde bugarski fašistički elementi na razne načine provociraju i napadaju našu decu i osoblje u domovima. Tako npr. organizuju bugarsku decu da se na našu nabacuju kamenjem, psujući im Tita, nazivajući ih Ciganima, prebacujući im što su došli u Bugarsku da im jedu hleb i sl. U Burgasu je na dan pobede na manifestacijama jedan pijani fašista istrgao iz ruku našem pioniru jugoslovensku zastavu i zgazio je. U Kazanluku neki bugarski vojnici bez razloga šamaraju decu, u Varni je ušla u dom neka fašistkinja s namerom da baci bombu i sl. (...) Na nekoliko mesta pa i u CKRMS-a u Centralnoj mlađeškoj komisiji drugovi su nam pričali kako im stižu pisma, a i usmeni prigovori nesvesnih elemenata zašto se toliko daje na jugoslovensku decu kada ni bugarska deca nisu opskrbljena”.³⁶

³² AJ, 642-8-23, Izveštaj o putu XIII transporta dece upućenog iz Centralnog prihvatišta u Beogradu za Bugarsku 25. februara 1945.

³³ AJ, 671-8-13, Izveštaj Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 3. maj 1945.; AJ, 642-8-23, Izveštaj Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 9. jul 1945; AJ, 642-8-23, Izveštaj delegata Ministarstva socijalne politike DFJ za evakuaciju dece iz Bugarske, 25. oktobar 1945.

³⁴ AJ, 642-8-23, Centralna uprava domova jugoslovenske dece u Bugarskoj – Ministarstvu socijalne politike DFJ, 21. novembar 1945.

³⁵ AJ, 642-8-23, Izveštaj delegata Ministarstva socijalne politike DFJ za evakuaciju dece iz Bugarske, 25. oktobar 1945.

³⁶ AJ, 642-8-23, Izveštaj Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 9. jul 1945.

Primeri koji otkrivaju neprijateljski odnos dela bugarske javnosti prema deci iz Jugoslavije nalaze se i u pismu jugoslovenskog poslanika u Sofiji Nikole Kovačevića Ministarstvu inostranih poslova. Tu se spominju dva slučaja kamenovanja dečjeg doma u Varni i kao posebno drastičan, slučaj silovanja jedanaestogodišnje devojčice (iz Kragujevca) u Plovdivu.³⁷

Prema oceni komisije za pregled dečjih domova, ti događaji nisu bili karakteristični za odnos bugarske javnosti prema jugoslovenskoj deci, iako nije potcenjivan njihov negativan uticaj na formiranje predstava o Bugarima i Bugarskoj kod jugoslovenske dece i osoblja: „Sve te slučajeve obzirom na ono što bugarski narod kao celina žrtvuje za našu decu, ne možemo smatrati izrazom raspoloženja bugarskog naroda, ali oni nepovoljno utiču na gledanje dece, a i jednog dela politički nesvesnog osoblja prema Bugarima”.³⁸

U istom izveštaju se ističe da je i sa jugoslovenske strane bilo postupaka koji su ometali zblizavanje jugoslovenske dece i osoblja sa lokalnim stanovništvom. Ocenjeno je da jugoslovensko osoblje nije dovoljno učinilo na zblizavanju sa lokalnim stanovništvom, odnosno da su se prevashodno brinuli o smeštaju, ishrani i nezi dece, dok se komunikacija sa bugarskim personalom svela na postavljanje zahteva. Članovi jugoslovenskog osoblja u domovima su često ispostavljali zahteve „koji su ponekad prelazili okvire najnužnijih potreba”, zbog čega su Brgari „domove počeli gledati kao silom nametnuti teret”. Bilo je i drugih postupaka jugoslovenskih nastavnika i vaspitača koji su nepovoljno delovali na odnos sa bugarskim osobljem u domovima (nedovoljna pažnja prema bugarskom osoblju u domovima, prnevere novca, krađe, nemoralno ponašanje nekih jugoslovenskih vaspitačica).³⁹

I pored pojedinih zamerki jugoslovenska strana je bila zadovoljna organizacijom boravka jugoslovenske dece u Bugarskoj i prijemom na koji su deca i jugoslovensko osoblje naišli. Na to upućuju utisci izneti u izveštajima o akciji zbrinjavanja, kao i završna ocena ministra socijalne politike koji navodi da je boravak u Bugarskoj za decu bio „od koristi, te da je time dat doprinos produbljivanju jugoslovensko-bugarskih odnosa”.⁴⁰

³⁷ DA SMIP, PA-str. pov., 1945, f01, d-5, str. pov. 157, poslanik u Sofiji Nikola Kovačević – MIP-u, 17. avgusta 1945. U oba slučaja bugarska policija je pokrenula istragu.

³⁸ AJ, 642-8-23, Izveštaj Komisije za pregled dečjih domova u Bugarskoj, 9. jul 1945.

³⁹ Isto, DA SMIP, PA-str. pov., 1945, f01, d-5, str. pov. 63, poslanik u Sofiji Nikola Kovačević – MIP-u, 6. jun 1945.

⁴⁰ AJ, 642-8-23, ministar socijalne politike – Predsedništvu ministarskog saveta, 11. novembar 1945.

PETAR DRAGIŠIĆ

ACCOMMODATION OF YUGOSLAV CHILDREN IN BULGARIA IN 1945

Summary

In view of the fact that near the end of World War Two a large number of children in Yugoslavia lived in very poor conditions, the willingness of Bulgaria to temporarily render accommodation to approximately 12,000 Yugoslav children in Bulgarian children's homes in the course of 1945 meant considerable assistance for Yugoslavia. This was a complex task, inspired by the intentions of the new Bulgarian regime to improve relations between the two countries. Despite certain objections, the reports of Yugoslav observers conveyed positive impressions of the organization of the Yugoslav children's accommodation in Bulgaria, and of the attitude of Bulgarian public opinion towards the children and the staff from Yugoslavia. A certain hostility in relation to the Yugoslav children reveals, however, opposition of a part of the Bulgarian people to their new regime's policy towards Yugoslavia.

NATAŠA MILIĆEVIĆ, asistent - pripravnik
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

O SRPSKOM GRAĐANSTVU 1945 – 1950. U MEMOARISTICI S KRAJA 20. VEKA

ABSTRACT: Rad je posvećen problemu stvaranja predstava o „drugom” ali „vlastitom” na primeru susreta sprskog građanstva i novog komunističkog koncepta uređenja države i društva u prvim godinama posle Drugog svetskog rata. Pisan je na osnovu memoarskih dela predstavnika srpskog građanstva.

Život srpskog građanstva posle oslobođenja Beograda i Srbije u oktobru 1944. godine određivale su dve činjenice: novo društveno-političko okruženje odnosno pobeda komunista i njihovog idejnog koncepta društvenog ustrojstva i srpsko građanstvo kao grupa koja je u toj novoj sredini bila nešto „strano”. Između ove dve strane obrazovali su se mnogostrani odnosi obeleženi krajnostima, od sukoba i fizičkog uništenja do kompromisa i saradnje.

U novom okruženju srpsko građanstvo je započelo življenje opterećeno težinom sopstvene idejne, geografske, političke podeljenosti, izmenjeno okupacijskim nedećama i razarajućim građanskim ratom. Njegova sopstvena realnost je, do oslobođenja, bila pritisнутa snažnom antikomunističkom propagandom, ali i komunističkom ideologijom o postojanju „velikosrpskog hegemonizma” i „velikosrpskog šovinizma”, izdaje, kolaboracije. U neprilikama rata se često opredeljivalo za jednu od strana u sukobu ili ostajalo neutralno u stavu iščekivanja. Bilo je biološki i materijalno istrošeno, psihološki rastrojeno. Nasuprot srpskom građanstvu stajalo je novo društveno-političko okruženje izvojевано победом na bojnom polju, kako građanskom tako i antiokupatorskom, sa vodećom ulogom KP kao novog, revolucionarnog subjekta, koji je iza sebe imao vojnu snagu i podršku saveznika, sa politikom očuvanja tekovina narodnooslobodilačkog rata, ali i politikom ideo-loške isključivosti u kojoj je KP nastojala da uspostavi „diktaturu proletarijata” i onemogući ponovno stvaranje građanske države.

Mi – oni: ko su „mi” a ko „oni”?

Susret i uspostavljanje složenih odnosa između ove dve grupe, i stvaranje predstava srpskog građanstva i komunističkog režima, može se izraziti i preko dihotomije MI–ONI. Odnos koji je srpsko građanstvo uspostavilo sa „njima” („drugima”) tj. komunistima, obuhvatao je višestrate relacije, najpre, odnose društvene grupe sa „drugima” onda pojedinca iz grupe sa „drugima”, ali i pojedinaca i društvene grupe kojoj pripada. Obrazovanje takvih odnosa s „drugim” u konkretnoj stvarnosti prepostavlja „postojanje MI, grupa i društava, koji su njihov okvir, njihov horizont i njihovi svedoci i bez kojih se ne mogu oblikovati”.¹

---

¹ Ž. Gurvich, *Sociologija I*, Zagreb 1966, 188.

U zavisnosti od toga o kakvim je grupama reč, kada i kako su došle u kontakt i uspostavile odnose, zavisiće i putevi njihove komunikacije, a i njihova percepcija. Za istoričare je suočavanje sa „drugim” i obrazovanje predstave o „drugom” vidljivo u susretanju različitih kultura i kulturnih obrazaca, te u okviru istog društva i kulture (viših i nižih društvenih slojeva, stanovnika grada, sela i sl.).² Kao suprostavljanje i uporedno sagledavanje dihotomija Mi-ONI omogućava uočavanje stvaranja slike o „drugom”, ali i „vlastitom”. Taj odnos sa „drugim” se prema Ž. Gurviču ostvaruje u „najrazličitijim konkretnim pojavnim oblicima. Drugi se može pojaviti u vidu oca, brata, sina ili strica, druge u poslu, ili takmaka, prijatelja ili neprijatelja, zaštite ili pretnje, žarišta privlačnosti ili odbojnosti, itd. On često prima dvoznačni karakter, kombinujući u sebi oprečne crte. U veoma velikom broju slučajeva s Drugim saobraća se pomoću znamenja i simbola: gestovi, reči, govor, izjave, spoljni znaci, uverljiva ponašanja često služe kao stvarni temelj i odnosa s Drugim.”³

Oblikovanje slike na relaciji MI-ONI je složen proces koji se sastoji od niza predstava. Te predstave zavise i od strukture grupa koje se susreću. Značajan elemenat u formiranju predstava imaju i intimna preživljavanja pripadnika grupe koja su kasnije izražena u sećanjima. Pre nego što predemo na sagledavanje predstava neophodno je da definišemo šta je korišćeno od memoaristike vezane za ovaj period istorije. Već pri pogledu na godine izdavanja memoarskih dela korišćenih u ovom radu zapaža se zanimljiva pojava. Skoro sva memoarska dela koja su pisali pripadnici srpskog građanstva nastala su u poslednje dve decenije 20. veka, sem *Sjećanja Meše Selimovića* koja su objavljena 1976. godine. Taj proces je omogućio dve stvari: prvo, tek je tada postalo moguće otvoreno iznošenje stavova koji nisu bili u saglasnosti sa vladajućom komunističkom ideologijom. Drugo, propadanje komunizma je povećalo samouverenost njegovih protivnika i kritičara i dalo dodatnu snagu njihovim stavovima. Ali, tu se krila i opasnost od „naknadne pameti” i pripisivanja naknadnih saznanja o samom sebi od pre pedeset godina. Zato je ova tema i heuristički zanimljiva. Šta je u ovim memoarima autentično svedočanstvo o poratnom vremenu, a šta naknadna predstava „s kraja veka”? Našim pregledom je obuhvaćeno deset memoara i jedan dnevnik (videti spisak na kraju teksta). Na osnovu tih dela, pokušaćemo da rekonstruišemo predstave o životu srpskog građanstva na kraju Drugog svetskog rata i posle njega.

Odabir sećanja vezali smo za pisce koji su po poreklu predstavnici srpskog građanstva. Gotovo svi koji smo uzeli za predmet razmatranja, rodili su se između 1920. i 1930. godine (izuzev M. Selimovića koji je nešto stariji, i S. Lukića, koji je nešto mlađi). U trenutku oslobođenja imali su najstariji dvadeset pet, a najmladi jedva petnaestak godina. Dakle, sve mlađi ljudi, koji su zapamtili i period pred Drugi svetski rat, vreme okupacije i građanskog rata i posebno poratne godine u kojima su aktivno učestvovali. Druga zajednička osobina svih memoarista iz redova građanstva jeste da su listom iz urbane sredine i da su skoro svi ili rođeni ili se socijalizovali u velikim gradovima.

Podelili smo sećanja prema piščevoj idejnoj orientaciji koja se može videti preko članstva u Komunističkoj partiji, na dve grupe:

1. memoaristi koji nisu bili članovi KP i

² M. Jovanović, *Slika „drugog”: ruske izbeglice u zemljama Balkana (1920 - 1940)*, „Godišnjak za društvenu istoriju”, V/1-3, Beograd 1998, 33-65.

³ Ž. Gurvich, *n.d.*, 188.

2. memoaristi koji su bili članovi KP.

Ova podela je uslovna, jer članstvo u partiji nije automatski značilo bezrezervno prihvatanje partijske linije, mada u to vreme strogih provera i kandidatskog staža nije prestavljao formalan kriterijum za idejnu orientaciju, kao u nekim kasnijim periodima. Ipak, i kod intelektualaca, članova partije, možemo pratiti kolebanja i neslaganja. To je najbolje vidljivo u dnevniku A. Tišme koji je i pre i posle učlanjenja u KP stalno izražavao sumnju u ideje partije kojoj je pristupio. U tom smislu zanimljiv je i slučaj M. Selimovića koji je njenim pripadnicima i ideji bio blizak i pre rata, ali joj nije pristupio sve do 1943. godine, da bi lična tragedija, krajem 1944. godine, donela novo preispitivanje. Obojica su nastojali da sačuvaju individualnost i kritičan stav prema partiji kojoj su pripadali.

U ovom radu ćemo analizirati predstave ljudi potpuno suprotstavljenih stavova. Jedni su se, posle oslobođenja, aktivno usprotivili uspostavljenom jednoumlju i zbog toga robijali (B. Pekić, D. Đorđević, U. Krstić), dok su drugi komunističko urednje prihvatili sa oduševljenjem (D. Nedeljković, P. Ugrinov). Jedni su se i formalno organizovali u borbi protiv novog režima (B. Pekić, D. Đorđević, U. Krstić), dok su se drugi neformalno okupljali na bazi kritičkog promišljanja o društvenim problemima, a da nisu dovodili u pitanje osnove novouspostavljenog uređenja (B. Mihailović-Mihiz, D. Medaković, M. B. Protić i dr.). Među onima koji su prihvatili novo uredjenje i to potvrđili članstvom u partiji izdvajaju se, najpre, oni koji su bili obuzeti skeptičnošću i težnjom da sačuvaju nezavisnost i dugo odlagali svoj prilazak (A. Tišma i M. Selimović), a onda oni koji su ušli u partiju sa željom da budu aktivni učesnici u stvaranju „zemaljskog raja”, koje smo, takođe, pomenuli.

U memoarima je moguće videti da su predstave koje je srpsko građanstvo formiralo o sebi i komunističkom režimu, a koje smo istakli suprotstavljanjem, dihotomije MI-ONI, sadržale nekoliko vremenskih slojeva.

Prvi vremenski sloj obuhvata predstave građanstva o komunistima i komunista o građanstvu pre uspostavljanja novog društvenog uređenja. Ovde se mora voditi računa o razlikama u predstavama srpskog građanstva o komunistima do rata i okupacije i za vreme okupacije. Do rata su postojale maglovite predstave o komunistima kao anacionalnoj partiji koja je, težeći „diktaturi proletarijata”, negirala građanski svet, njegove zakone, tradiciju, običaje, moralne principe. U okupaciji su ove predstave dobijale na snazi i antikomunističkom propagandom koju su sprovodili okupatorski aparat i domaći predstavnici (M. Nedić, D. Ljotić).

Na drugoj strani su bile predstave komunista o srpskom građanstvu. Predstave komunista, odvojene od stvarnosti i zavijene u ideoološko ruho, zasnivale su se na slepom oponašanju boljevičkog modela. Na ovom nivou stvarale su se stereotipne predstave, a posebno one koje su kasnije imale reperkusije, a sagledive su kroz predstavu o „velikosrpskom hegemonizmu” koji ugnjetava sve ostale narode, izdaji i kolaboraciji i sl. I ove predstave su za vreme rata doživele promenu.

Drugi vremenski sloj predstava oblikovan je u prvom neposrednom susretu sa nosiocima nove vlasti. Ove predstave nisu jednoznačne, odnosno nisu isključivo negativne. Ovde su posebno veliku ulogu imala lična iskustva, na nivou svakodnevnog življenja, gde su govor, rečnik, gestovi, oblačenje, bili osnova za uspostavljanje odnosa, a time i predstava o novom društvu kojim su vladali komunisti.

Treći vremenski sloj predstava se obrazovao na osnovu iskustava iz zajedničkog života posle rata u uslovima stabilizovane komunističke vlasti.

U ovom radu bavićemo se predstavama nastalim u poslednja dva vremenska sloja. Izuzetak je predstava o građanskom životu pre rata od koje se mora početi s

obzirom da je bila temelj na kojem su se gradile ostale predstave u susretu građanstva i komunista posle oslobođenja.

Sećanja na predratni građanski život

Prva predstava od presudne važnosti u složenoj slici stvorenoj na relaciji srpsko građanstvo – komunisti koju memoaristi iznose odnosila se na već uobličeni građanski život do dolaska komunista. Ta predstava se doduše obrazovala znatno ranije i njen nastanak nije vezan za period koji razmatramo, ali je bila osnova prema kojoj je građanstvo sve merilo, uporedivalo, sagledavalo. Ona je bila prizma kroz koju su posmatrali nosioce nove komunističke vlasti i novo društveno okruženje koje su oni formirali. Istovremeno je predstavljala i bazu koja ih je socijalno, politički, društveno određivala u novom društvenom uređenju. Sećanja na građanski život vezana su za pojedine njegove isečke, posebno za one koji su prema njihovom doživljaju bili najviše ugroženi novim konceptom uređenja odnosa u državi i društvu. Usled toga se kao prvi isečak javlja sećanje na posedovanje imovine, a time i na pitanje privatne svojine i značaj koji je to imalo za njih. Tako je imovina odnosno bogatstvo, koja je nosila sobom „uvažavanje i sigurnost“ i bila prednost u građanskem društvu, usled izmene društvenih odnosa postala nedostatak koji je povlačio niz neprijatnosti.⁴ Građanstvo se nije našlo samo osiromašeno usled razvlašćivanja i gubitka imovine u koju su uložene godine ili decenije odricanja i rada, već se promenio i njegov društveni tretman sa drukčijim vrednovanjem svojinskih odnosa. U skladu sa tim bilo je i sećanje na opremljenost kuća tehničkim uređajima koji su olakšavali život, a bili su izraz statusa i prestiža. Srebrni i porcelanski escajg, češki kristal, persijski tepisi i sl. često se pominju sa nostalgijom i odražavaju ukus građanskih predstavnika.⁵ U tom smislu pominju se putovanja, letovanja i izleti građanstva (Umka kao izletište beogradskih građanskih porodica, Vrnjačka Banja kao mondensko mesto ili neka mesta u inostranstvu, na primer Beč i sl.).⁶ U isto vreme pokazuje se i tip društvenih veza koji je ostvarivan. Brojna su i svedočenja o kućnim bibliotekama i naslovima knjiga koja su pokazivala njihova interesovanja, književni ukus, znanja koja su se crpela, ili, jednostavno, način kako su se upražnjavale kulturne i intelektualne potrebe. Istovremeno ona su trebala da pokažu širinu ogleda i kulturu srpskog građanstva, ali i da istaknu uskogrudost novih nosilaca vlasti. Slično je i sa isticanjem škola koje su pohađali i obrazovanja koje su dobijali, kao intelektualnom potencijalu koji je mogao ili nije mogao, jer je u susretu dobrim delom uništen, biti iskorišćen u društvenom stvaranju. Harmonija i toplina porodičnog doma, poštovanje tradicionalnih porodičnih i društvenih vrednosti prikazani su nasuprot njihovom razaranju, nepoštovanju ili promeni. Na primer, često se u okviru verskog života navode slave i praznici koji su se poštivali i njihova uloga u građanskem životu, ali i njihovo iščezavanje usled novih, nametnutih pogleda.⁷

⁴ Dimitrije Đorđević, *Ožiljci i opomene*, knj. I, Beograd 1994, 11-22.

⁵ Uglješa Krstić, *Najlepši poziv na svetu: zabeleške jednog izdavača*, Beograd 1994, 232-233.

⁶ Miodrag B. Protić, *Nojeva barka*, Beograd 1992, 105-106; U. Krstić, *n. d.*, 276.

⁷ D. Medaković, *Efemeris*, knj. V, 11-12. Umesto starih crkvenih praznika država je ustanovila novi porezak praznika – takozvanih državnih praznika.

Oslobođenje ili „nova okupacija”

Prva predstava vezana je za oslobođenje i pobedu komunista, a njen preovlađujući sadržaj je shvatanje oslobođenja kao „nove okupacije”. Naravno, nije celokupno građanstvo reagovalo istovetno. Deo građanstva, posebno mладег, prihvatio je s oduševljenjem komunističke ideje. Prema tome, predstava nije bila jednoznačna. D. Đorđević ističe da su se pomešala osećanja; s jedne strane osećanje olakšanja jer je okupator oteran posle tri i po godine okupacije, ali s druge strane „postojao je strah od komunizma koji je oslobođilac donosio”.⁸ Utisak okupacije nametao se već od prvih naredbi Komande grada o uvođenju policijskog časa. Mera im je izgledala kao produžetak nemačke okupacije. Smatrali su da služi za lakše hapšenje i privođenje zaostalih okupatorskih grupica, ali i za obračun sa nacionalnim snagama, proglašenim za saradnike okupatora, izdajnike ili naprosto „reakciju”.⁹ U političkoj klimi srpskih gradova, a posebno Beograda kao glavnog grada, preovladala je borba protiv „velikosrpskog šovinizma” i bilo je potrebno njeno neutralisanje. Kao i za vreme okupacije širili su se „Glasovi o hapšenjima i streljanjima, klecali su od kuće do kuće, šunjao se šapat o masovnim grobnicama po beogradskim parkovima...”.¹⁰ S druge strane, objavljivana u štampi, svakodnevna suđenja i streļjanja pojačavala su taj utisak.

· *Gradanski rat u miru*

Da građanske zebnje i neizvesnosti nisu bile bez osnova pokazala su već prva saznanja o vansudskim i sudskim streljanjima, u kojima je najviše stradalo upravo predstavnika „starog građanskog sveta”.¹¹ Pored vansudskih streljanja kojima je bio odstranjen znatan broj predstavnika građanstva (da pomenemo, na primer, novinare „Politike”, Grigorija Božovića¹², Bule Petrovića, ili Jovana-Jocu Tanovića, suvlasnika „Politike”, Bogdana Simića i drugih¹³), na građanstvo je poseban utisak ostavio slučaj 105 pogubljenih građanskih intelektualaca (glumaca, slikara, književnika, lekara i drugih). D. Đorđević navodi da je taj slučaj „teško doživeo”, kao i slučaj sa Veselinom Čajkanovićem, koji je potpao pod udar Suda za suđenje zločina i prestupa protiv srpske nacionalne časti.¹⁴ Uz ljudsko osećanje nepravde, za takav doživljaj postojali su i lični razlozi. U prvom slučaju je među streljanim

⁸ D. Đorđević, *n. d.*, knj. II, 10.

⁹ *Isto*, 10. Ovaj strah bio je sasvim jasan, kada se ima u vidu dugotrajna antikomunistička propaganda okupacijskog aparata, ali i domaćih predstavnika.

¹⁰ U. Krstić, *n. d.*, knj. I, Beograd 1994, 10.

¹¹ Prvih nekoliko meseci posle oslobođenja Srbije i Beograda, 20. oktobar 1944. godine, kada je zemlja bila i formalno u ratu, nije prestala dramatična situacija, kako po formalnim posledicama (stradanja, žrtve i sl.) tako i po onim slabo vidljivim različitim psihološkim traumama koje su tražile „masovnu i masivnu katarzu”. Zato se u prvim mesecima pojavljuje i „etos odmazde”. On je imao različite oblike, ali su oni posebno vidljivi i izraženi u vansudskim streljanjima i sudskim procesima (otkrivanje, hvatanje i kažnjavanje neprijatelja). (Ivan Janković, *Smrt u prisustvu vlasti: smrtna kazna u Jugoslaviji i svetu*, Beograd 1985, 174-177).

¹² U. Krstić, *n. d.*, 61.

¹³ *Isto*, 161.

¹⁴ Sud je osnovan odlukom vlade Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije 11. novembra 1944. O njihovom radu i ulozi pogledati više kod M. Mitrovića, *Izgubljene iluzije: prilozi za društvenu istoriju Srbije 1944 - 1952*, Beograd 1997, 73-141.

bio i njegov teča, glumac Aca Cvetković, a u drugom, Veselin Čajkanović je bio veliki porodični prijatelj.¹⁵ Uz degradiranje, javno žigosanje i odstranjivanje iz javnog života, sud nacionalne časti je bio i sredstvo kojim se, pored drugih, „valja spričiti glasanje za prvu Konstituantu”, smatrali su neki građani.¹⁶ Da su bili svesni mogućih posledica svoje okupacione delatnosti, bez obzira na njenu humanu stranu, svedoči D. Medaković iznoseći podatke o Petru Zecu, komesaru Crvenog krsta koji se posle pobede komunista oprostio od porodice D. Medakovića uveren da se neće više videti.¹⁷ Suđenja političkim protivnicima, pripadnicima Ravnogorskog pokreta, pokreta D. Ljotića i drugim po raznim osnovama izdaje, kolaboracije, i sl. bila su deo odstranjivanja neistomišljenika, o kojima govore memoaristi. Sva ta suđenja objavljivana su skoro svakodnevno u novinama i stvarala su atmosferu nesigurnosti i straha, jer gotovo da nije bilo građanina koji, ukoliko je htio da preživi, nije na neki način sarađivao sa okupacionim aparatom.¹⁸

Narodnooslobodilačka pljačka

Oslobođenjem i uspostavljanjem komunističke vlasti susrela su se dva različita koncepta organizacije privrede: komunistički, sa dominacijom društvenog odnosno državnog vlasništva i građanski, gde je osnova privatno vlasništvo. Jedan koncept je potirao drugi. Likvidacija privatnog vlasništva nad kapitalom i njegovo pretvaranje u društveno vlasništvo obrazovali su osnovu za stvaranje predstave o oduzimanju imovine kao „otimačini”. Oni kojima se imovina oduzimala smatrali su to „narodnooslobodilačkom pljačkom”, „otimačinom” i sl.¹⁹ Tome su najvećim delom služila i suđenja narodnim neprijateljima i izdajnicima i sl. gde se kao sporedna mera pojavljivala konfiskacija²⁰, a potom i nacionalizacije. Prva uzbuna u građanskim krugovima Beograda desila se odmah posle oslobođenja, useljavanjem slikara Đorda Andrejevića - Kuna u stan i atelje slikara Branka Popovića, streljannog u grupi od 105 narodnih izdajnika. To su shvatili kao „težak moralni prekršaj”, ali kako se to ponavljalo oblikovana je predstava o „opštoj grabeži”. To uverenje postalo je jače useljavanjem nosilaca vlasti u vile na Dedinju.²¹ Imali su utisak da se ništa nije menjalo izuzev vlasnika, sada su to „oni” umesto „nas”. Govoreći o svom iskustvu, U. Krstić kaže da su im „oduzeli prostrani predratni stan” i „ćušnuli” ih u „stančić”. Njegova majka se za „orahov orman u duborezu za knjige” koji su komunisti uzeli i stavili u Dom kulture u Umci godinama sudila ne želeći da prihvati tu „otimačinu”.²² Dimitrije Đorđević, koji je bio četvrta generacija stare i veoma bogate beogradске porodice, posle oduzimanja imovine, isticao je da ga je više „pogodio položaj obespravljenog građanina drugog reda” koji je nametnut kao „buržoaska klasna pripadnost”, nego gubitak imovine.²³ Posle oduzimanja

¹⁵ D. Đorđević, *n. d.*, knj. II, 11.

¹⁶ B. Pekić, *Godine koje su pojeli skakavci*, knj. II, Beograd 1989, 204.

¹⁷ D. Medaković, *n. d.*, knj. II, 275.

¹⁸ B. Pekić, *n. d.*, knj. II, 318.

¹⁹ U. Krstić, *n. d.*, knj. I, 12.

²⁰ Kao sudska mera ona je bila u funkciji ekonomskog razvlačivanja buržoazije i njome je obrazovano oko 80% državnog sektora. (M. Mitrović, *n. d.*, 73).

²¹ D. Medaković, *n. d.*, knj. II, 283. Isto, 12.

²² *Isto*, 12.

²³ D. Đorđević, *n. d.*, knj. I, 12. Porodica Đorđević je posedovala nekoliko kuća na Terazijama i u Svetosavskoj ulici, hotel „Beograd”, vile na Dedinju i Vrnjačkoj Banji, a u zemljишnom posedu gotovo pola Terazija, zatim gvožđarske radnje, magacine na Savi, placeve oko Novog groblja i drugo.

imovine po raznim osnovama, građanske porodice stešnjene po stanovima, bez prihoda, prodavale su budžašto nameštaj i druge delove pokućstva. Sa takvim prilikama osiromašenog beogradskog i zemunskog građanstva susretao se D. Medaković, prikupljajući predmete, dok je radio u Muzeju grada Beograda.²⁴

Sremski front kao vid istrebljenja Srba

Predstave vezane za Sremski front uklapaju se u građansko shvatanje okupacije kao i shvatanje da je i taj front jedan od vidova borbe sa srpskom buržoazijom. B. Pekić navodi jedno takvo mišljenje ističući da se o tome „pričalo“. Nepotrebnost mobilizacije u uslovima kada je neprijatelj bio praktično pobeđen, bila je jedan od argumenata.²⁵ Drugi argumenti ogledali su se u slaboj opremljenosti i naoružanju, nedovoljnosti komandnog kadra i njegovom nestručnom vođenju. Uz sve to postojalo je veliko nepoverenje komande prema vojnicima, a posebno nedovoljna obučenost mobilisane srpske omladine, o kojoj je svedočanstvo ostavio jedan od učesnika, U. Krstić. On kaže: „Ako je obuke uopšte bilo, trajala je dan-dva, tri, pa su odmah upućivani na borbu“.²⁶ Masovna stradanja srpskih mlađića koja su obeležila borbe na frontu bila su uklopljena u predstavu borbe i istrebljenja Srba.²⁷ Sremski front je bio prilika, ma koliko nezgodna, da se neki mlađi pripadnici ravnogorskog pokreta (pre svega omladinci iz omladinske organizacije JURAO 501) sklone od sasvim izvesne potere Ozne. Znatan deo tih omladinaca je poginuo, a neki su pošto su otkriveni bili uhapšeni i robijali (U. Krstić).²⁸

„Volja naroda“ ili „Izborna kradja“

Predstava građanstva o prvim posleratnim izborima, prema memoaristici, svodila se na njihovo viđenje izborne pobjede komunista kao izborne krade. Neravноправна politička predizborna borba, vidljiva u onemogućavanju delovanja građanskih političara, posebno M. Grola i zabrani lista „Demokratija“, bili su signali građanstvu da prvi posleratni izbori za Konstituentu neće biti pravedni. Usled svakodnevnih procesa protiv onih koji su se ogrešili o narod, kojima je sporedna kazna bila gubitak građanskih prava, uključujući i biračko pravo, iz biračkih spiskova brisan je veliki broj građana. O brojnosti brisanih iz spiskova građanstvo tada nije moglo imati predstavu, a ona će se uklopiti u prethodno proživljena iskustva

²⁴ D. Medaković, *n. d.*, knj. III, 25-50.

²⁵ B. Pekić, *n. d.*, 206; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 - 1945*, Beograd 1992, 654.

²⁶ U. Krstić, *n. d.*, knj. I, 19. Tokom novembra i decembra 1944. godine na prostoru Baranje ratovao je i Pavle Ugrinov koji upotrebljavajući izraze „klanica“ i „klanje“ svedoči o veličini stradanja srpske mladosti. I on govori o neiskustvu, neobučenosti, neodevenosti i bednom naoružanju mobilisanih boraca (Pavle Ugrinov, *Antiegzistencija*, Beograd 1998, 21-322). Zanimljivo je da o Sremskom frontu ne govori Dejan Medaković, iako mu je tu poginuo brat Srđan. Njegova pogibija vezana je za igru straže u jednoj partizanskoj bolnici pri čemu nije stao na zapoved stražara. (B. Mihailović, *Autobiografija - o drugima*, knj. I, Beograd 1993, 88-89). Inače, Sremski front je trajao od oktobra 1944. do aprila 1945.

²⁷ Prema nekim podacima broj poginulih, koji nije istoriografski utvrđen i kreće se različito, iznosio je između 10.000 i 30.000 boraca (B. Petranović, *n. d.*, 645).

²⁸ U. Krstić, *n. d.*, knj. I, 16.

neregularnosti odnosno regularnosti izbora, predizbornu i izbornu atmosferu i sl. Tu spadaju i glasine među građanstvom, o kome pišu memoaristi, da su kutije bez liste, nazvane „ćorave”, ili kutije za „reakciju” napravljene tako da se čuje „tup” kad se ubaci kuglica i da su one odvratile deo građanstva da za njih glasa itd.²⁹ Slično je i sa iskustvima, koja iznose u svojim sećanjima, da su kućni i ulični poverenici koji su objašnjavali važnost izbora u pojedinim slučajevima otvoreno pretili ističući „...mi smo pobedili čeličnim kuglama, pa nećemo dozvoliti da nas reakcija tuče nekakvim gumenim”.³⁰

Međutim, prethodni navodi više pokazuju nemogućnosti slobodnog izbora svojih građanskih opozicionih političkih kandidata, nego predstavu o izbornoj krađi koja se javlja kasnije uz naknadna saznanja. Oni koji su bili mobilisani i koji su glasali u vojnim jedinicama odnosno mestima gde su bili smešteni iznose saznanja da su vojnici glasali po dva-tri puta, te je to takođe bio jedan od elemenata koji je uticao na shvatanje da su izbori ne pobeda izborne volje naroda nego izborna krađa komunista.³¹

Privremenost nove vlasti

Novi elemenat za sadržaj predstave „oslobodenja kao nove okupacije” je i privremenost nove vlasti.³² Takvo gledanje osiguravali su u najvećoj meri spoljno-politički momenti.³³ Stariji predstavnici srpskog građanstva (političari, visoko činovništvo, imućniji sloj građana, deo tehničke i humanističke inteligencije), bili su „uvereni, ili bar autosugestijom ubedivali sebe da „Ovo” ne može trajati...i dugo su pomerali rokove neminovne propasti novoga režima od proleća do jeseni”.³⁴ O toj grupi B. Pekić govori kao o građanima u „neprestanom iščekivanju”, „građanima bez kompromisa”, neprilagodljivim i neborbenim ljudima koji ne shvataju vreme u kome žive.³⁵ Oni su se okupljali u sopstvenom građanskem krugu i stalno tvrdili da se komunisti ne mogu održati do ovog ili onog praznika, a povremenim vestima vezanim za spoljne događaje isticali nadu da ih saveznici ipak nisu ostavili na cedilu, da su to taktički potezi Čerčila i sl., a bezmalо i da će nova sukobljavanja u ideološkim konцепцијама i podeli sveta voditi novom svetskom ratu i tu videli svoju šansu.³⁶ Neki su smatrali da će se režim sam od sebe raspasti.³⁷ Za ovakav stav, B. Pekić je našao opravdanje u politici koja se vodila za vreme rata i koja je propagirala uzdržavanje „dok ne dođe vreme”, a to znači dok se Nemci ne iscrpe, otvoriti drugi front ili Britanci ne iskrcaju na Jadranu. Na taj način je građanstvo „ostavljanje bez oružja, bez prakse, borbene volje, pa i moralnog prava na uređenje nečega što nije uspelo da odbrani”.³⁸ Tako su se hranile određene političke iluzije

²⁹ Isto, 104.

³⁰ D. Medaković, *n. d.*, knj. III, 82-83.

³¹ U. Krstić, *n. d.*, knj. II, 106.

³² B. Petranović, *Istorijski Jugoslavije*, knj. III, Beograd 1988, 59.

³³ B. Petranović, *n. d.*, 652.

³⁴ B. Mihailović-Mihiz, *n. d.*, knj. I, 141.

³⁵ B. Pekić, *n. d.*, knj. II, 167.

³⁶ Mladi potomci srpskog građanstva nisu imali takvih iluzija i otuda nastojanje da se nešto preduzme. D. Đorđević se seća: „Nisam verovao u skorašnje izbijanje trećeg svetskog rata, sukob i raspad savezničke koalicije. Zapadni saveznici su podržali Tita, kralj je bio odbačen”. (D. Đorđević, *n. d.*, knj. II, 28).

³⁷ B. Pekić, *n.d.*, knj. II, 61.

³⁸ Isto, 81.

opozicionog građanstva imajući u vidu i intervenciju Britanije u Grčkoj. Nada u intervenciju zapadnih saveznika je bila u uzlaznoj liniji do 1946., a onda u padu do 1948. godine, da bi je teškoće i sukob Jugoslavije i SSSR-a ponovo podstakli, a posle toga postepeno se gasila i ugasila.³⁹

Nepristajanje

Kao i kod svake okupacije, građanstvo se nije mirilo sa tim činom. Tako je nova predstava sadržajno okrenuta vidovima otpora režimu. Njihov otpor se ogledao u povremenim istupanjima u Skupštini, ali to je bilo sve u okviru legalnih političkih tokova. Tome su se okrenuli stariji pripadnici građanstva, koji su time zapravo pomagali uspostavljanju režima. Drugi su prihvatali saradnju i svoje protivljenje iznosili u strogo zatvorenim građanskim krugovima. Kao vrstu građanskog otpora pojedinci su koristili neke spoljne manifestacije, na primer oblačenje i nastojanje da dobro izgledaju. Ono im je pružalo bar malu satisfakciju da nisu isti kao ostali čime su nastojali da onemoguće svoje utapanje u masu. Tako je majka B. Pekića oblačila zimi bundu iako je redovno isterivana iz redova ispred radnji.⁴⁰ Slično je prošla i rođaka D. Đorđevića koja je posle pojavljivanja u bundi na ulici bila „primorana da pere prozore na javnoj zgradbi“. Usuditi se i poneti šešir umesto kačketa takođe je bila hrabrost, ali i glupost jer je zbog te „male“ navike u oblačenju čovek bio „određen da čisti ulice“.⁴¹ Gradanska filozofija različitosti koja se suprotstavlja komunističkoj filozofiji istosti dobijala je kod mlađe generacije poseban izraz vodeći je u prave obraćune sa komunističkim omladincima okupljenim u SKOJ-u i NO. Više pisaca pominje mladu građansku generaciju kicoški obučenu, sa šeširom, kravatama sa „gnomskim“ odnosno trouglastim čvorovima, u dugim kaputima, uskim pantalonama tzv. sulundaricama ili frula pantalonama, i cipelama „na spratove“. Takvim oblačenjem su mlada gospoda izazivala pripadnike SKOJ-a i NO, koji su ih prebijali, sekli makazama kravate i pantalone.⁴² Politiziranosti generacija posle rata moralno se nekako suprotstaviti, jer mladost je tražila i zabavljanje i trebalo se razlikovati i načinom njegovog organizovanja. Nasuprot javnim igrankama, često su se održavali žurevi, prozori zamračivali a džez koji se slušao, utišavan, upravo zbog skojevskih „jurišnih odreda“ koji su „...upadali... i premlaćivali učešnike“.⁴³ S druge strane svaki odlazak u Američku čitaonicu где су ovi „mondeni“ slušali džez ili nabavljali ploče bio je registrovan od policije koja ih „odvodila“, jer su se svako „prozapadnjašto“ i „buržoaski individualizam“ morali iskoreniti.⁴⁴ Meša Selimović, sećajući se prvih posleratnih godina, napisće: „Bilo je to vrijeme kad je i klasična muzika mogla biti opasna...“.⁴⁵ Pravo na različi-

³⁹ Neke od tih glasina-parola koje su pratile unutrašnju i spoljnu političku situaciju i pothranjivale iluzije o neminočnom padu komunista naveli su u svojim radovima Predrag J. Marković i Momčilo Mitrović (P. J. Marković, *Beograd između istoka i zapada 1948 – 1965*, Beograd 1996, 228; M. Mitrović, n. d., 42-43).

⁴⁰ B. Pekić, n. d., knj. I, 82. Zanimljivo je i to da je njegova majka nosila bundu, „jer je većina ostale gardobe bila preraspoređena“. Verovatno je da joj je i ostavljena kao simbol „buržuja“ koji нико ne bi nosio u državi gde je simbol „radnički kačet“.

⁴¹ D. Đoređević, n. d., knj. II, 11.

⁴² B. Pekić, n. d., knj. II, 64; Sveta Lukić, *Bivši Beograd*, 1994, 55.

⁴³ B. Pekić, n. d., knj. II, 206. Slično raspoloženje bilo je ne samo u Beogradu, već i u većini gradova u Srbiji. M. Mitrović piše o sličnim pojavama koje su SKOJ i NO rešavali u Požarevcu. (M. Mitrović, n. d., str. 262)

⁴⁴ S. Lukić, n. d., 63; B. Pekić, n. d., 206-207.

⁴⁵ M. Selimović, n. d., 221.

tost koju su na ovaj način isticali predstavnici mlađe populacije građana predstavljalo je istovremeno i otpor, ali je taj otpor izazvao otpor sa druge strane koji je opet vodio drugačijim i opasnijim oblicima suprotstavljanja. Mnogi neprijateljski raspoloženi omladinci izbegavali su i odlaske na radne akcije. Jedni su obećavali ali se nisu upisivali, drugi su se upisivali ali nisu odlazili, a treći su koristili razna opravdanja, među kojima je najraširenije bilo vezano za bolest.⁴⁶ Međutim, deo građanske omladine je odlazio na radne akcije usled nametnutog straha da neće moći da se upiše na univerzitet.⁴⁷ Pisanje letaka, parola, cepanje zidnih novina bili su u prvim poratnim godinama načini da se iskaže nezadovoljstvo i protivljenje postojćem stanju.⁴⁸ Za predstavu o otporu omladine, od velikog je značaja bilo izbacivanje gimnazijalaca iz škole ili tzv. defašizacija. Ta akcija je sprovedena februara 1946. godine i znatno je uticala na ideje građanske omladine da se, naporedo sa omladinom organizovanom u SKOJ-u i NO, i sama organizuje.⁴⁹

U odnosu na takve otpore znatno ozbiljnije i opasnije, ne po vlast, koja je iza sebe imala čvrst aparat oličen u Ozni i sudstvu, koliko za učesnike, bilo je stvaranje organizacija kao vid organizovanog otpora.

Organizovan otpor

Nasuprot starijim predstavnicima građanstva koji su protivljenje režimu sveli u legalne forme, istupanjima u Skupštini, kraće vreme i stvaranjem opozicionih listova, obnavljanjem predratnih stranaka, ili su se priklanjali „pasivnom otporu i kritici režima u zatvorenom krugu”,⁵⁰ mlađi pripadnici su nastojali da svom otporu daju organizovani vid. U prvim poratnim godinama stvoren je niz organizacija antirezimski orijentisane omladine sa preciznom strukturu, definisanim programima, ciljevima, metodama rada. Među njima, najznačajnije su dve, zbog kojih su održana dva najveća suđenja građanskoj omladini posle rata, *Nacionalna revolucionarna srpska omladina* i *Savez demokratske omladine Jugoslavije*.⁵¹

Nacionalna revolucionarna srpska omladina (NRSO) nastala je već u prvoj poratnoj godini, sabiranjem preživelih pripadnika ravnogorske omladine koji se nisu mirili sa porazom i nametnutom jednopartijskom dikaturom. Glavnu ulogu u okupljanju omladinaca imao je Dimitrije Đorđević, jedan od voda JURAO 501.⁵² Smatrali su da je potrebno da se „legalizuju” i javnim istupanjem razbiju uverenje o privrženosti celokupne omladine komunističkom režimu a javno istupanje, sma-

⁴⁶ B. Pekić, *n. d.*, knj. II, 210-213.

⁴⁷ *Isto*, knj. I, 161.

⁴⁸ M. Mitrović, *n. d.*, 42.

⁴⁹ B. Pekić, *n. d.*, knj. I, 321-333; B. Pekić je pohadao Treću mušku gimnaziju u Beogradu. Ona je važila za elitnu građansku školu, ali i za „najnazadniju i najreakcionarniju gimnaziju” u Beogradu, kako su je slovili u partijskim dokumentima.

⁵⁰ D. Đorđević, *n. d.*, knj. II, 50. Ta vrsta pasivne rezistencije bila je jedan od najraširenijih oblika otpora. Izvori partijske provinjencije pokazuju da je za režim bilo važno da građanski pripadnici svoje neprijateljstvo ne ispoljavaju javno.

⁵¹ O nastanku, organizacionoj strukturi, delatnosti, programima i ciljevima ove dve organizacije ostavili su svedočanstva njihovi glavni akteri D. Đorđević i B. Pekić.

⁵² D. Đorđević je u organizaciji bio nadležan za „ideologiju, propagandu i dokumentaciju” i napisao je „Naš ideološki stav” u kojem iznosi njihova idejna stremljenja (parlementarna monarhija, konfederalno uređenje sa tezom „Jaka Srbija - Jaka Jugoslavija”, šire balkansko povezivanje, demokratija, socijalne reforme) (D. Đorđević, *n. d.*, knj. II, 38-44). D. Đorđević je danas poznati istoričar i profesor za istoriju Balkana i Evrope, na Kalifornijskom univerzitetu u Santa Barbari, u Americi.

trali su, omogućilo bi im povezivanje sa drugim opozicionim grupama.⁵³ Delatnost organizacije s obzirom na kratko trajanje svodila se na pisanje i bacanje letaka, sastavljanje spiska knjiga koje treba da čitaju članovi organizacije i sl. Nastojanje da se uključe u legalnu opozicionu delatnost u predizbornoj aktivnosti je, posle kratkog postojanja organizacije, onemogućeno hapšenjem njenih članova. Krajem 1945. i početkom 1946. godine uhvaćen je 41 član organizacije.⁵⁴ Posle istražnog postupka, u maju 1946. godine organizovano je suđenje.

Savez demokratske omladine Jugoslavije (SDOJ), čiji su organizatori bili Borislav Pekić i Slobodan Jeremić, počeo je da se obrazuje u letu 1947. prilikom izgradnje pruge Šamac-Sarajevo.⁵⁵ Do jeseni 1948, kada je bio otkriven, oformljeni su ogranci u svim beogradskim gimnazijama i na većini fakulteta.⁵⁶ To povezivanje omladine takođe je imalo cilj da se politički i propagandno ali i oružano deluje protiv državnog uređenja.⁵⁷ Akcije te organizacije, kao i prethodno spomenute, svodile su se na pisanje letaka i njihovo rasturanje po gimnazijama i fakultetima. Trebalo je pokazati da postoje i oni koji drukčije misle čime bi se uticalo na stvaranje i podsticanje duha otpora naroda.⁵⁸ Članovima organizacije suđeno je maja 1949. godine.

Neformalna okupljanja

U predstavi o nemirenju i otporu, određenu važnost su imala neformalna okupljanja, kao vid pasivne rezistencije. Postojala su od samog oslobođenja ili nove okupacije i isključiva uloga im se sastojala u razmeni mišljenja i kritici vlasti u istom klasnom krugu.⁵⁹ Na taj način su se održali na okupu i ostvarivali određenu duhovnu slobodu. Ona su istovremeno bila izraz netrpeljivosti i nepomirljivosti „klase poraženih“ prema „klasi pobednika“. U tom smislu zanimljivo je svedočenje B. Pekića, koji ističe „...u moju kuću, u kuću mojih prijatelja, nikad ušao nije bilo ko iz mog razreda ili škole za koga se sumnjalo da je član SKOJ-a...“ i nastavlja da čak i oni koji su bili iz reda „ravnodušnih“ i „neopredeljenih“ nikad nisu pozvani na njihove žureve.⁶⁰ Postojala su i neka javna mesta na kojima se okupljalo mlado građanstvo (kafana Dragog Milanovića tj. bife „Knez Mihailo“⁶¹ ili kod „Trandafilovića“).⁶²

⁵³ D. Đorđević, *n. d.*, knj. II, 52-57.

⁵⁴ *Isto*, 28-36.

⁵⁵ B. Pekić, *n. d.*, knj. II, 25. Pre povezivanja sa S. Jeremićem i njegovom grupom, B. Pekić je osnovao ilegalnu grupu u proleće 1946. godine u Trećoj muškoj gimnaziji (*Isto*, 288-289).

⁵⁶ *Isto*, 209-210.

⁵⁷ *Isto*, 25.

⁵⁸ *Isto* 290-291. O postojanju B. Pekićeve grupe nisu znali okupljeni u Siminoj 9a, pošto su oni ili završavali fakultete ili su ih već završili. (B. Mihailović Mihiz, *n. d.*, knj. I, 190-191).

⁵⁹ B. Pekić, *n. d.*, knj. I, 80-82; D. Đorđević, *n. d.*, knj. II, 50.

⁶⁰ B. Pekić, *n. d.*, knj. I, 80-82.

⁶¹ U. Krstić, *Nepristajanje: druga knjiga hronike „Najlepši poziv na svetu“*, Beograd 1997, 18. Kafana Dragog Milanovića je danas kafana „Kod konja“.

⁶² Grupa B. Pekića se posle povratka sa robije 1953. godine sastajala neko vreme na tom mestu. (B. Pekić, *n. d.*, knj. II, 20).

Drugačiju vrstu neformalnog okupljanja i nepomirljivosti činila su okupljanja u Siminoj 9a. Tu su se vremenom sabrali različiti mladi ljudi: jedni su bili građani poreklom i nepartijenci, drugi su napravili kompromis i učestvovali u radu nekih državnih organa, treći su bili članovi KPJ i sl. Oni su prihvatali postojeće uređenje, odbijali su da budu pasivni posmatrači stvarnosti i da pokorno prihvate vladajuću ideologiju. Dakle, Simina 9a pojavljuje se kao centar duhovnog otpora. Glavnu ulogu u tom okupljanju imali su Borislav Mihailović Mihiz, te Vojislav Đurić, Dejan Medaković, Mića Popović, Petar Omčikus, Bane Andrejević. Često im se pridruživao Dobrica Čosić koji je u njima, prema partijskoj ideološkoj šemi, video „saputnike revolucije”, „dekadente”. Raspravljalo se o aktuelnim pitanjima i događajima. Njihova kritika, u okviru zvanične ideologije i uspostavljenog uređenja, odnosila se na određene društvene deformacije. Protivljenje je bilo strogo doziranu, u određenom krugu, ali ipak glasno iskazivano.⁶³

Komunistička pravda ili komunistička nepravda

Obrazovanje predstave o „komunističkoj pravdi” ili „komunističkoj nepravdi” počelo je sa prvim susretom građanstva i komunista. Zapravo tu je došlo do sukoba u predstavama svih građana. Sukob se ogledao u predstavama nastalim na podlozi slušanja o partizanskoj strogosti koju su sprovodili u vojsci i streljanjima za „ukradenu šljivu” i predstavama u neposrednom susretu gde komunistički priпадnici, kao pomenuti Đorđe Andrejević-Kun, koji se uselio u stan streljanog B. Popovića, preuzimaju stanove i vile.⁶⁴ S druge strane saznanja o vansudskim i sudskim streljanjima zasnivala su kod građana uverenje da je nastupilo vreme u kojem „pravda” i „pravično” nemaju isti smisao i značaj kao ranije.

Dodatni elementi koji će predstavi dati snagu i upečatljivost povezani su sa zakonodavstvom, radom pravosudnih organa i sudskim procesima. Najvidljiviji izraz ona dobijaju upravo na sudskim procesima koje građani pominju u sećanjima. Dvojica od njih su bili vođe organizacija i sudilo im se, dok su ostali bili prisutni na suđenjima, kao M. Protić na suđenju organizaciji D. Đorđevića. Oba procesa, onaj iz maja 1946. godine i drugi iz maja 1948, bili su javni. Po spoljnim karakteristikama bili su skoro isti: publika koja je većim delom bila odabrana da bučno prihvata izjave tužioca i upadicama stvoriti atmosferu da je narod u potpunosti za uspostavljenu vlast. Svedoci su uglavnom bili oni koji su važni za tužioca, a advokati navikli na građansko pravo skoro bez mogućnosti da bilo šta urade.⁶⁵ Jedan od advokata na procesu iz 1946. godine, Duško Maksimović, kaže: „Bilo je to vreme kada smo mi advokati još verovali da našom odbranom možemo nešto da postignemo, a u to su bili ubedeni i optuženi”.⁶⁶ Međutim, vrednost argumenata više nije bila bitna, branio se počinilac a ne njegovo delo i sl.⁶⁷ Sa takvim promenama u sudskom sistemu i pravu srpsko građanstvo je stvaralo sliku bezakonja i nemogućnosti da u slučaju nepravde zatraži njeni ispravljanje.

⁶³ B. Mihailović Mihiz, *n. d.*, knj. I, 138-151; D. Medaković, *n. d.*, knj. III, 115-128; M. N. Protić, *n. d.*, 317-319.

⁶⁴ D. Medaković, *n. d.*, knj. II, 283.

⁶⁵ U poratnom vremenu advokati su tretirani kao „strano telo u političkom sistemu”, ostatak „starog buržoaskog sistema i prava”. (Rajko Danilović, *Upotreba neprijatelja: politička suđenja 1945 - 1991 u Jugoslaviji*, Valjevo 1993, 82).

⁶⁶ Navedeno prema D. Medakoviću, *n. d.*, knj. III, 63.

⁶⁷ *Isto*, 71.

Kompromis i integracija

Prihvatanje novog društvenopolitičkog i državnopolitičkog uređenja za građanstvo značilo je i prihvatanje određenih kompromisa – sa samim sobom, porodicom i porodičnim vaspitanjem, sa nametnutim ideoškim viđenjima i sudarima koje je donosila stvarnost. Sopstveni život je trebalo uskladiti sa opštim tokovima, a to se nije moglo bez raznih vrsta kompromisa koji su najčešće bili na štetu pojedinca. Sadržajno vrlo bogata ova predstava je započela svoje življenje odmah po okončanju rata. Na njeno oblikovanje uticalo je više različitih kompromisa, a mi smo izdvojili njih nekoliko.

Prvi poratni kompromisi bili su kompromisi uglednih građana. Dogodili su se pri njihovom prvom susretu sa komunističkim pobednicima. Vidljivi su bili u prihvatanju saradnje kako građanskih političara, tako i ostalih javnih delatnika. D. Đorđević govorio o A. Beliću, sa kojim je bio u rodačkim vezama, kome su na vrata došli neki od glavnih aktera nove vlasti i pozvali ga na saradnju koju je on prihvatio.⁶⁸ Njegova porodica se zbog toga privremeno razišla sa njim i čak ga je bojkotovala".⁶⁹ Na taj način u poratnom vremenu pojedinac-pripadnik društvene grupe je ulazio u višestruke odnose kako sa komunistima i komunističkim režimom koji ga nikad nije potpuno prihvatio, tako i sa porodicom i širom društvenom grupom kojoj je pipadao. Građani koji nisu prihvatali kompromis bili su potisnuti na različite načine ili su se samo povukli.

Svojom složenošću zanimljiv je bio kompromis koji se dogodio između dela mlađeg građanstva koje je sa oduševljenjem prihvatiло izgradnju novog društva i njihovih roditelja. On je saglediv i kroz odnos očeva i dece. Za decu, koja su po prirodi svoje mladosti okrenuta idealizmu, to je bila velika nada, vera i san da će se „moći srećno živeti” samo ukoliko postoji volja i u zavisnosti od nje. To je bila velika „potreba da se učestvuje u nečemu što se tek rađa, ... što preokreće stvari, što uzbuduje i preobražava čitavo biće” istakao je P. Ugrinov.⁷⁰ Očevi, iako ne verujući, prihvatali su težnje i snove svoje dece, prineli žrtvu i pokušavali da nađu novu saglasnost sa sobom. Njihove žrtve vezane su delom za imovinsku, a delom za duhovnu sferu. Ocu Pavla Ugrinova je nacionalizovana apoteka u Zrenjaninu, a „ponudu novih vlasti da u njoj ostane kao šef je odbio i preuzeo napuštenu nemacku apoteku u Itbeju. Izgubljene godine truda da je osnuje, gubitak vlasništva i samostalnost upravljanja slili su se u prihvatanje kompromisa i „samoizgona” u Itbej.”⁷¹ O potrebi za učestvovanjem u izgradnji novog sveta, idealizmu, akciji, sveđoći i Dragan Nedeljković.⁷²

Posebnu težinu kod savremenika imao je kompromis koji su učinila sa sobom deca Draže Mihailovića, Gordana i Branko, prema ocu, odričući ga se javno i ne priznajući ga više za oca.⁷³ Ali to istovremeno pokazuje koliko je razarajući uticaj

⁶⁸ D. Đorđević, *n. d.*, knj. II, 20.

⁶⁹ *Isto*, knj. I, 21.

⁷⁰ P. Ugrinov, *Egzistencija*, Beograd 1996.

⁷¹ P. Ugrinov, *Antiegzistencija*, Beograd 1998, 10-11. Slična je bila situacija i sa njegovim prijateljem, pesnikom, Vaskom Popom (P. Ugrinov, *Egzistencija*, 417).

⁷² Dragan Nedeljković, *Svetlost izbliza ili Sjaj i beda utopije: sećanja II*, Beograd 2000, 9-14.

⁷³ U. Krstić, *n. d.*, knj. I, 133; D. Đorđević, *n. d.*, knj. II, 84.

imala ideologija na porodicu, deleći je i uništavajući.⁷⁴ Tako sagledan kompromis vodi novoj predstavi – predstavi razaranja porodice. Bitan elemenat sadržaja je i suočavanje sa „revolucionjom koja jede svoju decu”, u životu M. Selimovića. Posle dugog otpora da se potčini partiji, oduševljenog prihvatanja, dolazi surovo otrežnjenje za M. Selimovića. U ličnoj tragediji u kojoj mu je brat, takođe pripadnik partije, nepravedno optužen za kradu i streljan za primer, krajem 1944. godine, jer je „iz poznate partizanske porodice” otpočela je lična drama, ali kroz nemogućnost da odbaci revoluciju „koja je postala smisao i suština moga postojanja”, objasniće M. Selimović i nastaviti život kao da se ništa nije desilo.”⁷⁵

Zanimljiv primer usaglašavanja prirode individue i njenih težnji sa ideologijom koja potire individualizam a izdiže kolektivno, iznosi u svom dnevniku Aleksandar Tišma.⁷⁶ Pesimista, negator i usamljenik po svojoj prirodi A. Tišma strahuje od stvaranja društva „...koje je pozitivno ili teži pozitivnom, pa čak i u onom koje zamišlja da je pozitivno ili teži da to bude”.⁷⁷ On ne podnosi kolektiv („gadi se”), jer se u njemu oseća „nepriznat”.⁷⁸ Međutim, u opštoj kolektivnoj euforiji on se, septembra 1945. godine, pita da li da napravi kompromis između „svog individualizma i kolektiva”, ali, u isto vreme i odbija to u želji da se ostane veran sebi.⁷⁹ Ni godinu dana kasnije ne menja mišljenje, a ono je ostalo njegova trajna težnja, čak i onda kada, ipak, bude pristupio pokretu i formalno, učlanjenjem u KP juna 1948. Štaviše, još je za njega presudniji strah od budućnosti „stalno odgovaranje (pred „njima“ to jest partijom), prikrivanje, laganje, licemerstvo „kojem će morati da se prikloni, ako želi da sačuva sebe.“⁸⁰ Ali sve vreme je prisutno i njegovo „buržoasko poreklo“ koje ga, kako je smatrao, sprečava da se preda ideji borca za stvar proletera, jer ono traži da se kao individua stalno potvrđuje i izdiže iznad kolektiva.⁸¹ Istovremeno, A. Tišma registruje negativnosti komunističke ideologije i ispoljava „nepoverenje u pravilnost rukovodeće ideologije, a posebno u ispravnost pojedinaca koji je sprovode“.⁸²

Kompromisi su vodili cepanju ličnosti, njenoj dvostrukosti i stvaranju „paralelnog sveta“, koji je svet „za svoje sopstveno življenje“⁸³, u isto vreme i izbor i prinuda, ali su i nosili mehanizme mimikrije, odnosno svojevrsnog socijalnog, psihološkog i moralnog prilagođavanja novim uslovima socijalističkog življenja. U tom smislu instruktivan je slučaj A. Tišme, mada je on ostao uglavnom u dvos-

⁷⁴ U tom pogledu ilustrativan je i slučaj S. Vukmanovića Tempa koji nije pokušao da spreči streljanje svog brata-četnika.

⁷⁵ M. Selimović, *n. d.*, 190-193.

⁷⁶ A. Tišma, *Dnevnik 1942-1951: postajanje*, Novi Sad 1991. Dnevnik A. Tišme ne pripada izvornom krugu koji smo odabrali, ali smo ga uvrstili u sagledavanje predstava o srpskom građanstvu iz nekoliko razloga: prvo, nastao je u vremenu o kom govorimo, a za to vreme skoro da nema izvora koji beleže intimne sukobe sa aktuelnom stvarnošću u takо otvorenoj meri; drugo, pisac je pripadnik građanskog kruga po poreklu; treće, privratio je novo društveno uredenje; četvrtvo, daje primer kako građanin pravi kompromis sa samim sobom prihvatajući nova ideološka uverenja; peto, svedoči kako građanin vidi komuniste i sebe i zanimljiv je sa stanovišta stvaranja predstava.

⁷⁷ *Isto*, zabeleška od 7. decembra 1943, 60.

⁷⁸ *Isto*, zabeleška od 27. oktobra 1944, 83.

⁷⁹ *Isto*, zabeleška od 13. septembra 1945, 87-88. Pritom dodaje da više voli „stanje beznadežne skepse više od iluzornog napretka“.

⁸⁰ *Isto*, zabeleška od 28. maja 1948, 151. Socijalistički sistem poredi sa nacističkim na štetu prvog, jer drugi je bar „forsirao individualni život (porodicu, baštinu, itd.)“ dok u socijalizmu „se nastoji čoveka privezati svim nitima za kolektiv“ (*isto*, zabeleška od 28. maja 1948, 151).

⁸¹ *Isto*, zabeleška od 7. septembra 1946, 100.

⁸² *Isto*, zabeleška od 16. jula 1946.

⁸³ P. Ugrinov, *Antiegzistencija...*, 226-229.

trukosti stvarajući izlaz i nalazeći utočište u literaturi kao svom „paralelnom svetu”. Posebnu kategoriju činili su slučajevi gde je prilagođavanje građana kroz društvenu simulaciju dobijalo obrise onoga čemu se prilagodava. B. Pekić govori o drugu iz razreda, koji je bio građanskog porekla i vaspitanja, kome je uspešno podržavanje komunističkih načela i njegovih nosioca postalo maska, a ubrzo zatim i pravo lice.⁸⁴ Potrebno je istaći da je u njima revolucionarni subjekt, gotovo uvek, gledao „saputnika” revolucije koji je, kad su se pojavile teškoće, bio pravi krivac.

Posledice kompromisa, prilagođavanja i mimikričnosti bile su utapanje i integracija građanstva u socijalističko društveno uređenje.

Primitivizam i „balkanština”

Proces neprekidnog priliva pretežno seoskog i palanačkog stanovništva u građeve Srbije, posebno Beograda⁸⁵, prvo u ratnim a onda i poratnim godinama, kod građana, kao urbane društvene grupe, uobličio je predstavu o primitivizmu i nekulturni nosilaca revolucionarne vlasti i novog društvenog okruženja. A. Tišma govori o „balkanštini” i njenom mentalitetu.⁸⁶ Neki memoaristi pominju ih kao „došljake”, neki kao „gorštakе”, u svakom slučaju kao nešto što nije blisko građanskom i prema tome je „strano”. Posledica tog priliva je pritisak u raznim pravcima na starose delačku gradsku populaciju, odnosno građanstvo. On je vidljiv preko rečnika, ponašanja, oblačenja, navika, kriterijuma vrednosti, obrazovanja i sl. Elementi spoljnog razlikovanja bili su često temelj za formiranje odnosa građanstva sa „stranim” („drugim”) odnosno komunistima.

Skoro svi memoaristi govore o novom rečniku, goru. M. B. Protić se sećao da se postepeno „privikavao na novo stanje, odnose i ljude. I nove reči”. Građanstvo je posebno iritiralo uporno oslovljavanje sa „druže” i „drugarice”, koji su kao pojmovi u društvenom saobraćaju zamenili njihove dotadašnje, „gospodin” i „gospoda”.⁸⁷ Iste reči su se koristile da označe i supružnike, što je stvaralo pojmovnu zbrku. Iščezli su „građanska društvena uglađenost, konvencije u ponašanju...”, ali i brojni oblici javne učitivosti i konvencionalne ljubavnosti.⁸⁸ U tom smislu instruktivan je slučaj jedne starice, koja je izbegavala oslovljavanje bilo sa druže, bilo sa gospodine, upotrebljavajući bezlični oblik.⁸⁹ Iz upotrebe je nestala reč „žandarm”, a „policija” postaje „milicija”, „gimnastika” je „fiskultura”.⁹⁰ Istovremeno govor postaje ideoološki, ne koristiti ga bilo je „ako ne” opasno ono „neudobno” isticao je U. Krstić.⁹¹ Upotreba ideoološka vrednost reči „reakcija”, „narodni neprijatelj” i sl. trebalo je da svojom nepreciznošću označi svakoga ko drukčije misli ili se za

⁸⁴ B. Pekić, *n. d.*, knj. II, 246-252.

⁸⁵ Primera radi, Beograd je 1944. godine imao 270.000 stanovnika i bio je prema nekim istraživanjima po broju stanovnika na nivou iz 1931-1932. Godine 1945. imao je 313.000 što je povećanje od preko 40.000 stanovnika čime je dostignut broj iz 1939. U 1950. godini broj njegovih stanovnika je porastao za preko 150.000. Dakle, u roku od pet godina Beograd je u broju stanovnika dostigao povećanje za više od polovine svog broja iz 1944. Sličan tempus rasta stanovnika odigrao se i u većini gradova Srbije. (Tomislav Bogovac, *Stanovništvo Beograda: 1918-1991*, Beograd 1991, 134-135).

⁸⁶ A. Tišma *n. d.*, zabeleška od 22. jula 1948, 167.

⁸⁷ M. B. Protić, *n. d.*, 225; D. Medaković, *n. d.*, knj. II, 295; U. Krstić, *n. d.*, knj. I, 29.

⁸⁸ B. Pekić, *n. d.*, knj. III, 420.

⁸⁹ D. Medaković, *n. d.*, knj. III, 39.

⁹⁰ U. Krstić, *n. d.*, knj. I, 89-91.

⁹¹ *Isto*, 90.

takvoga smatra, zavisno od političke nužde. To su građani dosta brzo shvatali poznavajući razne ljude oglašene za „narodne neprijatelje”.

Useljavanje novoprdošlih u ispraznjene građanske stanove i vile, a posebno deoba i stvaranje zajedničkih stanova dali su priliku građanima da se s njima upoznaju u bliskom neposrednom življenju. Upravo u zajedničkim stavovima otkrila se njihova neprilagođenost urbanom životu, građanskom ponašanju i kulturi u kojem su navukli prezir građanstva. Dovedeni ili došli sa sela, nisu pozanavali grad i zakone gradskog života. D. Đorđević govorio o tim neprilagođenostima u su-sretu sa milicionerom koji je, useljen u njihovu kuću na Terazijama, „kiseli kupus u kadi jer nije bilo dovoljno mesta u podrumu”. Ili prisustvujući sastancima kućnog saveta čuo je kako jedan stariji stanar objašnjava novoprdošlima da se nužda vrši „sedenjem na klozetskoj šolji, a ne stojeći na njoj kao na čučavcu”.⁹² Dakle, nova urbanizacija sa kojom se građanstvo susrelo, nagla i nasilna, shvaćena je ne samo kao fizičko već i civilizacijsko prilagodavanje novim uslovima, o čemu svedoči i predstava o primitivizmu „došljaka”. Memoaristi su kod novoprdošlih razlikovali dve grupe: jednu koja je, neprilagodljiva, težila da bude ta koja će prevladati, što se delimično desilo stvaranjem „poluseljačkih gradova” shvatanja građana kao „polugrađana”, „poluseljaka” i drugu, koja je, prilagodljivija, nastala da oponašajući građanstvo i približavajući mu se što pre usvoji gradski i građanski način življenja.⁹³ U tom smislu je D. Medaković sagledavao i ženidbe nosilaca nove vlasti sa devojkama iz građanskih krugova, pitajući se da li će spoj omogućiti da one „doista oplemene svoje tako ogrubele, neotesane muževe, ili će se i same prikloniti svojoj novoj sredini”.⁹⁴

Predstave o srpskom građanstvu u memoaristici nisu jedine predstave o njima. Postoji i faktografska rekonstrukcija koja je autentičnija i zahteva pažljiviju i dugotrajniju analizu arhivskih izvora i druge građe. Drugačije je vrste predstava o građanstvu koje nalazimo u književnim delima. Ona se zasniva na saznanjima o građanstvu koja su umetnički ubaćena. Nas je u ovom radu pre svega interesovala memoarska predstava i nismo se zanimali posebno pitanjem analize autentičnosti. Kao istoriografski izvor one pružaju mogućnost da se sagledaju društvena klima i atmosfera poratnog vremena, lični stavovi i viđenja autora. Dakle, mi smo izdvojili nekoliko predstava i tamo gde je moguće na osnovu dosadašnjih istorijskih znanja pokušali da odredimo i vreme nastanka. Naravno da su predstave „fenomeni dugog trajanja” i da se ne mogu mehanički deliti po vremenskim periodima. To znači da, na primer, predstava o „oslobođenju ili novoj okupaciji” nije nestala odmah posle rata i da je prvo bitni utisak tek kasnije ubličen u predstavu. Ipak, važno je vremenski locirati nastanak određene predstave i elemente koji su uticali na njen nastanak, pa stoga možemo reći da su neke od tih predstava nastale u prvom susretu sa nosiocima novog režima, a neke kasnije. Druga važna stvar odnosi se na pisce memoara koji su u poratnom vremenu bili mladi ljudi te su u znatnoj meri predstave vezane za delovanje, viđenja i osećanje mlađe populacije srpskog građanstva. Predstave koje je obrazovalo srpsko građanstvo nisu bile isključivo negativne ili isključivo pozitivno intonirane, ako se ima u vidu celokupno srpsko građanstvo. Bitno je istaći i da te predstave u znatnoj meri mogu da budu pokazatelj u kom pravcu bi trebalo da se kreću istraživanja života srpskog građanstva posle Drugog svetskog rata.

⁹² D. Đoređević, *n. d.*, knj. III, 15.

⁹³ Navedeni problemi otvaraju vrlo širok proces akulturacije; P. Ugrinov, *Antiegzistencija...*, 184-189.

⁹⁴ D. Medaković, *n. d.*, knj. III, 162.

NATAŠA MILIĆEVIĆ

SERB BOURGEOISIE 1945 – 1950 IN LATE 20TH CENTURY MEMOIRS

Summary

The encounter between the Serb bourgeoisie and the new communist authorities in the years immediately following World War Two set off a complex process in the course of which the two sides gradually formulated views of „the others” but also of their own social group. The work presents a study of this phenomenon based on the memoirs of members of the Serb bourgeoisie. The author focuses on elements on the basis of which these perceptions were formed, such as the structure, character, and significance of the two social groups or the personal experiences of specific members of these groups, etc. Perceptions of the Serb bourgeoisie and of the communist social reality were formed according to periods. The initial views were formed before the first direct encounter and before the liberation of 1944, the second period that affected changes in perception is marked by the first encounter of the bourgeoisie and the communists, while the third period involves the experience of being forced to live together.

Particular attention is lent to the perceptions formed in the latter two periods, with the exception of the idea of pre-Revolutionary bourgeois life, which was formed much earlier in bourgeois society. This idea was of crucial importance, since it inevitably became the bourgeoisie’s main criterion in their judgment of the new communist concept of government and state. The other ideas, some twenty of them, that have been singled out in this work, were formed as a result of the first direct encounter of the two groups or in the course of their life side by side once the communist rule had become established. The basic types of views centered around several points, such as the impression that the liberation was in fact „another invasion”, the idea that the new system of government was temporary, stolen votes, various questions regarding private property, the question of Serb nationality (executions, the Srem Front as „civil war in peace”), active or passive resistance, the compromises made by members of the bourgeoisie and their integration in the new communist social environment, the primitivism of the representatives of the new regime, etc. As „long-term phenomena” the majority of these views underwent gradual adjustments, however some of them can be said to have been formed in the first contact between the bourgeoisie and the communists, such as the notions of „communist justice” or „communist injustice”, while others represented only the initial impression whose final form, imparted in the authors’ memoirs, was of a later date, such as the view that the liberation was only „another invasion”. The views studied in the memoirs of members of the Serb bourgeoisie were neither entirely positive or totally negative since ideological notions in regard to the communist society differed, ranging from enthusiastic support to unconditional rejection.

DOKUMENTI

ĐORĐE STANKOVIĆ, redovni profesor
Filozofski fakultet
Beograd, Čika Ljubina 18-20

NIKOLA PAŠIĆ I OKTOBARSKA REVOLUCIJA – NOVI IZVORI

Proučavajući studiozno savremenu evropsku literaturu iz društvenih nauka, posebno ekonomsku, filozofsku i politikološku, kao i domaće a zatim hrvatske i ruske istoričare, Nikola Pašić je još u vreme studija na Politehničkom fakultetu u Cirihu stekao više nego solidno teorijsko znanje koje je mogao da primeni s velikom preciznošću na aktuelna socijalna stanja i politička kretanja u Evropi i tadašnjoj Srbiji. Navika da proučava savremenu literaturu i koristi u političke svrhe najumnije „naučne glave Srbije” ostala je i tokom njegove duge političke i državničke delatnosti orijentijući se, prema nametnutim savremenim nacionalnim pitanjima, sve više ka etnološkoj literaturi i njemu „omiljenom čitanju geografskih karata”. I dok je god bio na vlasti podržavao je studijska proučavanja srpskih etnologa na terenu, slao studente da se obrazuju na čuvenim evropskim univerzitetima i kasnije koristio njihova znanja.

Zbog toga ne čudi da je tokom posete Rusiji, sa svojim zamenikom u Ministarstvu inostranih dela, Jovanom M. Jovanovićem, maja 1916. godine, bio tako dalekovid i precizan u proceni socijalnih napetosti i političkih tenzija u ruskom društvu. U beleškama prilikom brojnih poseta fabrikama naoružanja i vojne opreme Jovanović je zapisao: „Fabrika municije: Potajna podmukla borba, atmosfera bune - streljaju mrki pogledi. Pašić: „Miriše na revoluciju”! Zbog tako dalekovide procene i ubedjenja Pašić nije bio zatečen ni Februarskom, a ponajmanje Oktobarskom revolucijom u Rusiji 1917. godine.

Oktobarska revolucija (7. novembra 1917) i, po Pašiću, „trajni izlazak Rusije iz rata” umnogome su pogoršali i spoljnopolitički položaj Srbije. Međutim, bez obzira na nepremostive ideološke razlike, pragmatični Pašić nije se dvoumio da stupi u nezvanične veze s vodama Oktobarske revolucije kako bi zaštitio njene vitalne interese. U prvom redu to se odnosilo na jugoslovenske dobrovoljce u Rusiji koji su u tim burnim vremenima, po Pašićevim instrukcijama, ostali politički neutralni, a zatim i na opšta politička pitanja, pre svega, na rešavanje jugoslovenskog pitanja. Pašić je 3. decembra 1917, odmah po izbijanju revolucije, telegrafisao srpskom poslaniku u Petrograd, Miroslavu Spalajkoviću, „da *privatnim putem* izdejstvuje od Leninove vlade obećanje da će zaštititi sve one Jugoslove, kojima bi pretila kakva opasnost od Austro-Ugarske i da im dozvoli da se mogu skupljati u poveće grupe i preko Arhangelska i Kola doći na Solunski front ili u Francusku”.

Tokom decembra 1917, Pašić je preko grupe bosanskih i hrvatskih socijalista uspostavio direktnu vezu sa Lavom Trockim, koji je za vreme Balkanskih ratova boravio u Srbiji kao novinar i sreо se u nekoliko navrata sa njim, u nadi da će ovaj visoki sovjetski i „boljševički vođa” uzeti u zaštitu jugoslovenske dobrovoljce. Na opšte iznenadenje Trocki je jedino izašao u susret Nikoli Pašiću, za razliku od drugih dobrovoljačkih jedinica, na primer, čehoslovačkih, omogućivši jugoslovenskim dobrovoljcima da se nesmetano preko Arhangelska i Vladivostoka prebace na Solunski front! Bio je to postupak bez premca u odnosima „boljševičke vlasti” i

„buržoaskih država” odmah posle izbijanja revolucije. U najvećoj meri takvu zaslugu treba pripisati koliko Nikoli Pašiću toliko i razumevanju Lava Trockog za „malu Srbiju”.

Odmah potom Nikola Pašić je 22. decembra bio izričito jasan u pogledu srpskih ratnih ciljeva u instrukcijama poslaniku Spalajkoviću: „Da li traže /boljševici/ da narodi sami reše o svojoj sudbini i o tome da li će biti slobodni i nezavisni, ili će imati pravo da se sjedine sa kojom susednom državom? Šta misle pod imenom „autonomna Bosna i Hercegovina”? - Da li i dalje ostaje pod Austro-Ugarskom? Ili će sama i nezavisna biti, ili će imati prava da se sa Srbijom ujedini? I šta će biti sa Sremom, Banatom i Bačkom, Hrvatskom, Slavonijom, Dalmacijom i Slovencijskim zemljama? U koliko je moguće saznajte i javljajte i uplivište da su uslovi u našu korist”.

U januaru 1918. godine Nikola Pašić je takođe nezvanično intervenisao kod sovjetske vlade po pitanju dezaneksije Bosne i Hercegovine, a prilikom Brest-Litovskih mirovnih pregovora sa Centralnim silama (decembar-mart 1918) Lavu Trockom, vođi sovjetske delegacije, predviđen je čitav kompleks jugoslovenskog problema, otvoreno izražavajući nezadovoljstvo u pogledu sovjetske politike „mira bez aneksija i ratnih kontribucija”. Pašić se nije ustručavao da u svojim instrukcijama upotrebljava sovjetsku terminologiju „o pravu naroda na samoopredeljenje”, o „imperialističkim zavojevanjima” itd.

Budući da su nam razni kanali putem kojih je Nikola Pašić bio uglavnom u privatnim i nezvaničnim dodirima s vođama Oktobarske revolucije bili uglavnom poznati, iznenadno otkriće nekoliko dokumenata o potpuno nepoznatoj misiji srpskog socijaliste i bivšeg poslanika, Milana Marinkovića, potpuno opravda njihovo objavljivanje. Mada čine samo mali fragment u mnogo složenijim procesima odnosa Srbije i Rusije u vreme i posle Oktobarske revolucije, usuđujemo se da tvrdimo da ovi dokumenti neće ostati samo prosta istoriografska činjenica.

1.

Ministarstvo inostranih dela /M. Spalajković - N. Pašiću/
Političko odeljenje
Poslanstvo Petrograd, 20. X / 2. XI 1917.

Primio sam vaš telegram br. 3557.

Povodom instrukcija Skobeljevu razvila se akcija sa svih strana pa i nas. Česi, Poljaci, Jugosloveni, Rumuni napali su instrukcije. Ruski ministar Inostranih Dela izjavio je da ne može ići u Pariz (na Međusavezničku konferenciju posvećenu događajima u Rusiji i na frontovima – op. autor), ako se ne izmene ili sasvim napuste ideje demokratskih delegata. Demokratija vodi borbu protiv ruskog Ministra Inostranih Dela i njegovog odlaska u Pariz. Njen zadatak (demokratskog bloka u Dumi op. autor) je da konferencija (izvrši) likvidaciju rata a nije sporazum o sredstvima produžiti ga, što hoće ruski Ministar Inostranih Dela i Saveznici. Predsednik kao i uvek neodlučan prema levom krilu. Saveznici, naročito engleski ambasador, podržavaju ruskog ministra inostranih Dela (sic!). Savet seljačkih delegata izradio projekt svojih instrukcija. Više umereni ljudi gledaju da u seljačke instrukcije uđe odredba o jugoslovenskom pitanju u našem smislu i uspeće. Osim toga hrvatski socijalisti i ovdašnji jugoslovenski poredstavnici predaće naše zahteve parlamentu.

Memorandum hrvatski štampan na ruskom i francuskom jeziku. Očekujem dolazak (Triše) Kaclerovića. Preduzete su mere razviti živu akciju s obzirom na konferenciju u Parizu. Br. 994. (Miroslav) Spalajković.¹

2.

Légation Royale de Serbie à Paris
 /Nikola Pašić strogog poverljivo regentu Aleksandru u Solun/
 14. XI/27.XI1917.

Konferencija odložena je za četvrtak za 16. novembar. Zamišljeni program konferencije kad se je po želji Ruske Vlade sazivala, izmenjen je saobrazno novoj situaciji, koja je postala posle prevrata u Rusiji i posle ofanzive u Italiji. Sadašnji program konferencije svešće se na vojna pitanja, na ishranu vojske i naselenja [stanovništva] i na transport. Ali pored ovog zvaničnog programa nije isključena mogućnost da će se tajno voditi razgovori među predstvincima Francuske, Italije i Severne Američke države, bez prisustva malih država, o tome šta će se raditi: Ako u Rusiji stalno ovlađuju Bolješevički [sic!], koji se odvajaju od Sporazumnih Sila, i žele doći do mira sa Nemačkom i Austrijom pošto poto, Naši Saveznici, i ako o tome ne žele da govore s nama, moraće se zanimati i tim pitanjem; Šta će raditi, ako Rusija otpadne: Naši Saveznici govore javno, da će rat voditi do kraja i bez Rusije, ali se opaža da pomišljaju i na to, da uvuku Japan na štetu Rusije, a na pojačanje svoje vojne snage protiv Nemačke i Austrije.

Pitanje Srbije Grčke i Rumunije, pitanje Balkanskog uredenja, manje privlači njihovu pažnju, nego što je pre bilo. To se ne opaža u govoru i predusretljivosti spram balkanskih država, ali se opaža prema drugim pojavama.

U audijencijama [sic!], koje sam imao kod Pišona, Klemansoa i predsednika Republike Poenkarea, ponavljuju se stari izrazi simpatija, obećava se pomoći, ali se stavljaju u zavisnost od razvoja događaja: „sve ćemo učiniti što možemo da vas pomognemo” - „Pogreške učinjene, gledaćemo da ih popravimo” - „Prvo da spasemo Italiju pa ćemo gledati odmah da spasavamo i druge frontove, solunski u prvom redu, kad suzbijemo Austro-Nemačku ofanzivu u Italiji”. - Pri tom pokazuju mišljenje, da nema za sada izgleda da će neprijatelj napasti na front solunski iako priznaju da se čuju glasovi i izvešća da će ga neprijatelj napasti. Obećavaju da će popuniti svoje jedinice, da će pomoći nas da transportuju naše dobrovoljce, da žure Grčku da što pre pojača front, i da će pojačati pojačanje kad odbiju opasnost od Italije. Svi se žale na Rusiju, koja se je rasula i koja se gubi kao sila vojna. Ali drže da će ipak pomoći Amerike, održati pobedu nad Nemačkom. Opšta karakteristika današnjeg stanja vojne, ovo je: „Manje pouzdanja u pobedu nad neprijateljem nego prede. Verovanje da je kod neprijatelja gore unutrašnje stanje, nego kod saveznika. Verovanje da će izržati do proleća kad će im Amerika (sic!) doći s velikom pomoći”.

Ža sada je ovakvo stanje. Ako u toku konferencije zapazimo što drugo javiće-mo. Međutim molim zadržite za sebe sve što vamjavljamo, da se ne bi slabila vera u pobedu. Pašić.²

¹ Arhiv Srbije (AS), Ministarstvo inostranih dela (MID), Konzularna služba (KS) – Političko odjeljenje 1917., fasc. IV, pov. br. 113.

² AS, MID KS, str. pov. 1917/18, fasc. XII, dosije III, pov. br. 652.

3.

Hotel Bristol
Paris

Pariz 14 (27) XI 1917. g.

Dragi Joco. (Jovan M. Jovanović, poslanik Srbije u Londonu – op. autor)
Koristim se polaskom Gluščevića u London da ti napišem nekoliko redi.

Pre svega konferencija neće se zanimati onim pitanjima radi koje se sazivala. Ruski Min.(istar) In.(ostranih) Dela neće biti njen učesnik, jer je u Petrogradu došla vlada Leninova, koju saveznici ne priznaju. Program konferencije ograničiće se na pitanja vojnička i ekonomna i transportna. - Upravo šta da rade Saveznici te da se održe dok se stvari u Rusiji ne poprave i dok Američka (sic!) jača pomoći ne dođe u Evropu.

Pitanja o cilju rata izostavljena su, ili se neće raspravljati zvanično i u prisustvu malih država. Stanje u Rusiji je ne može biti gore. Bojati se da Leninova Vlada, koja radi kao agenat Nemačke, ne raspusti rusku vojsku i ne ostavi granice Rusije bez odbrane, da Nemačka može raspolagati sa celom svojom vojskom. Ovde govore da će se zapadne Sile držati pa ma kakvo stanje u Rusiji nastalo, i da će se i dalje boriti. Videćemo da li će tako raditi kao što govore.

Ti me pitaš da li sam što rešio o pitanjima, o kojima sam s tobom u Londonu govorio? - Ne mogu se setiti sviju pitanja o kojima smo govorili, a ti ih opet prečekuješ - ali se ipak sećam nekih personala naših poslanstava, i o tome ti mogu reći, da će se poboljšati u nekoliko, ali tek onda, kad se dobije nov budžet t.j. od nove godine.

O pitanju mlađih ljudi, koji će izučavati engleski jezik i spremiti se za diplomatsku službu, to sam učinio u koliko sam našao sposobnih mlađića. Ti ćeš dobiti nekoliko njih, i upotrebićeš ih, da ti nešto pomažu a više da izuče engleski jezik i da se osposobe za službu, gde je nuždan engleski jezik.

Za [Milutina] Milankovića učinio sam sve što sam mogao. Svega još bi mogao dati 600 franaka mesto 500, i platiti mu povratak u Krf ili Solun gde bi bio upotrebljen. Može biti da bi ga mogao upotrebiti u Parizu ili Rimu da radi na kasi poslanstva.

Po zapisu str. pov. br. 473 dužan si uzeti odgovor samo od onih činovnika, koji su ti u poslanstvu ili pridodati na službu u poslanstvu.

Javljam se češće depešama i pismima. Prati i njihove parlamentarne stvari. Pozdravlje ti /sic!/ od tvog Nik. P. Pašića.³

4.

Dr Slavko Grujić, poslanik Srbije u Bernu - predsedniku vlade Nikoli Pašiću
Iz Berna 18/30. XI 1917.

U Pariz 19. XI 1917.

Smatrajte kao strogo poverljivo. Za Predsednika. Izvestan broj ruskih socialisti i anarhisti, privrženika Leninovih, spremaju se da odavde idu u Rusiju preko Nemačke kroz deset dana. Milan Marinković, biv./ši/ narodni poslanik, socialista, koji sada živi u Ženevi, izdejstvovao da ga prime da sa njima ide u Rusiju, ali on

³ AJ, Zbirka Jovana M. Jovanovića, 80-38-311-312.

nam poverljivo izjavio da bi pošao samo po pristanku Vlade srpske, a u cilju da zastupa naše interesе. On ne traži ništa za put ni dijurnu, nego samo da mu se izda na račun primanja, koje ima od srpske države, kao preduzimač u Bitolju za razna preduzeća 10.000 dinara, jednu polovicu za njega, a drugu za njegovu porodicu. Molim javiti mi telegramom rešenje. N 2055. Grujić.⁴

5.

Bern

[Nikola Pašić poslaniku dr Slavku Grujiću]

Poslanik javlja o molbi g. Milana Markovića /Marinkovića - op. autor/ biv./ šeg/ nar./odnog/ poslanika da mu se plati njegova potraživanja, te da može ići u Rusiju. Da mu se izda 6.000 franaka na račun njegovog potraživanja, a docnije, kad se vratim na Krf, izneću njegovo potraživanje u Min./istarском/ Savetu - pa ako reši da mu se izda još 4.000 onda će dobiti i tu sumu. Ako je g. Mil./an/ Marković /sic!/ s tim rešenjem saglasan, onda mu može g. poslanik izdati 6.000 franaka i tu sumu tražiti od Min./istarstva/ In./ostranih/ Dela na popunjene kase.

I tek tada dati mu instrukcije da zastupa srpske zahteve merodavnim krugovima socijalističkim. Ako se u Rusiji ne slažu da se dade celom jugoslovenskom narodu, t. j. Srbima, Hrvatima i Slovincima da glasaju i da se sajedine sa Srbijom, - onda pitanje Bosne-Hercegovine ne treba da se osporava ni u kom slučaju. Za tim redom: Srem, Banat i Bačka i deo Slavonije gde su Srbi u većini, kao i Štaković i Krkava sa primorjem dalmatinskim da se ustupe Srbiji na svaki način.

Pitanje o Makedoniji ne treba dozvoliti da se pokreće - ta je zemlja srpska, a što su Bugari uspeli da prorede srpski elemenat to se samo može žaliti, kao što se žali što su Nemci proredili Francuze u Elzasu i Lorenu. Ako bi se tražilo da se naseljenje /stanovništvo – op. autor/ izjasni, onda ne treba pristati na to, ako se ne dozvoli da se glasa u Dalmaciji, Hrvatskoj i Slovenačkoj. - (naravno da Srem, Banat i Bačka nesmeju doći u pitanje.)

O tim instrukcijama ne treba mu davati kakvo pismeno, nego usmeno a on da zapiše. Uopšte preporučiti mu da se kreće isključivo u krugu ruskih socijalista i njihovih raznih komiteta, i da o tome privatnim putem daje izvešće poslaniku našem u Petrogradu.

Ukratko: imao bi misiju da zastupa i brani srpski narod i zemlje srpske u prvom redu, a za tim jugoslovenske zemlje, - (Crna Gora ima da se sajedini sa Srbijom), ako vidi mogućnost da se mogu i one spojiti sa Srbijom. Mi stojimo na Krfskom programu, ali ako nije nikako moguće da se ostvari u celini, onda ne treba ostaviti u ropstvu Austro-Ugarskom one delove koji se mogu oslobođiti. Izvestite me o rezultatu govora. Pašić.⁵

⁴ Posle ovog teksta стоји beleška: „Ovaj telegram dobilo Ministarstvo pošto se g. Predsednik vratio s puta u Evropi”, što znači da ga je Pašić primio u Parizu i na njega odmah na poledini odgovorio (odgovor sledi u tekstu - pod brojem 5).

⁵ AS, MID KS, str. pov. 1917/18, fasc. II, 645. - Prema istraživanjima dr Bogumila Hrabaka i dr Vuka Vinačera „na listi srpske vlade” nalazili su se sledeći srpski, bosanski i hrvatski socijalisti upućeni na propagandni rad u inostanstvo, većinom u Rusiju: Nedeljko Divac, Milan Marinković, dr D. Đurić, Ilija Milkić, Kosta Novaković, Dragoljub Ilić, Ivan Čolović, Milan Nedić, dr Mijo Radošević, Franjo Markić, Milivoje Tadić, Dragoslav Maksimović i Dragutin Mihailović. (Vidi: dr Bogumil Hrabak, *Pokušaji srpske vlade da politički koristi srpske socijaldemokrate 1917 - 1918. godine*, „Arhivski almanah”, 3-4, 1961-1962, 107-134; dr Vuk Vinaver, *Pašić, radikali i pitanje uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa 1919-1926*, „Pregled, Sarajevo”, 9, 1967, 217.

6.

Petrograd, 13/26. decembar 1917.

/Telegram M. Spalajkovića predsedniku vlade Nikoli Pašiću/

Zbog pregovora o miru /koji su počeli u Brest - Litovsku 22. decembra 1917. godine – op. autor/ da bih sprečio povratak u Austriju zarobljenika Jugoslovena da ih tamo ponovo ne upotrebe za produženje rata protiv nas i naših zapadnih saveznika a u isto vreme da se prikupe novi dobrovoljci od zarobljenika i povrate oni koji su proletos istupili iz našeg dobrovolskog korpusa organizujem sada agitaciju i prikupljanje dobrovoljaca u južnoj Rusiji. Za ovaj rad izdao sam detaljnu instrukciju /vidi dokument 7. – op. autor/, koju u dva primerka poštom šaljem ministarstvu i organizovao sam rasturanje štampanih proglaša. Obratio sam se i ukrajinskoj i kozačkoj vlasti da odobre i pomognu. Pukovnik Lonktijević iz Kijeva rukovodiće u južnoj Rusiji daljim razvojem rada. U severnoj Rusiji za sada i nema mnogo Jugoslovena; ovde se zbog politike boljševika može najpre uraditi da se naši ljudi zarobljenici spreme za revolucionarnu/nacionalnu – op. autor/ akciju kad se vrate u Austriju. Na ovome će /zvanično/ raditi Jugoslovenski odbori u Petrogradu i Moskvi. Naša druga brigada na putu kroz Sibir agitovaće da joj se pridruže dobrovoljci Jugosloveni iz zarobljeničkih logora Sibira; za dozvolu ovoga umolio sam ruski Glavni generalštab. Nastojavam kod ovdašnjih savezničkih predstavnika da i finansijski pomognu ovu stvar. Spalajković.⁶

7.

/Petrograd, decembar 1917. Instrukcija.

Poslanik M. Spalajković predsedniku vlade Nikoli Pašiću/

Prema ovome kako u interesu opštem vojničkom, za Srbiju i njene saveznike, tako i u posebnom interesu naših Jugoslovena, koji se nalaze sada u Rusiji kao ratni zarobljenici potrebno je da se pri razmeni ratnih zarobljenika između Rusije i naših neprijatelja naši ljudi Jugosloveni ne vraćaju iz Rusije u Austriju, za vreme dok bude trajao rat između ove i Srbije, već da za ovo vreme ostanu u Rusiji i ovde se bezuslovno organizuju: 1) u vojnu organizaciju jugoslovenskih dobrovolskih odreda koji će se razvijati iz Dopunskog bataljona, Dobrovolskog korpusa Srba, Hrvata i Slovenaca u Odesi, sa zadatkom produženja borbe protiv naših neprijatelja i to u sastavu srpske vojske i na frontu koji bude odredila srpska vlasta; 2) ili u svoje zasebne organizacije kao slobodni građani u Rusiji i to poglavito oni zarobljenici koji po svojim fizičkim sposobnostima nisu za vojnu službu.

U ovome cilju, da bi zarobljenicima disidentima Jugoslovenima blagovremeno predložile zle posledice od mogućeg njihovog povratka iz Rusije u Austriju, pre nego što bude zaključen opšti mir, potrebno je da kraljevski vojni srpski izaslanik u Rusiji g. Br. Lontkijević i načelnik Dobrovolskog odeljenja Dobrovolskog korpusa Srba, Hrvata i Slovenaca uz sadejstvo svemu jugoslovenskim organizacijama u Rusiji odmah preduzmu mere:

⁶ AS, MID KS, Poslanstvo u Petrogradu, fasc. XIII, pov. br. 1240.

I Za pronalazak gde se i koliko sada nalaze ratnih zarobljenika Jugoslovena, i u isto vreme

II Svima na licu mesta objasniti: 1. Potrebu privremenog ostajanja u Rusiji po oslobođenju iz ratnog plena, 2. Potrebu organizovanja bilo tu u svoje zasebne organizacije, za one koji su onesposobljeni za službu pod oružjem bilo za stupanje u dobrovoljačku vojnu organizaciju stupanjem u dobrovoljački Dopunski bataljon u Odesi, što će im naročito biti od koristi i spasti ih od gladovanja i ostalih oskudica koje se već osećaju kod stanovništva u Rusiji.

III Sve one disidente, koji poželete stupiti u dobrovoljce kao i nove dobrovoljce od zarobljenika najkraćim putem odmah upućivati u Odesu u dopunski bataljon sa tačnim spiskovima.

IV Sve one Jugoslovene koji ne mogu stupiti u našu vojnu dobrovoljačku organizaciju popisati i kod nadležnih ruskih vlasti pomoći da se organizuju u zasebna svoja udruženja, koja će biti pod zaštitom Jugoslovenskog društva u Rusiji i to pod najbližim njegovim lokalnim odeljenjem: u Odesi, Kijevu, Moskvi ili Petrogradu a svi uopšte biće pod zaštitom kraljevskog srpskog poslanstva u Petrogradu.

V I najzad, one Jugoslovene koji se žele vratiti u Austriju pridobiti za revolucionarnu akciju po dolasku tamo (u cilju podizanja revolucije sa nacionalnim zadatkom). Za ovu grupu naših ljudi agitacionu literaturu izradiće kulturno-obaveštajna sekcija petrogradskog Jugoslovenskog društva i dostaviće je tome odeljenju u najkraćem roku. /.../ Poslanik Srbije, M. Spalajković.⁷

⁷ AS, MIS KS, Poslanstvo u Petrogradu, fasc. XVIII, pov. br. 1281. - Vidi isto: *Jugoslovenski dobrovoljci u Rusiji 1914-1918*, zbornik dokumenata, priredio Nikola Popović, Beograd 1977, 326-328.

KRITIKE

KOSTA NIKOLIĆ, naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

JOŠ JEDNOM O USUDU GENERALA MIHAJLOVIĆA

Povodom knjige: Žarko Jovanović, *Neostvareni ratni ciljevi Draže Mihailovića*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2001, str. 386.

Ako u modernoj sprskoj istoriji postoji tema koja je prepuna kontroverzi i koja još uvek zbujuje savremenike, najširu i stručnu javnost, onda je to svakako priča o srpskom nacionalnom, rojalističkom pokretu tokom tragičnih godina Drugog svetskog rata. Naravno, i ličnost generala Dragoljuba Mihailovića neodvojivo je vezana za ovaj splet događaja i još uvek predstavlja personifikaciju ideološke, nenaučne istoriografije. Zašto je to tako, teško je reći. Možda odgovor leži u samom spletu istorijskih događaja, prepunih kontroverzi, komplikovanih procesa i tragičnih posledica po sudbinu srpskog naroda posle uvođenja komunističke diktature u Jugoslaviji. Tokom mnogih decenija po završetku rata bilo je razumljivo postojanje „partijske istoriografije“ koja je morala da veliča pobednika, stvoriti lažnu predstavu o njegovoj veličini i uspostavi mnoge stereotipe i dogme koje je teško razvezjati i iskoreniti. Ipak, srpska istoriografija je prešla dug put od ideološkog i idolopokloničkog ka naučnom, pa je tim nerazumljivije kad se i danas, na početku trećeg milenijuma, u tzv. naučnim radovima, susrećemo sa recidivima prošlosti.

Knjiga Žarka Jovanovića nesumnjivo pripada polju ideološke istoriografije. Pokušaćemo da, idući od opštег ka pojedinačnom, ukažemo na neke od nedostataka, promašaja i netačnosti knjige koju smo namerili da kritikujemo.

Kada čitalac, pročitavši naslov knjige, pokuša da u njoj pronađe odgovor na osnovno pitanje – koji su bili ratni cijevi generala Mihailovića – teško da će u tome uspeti. Trebalo bi da ova knjiga predstavlja sintezu, skup kolektivne pameti i svih dosadašnjih znanja o ravnogorskom pokretu i generalu Mihailoviću, jer se pojavljuje posle mnoštva knjiga koje su od sredine osamdesetih godina prošlog veka o tome napisane. Međutim, to nije tako. U pitanju je nesolidna i neveštta kompilacija, koja je tu i tamo „prošarana“ izvorima iz tzv. četničke arhive; autor se uglavnom oslanja na staru literaturu publicista i raznih ljudi (nisu u pitanju istoričari) koji su sledili davno zacrtane dogme.

U predgovoru Ž. Jovanović, reklo bi se, očinski upozorava mlađe istoričare da ne upotrebljavaju struku u „dnevno-političke i ideološke svrhe“, a zatim ih, u tom istom predgovoru, potkrada, prepisujući, bez imalo skrupula, stranice iz njihovih objavljenih radova. Tako je u svom predgovoru (str. 10–13) bukvalno prepisao delove iz naše studije „Istorijski Ravnogorskog pokreta“ (I, 17-19) koji se takođe odnose na izvore i literaturu koje smo mi konsultovali. Da nevolja bude veća, izvore i literaturu koju navodi da je koristio, pažljivi čitalac ne može pronaći ni u fusnotama Jovanovićeve knjige, ni u njegovom spisku izvora i literature. Što bi narod rekao, „ako koza laže, rog ne laže“. Da ovo nije slučajnost, pokazaće se i na narednim stranama Jovanovićeve knjige kada je, osim naših, prepisivao i radove Bojana Dimitrijevića. U uvodnom delu (poglavlja „Pojava Draže Mihailovića na istorijskoj pozornici“ i „Dolazak vojne grupe Draže Mihailovića na Ravnu Goru“, 15-25)

uglavnom prepisuje i prepričava delove iz knjige B. Dimitrijevića „Đeneral Mihailović”, a da bi pokazao svoju učenost ponekad citira samog Dimitrijevića, a češće preuzima napomene iz njegovog rada. Zbog toga su mu se potkrale neke greške, kojih ne bi bilo da je savesno odradio posao. Na primer, da je mali Dragoljub prešao u Beograd kod stričeva tek po smrti svoje majke (1901) a ne zajedno sa majkom, posle smrti oca; u Prvom balkanskom ratu Mihailović je bio raspoređen u IV pešadijski puk; zbog incidenta u kafani „Sloboda” nije kažnjen sa 15 dana zatvora; Višu školu Vojne akademije počeo je da pohađa 1921. a ne 1920. godine; Mihailović nikada nije bio na službi u Nišu; pre službe u Celju, je bio na dužnosti u štabu Dravske divizijske oblasti u Ljubljani; dok je komandovao 39. pešadijskim pukom u Celju, Mihailoviću nisu bili „najблиži saradnici Ivo Fregl, Rudolf Perhinnек i Jože Pevec” jer se oni tada nisu nalazili u Celju posle službe u Celju, bio je načelnik štaba utvrđivanja u Ljubljani, pa samim tim nije mogao u Celju biti kažnjen sa 30 dana pritvora – Mihailović je u pritvoru bio od 1. novembra do 1. decembra 1939; veze sa stranim vojnim izaslanicima u Beogradu nije održavao „po zadatku Obaveštajnog odjeljenja general-štaba”; zastavu 41. puka doneo je narednik Božo Perović; Mihailović nije 12. aprila za svog adžutanta odredio potporučnika V. Lenca; na str. 24. i 25. Jovanović nevešto citira delove iz naše studije, tako što na prvo mesto stavi izvor koji smo mi koristili, a na strani 25 nas čak i ne помиње, iako doslovno prepisuje delove o tome kada je Mihailović sa svojom grupom došao na Ravnu Goru.

U dobro poznatom maniru Jovanović nastavlja kada piše o tome kako Mihailović u svojoj okolini nije trpeo oficire po činu starije od sebe. Istovremeno, Ž. Jovanović naglašava kako je u Beogradu sedelo 35 generala bivše kraljevske vojske koje, navodno, Mihailović nije pozvao na saradnju. Istina je, naravno, drugačija. Ti ljudi su radije izabrali kakav-takav mir života pod okupacijom, nego rizik gerile, pošto se nisu angažovali ni na partizanskoj strani. Na istoj strani, autor ističe da Mihailovićev pokret nije imao politički program i to tumači kao njegovu slabost, valjda smatrajući da je u oslobođilačkom ratu politika bila nužnost, jer su i parti-zani tako radili. Ne piše nigde, a to mu je dobro poznato, da je osnovna Mihailovićeva ideja 1941. godine bila samo oslobođilački rat i da je on, sa svojim saradnicima, okrivljavao političare za sve slabosti koje su dovele do aprilske katastrofe. Dve strane dalje Jovanović naglašava interpretirajući „dobrovoljačke” izvore koji su, razumljivo, pristrasni zbog sukoba koji je besneo između njih i četnika (o čemu, naravno Jovanović uopšte ne piše) kako Mihailović 1941. godine nije imao „nikakve planove za budućnost” da bi samo jedan pasus niže, kada nevešto interpretira druge narativne izvore, pisao o stvaranju organizacije, povezivanju sa rodoljubima i patriotama, dolasku mnoštva oficira na Ravnu Goru, stvaranju organizacije u Beogradu, planovima za pokretanje opšteg ustanka u „danom momentu”, dolasku mnogih uglednih ljudi i domaćina iz Srbije kod Mihailovića, stvaranju prvih odreda. Zar sve ovo ne upućuje na postojanje „planova za budućnost”?

Na daljim stranicama svoje knjige Jovanović kompilira brojnu emigrantsku literaturu i dosta zbrkano, nepotpuno i netačno piše o prvim danima ravnogorske organizacije. Ne propušta priliku da neke navode iz literature o slabostima Ravnogorskog pokreta koji se odnose na period iz 1942–1944. prebac u 1941. godinu.

Ipak, autor je „najinteresantniji” kada govori o „akcijama oružanih formacija Draže Mihailovića”. Osnovna ideja jeste da se relativizuju sve četničke borbene akcije protiv Nemaca tokom 1941. godine. Kada ih i spominje (Loznica, Zvornik, Banja Koviljača, Čačak, Kraljevo, Gornji Milanovac) Jovanović se uporno trudi da

dokaže kako su te akcije izvedene ili bez odobrenja samog Mihailovića ili pod patronatom partizanskih odreda, pa pojedini četnički komandanti nisu hteli da ostanu po strani, plašeći se reakcije naroda. Naravno da su i ovi delovi prepuni faktografskih grešaka. O oslobođenju Loznice, što je pravi početak ustanka, piše kao o samostalnom poduhvatu potpukovnika Misite, nigde ne ističući čiji je on oficir bio i čiju je komandu priznavao. Borbe oko Šapca i tragediju Račićevih četnika iz Voda smrti uopšte ne spominje; slično opisuje i borbe oko Čačka, a borbe oko Kraljeva veoma površno dodiruje, mada je o tome mogao da nađe mnoštvo podataka u objavljenim nemačkim dokumentima (*Zbornik NOR-a*, tom XII, knjige 1 i 2). Za borbe oko Kraljeva mogao je bar da konsultuje članak Pavla Jakšića iz 1952. godine! Tako bi mogao bar nešto da progovori i o tome kako partizanska artiljerija sa desne obale Ibra nije dejstvovala u dva kritična momenta: u noći između 12. i 13. oktobra i u noći između 14. i 15. oktobra i da su četnici zbog toga imali velike gubitke – najmanje 80 mrtvih, po nemačkim izvorima. Trebalo je da piše i o naređenju Mirka Tomića, instruktora PK Srbije, o povlačenju partizanskih snaga sa opsade Kraljeva i njihovom upućivanju prema Čačku i Užicu. Ali, tada bi Jovanović morao da se zapita i o odgovornosti za građanski rat. Nije tačno da su partizani i četnici zajedno napali nemačku kolonu kod sela Nevade koja se 16. oktobra povlačila iz Gornjeg Milanovca, pa da su zato Nemci streljali taoce u Kragujevcu. Taj napad su izvršili partizani (o tome je iscrpljeno pisao Venceslav Glišić) što, naravno, ne znači da su oni krivi za tragediju u Kragujevcu. Jovanović ne piše ni da su partizani, iako su prethodno postigli dogovor sa Paloševićevim četnicima, odbili da učestvuju u blokadi puta Kragujevac – Gornji Milanovac i tako znatno oslabili četničke položaje na Rudniku.

I kada govori o Mihailovićevim vezama sa emigrantskom vladom, naš autor se oslanja na staru, ideološku literaturu, mada redovno upotrebljava sintagmu „prema raspoloživim izvorima”. Pažljivi čitalac bi očekivao da se na stranicama ove knjige pojavi bar nešto od onih izvora koje je autor u svom predgovoru naveo da je koristio. Ali, toga nema.

I delovi knjige koji se odnose na političku filozofiju Ravnogorskog pokreta prepuni su grešaka, proizvoljnih tumačenja i opravdanja unapred zadate teze: Mihailović i ljudi oko njega branili su stari „buržoaski” poredak. U dokazivanju te teze Jovanović kompilira one autore koji potvrđuju, ponavljajući neke od stereotipa, na primer da je projekat Stevana Moljevića, koji se zove „O našoj državi i njenim granicama” a ne „Homogena Srbija”, bio prvi nacionalni program Ravnogorskog pokreta, što nije tačno. Kada je pisao svoj projekat (3. juna 1941) Moljević nije ni znao za postojanje Mihailovićeve grupe; njih dvojica su se upoznali 21. aprila 1942. Naravno da Ž. Jovanović zauzima negativan stav prema nacionalnoj politici Ravnogorskog pokreta i opravdava partizansku politiku „bratstva i jedinstva”, stvaranja novih nacija i rasparčavanja srpskog etničkog prostora. Protok vremena, tragične posledice koje su zadesile srpski narod na kraju 20. veka, za našeg autora ne predstavljaju nešto o čemu bi jedan naučni radnik morao da vodi računa kada sudi o ljudima i događajima.

Iz ovakve koncepcije, Jovanović je prirodno došao do poglavlja „Kolaboracija”. Zaista je teško na valjan način kritikovati ove delove knjige. Oni su prepuni kontradikcija, protivrečnosti, pogrešnog interpretiranja literature i, što je najvažnije, netačnih podataka. Zadržaćemo se najviše na njima.

Nije tačno da je Mihailović već krajem maja 1941. tražio kontakt sa D. Ljotićem – oni jedan drugog tada nisu ni znali; to isto važi i za kontakt sa Komesar-

skom upravom Milana Aćimovića. Da bi potkrepio svoju tezu, Jovanović koristi jedan podatak iz knjige Ž. Topalovića *Srbija pod Dražom* koji se, međutim, odnosi na 1944. godinu. Da li je to slučajno? Isto važi i za priču o odnosima Mihailovića i Koste Pećanca. Da bi „dokazao” da je Mihailović ipak ostvario saradnju sa Pećancem, Jovanović koristi jedan falsifikat iz knjige J. Marjanovića *Ustanak i NOP u Srbiji 1941*. Reč je o pismu generala Božidara Putnikovića upućenom Pećancu 22. septembra 1941. U tom pismu general Putniković traži od Pećanca da prihvati saradnju sa Mihailovićem, jer je to u srpskom interesu. Ali, deo pisma iz koga se vidi da je to zahtev generala, Marjanović je izostavio i čak stavio (...). Izmenjene su i reči koje potencijal pretvaraju u stvarnost: umesto „postigao bi”, стоји „si postigao”.

Ne treba posebno dokazivati da Mihailović nije „odmah preuzeo korake” da stupi u vezu sa generalom Nedićem, već da je to bila Nedićeva inicijativa koju je Mihailović odbio početkom seprembra i već 19. septembra sklopio sporazum sa Titom. Ali, to Jovanović ne prihvata kao istinu. Opet, lično mislimo da je to Mihailovićeva greška i da je trebalo sklopiti savez sa Nedićem a ne sa komunističkim vođom.

Šta reći za tekst o saradnji partizana i četnika? Svuda su partizani bili iskreni, oni su žeeli saradnju po svaku cenu, četnici su sabotirali borbu od samog početka, gledali su da „hvataju veze” sa Nemcima, bili su „ljuti” zbog partizanske „popularnosti” u narodu, slali su „demagoške poruke”. Šta reći za borbe oko Kraljeva? Jovanović ne piše ni o onome što su sami komunisti registrovali kao svoje slabosti, pa bi zaista uzaludno bilo da ga mi na to podsećamo. Ili još bolje: Jovanović iscrpno piše o navodnim kontaktima Nemaca i Mihailovićevog pokreta, a sve na osnovu falsifikovanih dokumenata, sećanja partizana, fantomskih Udbinih elaborata ili svojih slobodnih, a naučno neutemeljenih eksplikacija i tumačenja podataka iz literature i objavljenih izvora. Prečutkuje i ono što je objavljeno u *Zborniku NOR-a*: da su Nemci (odeljenje Abvera u Beogradu) već 18. jula 1941. tražili hapšenje pukovnika Mihailovića.

Jovanović piše i o Mihailovićevim pregovorima sa Nemcima u Divcima 11. novembra 1941, ali bez konteksta u kojem je do njih došlo (masovna stradanja civila u Srbiji). Činjenicu da su Nemci od Mihailovića tražili samo bezuslovnu kapitulaciju, on tumači kao Mihailovićev „potpuni fijasko”. I nemačku ofanzivu na Ravnu Goru (od 5. do 7. decembra 1941) Jovanović stavlja pod navodnike. Valjda su Nemci tako žeeli da pred Srbima prokriju svoju „saradnju” sa četnicima. Jovanović, naravno, ništa ne piše o kontaktima partizana sa Nemcima koji se mogu pratiti od leta i jeseni 1942; nema nijedne reči o martovskim pregovorima 1943. godine, o odlasku Vladimira Velebita i Milovana Đilasa u Sarajevo i Zagreb, pod nemačkom pratinjom i sa ustaškim propusnicama.

Jovanović je netačan i neprecizan i kada govori o legalizaciji četničkih odreda u vlasti generala Nedića. Na stranu što je takva legalizacija zaista bila razumljiva i opravdana, Jovanović vešto prečutkuje o kojim se zapravo odredima radilo. Koji su sve samostalni četnički odredi priznavali Mihailovića a koji ne? Zašto je Mihailović naredio streljanje Bože Javorštakog? Koliko je raznih vojvoda i drugih ljudi koji su služili Pećancu dospelo na Banjicu ili u nemačke zatvore? Prema nemačkim podacima, koje je bez ikakvog kompleksa još 1975. godine saopštio jedan Hrvat – Jozo Tomašević, oko 12.000 do kraja 1942. Koliko je naredbi general Bađer izdao kako bi sprečio da se Mihailovićevi četnici legalizuju i tako izbegnu zatrobljavanje? Zašto je, na kraju krajeva, major Branivoje Petrović, komandant Deligradskog korpusa JVUO, uhapsio Kostu Pećanca? O svemu tome Jovanović ne piše.

Jovanović je dosta prostora posvetio razvoju vojne organizacije Ravnogorskog pokreta, ponovo nevešt kompilirajući literaturu, uglavnom podatke iz naše knjige *Istorija Ravnogorskog pokreta*. Osim što su poznati, podaci su krajnje nekonzistentno raspoređeni, tako da čitalac sa dosta napora prati te radove. Šta reći o poglavlju *Ravnogorska organizacija žena u Srbiji* (247-253) koje je Jovanović gotovo kompletno prepisao od B. Dimitrijevića iz njegovog rada *Ženska ravnogorska organizacija u Srbiji 1944*, objavljenog u „Godišnjaku za društvenu istoriju” (1-3/1999). Osim neznatnih skraćenja, Jovanović je zadržao fusnote iz Dimitrijevićevo teksta.

Naš autor piše i o zločinima unutar četničkih jedinica, ali manjom partijskog sudije a ne naučnog radnika. Umesto što je navodio krajnje sumnjive podatke (sećanja prvoboraca) daleko više podataka bi našao u samoj arhivi jedinica JVUO. Ali, tada bi i uvideo koliko je vremena, napora i volje uložila Vrhovna komanda da suzbije sve negativne pojave unutar pokreta i koliko je vojnika osuđeno, kažnjeno, pa i streljano, zbog nevojničkog ponašanja. To, naravno, opet remeti zamišljenu pravolinijsku strukturu.

Jovanović piše i o četničkoj kolaboraciji sa Italijanima na srpskim teritorijama zapadno od Drine, opet u starom maniru. Nema širih objašnjenja, o ustaškom genocidu nijednog reda, kao ni o promeni italijanske politike od septembra 1941. godine, kada je za komandanta II armije došao general Mario Roata. O tome je iscrpno i krajnje argumentovano pisao Dragan Nenezić. Sledi se linija uspostavljenja na suđenju generalu Mihailoviću – za sve ono što su loše uradili pojedini četnički komandanti, čak iako nisu priznavali Mihailovića, on je bio odgovoran. Nema ni pomena o partizanskoj politici u ovim krajevima, o prelasku domobrana i ustaša u redove NOVJ, o partizanskem teroru, „pasjim grobljima”, bezbrojnim zločinima. O svemu tome srpska istoriografija, i domaća i zagranična, dala je brojne naslove, koje Jovanović ne konsultuje.

Kada piše, skokovito i teško razumljivo, o građanskom ratu u Srbiji 1941–1944. godine, za Jovanovića postoji samo jedna strana – četnička. Nema nijednog jednog slova o teškom i krvavom trostrukom građanskom ratu koji je besneo u Srbiji u tom periodu. Nema reči o nemilosrdnoj borbi četnika i „dobrovoljaca” i nešto manje surovom sukobu četnika i vladinih odreda (SDS). Do nekih podataka je mogao da dođe samo da je čitao onovremenu štampu („Naša Borba”, „Novo Vreme”, „Srpski narod”).

Slično je i sa opisom događaja iz 1944–45. godine. Krajnje uprošćeno, pišano na brzinu, bez dubljih promišljanja, oslanjanjem na zastarelju literaturu, sa brojnim nepreciznim i netačnim pojedinostima. U prvom članu je ponovo „saradnja kvislinga”. Trebalo je nešto reći, kao što je to davno uradio spominjani J. Tomasević, o tome kako je, zašto i zbog čega vođa Trećeg rajha odbio bilo kakvu saradnju sa „srpskim nacionalistima” i svojim generalima, na sastanku 22. avgusta 1944. godine, preporučio, kako je to zabeležio Valter Varlimont, čak i saradnju sa komunistima.

O tzv. savezničkom pitanju Jovanović piše na 25 strana, u skladu sa svojom osnovnom postavkom. Dve ključne knjige za tu problematiku *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* V. Đuretića i *Od monarhije do republike* V. Pavlovića uopšte ne spominje, kao ni treću knjigu *Istorija Ravnogorskog pokreta* koja se odnosi na ovu temu. Ničeg od onoga što je zaista važno nema u Jovanovićevom radu: globalne politike, komplikovanih savezničkih odnosa, protivrečnosti britanske politike, sukoba u pojedinim britanskim službama, odnosa kairskog i londonskog štaba SOE,

brojnim misijama u Srbiji. Nema reči o misiji koju je predvodio pukovnik Bejli i o njegovoj ulozi u operaciji „Vajs”; posebno je trebalo pisati o misiji brigadira F. Maklejna i naročito o njegovom izveštaju od 6. novembra 1943; kontradiktornim izveštajima, zakulisnim igrama i, što je najvažnije, mučnim i teškim pregovorima o globalnim strateškim interesima u posleratnom svetu koji su doveli do toga da Jugoslavija bude prepuštena sovjetskoj interesnoj sferi. Prema istraživanjima američkog istoričara Marka Vilera, to se dogodilo još 1941. godine. Sve to za Jovanovića ne postoji, kao ni to kako se zvanična Moskva odnosila prema pokretima otpora u Jugoslaviji, o čemu je još 1988. godine pisao Nikola B. Popović.

Žarko Jovanović je vešto izbegao da piše o posledicama onoga što sam brani i opravdava – pobedi komunista u građanskom ratu i uspostavljanju jednopartijske diktature u Jugoslaviji posle 1945. godine. Kao što smo već rekli na početku, naš autor, iako to ima u naslovu svoje knjige, ne piše precizno o ratnim ciljevima generala Mihailovića. Podsetićemo ga na neke golim okom uočljive fenomene. Postojala su tri osnovna ratna cilja generala Mihailovića i srpskih rojalista u Drugom svetskom ratu: oslobođenje otadžbine; nacionalna politika; uništenje komunizma.

Udeo boraca JVUO u borbi sa slobodu svog naroda, srpskog, postojao je, bio je značajan i u skladu sa mogućnostima. O tome su pisali mnogi istoričari u zemlji i inostranstvu, a Jovanović je ostao dužan da objasni zašto ih je prečutao, kao i mnogobrojne nemačke podatke o istoj temi. Da je bar konsultovao *Zbornike NOR-a* (XII tom, knjige 1-4) mogao bi da piše o različitim naredbama i elaboratima nemackih komandi (Srbije i Jugoistoka) koji su se odnosili na četnike. Ili da je koristio knjigu V. Glišića *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941- 1944* upoznao bi se sa svim nemačkim ofanzivama protiv Mihailovićevih gerilaca. Samo u jesen 1943. godine bilo ih je pet.

Druga dva ratna cilja Mihailović nije ostvario. Komunizam nije iskorenio, a nije ni ostvario svoj nacionalni program. Za Jovanovića je to svakako pozitivno, ali je onda bio dužan da intelektualnoj kritici podvrgne ono što su komunisti uradili. Osnovna ideja Ravnogorskog pokreta bila je stvaranje jedinstvene države srpskog naroda u okviru federalivne Kraljevine Jugoslavije, kako bi Srbi završili svoju naconalnu revoluciju započetu Karadžorđevim ustankom 1804. godine. Ali, srpski komunisti su prihvatali internacionalizam, a opterećeni hipotekom da pripadaju hegemonističkoj naciji, bez sposobnosti kritičkog promišljanja takvih postavki, lako su se priklonili rešenju nacionalnog pitanja i državnog uređenja koje je uspostavljeno posle 1945. godine. Tako su jedino Srbi u novoj Jugoslaviji bili razdjeljeni u četiri federalne jedinice, a sama Srbija razbijena stvaranjem jedne pokrajine i jedne autonomne oblasti koja će kasnije takođe postati pokrajina, sa elementima pune državnosti. Ironija istorije je da su upravo Srbi bili najverniji čuvari takvog poretku, najviše se obraćunavajući među sobom, uvek stavljajući ideološko iznad nacionalnog, uništavajući biće sopstvenog naroda.

Zašto Jovanović o svemu tome ne piše, najbolje on sam zna. Ako smo se ponadali da su protok vremena i kraj epohe uludo potrošenih godina i besmislenih žrtava nešto promenili u pojedinim srpskim glavama, bar na Jovanovićevom primjeru smo se ljuto prevarili.

MIROLJUB VASIĆ, naučni savetnik
Novi Beograd, Pariske komune 51

Marko Vrhunec: ŠEST GODINA SA TITOM (1967–1973),
Beograd 2001, str. 359.

Radovi iz savremene istorije mogu se, uglavnom, podeliti na one koji pripadaju istorijskoj nauci, istorijskoj publicistici i memoarskoj literaturi. Ovi poslednji, a oni mogu da predstavljaju izvor drugog reda i vredno svedočanstvo o određenim događajima i ličnostima, sve su mnogobrojniji. Iako su njihovi autori, po pravilu, objektivno-subjektivni, njihovi radovi mogu da budu ne samo zanimljivi, već i vredni. U tu grupu spada i knjiga o kojoj pišemo. Njen autor je istaknuti slovenački privrednik u navedenim godinama šef kabineta, a jedno vreme i lični sekretar predsednika Jugoslavije i SKJ J. B. Tita, kasnije šef misije pri OUN u Ženevi, profesor Ljubljanskog univerziteta i dr.

Knjiga je podeljena u osam poglavlja, i pored predgovora, teksta, uz ovo izdanje, i umesto uvoda, ima oko 160 podnaslova, zatim spisak izvora i literature, indeks ličnosti, belešku o autoru i više retkikh fotografija. Izdavač knjige je Društvo za istinu o antifašističkoj Narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941 - 1945), čije neke akcije zasluzuju priznanje.

Za razliku od nekih drugih pisaca, knjiga istog ili sličnog žanra (kao što su knjige Vjenceslava Cenčića, *Enigma Kopinić, Titova poslednja isповјест*, u kojima autor uglavnom nastoji da umanji veličinu J. B. Tita, a sebe prikaže i afirmiše kao čoveka od poverenja i pravog povesničara, što mu ne polazi za rukom), M. Vrhunec nastoji, i u tome uspeva, da skoro dnevnim beleženjem, a kasnije i korišćenjem mnogih dokumenata, prati mnogostruku aktivnost J. B. Tita, i tako ostavi neposredno dragoceno svedočanstvo o njegovoj ličnosti i aktivnosti u godinama kada su tesno sarađivali.

Polazeći od Tacitovog upozorenja budućim istoričarima da pišu – Sine ira et studio (Bez mržnje i naklonosti) i zahteva struke da je kritičko promišljanje prošlosti (ali i ukupne istoriografske produkcije) zadatak, obaveza i suštinska vrednost istorijske nauke, osvrnućemo se na najvažnija pitanja koja autor registruje i komentariše.

U godinama o kojima autor piše o životu Jugoslavije desila su se, pored ostalog, tri značajna događaja: studentske demonstracije 1968; maspok u Hrvatskoj 1971. i tzv. liberalizam u Srbiji 1972. Značajno i interesantno je videti kako je J. B. Tito, kao vođa države i partije, a prema svedočenju autora, doživljavao i ocenjivao te događaje, pojave (uz naše podsećanje kakvi su oni stvarno bili), a osvrnućemo se i na druga pitanja o kojima autor svedoči, piše.

Studentske demonstracije 1968. Najmasovnije i najorganizovanije studentske demonstracije bile su na Beogradskom univerzitetu. One su izražavale nezadovoljstvo studenata ekonomskim stanjem i socijalnim protivrečnostima u Jugoslaviji i odsustvom organizovane akcije u rešavanju nagomilanih problema.

Studentske demonstracije u Beogradu, a one su, nesumnjivo, bile i deo evropskog pokreta mlađih, pokreta osporavanja i kritike kapitalizma i sovjetskog tipa

socijalizma, ali i sve očiglednijeg raskoraka između proklamovanih ciljeva, sistema vrednosti i društvene stvarnosti u Jugoslaviji, našle su se u procesu između odbrane socijalizma, kao odbrane principa jednakosti, ravnopravnosti, slobode, pravednosti i kritike „nedodirljive” vlasti, koja je svoj legitimitet izvodila iz socijalizma kao ovičenja tih istih principa. Demonstracije su pokazale da je stasala generacija koja više ne pristaje na nedodirljivost i apriori legitimitet vlasti. Zahtevi studentskog pokreta su bili: javnost i smenjivost nosilaca vlasti, sloboda štampe, kontrola policije, solidarnost i jednakost šansi u socijalnoj promociji i dr. Bila je to žestoka kritika birokratizovane autoritativne vlasti i čin demokratske svesti.

Nenaviknute na kritiku i neposlušnost, a pogotovu na otpor, već na pokornost, vlasti su represijom nastojale da uguše demonstracije.

Prema svedočenju M. Vrhuneca, Tito je u toku demonstracija, avionom sa Briona, došao u Beograd, i to jako neraspoložen, a Jovanka je još na aerodromu pitala: „Da li će i na nas bacati kamenje”, što upućuje na sumnju da li su bili dobro obavešteni o događajima na Beogradskom univerzitetu. Izvršni komitet CK SKJ ocenio je negativno studentske demonstracije i predlagao „razne mere”, „pa i oštре”.

Tito se preko Televizije Beograd obratio studentima, nije osudio njihove nemire, a podržao je neke njihove zahteve (mada će se to kasnije pokazati kao manipulacija), čime je najviše doprineo slamanju studentskog bunda, koji je označavao pravo na kritiku i pobunu. Bio je to naivni pokušaj mlađih da režim podvrgnu etici socijalizma. Biće to obračun režima sa novim vremenom i put razlaza sa potonjim generacijama, put koji je vodio u samozadovoljstvo, dalje slabljenje i kompromitovanje socijalizma i unutrašnje moći države. Bila je to stranputica i za socijalizam i za Jugoslaviju.

Maspok u Hrvatskoj 1971. Politička kriza u Jugoslaviji znatno se zaošttrila u proleće 1971, kada je deo rukovodstva SK u Hrvatskoj počeo javno da optužuje unitarističko-centralističke snage za „zaveru protiv SR Hrvatske”. Iako je SKJ osuđivao nacionalizam kao antikomunističku ideologiju, u Hrvatskoj je podržavan tzv. masovni pokret naroda koji se, navodno, konstituiše u odbranu nacionalnih i demokratskih prava hrvatskog naroda od birokratsko-centralističkih i unitarističko-hegemonističkih snaga. Tim pokretom dirigovala je Matica hrvatska (finansirana spolja), podstrekavajući euforiju nacionalizma preko svojih časopisa i novina.

Matica hrvatska, uz saglasnost rukovodstva SK Hrvatske, intenzivno je širila i razbuktavala nacionalizam (govorili su i pisali - da je Jugoslavija tamnica za Hrvatsku, da se pljačka hrvatska privreda, da se progoni hrvatski jezik, da su hrvatski komunisti izdali nacionalne interese hrvatskog naroda, da se moraju izvršiti nacionalno oslobođenje i preporod i sl.), koji je otvoreno pretio međunacionalnim obraćunom i ugrožavao ne samo jugoslovensko jedinstvo, već i opstanak SFRJ.

Šta o tim danima, pojavama, svedoči, piše M. Vrhunec? On konstataje da u Hrvatskoj jača nacionalizam, da ga predvodi Matica hrvatska, koju podržava deo hrvatskog rukovodstva na čelu sa Savkom Dapčević-Kučar i Mikom Tripalom, ali, uprkos tome, da je Tito bio „uveren u njihovu iskrenost i rešenost da vode politiku bratstva i jedinstva... i da interes Hrvatske vide samo u jugoslovenskoj zajednici”.

Početkom septembra 1971, Tito, prilikom posete Hrvatskoj, u danima kada nacionalizam bukti (o čemu svedoči i autorov zapis da je na aerodromu Zagreb Tito dočekan bez državne himne, već sa himnom „Lijepa naša...”) u Koprivnici izjavljuje da „nema nacionalizma u Hrvatskoj, da se to naduvava...”, zatim, kritikuje štampu „koja piše samo negativne stvari i uznemirava ljudе” i dodaje da je u pogledu rešavanja teškoća u „Jugoslaviji optimista”.

Autor svedoči da, uprkos dramatičnog stanja u Hrvatskoj, Tito ni na 21. sednici Predsedništva CK SKJ nije „mislio na odlazak hrvatskog političkog vrha” i da je 30. novembra 1971. 20 časova razgovarao sa hrvatskim rukovodstvom, trudeći se da „postigne rešenje koje bi bilo zadovoljavajuće za sve”, mada ne kaže kakvo je to rešenje? Predsedništvo SKJ je tek na sednici od 1. decembra 1971, pod Titovim rukovodstvom, osudilo, izuzev hrvatskog rukovodstva, politiku u Hrvatskoj, ali je hrvatsko rukovodstvo odbilo da prihvati zaključke sednice. Na Titovo upozorenje da ko ne prihvati zaključke „mora da preuzme odgovornost za posledice”, dobio je arogantan odgovor Savke Dapčević: „Druže Tito pazite šta radite, sa nema je čitava hrvatska radnička klasa i hrvatski narod”, na što je Tito odgovorio: „Savka, duboko se varas”. Ubrzo posle toga, došlo je do smene u rukovodstvu CK SK Hrvatske i maspok je privremeno obuzdan.

Liberalizam u Srbiji (1972). Rukovodstvo SK u Srbiji sa Markom Nikezićem na čelu, počelo se početkom sedamdesetih godina zalagati za stvaranje velikih privrednih i finansijskih sistema, izgradnju moderne Srbije i jačanje tržišne privrede, odnosno orijentisalo se na ekonomsku realnost, tehnološku modernizaciju i efikasnost u priređivanju, na promociju znanja i sposobnosti. Jačanje takvih tendencija koje su, nesumnjivo, sadržale i nove kapital-odnose, ocenjeno je od nekih snaga u SKJ kao liberalizam, koji teži da eliminiše samoupravljanje i vlast SKJ.

Šta o takvoj orijentaciji svedoči M. Vrhunec? On piše da je tada u Jugoslaviji postojao i unitaristički koncept društvenog razvoja, koji se zalagao za centralnu državnu vlast, čiji su zagovornici bili Srbi, i da je Tito u srpskom liberalizmu „video klasnog neprijatelja”. Zato on drži dva sastanka sa tzv. političkim aktivom Srbije (prvo 9. oktobra 1972), gde kritikuje srpsko rukovodstvo, a kada ostaje bez podrške, prekida sastanak, da bi na sledećem sastanku (nastavku) tražio od srpskog rukovodstva da obavi „zamenu rukovodstva”. Srećemo i autorovo svedočenje da Tito nije bio čak ni zadovoljan iznudjenim ostavkama Marka Nenezića i Latinke Perović, jer je rekao da su „suviše brzo odlučili”. U Srbiji su ubrzo usledile smene mnogih direktora u privredi i sredstvima informisanja, i presečeni započeti procesi. Usledile su godine refeudalizacije politike i privrede, spoljnog zaduživanja i kreditiranja života i vlasti i tako je obezbedena bezbednost i lagodnost vlasti, iako je to bio smrtno opasan put za državu i za društvo.

Autor znatnu pažnju posvećuje pokretu nesvrstanosti, što je i razumljivo, jer su tada održane dve konferencije na vrhu nesvrstanih (III, septembar 1970. Lusaka i, IV, septembra 1973. Alžir), u čijim pripremama (posete desetinama afričkih i azijских država) i radu je Tito najaktivnije učestvovao. Autor veoma afirmativno govori o tom pokretu, kao moralnoj i političkoj snazi, navodeći Titove ocene nesvrstanosti, ne ukazujući koliko je taj pokret bio heterogen, razjedinjen, i da je objektivno služio i da amortizuje pokušaje SSSR da u novooslobodenim, nerazvijenim, nesvrstanim zemljama igra aktivniju političku, ekonomsku i vojnu ulogu u borbi protiv neokolonijalizma i težnje SAD za svetskom dominacijom.

Iako iz knjiga proizilazi, što je poznato, da je Tito bio glavni kreator jugoslovenske spoljne politike, zvući neobično da je on bio nezadovoljan jugoslovenskom spoljnom politikom, što je bio jedan od razloga da je M. Tepavac, ministar spoljnih poslova, morao da ode sa tog položaja, jer, kako se nagoveštava, nije se uvek slagao sa Titom.

Interesantni su i značajni delovi knjige u kojima se govori o Titovim posetama mnogim zemljama, a posebno zapadnoevropskim i SAD, o odnosima sa SSSR i njegovim nastojanjima da pridobije Tita i Jugoslaviju na svoju stranu, o uvaža-

vanju koje iskazuje SAD prema Titu i njegovojo ulozi u posredovanju između SSSR i SAD, u rešavanju bliskoistočne krize i sl. Pored Titove spoljnopoličke aktivnosti, autor piše i o njegovom unutrašnje-političkom delovanju, privrednim pitanjima, nacionalnim odnosima i sl.

Mada mu to, očigledno, nije namera, Vrhunec svedoči da Jugoslavija već tih godina ulazi u sve dublju krizu. On kaže da su tada postojala četiri gledišta o daljem razvoju političkog sistema: konzervativno (zalaže se za administrativnu represivnu upravu); liberalno (naginje građanskom društvu); informbiroovsko (traže veće povezivanje sa SSSR-om); parlamentarno demokratsko uređenje po ugledu na Zapad.

Prema njegovom pisanju, Tito je na društveno-političku krizu odgovarao „politikom bratstva i jedinstva”, jer je ta politika bila jedini način da se „ukroti nacionalistički šovinizam i velikodržavni hegemonizam pojedinih naroda” i omogući „društveno-ekonomski razvoj naroda i narodnosti u zajedničkoj državi”.

Autor često naglašava da se Tito stalno zalagao za samoupravljanje, demokratski centralizam, demokratizaciju društva, diktaturu proletarijata. Ali, on ne uviđa da je samoupravljanje u Jugoslaviji bilo u krizi iz objektivnih, ali i subjektivnih razloga, zapravo, da ono ne može da se oživotvori dok se ne ispune sledeći uslovi: da samoupravljači žele da samoupravljuju (skoro je bilo nemoguće održati samoupravni sastanak van radnog vremena); da mogu da samoupravljuju (podizanje obrazovnog nivoa); da treba razdvojiti samoupravljanje od rukovođenja (tehnološki i drugi procesi to zahtevaju); ukinuti uravnilosku, kroz koju se ostvaruje drastična eksploracija, a time destimuliše rad, ukida konkurenčiju i sl.; da treba razvlastiti SKJ da donosi ekonomske odluke, odnosno da proširenu reprodukciju treba spustiti na nivo preduzeća i sl., čemu se SKJ odlučno suprotstavlja. Kao ekonomista, autor je mogao upozoriti svoga šefa, čiji je i ekonomski savetnik bio, da se samoupravljanje ne može uspešno razvijati bez robne proizvodnje, da je dobro zamišljena privredna reforma iz 1965, svesno žrtvovana radi održavanja oligarhijske strukture vlasti i da u postojećoj konstellaciji odnosa u svetu socijalizam nema budućnost ako ne reši dva osnovana civilizacijska pitanja: pitanje hleba (proširena reprodukcija) i pitanje slobode (pluralizam političkih interesa) i dr.

Prema pisanju autora, Tito se dosledno zalagao za demokratski centralizam, ali ga je shvatao u boljevičkom smislu, tj. kao sredstvo za ostvarivanje volje partijskog vrha, vođe posebno, što je potvrdio i njegov razgovor sa političkim aktivistima Srbije kada je, iako u absolutnoj manjini, tražio smenu rukovodstva. On se, takođe, zalagao za demokratizaciju društva, shvatajući je na svoj način, jer na sednici Predsedništva SKJ, na Brionima 28. jula 1971, kaže da nije „protiv demokratije, ali nije za to da nedemokratima dozvolimo da negativno rade”.

Autor navodi da je Tito podržao „koncept nacionalnih ekonomija” i Kardeljevu ideju (mada ne oduševljeno) o osnovnim organizacijama udruženog rada, koja će biti pretočena u Zakon o udruženom radu. Taj zakon će dezintegrirati jugoslovensku privredu, a posebno veća preduzeća. Koliko je taj zakon bio pogrešan, svedoči malo poznat podatak da su radne organizacije u Sloveniji masovno odbile da ga primenjuju.

Tito je podržao i ustavne amandmane, potom i Ustav iz 1974, iako je postojao otpor protiv njega u Srbiji, i na taj način stao na stranu snaga koje su se pod firmom decentralizacije države, zalagale za njenu konfederaciju. Tako će Ustavom iz 1974. Jugoslavija biti konstituisana ne kao državna zajednica, već kao zajednica koja se permanentno konstituiše tj. koja samo privremeno životari, čime je ozna-

čen početak njenog kraja i time u ime „nacionalne ravnopravnosti“ Jugoslavija onesposobljena kao država. To je omogućilo da separatistički i secesionistički pokreti počnu intenzivno da jačaju, a nasuprot njima, integrativne snage, i ne želeći, počnu poprimiti unitaristički i nacionalistički karakter.

Knjiga pokazuje da Tito (ali i njen autor) nije shvatio da Jugoslavija mora biti jaka država da bi opstala kao zajednica naroda, ali i da je morala biti zajednica naroda da bi opstala kao država. U povezanosti države i zajednice, trebalo je naći put koji omogućava razvoj države iz zajednice i razvoj zajednice u okviru države. Taj put nije pronađen. Razlog za to možda leži u tome što je Jugoslavija bila podređena socijalizmu kao ideji i praksi višoj i važnijoj od države.

Iz knjige veoma malo saznajemo, a čitaoci to očekuju, o Titovom privatnom životu, odnosu prema saradnicima i sl. Autor konstatiše, na primer, da je Tito veoma uvažavao Edvarda Kardelja, Vladu Popovića i Koču Popovića, ali da se sa Kardeljem retko sretao (samo na sastancima) i da je svoje tekstove (govore, referate) slao V. Popoviću, kada je ovaj bio na bolovanju, da bi dobio njegovo mišljenje, sugestije. Na žalost, ne saznajemo kako je primio vest o njegovoj smrti 1972. (bio mu je dugogodišnji generalni sekretar), kao ni kako je izgledao njegov susret sa Kočom Popovićem, kada je on 1972, zbog Titovog obračuna sa rukovodstvom SK Srbije podneo ostavku kao član Predsedništva Jugoslavije, uz izjavu da je Tito „preterao i dramatizovao stvari“.

Autor nije ostavio svedočenje ni kako je Tito reagovao na svoje proglašenje za doživotnog predsednika Jugoslavije, jer to nije bila ustavna, parlamentarna i demokratska kategorija, kao i na dodelu drugog ordena Narodnog heroja, povodom 80-godišnjice života, jer je to ratni, a ne mirnodopski orden, a uz to, svi pokazatelji su govorili da Jugoslavija sve više zapada u krizu, uključujući i krizu perspektive.

M. Vrhunec nam ostavlja i svedočenje da je Tito 1972. primao platu od 2 miliona dinara (tada je autor imao oko 500 hiljada), da je imao žiro račun i primao manje honorare (ne kaže se za šta), ali da nije imao devizni račun ni u zemlji ni u inozemstvu.

Za čitaoce knjige interesantna su tri detalja: da je Tito prilikom posete cara Hajla Selasija Jugoslaviji, vozeći se sa njim, krišom (od pratnje i Jovanke) u kolima jeo malo slanine (zbog dijete, to mu je bilo zabranjeno); da je prilikom posete Francuskoj, na svečanoj večeri, na nezgrapno upozorenje supruge predsednika Republike Ž. Pompidua – da voda u zdelicama servirana sa voćem nije za piće, već za pranje ruku, nonšalantno odgovorio, dovodeći u nepriliku gospodu Pompidu, – kod nas da bi predupredili goste, u tu činiju stavimo malu ružu; da je Tito prilikom posete holandske kraljice Julijane, na Brionima, kao domaćin, želeći da se pohvali da ima bogatu kolekciju vina, upitao staru kraljicu koje je godine rođena, dovodeći je u nepriliku, i da je tek tada objasnio želju da se vino tog godišta servira, što je i učinjeno.

Autor previše pažnje poklanja ustrojstvu i funkcionisanju generalnog sekretarijata predsednika Republike, koji je i njegovom zaslugom, sa 374, smanjen na 268 ljudi!? U tom kontekstu, često se govori i o neslaganjima sa Jovankom Broz, mada se suština tih neslaganja, osim da je ona želela da se osoblje Kabineta predsednika više stavi pod njen nadzor, ne sagledava.

U tekstu se, mada nedorečeno, nagoveštava Titovo neslaganje sa suprugom i, s tim u vezi, donosi jedna, za poznavaoce prilika u vrhu države, gotovo neverovatna „izjava“ generala Nikole Ljubičića (državni sekretar za odbranu i Titov ljubimac): „Ako ne sredi stvari sa Jovankom, moraće Josip Broz da ode“!?

Autor je sebi nepotrebno dozvolio izvesne proizvoljne ocene, nedorečenosti, preterivanja i sl. Navodimo neke:

- da je u toku Drugog svetskog rata na Kosovu „većina stanovništva podržavala i učestvovala u NOP-u”, a samo manji deo saradivao sa okupatorom” (netačno); da su Albanci zbog Tita prihvatali i voleli Jugoslaviju (netačno); da je Tito prvih godina posle rata podržavao Albance u Jugoslaviji za ujedinjenje sa Albanijom?!; da Albanci nisu hteli da budu (da ih nazivaju) Šiptari, jer je to uvredljiv naziv (taj naziv potiče od nekadašnjeg naziva Albanije, a glasio je Šipnija);

- minimizira značaj upada ustaške grupe iz Australije u Jugoslaviju 1972, koji se ne povezuje sa maspokom u Hrvatskoj;

- uzgred se spominje neki „skandal” sa Đilasom, a ne kaže zašto je on više godina robijao zbog kritike jugoslovenske stvarnosti;

- ne kaže se zašto je došlo do tzv. Cestne afere u Sloveniji, koja je po autoru „dobro potresla celu državu”;

- tvrdi se da Tito nije dobio Nobelovu nagradi, jer su smatrali „da mu je kao vojniku ne mogu dodeliti”!?

- da je Tito na Kongresu samoupravljača, u Sarajevu 1970, tražio da pitaju Kardelja „šta bi (on) trebalo da kaže u završnoj reči”!?

- da Titu nije bilo jasno zašto se u Srbiji pruža otpor ustavnim amandmanima, a potom i Ustavu iz 1974!?:

- da su bračni par Ričard Barton - Liz Tejlor, boraveći na Brionima, „svako veče popili po sanduk viskija” (iako je pričana anegdota da je R. Barton umro zbog dva vrla prijatelja - Džonija i Vokera, ipak, najmanje pakovanje (sanduk) viskija je 8 flaša).

Iz knjige će neupućeni čitaoci saznati kako nastaju tekstovi za predsednika (izjave, referati, govor i sl.) što nije sporno. Takva praksa postoji u svetu, ali je sporna ako se ti tekstovi posle objavljaju kao autorski radovi.

Autor je nepotrebno dozvolio sebi kao univerzitetskom profesoru pojedine jezičke i stilske manjkavosti. Navodimo neke: da je Tito imao „razgovor sa engleskom radio stanicom”, da su ubačeni teroristi „ubijeni u borbi” (u borbi se gine), da su na konferenciji SKJ o omladini „usvojeni napredni zaključci”, da je maspok u Hrvatskoj „uništen”; da rečenice često počinju brojevima, da je Dedijer tražio odoberenje od Tita da „izda drugu knjigu Dnevnika” (reč je o Prilozima za biografiju) i dr.

Osnovna vrednost ove knjige je u njenoj dokumentarnosti, dobrom arhivnosti i iskrenosti autora, kao neposrednog svedoka života i rada J. B. Tita tokom 1967-1973. godine, koji nesumnjivo predstavlja istorijsku ličnost, kako u jugoslovenskim, tako i međunarodnim okvirima.

Knjiga nagoveštava početak kraja SFRJ, koja će početkom devedesetih godina biti razbijena sadejstvom trajne unutrašnje krize, geostrateških interesa Zапада i civilizacijske nezrelosti njenih naroda, vođa posebno. Ona potvrđuje Geteovu misao „da sve što je poznato – nije i spoznato”. Spoznavanju istine o J. B. Titu i SFRJ („Istina je sklad spoznaje sa njenim predmetom”, Kant), ova knjiga je vredan prilog.

PRIKAZI

Branislav Gligorijević, KRALJ PETAR II KARAĐORĐEVIĆ U VRTLOGU BRITANSKE POLITIKE ILI KAKO JE UKINUTA MONARHIJA U JUGOSLAVIJI, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2001, str. 263.

Burni dogadaji u ratno vreme su velika tema i veliki izazov za istoričara, posebno kada su u pitanju presudne odluke, koje su uticale na ishod rata i na sudbinu sveta. U tome su, prirodno, u prvom redu učestvovali premijeri velikih sila na značajnim konferencijama i drugim skupovima, u ličnim kontaktima, u diplomatskoj igri i zakulisnim radnjama. U svim tim zbivanjima, direktno ili indirektno, učestvovao je i jedan mladi kralj, Petar II Karađorđević, koji je svim silama nastojao da za svoj narod i svoju zemlju izbori najpovoljnije rešenje. To je, zapravo, tema knjige dr Branislava Gligorijevića.

Na prvi pogled, reklo bi se da je ova knjiga biografija kralja Petra II. Ona to, dobroim delom i jeste, ali samo za period od 1941. do 1945. godine. Uostalom, autor je samim naslovom knjige ukazao na to da je njena osnovica ratni period i da je njegov prevashodni cilj bio da prikaže britansku politiku u Drugom svetskom ratu prema Jugoslaviji, njenoj vlasti i suverenu. O tematici knjige dovoljno govori i neubičajeni podnaslov, dat kao alternativni naslov „Ili Kako je ukinuta monarhija u Jugoslaviji”.

U uvodu, dati su osnovni biografski podaci iz života mладог kralja i prikazane prilike u Kraljevini Jugoslaviji, sasvim su dovoljni da se shvati težina zadatka, pred kojima se našao maleoltni i nedovoljno iskusni princ, odnosno kralj.

Posle 1945. godine autor Gligorijević s pravom nije obradio život kralja Petra, jer je on tada bio samo eks kralj, bez države, državljanstva i imovine. O tome je autor, u kratkom pogovoru (epilogu), naveo osnovne podatke, sasvim dovoljne da se vidi sudbina čoveka lišenog svega, pa i osnova za ezigstenciju.

Iskusni istraživač dr Gligorijević, sa istančanim osećanjem za bitno, posebnim smislim za sistematizaciju i, nadasve, dobar pisac, uspeo je da na relativno malom broju strana elaborira jednu složenu materiju, nedovoljno poznatu i na različite načine interpretiranu, i pruži štivo koje naslovljenu temu u celini objašnjava, koje ne ostavlja nedoumice i koje se čita u jednom dahu, povremeno i kao triler.

Knjiga je izvorno utemeljena, prevashodno na neobjavljenoj arhivskoj gradi iz Državnog arhiva Velike Britanije, fonda Državnog sekretarijata za spoljne poslove, potom, objavljenih dokumenata, dnevničkih zabeleški i uspomena i malobrojne literature. Na ovakvim osnovama, izgrađena je njena armatura.

Kompozicija knjige je tematska, sa pet glava: I. Nova britanska politika: za kralja Petra i za Tita; II. Čerčilov plan o zbljižavanju kralja Petra i Tita; III. Aranžiranje sastanka kralja Petra i Tita; IV. Kraljevo neprihvatanje Šubašićevog sporazuma sa Titom;

V. Neizbežni raskid. Osim toga, ona ima predgovor, uvod i pogovor. Sami naslovi su adekvatno formulisani i izražavaju sadržaj svake glave. Uz to, unutar glava, dati su brojni podnaslovi koji, takođe, odražavaju njihovu poentu. Celo ustrojstvo knjige i naslovi glava i odeljaka, već na prvi pogled skreću pažnju čitaocu i knjigu čine primamljivom.

Gligorijević izvanredno uводи u materiju. On ništa ne podrazumeva, već saopštava sve ono što je bitno i što je neophodno da se shvati osnovna tematika. Ali, pri tom, ne pravi digresiju, već piše samo o onome što je neophodno. Reklo bi se, ni reč više ni manje od potrebnog. Isto tako, za sve važnije ličnosti i aktere događaja daje, u krokiju, najvažnije karakteristike. Pošto su u pokretu otpora u Jugoslaviji glavni suparnici Tito i njegovi partizani, na jednoj, a Dragoljub Mihailović i njegovi četnici, odnosno Jugoslovenska vojska u otadžbini, na drugoj strani, on daje najbitnije o njihovim ciljevima, snazi i akcijama i učinku. Partizanski pokret, sa Titom na čelu, ocenio je kao antifašistički i oslobođilački, ali koji nijednog momenta ne zapostavlja svoj krajnji cilj – osvajanje vlasti i uspostavljanje komunističkog režima. Njegovi glavni rivali su ravnogorci sa svojim vodom generalom Mihailovićem, koji su se borili protiv okupatora i za očuvanje monarhije, čija su oni bili vojska i pod njom su se zastavom borili. Posle kratkotrajne saradnje u jesen 1941. godine, oni su jedni drugima, posle okupatora, bili glavni neprijatelji. U tom sklopu, odlučujući faktor bili su Saveznici, odnosno Engleska, koja je pokušavala da pomiri dva suprostavljenia bloka i na kraju odlučila koga više da pomogne.

Iuzetno dobro i plastično, gotovo grafički, prikazan je britanski prelazak od Mihailovića ka Titu, odnosno materijalnoj pomoći i političkoj podršci partizana. Čerčilova uloga u tome bila je prevashodna. Na to je uticalo više faktora: u prvom redu, savezničko odustajanje od iskrcavanja na Balkan i otvaranje balkanskog fronta, savezništvo sa Sovjetima, koji su imali najbrojniju kopnenu vojsku sa najširim frontom i koji su se približavali Balkanu; izveštaji britanske misije kod Tita – Meklejna, Dikina i Rendolfa – naklonjenih partizanima; pa, unekoliko, Čerčilova nonšalancija i naklonost prema partizanskom vodi. Odluka Teheranske konferencije s kraja 1943. godine označila je definitivan prelaz na podršku Josipu Brozu i njegovom pokretu.

Treba reći da britanski političari nisu uvek bili u svemu jednoglasni: ministar Idn i pojedini poslani u parlamentu su upozoravali Čerčila da njegova politika, u stvari, pomaže Titu da uvede komunizam u Jugoslaviju. I sam premijer Čerčil je bio delimično toga svestan, pa se kasnije za neke stvari i pokao.

Svejedno, globalna politika velikih sila je uvek bila u gro planu, a malim zemljama posvećivano je samo onoliko pažnje i pomoći koliko su se uklapale u opšti milje njihovih interesa i pretenzija. Naravno da im je bilo itekako stalo da ih u ratu koriste za svoje ratne ciljeve i da, pritom, umanje svoje ljudske žrtve.

Pritisci na kralja Petra da iz vlade isključi Mihailovića i nastojanje da se on približi partizanima, pa čak i ode u zemlju i napravi sporazum sa Titom i sastavi novu vladu, bili su permanentni. Kralj se tome opirao i uporno borio za opstanak generala Mi-

hailovića u jugoslovenskoj vladi i nastojao da se saveznička pomoć nastavi i uveća Jugoslovenskoj vojsci u otadžbini. Ti pritisci na kralja nastavljeni su tokom cele 1944. i dobrog dela 1945. godine, sve do ukidanja monarhije, novembra 1945.

Da se kralj privoli, bolje reći natera da se određene generala Mihailovića i da ga eliminiše iz vlaste, da raspusti vladu sa predsednikom B. Purićem i mandat poveri bivšem hrvatskom banu I. Šubašiću i da prihvati saradnju sa Titom, to su pitanja kojima je autor ove knjige posvetio dosta prostora i prikazao vrlo dramatično. Ta igra o ovih pitanja trajala je gotovo tokom cele polovine 1944. godine. Kralj se opirao, dokazivao Čerčilu da nije na pravom putu, ali Čerčil je, po svaku cenu, htio da sproveđe svoju zamisao. Čerčil je ubedivao kralja, a putem prepiske s Tita, na međusobnu saradnju. Situacija na frontovima i izveštaji britanske misije iz Titovog štaba, koji govore o neaktivnosti ravnogoraca, pa i kolaboraciji, kao i poslovnična nesloga srpskog dela vlaste, uslovili su da je kralj morao prihvati britanski pritisak i rešenje, pre svega premijera Čerčila, vrlo nepovoljna po rojalistički blok. Formirana je nova vlast, a ubrzo je sklopljen i sporazum Tito - Šubašić na ostrvu Visu 16. juna 1944. godine.

Milan Grol je o ovom sporazumu izrekao ovu misao: da „tri Hrvata - Tito, Šubašić i Ribar kreću na Srbiju”, koju je iskoristio autor Gligorijević za podnaslov jednog poglavlja.

Pritisci na kralja se nastavljaju i dalje. Prisiljen je 12. septembra 1944, preko Radio Londona da izjavu i pozove Srbe, Hrvate i Slovence da se ujedine i pridruže Narodnooslobodilačkom pokretu pod vrhovnom komandom maršala Tita. Kralj je, ipak, izbegao da pomene generala Mihailovića, što se od njega tražilo. Sama izjava naišla je na različite reakcije srpskih političara u zemlji i svetu. Mihailović je, takođe, reagovao i poslao poruku kralju da njegova izjava ugrožava i Krunu i dinastiju, kao i da je u narodu izazvala uznenamireњe. Zato kralj treba da nastoji da se njegov položaj popravi.

Kralj Petar II je i dalje kritikovao sporazum Tito - Šubašić, pisao i razgovarao s britanskim zvaničnicima Čerčilom i Idnom, isticao je da je po sporazumu, Jugoslovenska kraljevska vlast stavljena pod kontrolu Narodnooslobodilačkog fronta, kao i da način izbora Namesništva nije po Ustavu i dr. Primao je i od drugih političara sugestije, koje nisu bile jednoglasne, ali je većina skretala pažnju da se kritikama ne povrede Saveznici. Kralj je posebno isticao da, ako se postupi po sporazumu, da neće biti poštovana volja naroda na izborima o pitanju društvenog uredenja. Britanci su imajući u vidu prilike na terenu i pretenzije da održe Grčku pod svojim uticajem, uporno terali kralja da prihvati sporazum.

Kralj se dugo opirao i ponovo iznosio svoje argumente, posebno o formiranju Namesništva i zakonodavnoj vlasti AVNOJ-a. Na kraju je o tome, 11. januara 1945, objavio deklaraciju, koja je izazvala burne reakcije, posebno britanskog premijera, koji je o svemu obavestio Moskvu i Vašington. Iz Moskve je ubrzo stiglo obaveštenje da prihvataju da mimo kralja priznaju sporazum Tito - Šubašić.

U Beogradu i drugim gradovima, organizovane su demonstracije protiv kralja.

U takvim okolnostima, kralj preduzima odlučne mere i smenjuje vladu I. Šubašića. Posle silnih peripetija oko sprovodenja kraljeve odluke, ponovo se postiže kompromis i formira nova vlast, opet na čelu s Šubašićem. Tri velike sile, pre svega Britanija i Sovjeti, na to su presudno uticale. Pod pritiskom, kralj je prihvatio i Namesništvo, ali se nikako nije mogao složiti sa njegovim sastavom. To je izazvalo burnu reakciju Tita. Konačno rešenje usledilo je posle odluke velike trojice u Jalti i vlasta, sa Šubašićem, 15. februara 1945. konačno kreće za Beograd.

Formiranjem Jedinstvene vlade 7. marta 1945. godine i Namesništva, koje je kralj Petar prihvatio pod velikim pritiskom, Tito je dobio krila i radio po svome, upravo ono što je sve vreme rata pripremao, oslanjajući se isključivo na Sovjetski Savez, uzdanicu na koju je iz računa.

Tako je, u stvari, pobedio komunizam u Jugoslaviji i uspostavljena komunistička diktatura daleko pre nego što se o tome narod izjasnio, kako je bilo predviđeno u svim prethodnim dogovorima i sporazumima sa saveznicima.

Kralj Petar je upozoravao Namesništvo da ne uvažava sporazum, pisao Čerčil i skretao mu pažnju da se ništa ne poštuje što je dogovoren. Razgovara sa Idnom i ukazuje na buduću konferenciju u Potsdamu gde bi se, eventualno, neke stvari mogle popraviti.

Ostro je reagovao na Titov govor na kongresu Narodnog fronta (7. avgusta), na kojem je maršal napadao kralja i monarhiju. Povukao je ovlašćenja koja je dao Namesništvu u deklaraciji preko Radio Londona i ukinuo ga. Kraljevska proklamacija je odbaćena kao ništavna od strane komunističkog režima.

I sa novom britanskom vladom, kralj je pokušao da reši neka pitanja i upozorio je na vrlo nepovoljnu situaciju u Jugoslaviji: da od stvarnog narodnog izjašnjavanja neće biti ništa.

Kralj je još jednom pokušao da promeni režim u Jugoslaviji (9. septembra) i predlagao stvaranje koncentracione vlade od svih stranaka, koja bi primala slobodne izbore za Ustavotvornu skupštinsku vlast ali i od toga nije ništa realizovano. Šubašić je ubrzo dao ostavku, a na izborima je pobedila lista Narodnog fronta. Ustavotvorna skupština je 29. novembra 1945. godine proglašila Republiku. Kralj Petar i dinastija Karađorđević lišeni su svih prava.

Budući da ovo delo nije klasična biografija, autor Gligorijević se nije posebno bavio privatnim životom kralja Petra u ratu, ako u to ne uračunamo pitanje kraljeve ženidbe. No, ni to pitanje, verovatno, ne bi bilo toliko razmatrano da ono nije poprimilo sasvim drugačiji karakter. Većina srpskih političara u emigraciji smatrala je da ženidba nije primjerena u ratu, a i kraljica Marija je nije odobravala, pa se nastojalo da se kralj odvratи od svog nauma. Jedino je bez ikakve ografe general Mihailović pozdravio ženidbu i saopštio da u zemlji za to postoji raspoloženje.

Neki političari su isticali da je to sasvim prirodno da se mlad čovek zaljubi i poželi da svoju vezu ozakoni. Autor Gligorijević, takođe, smatra da je to normalno i da je upravo običaj u Srbu da se žene pred polazak u rat, da bi ostavili potomstvo. To je poznato i iz naše literature.

Oko pitanja kraljeve ženidbe se, ipak, podigla prevelika galama, a komunistička propaganda je to pomno koristila u političke svrhe, da deplasira kralja i celu dinastiju.

Posebih primedaba na knjigu nemamo. Jedino smo zapazili da u napomenama, koje su stručno i korektno urađene, nema nekih autora koji su pisali o ovoj problematici, kao što su K. Nikolić, V. Đuretić, D. Biber i pojedini autori iz jugoslovenske emigracije. U metodološkom pogledu, takođe, nemamo šta da prigovorimo. Možda se može postaviti pitanje da li je bilo potrebno u elaboraciji analizirati sve sastanke, prepisku, razgovore i dr., koji su se manje-više svodili na isto, jer su svи akteri bili dušobok ušančeni sa svojim stavovima i bili nepopustljivi. Mladi kralj nije imao nimalo idealno okruženje, ne samo hrvatskih i slovenačkih političara, već i srpskih, koji su često bili nesložni i takođe se tvrdo držali svojih gledišta. Verovatno se zbog toga u celom tekstu oseća blagonaklonost autora prema kralju Petru koji se i, na neki način, divi njegovoj upornoj borbi za svoje stavove u korist svog naroda i svoje zemlje. To je i sasvim prirodno, pa ni mi nismo odoleli da u ovom kratkom saopštenju pokusamo da prikažemo svu tu borbu i otpor koјe je kralj Petar pružao.

Ovo briljantno delo izuzetnog autora će otkloniti sve zatamnjene delove ovih dramatičnih događaja, a kralju Petru II dati mesto u istoriji koje zaslužuje.

Milan Vesović

Miomir Dašić, OGLEDI IZ ISTORIJE CRNE GORE, Istoriski institut Crne Gore, Podgorica 2001, str. 405.

Knjiga *Ogledi iz istorije Crne Gore*, akademika Miomira Dašića, predstavlja svojevrsnu hroniku najvažnijih tema iz crnogorske istorije. Mada njena tematsko sadržajna struktura seže do samih početaka proštosti Crne Gore, u izabranim radovima dominira period od poslednjih decenija 18. vijeka do 1918. godine. Traganje za relevantnim, istraživački utemeljenim i analitički oblikovanim sintezama u 12 studija, rasprava i članaka, predstavlja osnovnu nit ove knjige. Riječ je o radovima nastalim u posljednje dvije i po decenije, u kojima su predstavljena istraživanja o oslobođilačkim borbama i ratovima, teritorijalnom širenju, državno-pravnom razvitku Crne Gore, ulozi njenih vladara i sveukupnog društveno-ekonomskog razvoja do kraja 1918. godine. Ovi ogledi čine koherentnu cjelinu nastalu studioznim uklapanjem posebnosti crnogorske proštosti u opšte tokove balkanske i evropske istorije. Okosnicu čine geopolitičke i georelativističke analize prostora na kojemu se oblikovala

državnopravna individualnost Crne Gore u velikim lomovima izazvanim ratovima, revolucijama, idejama i izazovima duhovnog i nacionalnog preporoda od kraja 18. vijeka do konferencije u Versaju – 1920. godine. Ovi ogledi na svojevrstan način ilustruju stalno i organizovano učešće stanovništva Crne Gore i Brda u dogadjajima na prostoru onovremene Crne Gore, uključene u opšte istorijske tokove. Na taj način, lokalna, regionalna i nacionalna posebnost Crne Gore u naučnoj elaboraciji autora korespondira sa izazovima nastalim Francuskom revolucijom i Napoleonovim ratovima, austrijsko-ruskim posezanjima oko Balkana i oslabljene osmanlijske Turske, nacionalnim revolucijama balkanskih naroda, britanskim, francuskim i njemačkim angažovanjem s pozicija interesa velikih sila i sukobima političkih i vojnih saveza u Prvom svjetskom ratu 1914–1918. godine. Kritičkim promišljanjem relevantne arhivske grade i literature, sumnjom u „konačne istine“ oslobadanjem od stereotipa i počudnih saznanja, autor nastoji da mozaik proštosti Crne Gore uklopi u maticne tokove evropske istorije.

Onima koji drže do racionalnih istoriografskih znanja o proštosti Crne Gore, koje nikada do kraja dokučiva faktografija i naučna literatura ne ostavlja ravnodušnim, kod promišljanja uzroka, procesa i posljedica događaja i zbivanja, ove studije, rasprave i članci biće višestruko dobrodošli i korisni. Ovo utoliko prije što je akademik Dašić ponudio čitav niz studiozno uboženi novih saznanja, otvorio nove istraživačke dileme i sa osjećanjem istoričara za „sumnju u nikad dovoljno spoznato“ ostao dosledan potrebi preispitivanja koliko do juče pouzdanih istoriografskih znanja o mnogim pitanjima.

Teme obuhvaćene knjigom tretiraju izuzetno bogatu, raznovrsnu, dinamičnu i slojevitu prošlost Crne Gore. U njima su sadržane koherente i iznijansirane procjene, analize i sudovi o činjenicama koje govore o postupnom i upornom izgradivanju državnog i pravnog subjektiviteta, nacionalnog identiteta i suvereniteta Crne Gore od 1976. do 1918. Ponuđeni sadržaji su popunili, obogatili, nadogradili i sistematizovali donedavna saznanja, ali su ostali mnogi prostori za sučeljavanje novih istraživačkih rezultata i kreativnih sporenja.

Preciznost u izvođenju zaključaka o uzročno-posljetičnim vezama društveno-političkih zbivanja na prostorima onovremene Crne Gore, Brda, Hercegovine, Zete, Primorja i Stare Srbije, sa idejnim, evolutivnim i revolucionarnim promjenama u Evropi, čini ponudene sadržaje privlačnim za komparativno izučavanje lokalne, nacionalne i opšte istorije. U sintetizovanju naučne slike tog vremena, ljudskog bivstvovanja, socijalnih, ekonomskih, kulturnih i idejnih promjena koje su sa prostora Stare Crne Gore zračile snagom otpora i prkosa brdanskih plemena otkidanih od Turske i sudbinski vezanih za Crnu Goru, akademik Dašić, manjim istoričara posebnog senzibiliteta, osjeća filozofske istorijske dimenzije toka vremena i posebno naglašava potrebu daljeg izučavanja i interdisciplinarnog povezivanja znanja.

Analizirajući rezultate crnogorske istoriografije o temama obuhvaćenim ovim ogledima, metodološki uočava donedavnu nejednaku fokusiranost istraživača – pretežno na izučavanje proštosti Stare

Crne Gore, a manje plemena Brda (Bjelopavlića, Kuča, Pipera, Vasojevića, Bratonožića, Morače, Rovaca, Drobnjaka i Pive) te ovim studijama, raspravama i člancima značajno doprinosi cijelovitom sagledavanju zajedničkih istorijskih procesa na oba prostora. Uočavajući takve nedostatke, predložio je da arhivska istraživanja prošlosti brdskih i drugih plemena sa prostora sjeverne i sjeveroistočne Crne Gore obuhvate potpunije izučavanje složene i zanimljive istorije Potarja, Zatarja, Pljevaljskog kraja, gornjeg i srednjeg Polimla, Bihaća i Rožaja sa okolinom. U tom cilju pretežnu usmjerenost istraživača na političku i vojnu istoriju, institucionalne veze i odnose po međudržavnu saradnju, potrebitno je, smatra autor, dopunjavati svestranjim izučavanjem društvenog kolorita sa svim oblicima svakodnevног življenja stanovništva pomenutih prostora. Tragajući za pokidanim nitima pojedinačnog i opštег, pažljivo odabirajući ono što čini suštinu procesa i zbijanja u autarhičnim plemenskim sredinama koje se borbom za opstanak teritorijalno povezuju i politički integrišu, autor analizira učinke ratovanja i stalne teritorijalne aspiracije vladara iz kuće Petrovića koji, sa prostora podlovcenske Crne Gore, uporno razbuktavaju ratnički duh prema Brdimu, Hercegovini, Zeti, Primorju i Staroj Srbiji.

Strukturu knjige čine tri tematska kruga. Prvi čine studije: *Teritorijalno širenje crnogorske države; Plemena Brda u vrijeme bojeva na Martinićima i Krusima; Crna Gora i Srbija početkom XIX vijeka i planovi za teritorijalno uvećanje crnogorske države od kraja XVIII stoljeća do 1878. godine*. One predstavljaju posebna autorova interesovanja za procese sjedinjavanja Crne Gore i Brda i njihove veze i odnose sa Srbijom u vrijeme Prvog srpskog ustanka.

Zatim studije: *Kolašinska aféra 1858. godine; Rad Medunarodne komisije na utvrđivanju sjeveroistočne granice 1859.-1860. godine i nemiri u Vasojevićima i Političke i socijalne pretpostavke seljačkog ustanka u Gornjem Polimlu 1875. godine* pokazuju poseban senzibilitet autora za temu Vasojevići od pomena do 1878., koja čini čest motiv u izuzetno bogatom i sadržajnom opusu naučnih interesovanja akademika Dašića. Istorija „vasojevičkog kraja“ se zapravo najubedljivije prepoznaće po knjigama, studijama, raspravama i člancima Miomira Dašića.

Isto tako i radovi: *Njegoš u revolucionarnoj 1848.-1849. godini; O korijenima i razvoju jugoslovenske ideje u Crnoj Gori do 1918.* I o nekim opštima pogledima na Crnu Goru epohu kralja Nikole 1860-1918., kao i rasprava *O dilemi da li je velika narodna skupština u Podgorici bila legalna i legitimna* i enciklopedijski članak *Crna Gora do 1918. godine*, podstiču na nova istraživanja i analitička tumačenja, nejasnoće, nedorečenosti i idejna opterećenja u crnogorskoj istoriografiji.

Prvi i veoma naglašen tematski krug ove knjige čine ne slučajno studije u kojima se proučava teritorijalno širenje crnogorske države, pitanje kojim se akademik Dašić često bavio nastojeći da postoji saznanja poveže i dopuni sopstvenim istraživačkim rezultatom. Manjak radova u kojima se na koherantan način pokazuje ova nedovoljno istražena i fragmentarno elaborirana tema bili su dovoljan izazov autoru da posebno analizira i pokaže

smisao uzajamnog organizovanog otpora i stalnog teritorijalnog širenja Crne Gore ka medama sopstvenog srednjovjekovlja. Složenost uslova u kojima je opstajala administrativno-teritorijalna posebnost Stare Crne Gore i neprekidni otpor brdanskih plemena, predodredili su otvaranje „crnogorskog pitanja“ i u političkom i u teritorijalnom smislu, posebno od 1976., kada je Crna Gora poslije pobjeda na Martinićima i Krusima i prilječenja Bjelopavlića i Pipera, krenula u ostvarivanje teritorijalnih aspiracija prema prethodno navedenim prostorima u okruženju. Time je, moglo bi se reći, otpočela primjena sindelije patrijarha Aresenija III Čarnojevića Danili Petroviću - Njegošu (Pećeu 1700. godine), koja prostore Crne Gore, Paštrovića, Grbila, Luštice, Krtola, Bara, Ulcinja, Skadra, Podgorice, Žabljaka, Zete, Kuča, Pipera, Bratonožića, Bjelopavlića stavila pod jurisdikciju Crnogorske mitropolije.

Akademik Dašić detaljno analizira „kako se teritorijalno širila crnogorska država i na kakvoj se koncepciji državne ideologije zasnivalo to širenje i etničko integriranje“. Suočeni sa mnogim izazovima, gotovo svi vladari iz kuće Petrovića, težeći potpunom oslobođanju prostora srednjovjekovne Zete, po osnovu istorijskog prava i etničkog načела, definisali su takve ciljeve državne politike. Mitropolit Petar I Petrović Njegoš „poslije sloma Mletačke republike (1797.), izasao je sa idejom o stvaranju jedne slaveno-serpske države“ koju je u obliku političkog programa predočio ruskom dvoru 1807. godine u vezi sa „planom o stvaranju Slaveno-srpskog carstva koje bi činile Crna Gora i Brda, Donja Zeta, djelovi srednjovjekovne Raške države, Hercegovina, Dubrovnik i Dalmacija“. Iako ruski imperator Aleksandar I nije smatrao ostvarivim plan – konstatuje akademik Dašić – „ideja Petra I o oslobođanju srpskog naroda i stvaranju nacionalne države na osnovama istorijskog prava i načelu narodnosti ističeće se u političkim i državnim planovima i kasnijih vladara iz kuće Petrovića, kao moguća alternativa“, sve do propasti Turskog carstva na Balkanu 1912. i Austro-Ugarske 1918. godine. Bili su uzaludni svi napori Petra I da proglašeno ujedinjenje Boke kotorske i Primorja sa Crnom Gorom (1813.) sačuva radi ostvarivanja navedenog plana. Imperijalni interesi i sporazumi Rusije i Austrije o podijeli sfera uticaja uvjerili su ga da njegov politički projekt nemam izgleda da bude ostvaren, ipak, uspio je da poslije turskog poraza na Morači 1820. priključi Rovca i Moraču Crnoj Gori.

Petar II Petrović Njegoš je proširio crnogorsku državnu teritoriju na Bratonožiće, Lijevu Rijeku i Vasojeviće sve do Koma i izvršio razgraničenje s Turskom na hercegovačkoj strani 1838. i sa Austrijom 1841. godine. Ambiciozni i preduzimljivi knjaz Danilo ubolio je državnu koncepciju: ne zadowoljavajući se samo teritorijalnim proširenjem Crne Gore na prostore nekadašnje „Ivanbegovine“, već je isticao „prava na oblasti istorijske Hercegovine (Građovo, Banjane, Nikšić sa širom okolinom, Pivu, Popovo, Zupce, Trebinje sa okolinom, Drobnjak), Donje Zete sa gradovima Podgoricom, Spužom, Žabljakom i Skadrom, dio nekadašnjeg Žetskog primorja (Bar i Spič), zatim na oblasti stare Srbije – gornje Polimle i Potarje“. Od ovog plana na osnovu razgraničenja Crne Gore i Turske (1858/

59), crnogorska državna teritorija proširena je na grahovski kraj, Rudine, nikšićku Župu, djebove Drobnjaka, Uskoke, djelove Kuća i Vasojevića u Limskoj dolini. Međunarodno verifikovanje crnogorskih granica značilo je *de facto* priznanje njene nezavisnosti.

Teritorijalne aspiracije knjaza i kralja Nikole išle su za tim da razmaknu granice Crne Gore između Neretve na zapadu i Drima na istoku, Lima i gornjeg toka Ibra na sjeveroistoku i Jadranskog mora na jugu. Tumačene istorijskim i etničkim pravom, one su bile u skladu sa političkim projektom Petra I Petrovića Njegoša. Ipak, ni poslijepotpisnog ratovanja 1876–1878, Rusija nije bila u stanju da zbog obaveza po osnovu Rajhštatskog ugovora 1876. i Peštanske konvencije 1877. udovolji zahtjevu Crne Gore za teritorijalnim proširenjem u Hercegovinu. Prema odlukama Berlinskog kongresa (1878) Crna Gora je moralala da napusti Bileću i Gacko, odbijena je od gornjeg Podrinja, donjeg i srednjeg Polimla, tako da je za sjevernu granicu određena rijeka Tara od Šćepan polja do Mojkovca. U Vasojevićima crnogorska granica je pomjerena do Mokre planine i Čakora, a umjesto Plava i Gusinjina sa okolinom dobijen je Ulcinj sa okolinom do rijeke Bojane. Teritorijalno proširenje na plodnije oblasti sa gradovima Podgoricom, Nikšićem, Kolašinom, Barom i Ulcinjom omogućavalo je brži prirodni, društveni i prosvetno-kulturni razvitak. Crna Gora je uspjela da u Prvom balkanskom ratu 1912. preuzme od Turske znatan dio teritorije nekadašnje zetske države. Dobijanjem gradova: Berane, Bijelo Polje, Pljevlja, Peć i Đakovica, uveličala je državnu teritoriju za oko 5.000 km². Ovim nijesu u potpunosti ostvareni ratni ciljevi i istorijska prava na koja se pozivao kralj Nikola. Kao ranije u slučaju Hercegovine (1876/7), tako i (1912) uprkos uspješnom osvajaju Skadra i Skadarske Malesije, ovaj drevni dio srednjovjekovne Zete, po odluci velikih sila, pripao je Albaniji. Uvodeći Crnu Goru u rat 1914. godine, kralj Nikola nije propustio da izloži teritorijalne ciljeve Crne Gore koji su pored ustanovljene granice prema Srbiji 1913. godine zahvatili prostore Bosne do Sarajeva, Hercegovine do Neretve i sjeverne Albanije do Drima. Iako je ratnom proklamacijom pozvao Crnogorce u „sveti rat za slobodu Srpsstva i Jugoslovenstva“, ujedinjenje Crne Gore i Srbije na osnovu odluka Podgoričke skupštine od 26. novembra 1918. nije ostavilo mesta za kralja Nikolu i njegovu dinastiju u novostvorenoj Kraljevini Srb, Hrvata i Slovenaca. Posljedice takvog čina odrazile su se na politički život i društveno-ekonomski status Crne Gore u novoj državi.

Često i s razlogom postavljano pitanje daljih istraživanja teritorijalne, društvene, političke i kulturne integracije, kao započetih i nedovršenih procesa u onovremenoj Crnoj Gori, otkriva potrebu dubljih i svestranijih istraživanja o crnogorskem društvu i državnim institucijama od 1796. do 1918. godine. Upravo takve praznine umnogome popunjavaju istraživački radovi i pregledni enciklopedijski članci ove knjige koja zaslужuje pažljivo iščitanje, podrobnou analiziranje i studiozno poučavanje. Pažljivi čitaoci će zapaziti kako su se, u onovremenom crnogorskem državnom prostoru, uporedno sa proširivanjem države, stvarali značajni pre-

duslovi za društveno-ekonomsku, kulturnu, etničku i vjersku integraciju na načelima gradanske države. U svakom slučaju *Ogledi iz istorije Crne Gore* biće rado čitano štivo, utoliko prije što su u knjizi tematski zastupljena pitanja koja najčešće privlače pažnju i traže uvijek nova saznanja, nude odgovore i ostaju otvorena za nova istraživanja.

Dorde Borozan

Đoko Tripković, SRPSKA RATNA DRAMA 1915–1916, Institut za savremenu istoriju i Centar za savremenu istoriju Jugoistočne Evrope, Beograd 2001, str. 274.

Učešće Srbije u Prvom svjetskom ratu, koje je ostavilo dubok trag u svesti srpskog naroda, bilo je privlačna tema i za književno-umjetničku i za naučno-istorijsku obradu. Nizu dela koja opisuju stradanja i postignuća srpske vojske i naroda u tom periodu, pridružuje se i knjiga dr Đoka Tripkovića, višeg naučnog saradnika u Institutu za savremenu istoriju, *Srpska ratna drama 1915–1916*. Knjiga je izšla leta 2001. godine u izdanju Instituta za savremenu istoriju i Centra za savremenu istoriju jugoistočne Evrope.

U knjizi se opisuje vreme najtežih iskušenja srpske vojske i naroda, vreme ispunjeno porazima, povlačenjem, nadljudskim naporima i stradanjima srpskih vojnika, regruta i izbeglica, ali i vreme nade, istrajnosti, oporavka, vraćanja u borbu i kretanja ka pobedama i povratku u otadžbinu. Kako saznajemo iz *Predgovora* (9–11), autor ovom knjigom upravo želi da oda poštū učešnicima tog poduhvata. Inače, knjiga se temelji na domaćoj i stranoj arhivskoj gradi, memoarima i literaturi. U težnji da što bolje opiše i čitaocu približi svakodnevne muke i stradanja običnog čoveka, vojnika, autor obilno koristi sećanja učešnika, najslikovitija svedočanstva tih zbivanja.

Za predgovorom sledi pet glava čiji redosled, struktura i sadržina u potpunosti opravdavaju naslov knjige. Pisac, verno prateći tok zbivanja, naslovima glava i poglavljia, stilom, citatima, upravo izlaže tok jedne istorijske drame.

U prvoj glavi, *Zatišje – nade i stradanje pred novim iskušenjima* (15–29), autor polazi od pobjeda srpske vojske u prvoj ratnoj godini, izlažući posledice ovih uspeha na unutrašnjem i spoljnopoličkom planu. S jedne strane, to je bilo formulisanje srpskih ratnih ciljeva, a s druge, porast ugleda Srbije u svetu, posebno među saveznicima, koji su joj tražili mesto u svojim planovima i interesima. Međutim, već u ovoj glavi počinju opisi patnji i smrti od gladi i epidemija koje su harale Srbijom u proljeće 1915. godine. To je bio samo uvod u tragediju koja je sledila.

Naslov druge glave *Tamni oblaci nad Srbijom* (31–62) simbolizuje opasnost koja se nad Srbijom nadivila u letu i jesen 1915. Ovdje se prikazuje

sukob interesa zaraćenih sila na Balkanu i diplomatska borba u kojoj je Nemačka nastupila agresivnije od svojih suparnika, pridobivši Bugarsku na stranu Centralnih sila. Kako autor pokazuje, nastup srpskih saveznika je bio smušen, bojažljiv, pun oklevanja i pogrešnih procena, i doveo je do prepustanja Srbije njenoj sudbinji. A ta sudbina je bila ogorčen otror srpske vojske oktobra 1915., napadnute od Nemačke, Austro-Ugarske i Bugarske. Autor slikovito opisuje odsudne trenutke u kojima je uklještena i potisнутa vojska, povlačeći se u rasulu ka jugu, tražeći pomoć saveznika, postavljala pitanje davanja poslednjeg otpora u odsudnoj bici ili dalje povlačenja preko albanskih i crnogorskih planina ka Jadranu. Izbor druge mogućnosti je, zaključuje autor, bio rezultat sklonosti svih faktora srpske države i vojske na sednicama u Peći novembra i decembra 1915., uprkos dilemama i predlozima koji su postavljani radi iznalaženja najboljeg rešenja za spas naroda i otadžbine. Sprovođenje te odluke se pretvorilo u stradanje vojske, koja je sahranjivala svoje topove kao čeljad, koja je ostavljajući zemlju, dom i najmilije polazila u nepoznato.

Albanska golgota (63-106), naslov druge glave, već se ustalila kao najbolji i najprecizniji opis srpskog povlačenja sa Kosova prema obali Jadranskog mora kroz planine Crne Gore i severne Albanije, decembra 1915. Na tom putu, kroz sneg, led, neprohodne planinske staze, praćeni gladu i napadima Albancaca, u nadljudskim naporima umirali su srpski vojnici u hiljadama. Međutim, dolazak na obalu Jadranu nije bio i kraj puta. Pomoć od saveznika, koja je bila neophodna za spas i reorganizaciju srpske vojske, dolazila je sporo, bila je ometana raspravama o načinu pomoći i mestu na koje bi bilo najbolje evakuisati srpsku vojsku. Kako autor pokazuje posebno su pravili probleme Italijani, koji su najviše mogli da pomognu ali to iz sopstvenih političkih interesa i strahova nisu činili.

Dileme oko načina pomoći iscrpljenoj vojsci podrobno se opisuju u četvrtoj glavi *Krf – ostrvo spasa* (107-187). Izbor luka u kojima će se Srbi ukrcati na lađe i mesta gde bi ih bilo najbolje evakuisati, zavisio je od interesa velikih savezničkih sila ali i od konkretnih ratnih zbivanja. Spor i neodlučnu akciju pomoći srpskoj vojsci ubrzali su kapitulacija Crne Gore i prodor austrougarske vojske sa severa kao i pritisci Francuske i Rusije da se srpskoj vojsci što pre pomogne. Konačno je izbor pao na Krf; posle novih napora i muka, većina Srba je januara i februara 1916. dospela na ovo ostrvo spasa. Namera je bila da se vojska oporavi, reorganizuje i vrati u borbu. Međutim, tek ovde je tragedija doživela svoj vrhunac.

U poslednjoj petoj glavi, *Od Krf-a do Soluna* (189-227), opisuje se kulminacija ratne drame srpske vojske ali i početak njenog vaskrsia i povratak u borbu. Iscrpljeni vojnici su u mukama, kroz bunčanje i sanjanje o selu i kući umirali u najtežim mukama, posle strahovitih iskušenja i napora. Preko 5000 ljudi sa ostrva Vida, ostrva smrti, našlo je svoje utočište na dnu plave grobnice. Veliki broj vojnika je takođe bio smešten u tuniskom gradu Bizerti. Međutim, već tokom marta 1916. vojska se počela oporavljati sa prvim zracima prolećnog sunca i zahvaljujući velikim naporima i pomoći saveznika, disciplini, volji i snazi duha vratio joj se

život. Već je do maja 1916. godine reorganizovana i oporavljena, prebačena u Solun, odakle je krenula u nezadrživ nalet, nove pobeđe i povratak napuštenim kućama. Opisom srpske diplomatske akcije koja je u letu 1916. godine učvršćivala plodove opstanka srpske vojske i koristila ih za ispunjenje ranije postavljenih ratnih ciljeva i stvaranje jugoslovenske države, završava se priča o srpskoj ratnoj drami 1915-1916. godine.

U Prilozima (231-259) autor je objavio devet tekstova koji hronološki održavaju razvoj srpskog ratovanja 1915-1916. godine, počev od cirkularnih telegrama Nikole Pašića srpskim poslanicima povodom opšte mobilizacije bugarske vojske 23. i 25. septembra 1915, pa do izveštaja francuskog potpukovnika Menijala o reorganizaciji i boravku srpske vojske na Krfu. Ovde su objavljeni i sledeći dokumenti: Raspored i jačina zaraćenih strana na dan napada na Srbiju (5. oktobar 1915); Odluka o os-tanku uz saveznike na sednicama srpske vlade u Raškoj (4. novembar 1915); Naredenje o povlačenju u Albaniju (24. novembar 1915); Odlomak iz svedočanstva Anri Barbija, dopisnika pariskog lista „Žurnal”, o povlačenju srpske vojske i izbeglica kroz Albaniju; tekst „Esad Paša – srpski prijatelj”; telegrafske poruke između pukovnika Ristića, inspektora rezervnih trupa i generala Bertotija, komandanta italijanskih trupa u Valoni, povodom dolaska regutra u Fijeri; Šećanje Ljubomira Davovića o regрутимa prispevima na Krf i Vid. Na ovaj način su malim brojem izvora dokumentovani presudni i najslikovitiji trenuci iz posmatranog perioda.

Autor je i u tekstu veštio koristio diplomatske spise, telegrame, analizirao međunarodne odose i interes velikih sila u ratnim zbivanjima na Balkanu i potom u njih uplitao sećanja učesnika, potrešna svedočanstva o epopeji srpskog vojnika i njegovih saputnika. Time se daje i slika tragedije pojedincu, malog i nejakog, koji trpi istoriju i koji u njoj učestvuje svojim patnjama i stradanjem.

Težnji autora da što bolje predstavi događaje koje opisuje, da preseli svu strahu stvarnosti na stranicu knjige, doprinosi i 100 fotografija. Na njima pored kraljeva, političara, vojskovoda i generala vidimo i stradalnike u smrtnom ropcu, žive leševe, sahranjivanje u plavu grobnicu. Međutim, poslednje slike pokazuju oporavak i vežbe preporodene srpske vojske, bitku na Gorničevu i prvu mobilitu na delu oslobođene domovine.

Ova knjiga ne ostavlja nikog ravnodušnim. Predočavajući pouzdano utvrđena znanja o prošlosti, činjenice i utemeljene stavove, ona istovremeno budi najdublje ljudske emocije. Pisana jasnim stilom i ispunjena citatima iz memoara preživelih učesnika, može se preporučiti ne samo naučnoj javnosti već najširem krugu čitalaca.

Srpska tragedija 1915-16. godine ostavila je duboke tragove u srpskoj nacionalnoj i istorijskoj svesti i inspirisala je mnoge umetnike da svoja osećanja pretoče u reči i barem delimično opisuju svetu stvarnost tih ratnih godina. Neka umetnička dela koristi i Đoko Tripković. Na prvim stranama ove knjige je poznata pesma Milutina Bojića „Plava grobnica“, a poslednji njeni redovi su stihovi narodne pesme „Tamo daleko“. Pored ovih, možda najtužniji i najsuđiljniji opis patnje srpskog vojnika-seljaka, ali i njegovog moralu, predstavljaju sti-

hovi pesnika, podnarednika poljske bolnice, Vlade Staniširovića, urezani u kamenu na groblju na ostrvu Vido: Na humkama u tudini/ neće srpsko sveće nići/ poručite našoj deci/ nećemo im nikad stići./ Pozdravite otadžbinu,/ poljubite rodnu grupu/ spomen borbe za slobodu neka ove humke budu.

Dragomir Bondžić

Nadežda Jovanović, *ŽIVOT ZA SLOBODU BEZ STRAHA*, (Studija o životu i delu dr Dragoljuba Jovanovića), Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2000, str. 708.

Knjiga Nadežde Jovanović o Dragoljubu Jovanoviću predstavlja rezultat njenog višedecenijskog istraživanja života i rada ovog istaknutog naučnika, političara, pedagoga i pисца. Do sada se iz pera Nadežde Jovanović pojavilo dosta članaka, studija i monografija u kojima su obrađivani različiti aspekti njegovog delovanja, *Zemljoradnička levica u Srbiji 1927 - 1939. godine*, ili *Seljak-svoj čovek*: izbor tekstova Dragoljuba Jovanovića u koautorstvu sa dr Momčilom Išićem i drugi). Za izradu ove studije korišćena je obimna dokumentarna građa, štampa, sećanja. U njoj je sublimirano sve što se do sada zna o Dragoljubu Jovanoviću u istoriografiji, ali i u sociološkoj, politikološkoj, ekonomskoj i pravnoj nauci. Ova knjiga je životno delo Nadežde Jovanović kojim je ona zaokružila svoj istraživački opus o Dragoljubu Jovanoviću. Njen cilj je bio ne samo da prikaže životni put, politički i društveni angažman D. Jovanovića, već i da se, kako je to istaknuto u predgovoru „preispitaju ocene i sudovi u njemu“.

Mnogostrana delatnost Dragoljuba Jovanovića je izložena u 20 poglavija i uz predgovor, pogovor i obimnu biografiju diktirala je i obimnost knjige (708).

Prva tri poglavija posvećena su životu Dragoljuba Jovanovića od rođenja i školovanja u Pirotu i Beogradu, preko aktivnosti za vreme Prvog svetskog rata (učiteljevanje u Radovištu i prevodilaštvo sa francuskog u francuskoj brigadi) zatim francuskog perioda obrazovanja na studijama u Clermonu i Parizu. Više nego detaljno izloženi su uslovi i očrta atmosfera u kojima su se ubočavali njegovi idejni pogledi, počev od porodičnih uslova, preko širih društvenih i političkih kretanja njegovog rođenog grada, a posebno je naglašeno obrazovanje radničkog pokreta i počeci socijaldemokratske misli. Studije u Francuskoj su u mnogome presudno uticale na njegove ideološke stavove, kako prihvatanjem ideje jugoslovenstva tako i prihvatanjem socijološke misli Selestena Buglea i takozvane akcijske sociologije usmerene na stvaranje humanijeg i pravednijeg društva koju će i praktično primeniti posle povratka u zemlju, 1923. godine. Prikazujući francuski period autor nije zaobišao njegovu delovanje u udruženju jugoslovenski opredeljenih studenata ni njegov privatni život.

Delatnost Dragoljuba Jovanovića u periodu između dva svetska rata prikazana je u devet poglavila. Sagledana je u potpunosti njegova karijera profesora na Pravnom fakultetu gde je predavao Agitarnu politiku, a putem pregleda niza objavljenih članaka naučna problematika koja ga je zaokupila. Spoj njegovih naučnih preokupacija i težnje da se utiče na državne organe koji se bave socijalnom politikom i aktivno deluje u smislu poboljšanja socijalnog položaja najsiromašnijih slojeva stanovništva primetan je u osnivanju Društva socijalnih radnika. Slične ciljeve imala je i Grupa za socijalnu kulturnu akciju (1924-1927), kao nadstranačko udruženje. Ona je okupljala jednu grupu intelektualaca, a aktivnost joj se ogledala u predavanjima i člancima kojima su se objašnjavala brojna društveno-politička i ekonomska pitanja. Sa njenom pojavom sve više je bilo i članaka u kojima Dragoljub Jovanović govorio o seljaštvu, njegovom teškom materijalnom položaju, političkoj zapostavljenosti i neprosvećenosti i potrebi da se to promeni. Na taj način registrovu se prelazi koji pokazuju njegov idejni i praktični razvoj. Prethodno delovanje postepeno i sigurno je vodilo D. Jovanovića okretanju široj i organizovanoj političkoj borbi za poboljšanje položaja seljaštva a time i izmenama u društvu i državi. Ona je bila ostvarena preko Saveza zemljoradnika u koji ulazi početkom 1927. godine sa istomiljenicima iz Grupe za socijalnu i kulturnu akciju. Autor je iscrpno prikazao delovanje D. Jovanovića u Savezu zemljoradnika, odnose sa konzervativnim delom vodstva i stvaranje leve struje sa njim na čelu, kao i njenu ideologiju i praktičnu delatnost sve do marta 1940. kada se grupa levih zemljoradnika izdvojila i obrazovala Narodnu seljačku stranku. Obraćena je i pažnja na njegove odnose sa komunistima, kontakte, saradnju koju su ostvarili u formiranju Narodnog fronta. Prikazani su i odnosi D. Jovanovića sa Udržušenom opozicijom, njegov pogled na pitanje srpsko-hrvatskih odnosa, kao i pokušaji da se u zajedničkim istupima sa hrvatskom stranom pronađe formula koja bi zadovoljila obe strane.

Vreme okupacije koje je D. Jovanović provodio u „dubokoj ilegalnosti“, autor je uglavnom obradio na osnovu „Političkih uspomena“ D. Jovanovića. Na osnovu tog izvora objašnjeni su neki od razloga koji su uticali na njegovo ponašanje, kao i sporazumi o saradnji sa komunistima i neučestvovanje u ratu, koji su mu bili „kamen oko vrata“ u celokupnoj aktivnosti posle rata. Nadežda Jovanović se suprotstavljala navodima u nekim istoriografskim delima o njegovoj okupacijskoj delatnosti i odnosima sa komunistima.

U poglavljima koja se odnose na period posle Drugog svetskog rata autor nas opširno upoznaje sa saradnjom D. Jovanovića u uspostavljanju nove komunističke vlasti, konstruktivnim primedbama na mere novih organa, reakcijama nosilaca vlasti, ali i njegovim protivljenjima i prelasku u opoziciono delovanje, otvorenim sukobom sa komunistima, hapšenjem, sudjenjem i robijom. Nije zapostavljen ni period posle izlaska sa robije i problemi koje je D. Jovanović imao sve do smrti 1977. godine. Autor i ovde polemiše na delima istoričara, prihvatajući ili odbacujući njihove sudove o određenim pitanjima njegovog delovanja.

Suština celokupnog života, političkog i društvenog delovanja Dragoljuba Jovanovića je borba za slobodu ličnosti i slobodno stvaranje, a protiv političkih i drugih pritisaka koje su autoritarni režimi primenjivali i tu slobodu ograničavali, protiv svake vrste eksplatacije a za sloboden rad, socijalnu i društvenu pravdu, jednostavno, za život bez straha. Ta borba ga je vodila u otvorene sukobe i robijanje, najpre u Kraljevini Jugoslaviji, a onda i u poratnoj Jugoslaviji. Borba za život i slobodu bez straha bila je njegov najdublji životni stav. Otuda i naslov knjige koji je zapravo naziv jednog njegova članka, „Sloboda bez straha”, iz 1924. godine.

Rad dr Nadežde Jovanović se lako čita, na momeće kao roman te verujemo da će naći put do šire čitalačke javnosti. U delu nema kritičkog aparata koji bi morao da postoji bez obzira na autorkine razloge iznete u predgovoru. Iako podela sadržaja na poglavljia olakšava brzo snalaženje ukoliko čitaocu interesuju pojedini aspekti delovanja Dragoljuba Jovanovića, možda je poglavlja trebalo grupisati u veće celine. Primetno je i da autorka retko donosi zaključke, smatrajući, verovatno, da to treba prepuštiti čitaocu.

Poseban značaj i vrednost knjizi daje obimna bibliografija radova o D. Jovanoviću, koja se sastoji od dva dela: prvi deo obuhvata dela D. Jovanovića (pregled predavanja, rukopisne i objavljene tekstove) od 1912. do 1975, dok se drugi deo odnosi na literaturu o njemu (studije, članci, saopštenja i komentari) nastalu u periodu od 1919. do 1998. godine.

Nataša Milićević

Branko Bešlin, VESNIK TRAGEDIJE, NEMAČKA STAMPA U VOJVODINI (1933–1941), Novi Sad, Sremski Karlovci Platoneum, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića 2001, str. 263.

Knjiga predstavlja magistarski rad Branka Bešlina, odbranjen na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1996, koji je zbog materijalnih i tehničkih problema tek sada postao dostupan široj publici. Delo se sastoji od kraćeg uvoda, tri dela glavnog teksta i rezimea na srpskom i nemačkom, mnoštva ilustracija, kao i popisa izvora i literature.

U uvodu (5-11) autor kratko iznosi osnovne podatke o tematskim, prostornim i tehničkim ograničenjima rada sa osvrtom na korišćenu literaturu i izvore.

Prvi deo knjige, *Kulturbund i štampa*, podeljen je na dve celine: „Ovladavanje informativnim prostorom” (13-101) i „Ostali listovi Kulturbunda” (102-148). Svaka celina je podeljena u kraće tematske delove. Autor na samom početku daje pregled demografskih podataka političke istorije Nemaca u Vojvodini do 1933, kao i pregled njihove štampe do Prvog svetskog rata. Dok su podaci o brojnosti Nemačaca i njihovom učešću u političkom životu uglavnom poznati iz starije literature, podaci o nemačkoj štampi (koja se poređi sa lokalnom srpskom i madarskom) potpuno su novi.

Autor nas upoznaje sa fenomenom *Provintzb-latt-a* (provincijskog lista), tipičnim za štampu Nemačaca u Vojvodini. Dok su se vojvodanski srpski listovi pre Prvog svetskog rata čitali svuda gde je bilo Srba, za vojvodanske Švabe je bio karakterističan ceo niz malih lokalnih listova koji su čitani samo u mestu gde su izlazili. Njihov vidokrug je bio parohijski, baš kao i njihovih čitalaca. Na taj način, nevezani za velike političke partie i ideje, pisani uglavnom od amatera koji su najčešće bili i vlasnici, listovi su održavali i podržavali tradicionalnu izolaciju nemačkih seoskih zajednica koja je potrajava sive do tridesetih godina 20. veka. Bešlin ipak primećuje da je glavno dostignuće ovih listova bilo čuvanje maternjeg jezika, što u madarizatorskoj Ugarskoj i nije bilo od malog značaja. Interesantno je da je čak šest ovakvih mesnih listova ne samo preživelo raspad Austro-Ugarske, već je i nastavilo da izlazi sve do 1941. godine.

Autor u nastavku govori o Druckerei- und Verlags-Aktiengesellschaft-a (DVAG-a), Štamparsko i izdavačko a.d. koje je osnovano 1919. u Novom Sadu sa prevashodnim zadatkom da štampa Deutsches Volksblatt (DVAG) koji će postati glavni, najtiražniji i najuticajniji nemački list u Jugoslaviji. Detaljno je osvetljena kadrovska i finansijska struktura DVAG-a koji je tridesetih godina izrastao u najjaču novinsko-izdavačku kuću u Vojvodini sa najvećim brojem profesionalnih novinara. To je omogućilo visok kvalitet njegovog glavnog izdanja, Deutsches Volksblatt-a, o kome se govori u sledećem odeljku. Pored DVB, DVAG je izdavao i Deutsche Zeitung, kao neku vrstu skraćenog DVB-a, za pretežno seosku publiku. Bešlin analizira formu i sadržaj DVB-a kao glavnog lista nemačke manjine u Jugoslaviji i svojevrsnog organa glavnog folksdjočerskog kulturnog udruženja – Kulturbunda. Pisane DVB je uvek bilo na liniji formalne lojalnosti, tim pre što je to bio preduslov izlaženja bilo kog lista u jednoj zemlji gde je sloboda štampe, čak i u doba parlamentarizma, bila samo uslovna. Veću slobodu list je uzimao samo u spoljnopoličkoj rubrici, posebno u vreme jačanja Trećeg rajha i njegovih diplomatskih i vojnih uspeha krajem tridesetih. Ovo je naravno bilo i u vezi sa promenama u rukovodstvu Kulturbunda. Karakteristično je da je DVB verno odslikavao stanje kako u Kulturbunu, tako i u nemačkoj štampi u Rajhu, odnosno da je prošao iste razvojne faze koje su vodile sve većem uticaju nacional-socijalističkih ideja. Tako se DVB koji je počeo kao pristojno, ponešto konzervativno manjinsko glasilo, do izbijanja Aprilskog rata potpuno preobrazio u glajhšaltovani list nacifikanog vođstva Kulturbunda. Bešlin je lepo pokazao kako je ta novina, baš kao i glavna folksdjočerska organizacija, sledila dominantan razvoj u zemlji matici, što je svakako bilo od velikog značaja za celokupnu nacionalnu manjinu.

Posle Deutsche Volksblatt-a, verovatno najvažniji list nemačke manjine je bio pančevački Volksruf, koji je počeo da izlazi marta 1932. kao Pančevački Post. I dok je DVB održavao mišljenje konzervativnog vođstva Kulturbunda, Pančevački Post (od 25. avgusta 1934. kao Volksruf) bio je list u kome su se najpre pojavile nacističke ideje. Njihovi nosioci su bili pre svega mlađi intelektualci školovani dobrim delom u Nemačkoj, koji su po-

čeli da kritikuju staro rukovodstvo Kulturbunda i drugih folksdjočerskih organizacija (koje su često vodili isti ljudi). Njihov jezik je bio mnogo manje odmeren nego jezik DVB-a, a njihove ideološke preferencije su sve otvoreniye izlazile na površinu. DVB je u vreme dok pronacistički „obnovitelji“ još nisu došli na čelo Kulturbunda često polemisa sa Volksrufom, ali je pisanje ovog poslednjeg bilo jedan od faktora koji su kako DVB, tako i rukovodstvo Kulturbunda gurali sve više u desno. Analizirajući pisanje Volksruf-a Bešlin prikazuje i tok sukoba starih i mlađih vođa tako značajnog za razvoj Kulturbunda i nemačke manjine uopšte.

U nastavku autor daje osvrt na celokupnu štampu (nemačku, mađarsku i srpsku) u posmatranom razdoblju što čitaocu pruža mogućnost da nemačku štampu stavi u širi kontekst. On istovremeno pravi kratko poređenje izdanja DVAG i ostalih nemačkih listova, uvek sa osvrtom na društvenu stvarnost koju su odražavali.

U toj funkciji je i prikaz nemačkih listova u službi režima i oponicijonih stranaka (80-89). Odejjak „Nemačka štampa i rat u Evropi 1939-1941“ (90-101) prikazuje vrlo pristrasno pisanje nemačke štampe o ratnim događanjima. Takav način izveštavanja je bio u sprotnosti sa politikom neutralnosti koju je Jugoslavija vodila, i koja je bila naložena i jugoslovenskoj štampi. Činjenica da je folksdjočerska štampa više-manje nekažnjeno mogla da krši službene zabrane govorii jasno o promeni položaja nemačke manjine, kao i o njegovoj zavisnosti od spoljnopolitičke situacije što autor jasno uočava.

Druga celina u okviru prvog dela knjige (102-148) govori o ostalim listovima Kulturbunda. Reč je o izdanjima za pojedine grupe čitalaca: žene, seljake, omladinu itd. U njoj je obrađeno šesnaest listova i ona predstavlja obrazac kojeg se autor drži do kraja knjige. Dok se prva celina u okviru prvog dela bavila opštim stvarima i najvažnijim listovima, ostatak knjige, počevši sa ovim pregledom ostalih izdanja Kulturbunda, čini analitički pregled svih nemačkih listova u Vojvodini do kojih je autor savesnim istraživanjem došao.

Drugi deo knjige, urađen po istom obrascu, obrađuje štampu verskih zajednica, i to katoličku (149-168) i protestantsku (169-181). U okviru katoličke štampe obrađeno je pet listova, od kojih je najvažniji apatinski *Die Donau* Adama Berenca, jedan od retkih listova nemačke manjine koji se dosledno (iako sa katoličkih i mađarofilskih pozicija) opirao nacizmu sve do aprila 1944. U pogledu protestantske štampe, karakteristično je da je glavni evangelički list *Kirche und Volk* dosta otvoreno podržavao nacizam. Drugim listovima autor posvećuje mnogo manje pažnje – zbog njihovog manjeg značaja ili malog broja dostupnih primeraka.

Treći deo knjige obrađuje 23 manja lokalna, posebna i stručna lista koji svedoče o bogatstvu i razvijenosti nemačke štampe u Vojvodini. Najznačajniji među njima je, pre svega zbog kontinuiteta koji se retko sreće na ovim prostorima, *Wrschatzer Gebirgsbote* koji je neprestano izlazio od 1856. do 1942. Svi pomenuti listovi su proanalizirani zavisno od njihovog značaja i sadržaja, a vredno je i to što Bešlin opisuje i sukobe između pojedinih listova, pokušavajući da otkrije njihovu stvarnu pozadinu.

Knjiga se završava rezimeom (246-250) koji sumira rezultate razuđene analize mnoštva listova časopisa, kao i opšte situacije šampe u Vojvodini između dva svetska rata. Rezime postoji i u prevedu na nemački jezik (251-256).

Knjiga Branka Bešlina *Vesnik tragedije* predstavlja znalačku analizu nemačke štampe u Vojvodini 1933-1941, urađenu na izuzetno obimnom izvornom materijalu. Autor ne samo što je detaljno iščitao folksdjočersku štampu, već se koristio i arhivskim izvorima radi razjašnjavanja personalnih, finansijskih, političkih i drugih pitanja vezanih za nemačke listove. Zbog obilja materijala koji donosi, kao i zaključaka do kojih je autor došao analizom nemačke štampe u Vojvodini, ova vredna knjiga značajna je kako za dalja proučavanja nemačke manjine, tako i za izučavanja nacionalnih manjina uopšte, kao i štampe u Vojvodini i Jugoslaviji.

Zoran Janjetović

Vladimir Geiger, NIJEMCI U ĐAKOVU I ĐAKOVŠTINI, Hrvatski institut za povijest, Dom i svijet, Zagreb 2001, str. 231.

Nacionalne manjine u bivšoj Jugoslaviji oduvek su (uz delimičan izuzetak Albanaca) bile zapostavljena istoriografska tema. Ovo posebno važi za nemačku nacionalnu manjinu o kojoj je pisano malo i uglavnom jednostrano. Radovi o njima su po pravilu kroz ideološke naočare sagledavali samo određene epizode iz viševekovnog prisustva Nemača među Južnim Slovenima. Takvi radovi, čak i kada su bili utemeljeni na arhivskoj građi, zbog selektivnosti pristupa nisu davali ni pravu ni potpunu sliku o bivstvovanju folksdjočera na našim prostorima.

Pad ideoloških tabua posle 1990. omogućio je da se istoriografija ozbiljnije pozabavi „nepočudnim“ temama koje su već u drugoj polovini osamdesetih godina donekle otvorile publicistika i štampa. U tom kontekstu došlo je do sveobuhvatnog izučavanja prošlosti nemačke manjine, pre svega u Sloveniji i Hrvatskoj.

Glavni predstavnik mlade istoriografske generacije koji se posvetio objektivnom izučavanju Nemaca u Hrvatskoj je dr Vladimir Geiger, saradnik Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu. On je od poznih osamdesetih do danas objavio niz članaka o sudbinama podunavskih Švaba u Slavoniji, a devedesetih je objavio tri knjige o njima. Četvrta knjiga *Nijemci u Đakovu i Đakovštini* predstavlja nešto izmenjenu verziju njegovog doktorata odbranjenog 1996. u Zagrebu.

Rad je posle predgovora podeljen na pet glavnih delova: *Nijemci na vlastelinstvu Đakovačke biskupije do 1848/49. godine* (9-42); *Nijemci Đakova i Đakovštine od 1848/49. do 1918.* (43-90); *Nijemci Đakova i Đakovštine u Drugom svjetskom ratu 1941 - 1945.* (141-170); *Nijemci Đakova i Đakovštine nakon Drugog svjetskog rata* (171-202).

U prvom delu autor prikazuje prilike na vlastelinstvu Đakovačke biskupije od proterivanja Turaka krajem 17. veka do revolucije 1848–1849. Široko je prikazana privredna i društvena situacija, kao i ekonomski i kulturne mere biskupa. U vezi s tim govori se i o prvim nemačkim doseljenicima. Njihov broj se u gradu Đakovu uvećava tek od početka 19. veka, ali i tada se doseljava samo izvestan broj porodica. Dolazeći zbog kolonizacionih mera biskupa Antuna Mandića oni ubrzo daju znatan doprinos razvitku zanatstva. Istovremeno prve nemačke porodice se naseljavaju po okolnim selima, a Geiger marljivo beleži njihova imena. Autor opisuje njihovo učešće u privrednom i kulturnom životu na osnovu fragmentarno sačuvanih izvora. Ovo poglavlje sadrži i opis nevelike uloge lokalnih folksdobjera u revoluciji 1848–49.

Drugi deo govori pre svega o najmasovnijem doseljavanju Nemaca u Đakovštinu – dobrim delom iz starijih kolonija u Bačkoj. Razlozi su bili društvene promene posle revolucije, jeftina zemlja u Slavoniji, agrarna prenaseljenost u drugim krajevima i ekonomска kriza koja je pogodila domaće stanovništvo. U sklopu ovoga autor opisuje i istoriju nastanka sela Krndije. Ovo poglavlje uz statističke podatke donosi i obilje informacija o učešću Nemaca u privrednom i društvenom životu Đakova i Đakovštine, kao i o njihovom učešću u političkom životu nove domovine.

Sledeći deo knjige bavi se položajem đakovačkih Nemaca u međuratnoj Jugoslaviji. Njega autor stavlja u širi kontekst položaja nacionalnih manjina u zemlji, zadržavajući se pogotovo na političkom stanju dvadesetih godina. Poglavlje sadrži detaljne statističke podatke i informacije o ulozi folksdobjera u privredi toga kraja. Znatan deo poglavlja je posvećen folksdobjerskim kulturnim i sportskim organizacijama i školstvu. Odgovarajući prostor je dat i aktivnostima Kulturbunda, ali autor njegov rad ne svodi samo na širenje nacističkih ideja, niti celokupni život nemačke narodne skupine u Đakovštini svodi na propagandni rad Kulturbunda kako je to bilo uobičajeno u delima istoričara do 1990.

Naredno poglavlje opisuje položaj đakovačkih folksdobjera tokom Drugog svetskog rata, produbljujući postojeća znanja o njemu u NDH na mikronivou. Opisani su svi aspekti delovanja manjinske grupe, kao i povremeni sukobi sa hrvatskim vlastitim. Geiger govori i o učešću folksdobjerskih formacija u borbama protiv partizana, o ugrožavanju njihovih selja, kao i o skromnom učešću nekih podunavskih Švaba u NOP-u. Ovo poglavlje se završava evakuacijom folksdobjera iz Đakovštine u jesen 1944.

Poslednje poglavlje govori o najbolnjem delu istorije Švaba u Hrvatskoj – o logorizaciji, deportacijama za Sovjetski Savez, proterivanjima i konfiskacijama njihove imovine. O ovome postoji obimna nemačka literatura, a Geiger ju je obogatio dokumentima koji se čuvaju u hrvatskim arhivima ili kod pojedinaca. Posebni odeljci su posvećeni logoru Krndija i konfiskaciji folksdobjerske imovine, uz dosta statističkih podataka. Kao zaključak, autor navodi aktivnosti i organizacije preživelih pripadnika nemačke manjine u inostranstvu, u decenijama posle napuštanja zavičaja.

Knjiga sadrži i sažetak na nemačkom, kazalo osoba, kazalo zemljopisnih imena, belešku o piscu, kao i obilje raznovrsnih ilustracija.

Knjiga Vladimira Geigera o Nemcima Đakova i Đakovštine predstavlja jedan od retkih pregleda celokupne istorije jedne manjinske etničke zajednice u određenoj regiji. Na osnovu često fragmentarno sačuvane arhivske i druge građe autor je rekonstruisao sve bitne aspekte bivstvovanja nemačke manjine u Đakovštini. Za razliku od nekih sličnih inostranih prikaza, Geiger nikad ne ispušta iz vida širi dušveni i istorijski kontekst u kome su folksdobjeri živeli i delali. Za razliku od drugih autora koji su se za vreme postojanja Jugoslavije bavili nemačkom nacionalnom manjinom, on je ne posmatra samo u jednom kratkom periodu, niti se bavi samo jednim aspektom njene egzistencije. Naprotiv, prikazivanjem šireg društvenog i istorijskog konteksta, međuetničkih odnosa, ali i odnosa unutar same nemačke zajednice, autor uspeva da mnoga pitanja demistifikuje i tako ih osloboди po nauku uvek štetnih političkih konotacija. On doseljene Nemce ne idealizuje kao što to često rade nemački autori, ali im i ne poviše zasluge kao neki socijalistički autori. Njegova knjiga je objektivan i sveobuhvatan pregled istorije nemačke manjine u Đakovštini i kao takva ona može da posluži kao uzor za izučavanje delova nacionalnih manjina u raznim delovima bivše Jugoslavije, s jedne strane, dok sa druge postaje nezaobilazan temelj za dalja istraživanja istorije podunavskih Švaba u Đakovštini na mikronivou.

Zoran Janjetović

RAVNOGORSKA ISTORIJSKA ČITANKA, Počest nacionalnog pokreta otpora u Drugom svetskom ratu kroz dela učesnika i svedoka, priredio Uglješa Krstić, Vajat, Beograd 2001, str. 246.

Za razliku od komunističkog pokreta čija je ratna i revolucionarna epopeja 1941–1945. prepričana i opisana u nekoliko hiljada naslova istorijskih, književnih ili kinematografskih dela, istorijsko-književna produkcija druge strane srpskog višestrukog građanskog rata pod okupacijom obuhvata nekoliko desetina izdanja. Za razliku od komunističkog talasa gde kvantitet uglavnom teško da je iznedrio kvalitet (što je vreme ubedljivo pokazalo) – i još više proizveo zasićenost i sumnju u dobru nameru, na drugoj strani iz oskudne produkcije poraženih, mnoga dela već su se uvrstila u istorijsku i epsku baštinu srpskog naroda. Kako vreme prolazi, mnoga od tih dela umnogome će potisnuti tomove, edicije, zbornike, „naučne“ radove propartizanskog poluvekovnog talasa i postaće sastavni deo zamišljene srpske istorijske čitanja.

Ravnogorska istorijska čitanka koju je sastavio ugledni beogradski izdavač Uglješa Krstić pleni pažnjom iz više razloga: neuobičajenim i netipičnim izborom, svuda prisutnom brižljivošću za uspostavljanje toka u koji različiti pripovedači lako

ulaže i gde neupućeni čitalac može da stekne utisak da je reč o jednom autoru, odličnom izboru i nena-metljivošću koja se ogleda u srazmerno manjoj pu-blifikaciji, nego što su pomenute.

Odabrani autori za ovo delo su različitih životnih sudbina, različitih položaja u samom pokretu i različitih pozicija u istorijskoj skali događaja. Tu su ugledne političke figure (Slobodan Jovanović, Konstantin Fotić, Stanislav Krakov, Živko Topalo-vić) Mihailovićevi ratni saborci raznih činova i ratnih uloga (Zvonko Vučković, Jakša Šelević, Dušan Trbojević, Nikola Kordić, Nedeljko Plećaš) od kojih su neki postali ugledna i čitana pera (braća Knežević, Dimitrije Đorđević, Dejvid Martin, Branislav Stranjaković, Uglješa Krstić). Većina sabranih autora i ranije su bili poznati svojim delima u kojima su opisivali ratne događaje iz istorije ravnogorske organizacije, kao što su bili poznati i kao autori dopadljivih i upečatljivih dela. Moguće je da bi neko drugi sastavio drugačiju čitanku ravnogorskih svedočenja, ali bi najveći deo sabranih autora i dalje ostao u izboru, što govori o njihovoj osobenoj istorijskoj ali i književnoj vrednosti. Uglješa Krstić je uspeo da sopstvenim izborom da poseban ton celoj zbirci i učini je lako čitljivom i interesantnom za one kojima je edicija namenjena (za školu i dom), ali i za one koji se smatraju dobrim poznavacima i misle da su odavno već doneli svoj sud o ravnogorskoj organizaciji i njenom komandantu.

Ideja o zaokruženju ravnogorske istorije kroz odabrane tekstove preživelih aktera nije nova. Sredinom pedesetih godina nastala je *Knjiga o Draži* u kojoj su sabrani tekstovi korifeja tadašnje srpske emigracije, koji se odnose na istorijat Ravnogorskog pokreta i denerala Draže Mihailovića i uopšte tragične događaje srpske istorije Drugog svetskog rata. Početkom dvadesetih godina, već prošlog veka, u Srbiji su se pojavile slične komplikacije koje nisu odmakle od „Knjige o Draži”, ali su zatamnjene istoriju približile, skrivenog znanja, gladnjо srpskoj publici. Autori pojedinih komplikacija imali su različite motive za njihovo stvaranje. U srpskoj emigraciji pedesetih godina bilo je neophodno stvoriti jedno delo koje će na drugačiji način progovoriti o Ravnogorskom pokretu, nasuprot agresivnim pseudoistorijskom žanru pobednika u Titovoj Jugoslaviji. Komplikacije nastale ovde u najskorije vreme, vodile su se željom za razbijanjem decenijama ukorenjenih tabua, ali pomalo i senzacionalizmom, željom za zaradom i često ih je pratila brzina u pripremanju i nedovoljno poznавanje istorijskog konteksta ravnogorske organizacije denerala Mihailovića. Često su se „čitale” samo gledanjem fotografija, a srpska publika je na osnovu količine objavljenih fotografija ceniла njihovu vrednost. Primitivna vizuelizacija zatamnjene prošlosti tako je na marginu gurnula ratnu realnost, kompleksnost događaja i druge neistražene osobine tragičnog ude-sa srpskih nacionalista i antikomunista 1941–1945.

Pred nama je sada delo koje sledi posle talasa istriografiskih radova, ali i novih istorijskih događaja koji su zaokružili jednu epohu srpske istorije. *Ravnogorska istorijska čitanka*, je sastavljena od odlokama memoarskih delova odabrane grupe autora, namenjena je široj publici, ali kako sugeriše naslov edicije i za „školu i dom”, na šta ukazuju njen lak pristup, pristupačan format i uklopljenost u

čitav niz sličnih izdanja izdavačke kuće „Vajat” iz Beograda. Potencijalni čitalac će u ovoj knjizi manje tražiti fotografije Mihailovićevih ratnika, a više čitati delove njihove istorijske epopeje. To je i njen najveći domet: o Ravnogorskem pokretu i njegovom voždu treba više čitati i promišljati i stvarati što kompleksniju sliku ratnih događaja Drugog svetskog rata na prostoru Srpstva.

Bojan B. Dimitrijević

R. Tripković, R. Nedović, M. Mandić, KOMANDANT MANDIĆ, Narodni muzej, Čačak 2000, str. 348.

Drama koju je preživelo srpsko društvo tokom Drugog svetskog rata, razmere ljudske patnje, stepen razaranja materijalnih dobara, dugotrajnost posledica planetarnog sukoba koji nije zaobišao ni Srbiju, još uvek izazivaju pažnju mnogih autora. Za razumevanje svih aspekata rata neophodna su i istraživanja na nivou lokalnih zajednica i uloge pojedinaca koji su snagom ili slabošću svoje ličnosti imali udela u oblikovanju istorijskih zbivanja čije posledice osećamo i danas. Odgometanje složenih pojava koje je doneo Drugi svetski rat na području Čačka i njegove okoline, gde su se isprepletano stvorila dva pokreta otpora, najpre u saradnji, затim u sukobu koji je izrođio srovi i krvavi građanski rat, zahteva naučno utemeljeno istraživanje koje će nas približiti istini i omogućiti oslobođanje od mitomanije stvarane u partijskoj i ideološkoj istoriografiji kao i paraistoriografiji svih zaraćenih strana tokom tog sukoba.

Izučavanje ličnosti vojnih komandanata svih formacija u Drugom svetskom ratu na području Srbije ima poseban značaj. Vihor rata doneo je nove narodne vode čija je lična harizma imala veći uticaj na njihove savremenike nego političko ili ideo-loško ubedenje. Jedan od takvih ljudi je Radenko Mandić. Bio je komandir partizanske milicije u Čačku po oslobođenju grada 1. oktobra 1941, uče-stvovao u borbi i presudama protiv pripadnika „pe-te kolone” u jesen iste godine, prvim sukobima sa ravnogorcima kao „udarna pesnica u borbi protiv reakcije”. Mandić će ostati dosledan ovom zadatku do kraja svoje policijske karijere 1965. godine. Posle sloma ustanka je zarobljen, ali uspeva da pobegne i da se uspešno krije od mnogobrojnih potera i organizuje borbu do kraja 1943. godine na području čačanskog kraja. Metodi borbe nisu se razlikovali od onih koje su primenjivali progonitelji četnici, naročito u likvidaciji, što ga dovodi u sukob sa Milošem Minićem koji ga optužuje za „bonapartizam”. Po mnogo čemu Mandić je vodio lični rat i nije se razlikovao od svojih protivnika. Komplikacije su izbegnute odlaskom sa 1. šumadijskom brigadom u Prijepolje. Kasnije se nalazi u sastavu 3. srpske udarne brigade kao obaveštajni oficir jednog bataljona. Zbog iskazanih sposobnosti prekomandovan je u OZN-u Srbije gde postaje šef OZN-e XIV korpusa NOVJ, zatim šef OZN-e za istočnu

Srbiju, a kasnije je zauzimao visoke položaje u OZN-i Beograda. To je vreme kada Mandić goni ostatke ravnogorskih formacija širom Srbije. Bogata iskustva proganjeno, primenjuje kao proganjitelj. Najznačajnija akcija je hvatanje Draže Mihailovića. Mandić učestvuje i u hvatanju Vojta Tuđegovića, Radislava Mincića, Srećka Medenice, Boža Bjelice, ostatka balista.

Posle rata postao je jedan od odgovornijih kadrova u državnoj bezbednosti Srbije. Više godina je bio pomoćnik sekretara za unutrašnje poslove i državnu bezbednost u Republici Srbiji. Sa te funkcije penzionisan je kao „rankovićevac“ u činu pukovnika 1965. godine. Dobio je nekoliko odlikovanja od kojih je najznačajnije orden Narodnog heroja 1952. godine. Posle penzionisanja više puta je biran za poslanika u raznim većima skupštine Republike Srbije. Kao svojevrsna „opozicija“ vladajućoj partijskoj liniji, Mandić se kandidovao 1969. na izborima za skupštinu Srbije, kada su birači dobili šansu da neposredno biraju poslanike. Vladajuće političke strukture bile su protiv ovog kandidovanja. Ostalo je zapamćeno da je jedini glasao u saveznoj skupštini protiv ustava iz 1974. godine, zbog cepljanja službe državne bezbednosti. Ostak života proveo je mirno. Preminuo je u Beogradu 1980. u 71 godini života.

Autori publikacije nisu po obrazovanju istoričari. Najviše su se ogledali u novinskim tekstovima, pisanim hronikama sela, objavljujući arhivske grade, radovima iz istorije radničkog pokreta i NOB-a u čačanskom kraju. Knjiga *Komandant Mandić* nije podjeljena na šira poglavlja, ali se uočavaju tri celine. Prvi deo je posvećen opisu rodnog sela, porekla porodice, detinjstvu, škоловanju, mladosti, pristupanju komunističkom pokretu. Drugi deo je vezan za ratni put Radenka Mandića, prve posleratne godine koje provodi u hvatanju odmetnika od nove vlasti. Period od 1946/47. do penzionisanja 1965. godine kada je obavljao visoke dužnosti u državnoj bezbednosti je najzanimljiviji, ali publikacija ne daje previše informacija o karijeri Mandića i njegovom penzionisanju kao „rankovićevcu“, čime se završava druga celina. Treći deo je posvećen zabeleženim svedočanstvima Radenka Mandića, anegdotama iz ratnog i posleratnog perioda, pesmama koje su ispevane heroju, impresijama njegovih ratnih drugova, prikazu stradanja porodice Mandić u Drugom svetskom ratu. Ta celina zauzima polovinu knjige u kojoj je objavljeno desetine fotografija R. Mandića, njegove porodice i ratnih drugova.

Publikacija je nastala kao odgovor onima koji hoće da rehabilituju poražene snage u NOB-u, u vreme kada se smatraju komunisti sišli sa političke pozornice i kada su te snage u preteranoj i dugo vremena utomljenoj mržnji prema pobednicima vide svoju šansu za slobodno izražavanje svojih želja. Knjiga je zamišljena kao pouka, savet i zavet jer pobednici u ratu 1941. do 1945. godine nemaju nikavog razloga da pognu glave pred frustriranim i neobjektivnim izrazima, koje bez prestanka šire poraženi. Iako je u uvodu naglašeno da publikacija treba da dopriñe sagledavanju prave istine o ratu temelju hiljada dokumenata koji se čuvaju u arhivama, ipak je poručeno da nije moguće izmenje sa poraženima u ratu. Prošlost može da

tumači ko kako hoće, ali će se ipak pokazati da je Radenko Mandić pravi junak i čovek. U skladu sa takvim ciljevima, korišćena je i arhivska građa, neobjavljena i objavljena, kao i literatura. Ratni lik Radenka Mandića je moguće sagledati iz obilja arhivske grade koja se čuva u Istorijском arhivu u Čačku, mnogobrojnih svedočanstava učešnika rata i dosadašnje literature. Ipak, autori ove publikacije su selektivnim izborom izvora gradili sliku idealizovanog heroja. Sve što bi remetilo takvu predstavu izostavljano je, pa čak i literatura iste ideološke sadržine, ali koja ne slavi lik ovog heroja (Radisav S. Nedeljković, *Zapis iz sećanja iz narodnooslobodilačke borbe u čačanskom kraju*, Gornji Milanovac 1988). Opis ratnih zbilžavanja i učešća Radenka Mandića u njima, za lokalnu istoriografiju i publicistiku nije bila nepoznаница. Njegova uloga u hvatanju preostalih četnika posle oslobođenja nije do sada previše obradivana i šteta je što autori ove publikacije nisu ostavili više svedočanstava, kada su lično poznavali Radenka Mandića, a u pisanju ove knjige koristili i svoju ličnu arhivsku građu. Ista ocena važi za period do penzionisanja 1965. i političko delovanje do smrti 1980. godine.

U stvaranju idealizovane slike ratnog heroja autori knjige su nastavili da lik Radenka Mandića presele iz sadašnjeg zaborava u legendu, držeći se klasičnog načina stvaranja legende i mita primenjivog u narodnoj tradiciji i paraknjiževnosti koja se snažno oslanja na folklor.

Objektivnu ulogu Radenka Mandića tokom i posle Drugog svetskog rata nije moguće sagledati kroz ovu publikaciju, koja nije donela nova znanja i omogućila bolje razumevanje gradanskog rata na području čačanskog kraja. Autori su svesno stvorili idealizovan lik heroja kome su namenili mesto u legendi koja će obezbediti besmrtnost idealeta partizanskog pokreta olicenih u liku i delu Radenka Mandića.

Miloš Timotijević

Tim Judah, THE SERBS, HISTORY, MITH AND THE DESTRUCTION OF YUGOSLAVIA, New Haven, London, ale University Press, 2000 (2. Izd.), str. 382.

Krvavi raspad Jugoslavije izazvao je ne samo poplavu novinskih članaka koji su proces raspada države pratili iz dana u dan, nego i poplavu istoriografske i publicističke literature o tom problemu. Knjiga Tima Džude je jedna od knjiga nastalih povodom ratova za jugoslovensko nasleđe. Njena specifičnost u odnosu na ostale koje se bave sličnom problematikom je u tome što se koncentriše na samo jednu stranu u balkanskom konfliktu – na Srbe. To je istovremeno njena vrlina, ali možda paradoksalno, i njena najslabija strana. U pitanju nije istoriografsko delo u pravom smislu reči. Džuda je novinar koji je od 1991 do 1995. boravio u Beogradu i u neposredne blizine pratio niz dramatičnih događaja.

Knjiga je podeljena na 17 poglavlja i pet dodataka. Prvih osam poglavlja (1-167) prikazuju istoriju Srbija od doseganja na Balkansko poluostrvo do dolaska na vlast Slobodana Miloševića. Uprkos istoriografskom uvodu sastavljenom na osnovu literature, knjiga nema pretencije da detaljno prikaže istoriju Srbija: ona autoru služi samo kao uvod u priču o ratovima posle raspada Jugoslavije. Štaviše, ona je često prošarana osvrtima na pojave i situacije iz devedesetih godina 20. veka. Iako je površnost jedna od čestih karakteristika novinarstva, Džuda je uspeo da zapadnom čitaocu plastično prikaže srpsku prošlost bez nepotrebnih detalja. On ima smisla za uočavanje bitnog i izvlačenje zaključaka. Pa ipak ovaj (poduzi) istorijski uvod se ne može oceniti zadovoljavajućim zbog određene tendencije koja ga celog preživljava. Naime on podseća na one knjige o nacizmu koje nastoje da pokazuju da su celokupna politička, društvena i nadasve kulturna istorija Nemačke morale da kulminiraju Hitlerom i holokaustom. Na sličan način Džuda posmatra kosovski mit i iracionalno koje je iz njega proizilazilo u srpskoj istoriji poslednjih šest vekova. Kosovski mit sa svojom iracionalnom komponentom je imao ulogu u srpskoj istoriji, ali ne tako presudnu kako Džuda to prikazuje. Pripisivanje raspada Jugoslavije kosovskom mitu i načinu mišljenja koji su navodno Srbi iz njega izvukli, predstavlja suviše jednostavno, jednostrano i preneganuto objašnjenje. Zbog prevelikog insistiranja na racionalnom, Džuda zanemaruje (iako ih ne prečišćuje) određene pojave i procese koji su u poslednjim decenijama bitno uticali na način mišljenja i ponašanja Srba. Posebno su zapostavljeni privredni i društveni procesi koji su doveli do raspada Jugoslavije, kao i psihološki faktori koji su izvirali iz događaja. Baveći se Srbima, autor donekle zapostavlja druge unutrašnje i spoljne faktore koji su zajedno sa Srbima oblikovali tok istorijskih događaja. Na taj način Srbi postaju ne samo glavni glumci u balkanskoj tragediji već i glavni krivci za nju.

Ovo je još izraženje u drugom delu knjige, u poglavljima 9-17 (168-337) koja govore o raspadu Jugoslavije i ratovima koji su ga pratili, zaključno sa ratom na Kosovu. Ovaj deo knjige je zanimljiviji od prvog i zbog svoje ogromne dokumentarne vrednosti verovatno će sačuvati značaj i za kasnije istraživače. U njemu se autor povremeno spušta na nivo uobičajenih priča o pojedincima koje mu, kao što je kod novinara često slučaj, služe kao ilustracija za određene događaje ili pojave. U ovom delu knjige, uprkos namere da se Srbi razumeju i „objasne“ zapadnom čitaocu, oni se ipak pojavljuju kao loši momci. Međutim, dobar deo materijala koji autor donosi pokazuje da situacija nije bila crnobiale kako su je zapadni mediji prikazivali. Tako Džuda otvoreno piše o najrazličitijim neprincipijeljnim koalicijama za vreme bosanskog rata, korupciji na svim stranama, zločincima, ali zato što je ovo knjiga o Srbima, ili iz nekog drugog razloga, oni ipak na kraju ispadaju najčvršta strana. Prava je šteta što se autor nije potrudio da obilje rasploživih informacija, često iz prve ruke, iskoristi da malo više osvetli druge aktere u ratovima posle raspada Jugoslavije. Kada ostali akteri ne bi bili samo grubo skicirani, čitalac bi dobio potpuniju sliku ne samo o sukošima, već i o glavnom predmetu knjige – Srbima.

Faktor koji je možda najzapostavljeniji u knjizi je tzv. međunarodna zajednica, odnosno velike sile upletene u konflikt. Razlozi možda leže u težoj dostupnosti strogo poverljivih informacija iz diplomatskih kabinetova, ali su i dostupne informacije mogле biti više korišćene. Ovo utoliko pre što pronicljivi Džuda nema iluzija o političarima. Ništa to ne ilustruje bolje nego sledeći citat: „Ne može se potceniti cinizam političara, posebno ako imaju na umu tačan cilj“. Kao što je Voren Kristofer, američki državni sekretar, kasnije priznao za hrvatsku ofanzivu u Krajini: „Mi nismo mislili da takva vrsta napada može a da ne stvari mnoštvo izbeglica i humanitarni problem. S druge strane, međutim, on je uvek pružao mogućnost da se stvari pojednostave“. (301). Na žalost Džuda nije do kraja iskoristio svoju pronicljivost i obilje podataka koji su mu stajali na raspolaganju. Da jeste, delo koje je napisao bi svakako bilo izbalansiranije a slika koju nudi verodostojnija i trajnija. Ali knjiga svakako ne bi postigla toliki uspeh na zapadnom tržištu koje je višegodišnjom propagandom bilo spremno da prihvati baš ovakvo delo koje uprkos spominjanju srpskih žrtava, izbeglica i patnji „malog čoveka“ u Srbiji, ipak nastavlja tradiciju novinarstva, publicistike i istoriografije koja u Srbima vidi glavne krvice za raspad Jugoslavije i za zločine koji su ga pratili. Prava je šteta što Džuda svoje informacije i kritički duh nije bolje upotrebo, a posebna je šteta što proširenjem svog vidokругa nije Srbe mnogo čvrše stavio u širi kontekst u kome bi i „zasluge“ svih drugih aktera u sukobima mnogo više došle do izražaja. Uprkos ovim slabostima, knjiga sadrži ideje koje mogu poslužiti kasnijim istraživačima koji će tragati za potpunom rekonstrukcijom događaja i procesa u poslednjoj deceniji 20. veka. Trajnu vrednost dela predstavlja dokumentarni materijal o životu običnih ljudi, za koji samo oni koji su proživeli opisano vreme znaju koliko je verno prikazan.

Knjiga sadrži i pet statističkih dodataka, izabranu bibliografiju, indeks ličnosti i mesta, a ilustrovana je sa oko pedeset slika i više geografskih karata.

Zoran Janjetović

Ljubodrag Dimić, ISTORIJA SRPSKE DRŽAVNOSTI, knjiga III, *Srbija u Jugoslaviji*, SANU -odeljenje u Novom Sadu i „Beseda“, Novi Sad 2001, str. 472.

U ediciji *Istorijski srpske državnosti*, knjiga *Srbija u Jugoslaviji* predstavlja treću završnu tematsku cjelinu u kojoj autor na osnovu obimne arhivske grade i literature traži i nalazi uporišta državnopravnog života Srbije u vremenu njene inkorporiranosti u institucionalne sadržaje jugoslovenske države od 1918. do 1991. godine. Na tom dugom putu iz obilja istoriografske baštine koja je sva u slojevima, naučna ali i idejno i ideoološki obojena, činjenično za i protiv, interpretativno ne-saglasna, nedovoljno utemeljena u kontekstu događajnog, društvenoekonomskog i konfesionalnog,

opterećena prošlošću i nesagledivom savremenostu, prof. dr Ljubodrag Dimić, kao i u prethodnim svojim knjigama, polazi od brodovskog pristupa da se može pisati „samo ako iskoristimo njenemoštvo, njene zahteve, otpore i zamke, kao i njen polet za pokušaj stvaranja istorije raličite od one kojoj su nas podučavali naši učitelji“.

Upravo polazeći od ovih i brojnih drugih premissa, upozorenja i zarnki klasične i empirijske istoriografije, izbjegavajući „ukletost metodologija“ Dimić se, snagom naučnog senzibiliteta, suočava sa prošlošću u kojoj još sve vri, koja je uveliko onakva kakvu su je osjetili, vidjeli i opisali savremenici, sva u ritmu sopstvenih viđenja događajnog i društvenog, najčešće u sferi idejnog do ostranjenosti i romantičarskog do samozaljubljenosti – dakle sva u što ljepšim tragovima o sebi i svom vremenu.

Kao analitičar istorijskih epoha, nesagledivih osim u pojedinim rukavcima nauka, a istorija je, svakako, samo jedan od njih, Dimić nastoji da u hrpi arhivalija i mnoštvu iluzija pohranjenih u knjigama i časopisima pronađe suštinu državnopravnog bića Srbije od suočavanja njene političke elite sa izazovima nastalim Prvim svjetskim ratom. Iz sumračja stanovništva Srbije, valjalo je uočiti izlaz iz bespuća kojim se pošlo, ukazati na puteve i stranputice političkih i nacionalnih voda ophravnih modelima buduće države, uočiti autarhična shvatanja vlasti po mjeri vodeće strane i političkih koalicija kao i po pravilu uticaja autoritarnih ličnosti. Svako nasleđe obavezuje. Srbija je svoj prethodni državnopravni razvitak od sticanja nezavisnosti 1878. ispunila nacionalnim angažovanjima autoritarnih ličnosti, ne samo u liku vladaoca, i moglo se očekivati da, s obzirom na učinak srpske vlade u vođenju rata i oblikovanju programa ujedinjenih Srbija, Hrvata i Slovenaca, njen dominantan uticaj dobije i prestižnu ulogu u završnom činu ujedinjenja, organizovanju vlasti novonastale Kraljevine SHS i u institucionalnom oblikovanju unitarnog monarchističkog modela. I doista je tako bilo, ma šta da se danas govorilo i pisalo o lošim kompromisima srpskih političara i političkom megalomanstu monarha koji od jugoslovenskog prostora nijesu uočili tada dokučivi srpski prostor i nacionalni interes u Jugoslaviji ili mimo nje. Pred ovim izazovima Dimić se, kao mnogi iz njegovih esnafa, nije kolebao. Odbacio je taj za istoričara nesigurn put, poslužio se sredstvima svojstvenim istinskom posleniku struke – kada tle podrhtava, kada smutna savremenost kudi prošlosti i uzaludno je popravlja, neminovno je uočavanje slojevitosti događajnog i društvenog u pisanju „pouzdane istorije“ i svega što ostavlja utisak realne rekonstrukcije prošlosti. Da bi obujmio polivalentnost između onog što je Jugoslavija uistinu bila i što su njene političke elite željele da bude, Dimić se, u ovoj nesumnjivo osobenoj sintezi, opredijelio za sagledavanje sumornih vremena jedne epohe u kojoj su razvejane mnoge iluzije aktera i sledbenika, nestale institucije i modeli političkog življenja državne zajednice čije su elite bile ophravne zarobljenosću presporih evolucija u shvatanju, prihvatanju i tolerantom poštovanju sopstvenog i svih drugih – nacionalnih, vjerskih, kulturoloških, tradicionalnih i drugih identiteta.

Tumačeći činjenice u vremenu i prostoru, Dimić smatra da razjašnjavati suštinu istorije Srbije u Jugoslaviji znači uporno u uspostavljati veze između duha materijalnog života i različitih fluktuacija ljudskog nastojanja, što je teško i gotovo nemoguće uskladiti ritmom koji međusobno korespondira. Sve dostupno je nedovoljno, samo znanje nikad nije konačno, događaji, procesi i njihove interpretativne manifestacije su zavodljivi jer uprkos svemu istoriografski metod je „s onu stranu trajanja“. Ovom sintezom autor nastoji i u znatnoj mjeri uspijeva da na meditativan način obuhvati i naučno iskaže istoriju Jugoslavije koja se svuda uočljivo vidi i uporedio sa tim Srbije, koje ima i premao i previše, koja nestaje s poznatog geografskog vodoravnog kruga, a zatim nastaje u prostorima političkih stvaranog i mogućeg, čije elite zaboravljaju ili potiskuju nacionalni interes, ne razlučuju ranji srpski od političkih izazovnijeg srpskog interesa, mire se sa političkim i nacionalnim preoblikovanjem, služe se formama novonastale države, grade je i utemeljuju, da bi, zatim, „probudeni“, ljuti na druge i nacionalno nadahnuti, sputavali, rušili i odricali se učjenjenog, idući nazad jer se zamaglila budućnost, tražeći krive više u drugima nego u sebi. U takvim okolnostima, kada prejako zasija prošlost naspram sumorne savremenosti i neizvjesne budućnosti, stiže se opet, kao mnogo puta ranije, do otvorenih sumnji, raskola i sukoba. Na jugoslovenskom prostoru oni su najčešće bili posljedica koliko geostrategijskih ambicija velikih sila, toliko i nesposobnosti nacionalnih elita da shvate prošlost onaku kakva jeste, da ih u njoj ima i na svjetloj i na tamnoj strani istorije, te da je savremenost i budućnost bolji izbor za život od bilo kakvog nasilnog popravljanja realno nepopravljive prošlosti.

Knjiga Srbija u Jugoslaviji, pisana pažljivo odnjegovanim stilom, pulsira ritmom Dimićevog senzibiliteta, istoričara koji smisao ideja, angažman grupa, kolektivne sudbine, nacionalna i opšta događanja, društvene strukture i ideološke izazove, analizira utvrđujući mentalne strukture srpskog i jugoslovenskog društva u 20. vijeku, vremenu u kojem se državnopravnost Srbije u osnovi „hranila“ lažnim dilemama.

Duge godine izučavanja arhivske građe i provjeravanja najrazličitijih poruka iz heterogene literature o istoriji Jugoslavije i Srbije u njoj, sagedani kroz prizmu dihotomnog poimanja vremena i postora, u ovoj sintezi potvrdile su staro pravilo: nema ničega olako i brzo, ne bar u istoriografskom sanzaru i pisanju. Dimić se pravila istoričareve struke drži i kada se čini da snagom nesumnjivog znanja i imaginacije žuri primičući se vatri savremenih događaja i zbivanja. U ovom slučaju, nelagodno praveći kompromise sa zahtjevom struke i naučnim principima, suočio se sa izazovom da piše o istoriji srpske državnosti u vremenu postojanja Kraljevine (SHS) Jugoslavije i njenom republikanskom trajanju, okončanom 1991., da pri tom posebno uočava uspone i padove, puteve i stranputice Srbije u Jugoslaviji od 1918. do 1990. Težak i za istoričara nezahvalan posao utoliko što je riječ, vremenski jednim dijelom, o zbivanjima, događanjima i ljudskim sudbinama koji još snažno pulsiraju životom izmakle epohe i žilavo se odupiru realnom poimanju tražeći zaklon u mitskoj stvarnosti, od-

lažući neumitni sud istorije. Svjestan i ove opasnosti, Dimić se kao istoričar suočio i sa ovim izazovom i odolio mu.

Svodeći rezultate saznanja o Srbiji u Jugoslaviji od vremena stvaranja Kraljevine SHS kada su njene institucije, posebno monarh i pojedini članovi vlade, objektivno uticali na izbor političkog življjenja države u kojoj se stopila državnopravnost Srbije, preko iskušenja nastalih tokom Drugog svjetskog rata, od nestanka monarhije do nastanka republikanskog federalnog modela, kao i u decenijama preoblikovanja federalne države kojoj su po-krajine Kosovo i Metohija i Vojvodina stalno sužavale kompetencije državnosti, Dimić je pažljivo naveo sve ključne razloge otvaranja srpskog pitanja „po četvrti put u XIX i XX veku“. S tim u vezi je i ova njegova konstatacija: „Smisao ‘federalne ravnoteže’ ogledao se u čitanju o genocidu, federalizaciji Srbije, brojnim hipotekama (velikosrpski hegemonizam i nacionalizam), negiranju nacionalnog individualizma, internacionalizmu i sličnim pojavama“ (456).

Ostavlajući otvorenim za dalja istraživanja mnoga pitanja, posebno ono – kako je i zašto došlo do „dešavanja naroda“ tokom 1988. i s proljeća 1989., poslije eufimističke „antibirokratske revolucije“, Dimić samo konstatiše činjenicu da je Skupština Socijalističke Republike Srbije 28. septembra 1990. usvojila Ustav Republike Srbije u kojem je „iskazana rešenost“ da Srbija postane „demokratska država svih građana koji u njoj žive“. Svodeći rezultat mnogih izazova i višezačne traume kojima je srpski narod bio izložen u toj deceniji, o čemu će tek dolazeći istoričari dugo govoriti i pisati, Dimić je nesumnjivo tačnim uočavanjem naznačio da „izazovi poslednje decenije XX veka udaljili su Srbiju od tipa društva i civilizacijskih standarda kojima je u istoriji stremila“ (457).

Knjiga *Srbija u Jugoslaviji* sigurna je osnova za dalja istraživanja i nova sintetička oblikovanja kojima će, uvjereni smo, ona biti podsticajem i izuzetno koristan priručnik, siguran putokaz i riznica znanja. Čitaoci i korisnici naći će u njoj znatno više poruka od ovih uočavanja na stranicama devet poglavlja nazvanih: *Istoriski put, Tragovi srpske državnosti u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji, Organizacija nove države i srpski državni identitet, Zakoni i ideologija diktature, Dezintegracija jugoslovenske države i ideje o državno-pravnoj posebnosti Srbije, Država u ratu, Federalna Srbija, Ustavnopravno oblikovanje jugoslovenske federacije i državnost Srbije i Dekomponovanje jugoslovenske federacije i pitanje srpske državnosti*.

Dorđe Borozan

Henri Kisindžer, GODINE OBNOVE, BMG, Beograd 2000, str. 1185.

Još jedno kapitalno delo Henrika Kisindžera predstavljeno je našoj javnosti. Posle *Diplomatije* izdate 1999. (Verzal-pres), 2000. godine prevedena

je i izdata knjiga *Godine obnove* (BMG), značajna kako zbog autora, tako i zbog tematike, zanimljiva podjednako istoričarima, politikolozima, teoretičarima međunarodnih odnosa.

Henri Kisindžer je profesionalni zenit dostigao 70-tih godina prošlog veka, ali je i dalje osoba čije se mišljenje ceni, a savet sluša. U javnosti je prisutan svojim delima koja uvek pobudjuju pažnju – *Godine Beli kuće* (White House Years) objavio je 1979, *Godine promena* (Years of Upheaval) 1982, *Diplomatija* (Diplomacy) 1994, *Godine obnove* (Years of Renewal) 1999. Zanimljiv životni put – Jevrejin rođen u Nemačkoj (27. maja 1923), pred Drugi svetski rat prebegao je sa porodicom u Sjedinjene Američke Države pred naletima nacizma i sa svojih petnaest godina našao se u novoj domovini od čijeg jezika nije znao ni reč. Uspeo je međutim da završi prestižnu američku školu Harvard, postane profesor, a posle sticanja akademskih titula otisnuo se u diplomatiju postavši ne samo značajan i uticajan političar nego i „super star“ kako je to samo u Americi moguće. Bio je ključna figura u administracijama predsednika Ricarda Niksona i Džeralda Forda, smenjujući funkcije savetnika za nacionalnu bezbednost i ministra spoljnih poslova. Njegov diplomatski rad ovećan je i Nobelovom nagradom za mir (1973).

Knjiga *Godine obnove* sledi nit predašnjih dela, a direktn je nastavak dela *Godine promena*. U oba dela Kisindžer predstavlja spoljnu politiku SAD koju je u velikoj meri upravo on kreirao i to su u osnovi memoarska dela. Međutim ovi memoari pisani su ne samo na osnovu sećanja ili privatnih beležnika, nego i uz pomoć arhivske grade i izvorne naučne grade, te je time njihova vrednost veća. Ipak, može se reći da *Godine obnove* zadovoljavaju naučne standarde. Okolnost da je autor predstavio dogadaje u kojima je sam učestvovao, ali i mnogo više kojima je sam rukovodio daje jaku subjektivnu notu i izaziva potrebu da se neki delovi, dogadaji ili procesi sagledaju i iz ugla drugih učesnika. Time, međutim, kvalitet i značaj dela nisu umanjeni. Možda je to upravo i posebna vrednost ovog dela. Kisindžer je pružio na uvid intimne poglede i razmišljanja, izrazio razočarenja, dileme, pogrešne i ispravne poteze, ali i iznutra osvetlio politiku jedne jakе i uticajne države i time omogućio ne samo razumevanje politike vodene 70-ih godina 20. veka, nego i principa na kojima politika SAD i danas počiva.

Hronološki posmatrano ova knjiga pokriva period predsedničovanja Džeralda Forda, tj. period od 1974. do 1976. godine. Međutim, budući da je Ford nasledio od Niksona neke započete procese postoji i vraćanje na Niksonove poteze i objašnjavaњe situacije koja je prethodila dolasku Forda na mesto predsednika. Tematski posmatrano knjiga pokriva dogadaje u celom svetu u kojima je Amerika aktivno učestvovala, te je tako i koncipirana. Kisindžer u predgovoru daje osnovne naznake o tome kako je knjiga nastala. Sledi još jedan uvodni deo pod naslovom – *Jedan Ford, ne Lincoln*, a potom deset delova – *Niksonovo nasleđe, Ford za kormilom, Odnosi Istoka i Zapada, Proboj na Bliskom istoku, Krah u Indokini, tragedija Kurda, Odnosi u Atlantskom savezu, Latinska Amerika, Odnosi sa komunističkim zemljama, Južna Afrika, Kraj Fordovog mandata*. Knjiga je obogaćena i sa

dvanaest mapa koje su raspoređene po tematskim celinama.

Podnaslov – *Jedan Ford, ne Lincoln* – reči su koje je Džerald Ford izgovorio po preuzimanju predsedničke funkcije. Izraz skromnosti, po proceni Kisindžera, čoveka koji se slučajno našao na tako visokom položaju, a da se za njega nije borio. Votergejt afera konačno je Niksona oterala sa predsedničkog mesta i po pravilu do isteka njegovog mandata tu funkciju je trebalo da obavlja njegov zamenik. Postavljanje Forda na ovaj položaj pratilo je niz ne laskavih komentara i sumnjičenja u njegove sposobnosti. Kisindžer ocenjuje da je već u prvih mesec dana Ford opravdao svoje postavljanje i dokazao da ume da se nosi sa problemima. U uvdnom delu i delu jedan: *Niksonovo naslede*, Kisindžer se u mnogome bavi analizom Niksona i Forda. Iako se složenošću ličnosti Ričarda Niksona pozabavio i u drugim delima i ovde se vratio na tu temu, podjednak je ga hvaleći i kudeći u maniru objektivnog sagledavanja ličnosti. Stiče se utisak da Kisindžer brani svog bivšeg šefu, ali istovremeno i opravdava i objašnjava njegove mane i iznosi tvrdnje koje za sva vremena treba da izbrišu predstavu o njihovom odnosu koja je dominirala krajem 60-ih i početkom 70-ih godina 20. veka u SAD – da je Kisindžer duhovna dadijla Niksonu (ilustrativno prikazan kroz kovanicu Niksindžera). Politika koju je kreirao Nixon bila je opterećena nekolincinom okolnosti. Nixon je imao izuzetno jaku opoziciju, a pred njim je bilo otvoreno pitanje Vijetnama, odnosa sa SSSR-om – detant da ili ne, pitanje naoružanja/razoružanja, shvatanje geopolitičkog značaja Kine i uspostavljanja odnosa sa njom i definisanje politike SAD posle Vijetnamskog rata. U prvom delu se nalazi i odeljak posvećen uspostavljanju odnosa sa Kinom. Poseban kvalitet ovog dela je u portretisanju ličnosti Mao Cedunga. U Kisindžerovim ocenama preteže stav da je Amerika uvek u pravu i da uvek uspeva da ostvari svoje zamisli (kao potvrdu toga navodi reči koje je Mao Cedung izgovorio na poslednjem sastanku sa njim: „Bog blagosilja vas, ne nas. Bog nas ne voli, zato što sam ja militantni gospodar rata, uz to i komunista“) (156). U opisu Kine i njenih političara provejava poštovanje prema hiljadama godina staroj istoriji Kine i njenoj tradiciji u mnogome različitoj od američke. To se najsljikitije vidi u sledećim rečima – „Zapitan kada se neki događaj odigrao, Amerikanac će navesti datum; Kinez će se pozvati na neku od dinastija. Od četrnaest dinastija, sedam je vladalo duže nego celokupna istorija Sjedinjenih Država, a tri su bile na vlasti isto toliko“ (152). Uspostavljanje saradnje između Kine i SAD-a tipičan je primer diktata interesa pod kojim se sklapaju „priateljstva“ između „neprijatelja“. Najviši interes obe strane bio je ograniciti uticaj SSSR-a. Deo posvećen Kini je skroman u odnosu na celu knjigu, ali zbog značaja tih događaja od posebnog je značaja opis toka događaja s istorijske strane, koji je istovremeno i ilustracija vođenja vrhunske diplomatičke.

Događaji koji su doveli do ostavke Ričarda Niksona potresli su Ameriku i po Kisindžerovoj oceni pravi čovek za smiraj nacije bio je prirođeni i opušteni Ford. Njegova administracija se od početka suočila sa „vrućim krompirima“ nasleđenim iz Niksonovog vremena, a vreme i svetski događaji

su nametali nove probleme koje je trebalo rešavati. Najveći značaj prvog dela, pa i drugog za inostranog čitaoca ove knjige je upoznavanje sa funkcionisanjem američkog državnog aparata, procesom donošenja odluka, strujama – liberali, konzervativci i neokonzervativci i njihovim vodama, uticaju koje su na odluke predsednika imali ugledni naučnici, kongresmeni, senatori, mediji i javno mnenje, definisanju nacionalnog interesa. Iako se sve to provlači u celoj knjizi kao konstanta, jer knjiga i predstavlja američko viđenje svetskih događaja u kojima je i sama bila akter, ipak prva dva naslova su kamen temeljac za dalje razumevanje događaja koji su se odvijali u to vreme.

Drugi deo – *Ford za kormilom* čine dva dela: Novi predsednik i Kipar, slučaj etničkog sukoba. Opisuje prelazni period, uspostavljanje nove administracije i živo pokazuje ključne ličnosti koje su ušle u uži izbor za predsednikov tim i okolnosti koje su presudile za odlučivanje za neke od njih. Sa stanovišta diplomatske istorije i teorije međunarodnih odnosa zanimljiviji je deo posvećen Kipru. Kisindžer kaže kako je slučaj Kipra prvi etnički sukob sa kojima su se susreli Amerikanci potpuno nesvesni snage strasti koje etnički odnosi mogu pobudit. Dodatni problem za američko samouvereno postupanje u ovom slučaju predstavljal je okolnost da je kiparski sukob izbio dan posle je Ford stupio na čelo države. I poređ izvesnog okolišanja i kupovine vremena od strane Amerike, ipak Kisindžer pokazuje da je upravo američka administracija (čitaj: lično on) doprinela razrešenju krize. Američko upitanje u ovaj problem nijednom se ne dovodi u pitanje. Već u tom periodu Amerika je imala stav da na svakom delu sveta treba energično da brani svoje interese, a u ovom slučaju to je bilo sprečavanje direktnog sukoba između Grčke i Turske, kao patrona nad dvacionalnim kiparskom strukturonom. Taj sukob, po mišljenju Kisindžera, predstavlja je najveći izazov za NATO i uspešno je prevazidjen. Zanimljivo je njegovo definisanje uloge NATO-a: „Po definiciji zastupača koju NATO pruža svojim članicama nije pomoći žrtvi potencijalne agresije već stvar interesa nacionalne bezbednosti svih zemalja-članica, uključujući i Sjedinjene Države“. (214). Ni u ovom delu Kisindžer nije zazirao od opisa ličnosti i situacija ne štedeći pri tom prideve. Makariosa naziva „prepedeni arhiepiskop“, odnose između Grčke i Turske „grčko-turski menueti“, a zenit sukoba „erupcija kiparskog vulkana“. U zavijenoj diplomatskoj formi Kisindžer iskazuje netrpeljivost prema Makariosu i direktno ga proziva kao odgovornog za pojedine obrte u kojima je Amerika gubila uzde iz svojih ruku. Iako su pregovori vođeni u timu sa Velikom Britanijom, Kisindžer posebno ističe ulogu SAD, kao i njen uspeh koji se ogledao u tome da je Ford iako na samom početku mandata uspeo da se izbori sa teškim višedecenjskim problemom, da sačuva NATO, ostvari dobru saradnju i sa Grčkom i sa Turskom i konačno što je SSSR bio potpuno izvan ovih događaja čime je njegov uticaj u tom delu sveta bio eliminisan. Poseban značaj malog ostrva u Sredozemnom moru za SAD ogledao se u blizini Bliskog istoka kao strateške pozicije od izuzetne važnosti za SAD.

Treći deo – *Odnosi Istoka i Zapada* posvećen je Sovjetskom Savezu, kako sa stanovišta spoljne politike, tako i unutrašnje. Stav prema SSSR-u pode-

lio je američku vlast i javnost na dve struje – jednu koja se zalagala za detant i drugu koja je bila za oštru i direktnu konfrontaciju do totalnog uništenja najvećeg neprijatelja. Ipak u oceni Sovjetskog Saveza nije bilo razlika, i jedni i drugi su ga shvatili kao totalitarnu državu, duboko suprotstavljenu idealima demokratskog društva, te je moralna obaveza Amerike bila da slomi sovjetski sistem i uspostavi svoj. Razlika je bila u tome kako postići taj cilj. Egzekutivna vlast predvođena Niksonom i Kisindžerom zalagala se za detant. Time je zvanična politika došla pod jak udar kritike svih preostalih struja u američkom javnom životu, praćen čak očenama da je Amerika pokleklala, da je SSSR pobedio, da je Nikson „ruski čovek“ koji radi isključivo za interes Rusije. Kisindžer međutim pokazuje kako su još u vreme kontakta sa Sovjetima predstavnici Amerike bili nadmoći u svakom smislu, a time i kako je politika koju su strpljivo sprovodili on i Nikson bila dalekosežna, mudra i dobitnička. Brežnjeva opisuje bez poštovanja, čak i bez uobičajenog diplomatskog ublažavanja. Navodi kako su se u njegovom ponašanju preplitala osećanja zavisti i divljenja prema SAD-u. Suštinska ocena koju Kisindžer daje o politici SSSR-a ogleda se u sledećim postavkama – da nisu imali pravilnu geopolitičku viziju i da su hteli više nego što su mogli postići, tj. da je moć Sovjeta počivala samo na naoružanju dok su svi ostali aspekti života države hramali a represija se povećavala. U modeliranju odnosa sa SSSR-om verovatno je najznačajniji aspekt bio postizanje konsenzusa o naoružanju i to kako na nivou unutrašnjih političkih snaga u Americi tako i u odnosu sa SSSR-om. Kisindžer detaljno prikazuje ne samo ciljeve, već i vrste oružja i prostu računicu koja je vođena kao priprema terena za SALT I. Posebno je zanimljiv predlog koji je dao Brežnjev – da SAD i SSSR postanu nuklearni saveznici, a ne takmaci. Amerikanci su to odbili, ali se nameće pitanje kako bi istorija sveta u drugoj polovini 20. veka izgledala da je takav dogovor postignut.

Iako naslov četvrtog dela glasi *Proboj na Bliskom istoku* i zvuči pobednički, tekst ipak prikazuje mukotrpne pregovore i bezizlaznu situaciju u tom delu sveta. Bliskoistočni pregovori su vodeni na osnovu šatl-misija predvođenih Kisindžerom, a s druge strane svi lideri (ili njihovi ministri inostranih poslova) koji su bili ključni za rešavanje ovog problema posećivali su Vašington jedan za drugim. Kisindžer ne skriva osećanje bliskosti i prijateljstva prema predstavnicima Izraela. I sam Jevrejin, imao je podjednako mnogo kontakata i sa Egipatom i Jordanom, cenoj njihove napore i predloge i nastojao da kao glavni posrednik nade rešenje koje bi za sve bilo prihvatiljivo. Budući da bliskoistočni problem i dalje postoji, utoliko je ovaj deo knjige zanimljiviji kao predstavljanje jednog istorijskog segmenta ovog problema. Godine o kojima Kisindžer piše, sa današnjeg stanovišta, mogu se odrediti kao srednji period; strasti se u ovom regionu ni danas nisu smirile niti je problem rešen potpunosti. Nigde eksplicitno ne navodi koji je bio direktni interes Amerike da se tako duboko uplete u Gordijev čvor Bliskog istoka. Jedino što je očigledno iz teksta je uspeh koji se ogledao u eliminisanju uticaja SSSR-a iz ovog dela sveta i pored ocene da je SSSR bio umesan preko dostavljanja oružja arapskim drža-

vama i podstrekavanja terorističkih grupa koje su obuhavane u sovjetskim logorima. I u ovom delu knjige nailazimo na portrete ključnih ličnosti Bliskog istoka – Golde Meir, Jicaka Rabina, kralja Huseina, Anvara el Sadata. Budući da prikazuje vodenje multilateralne politike, pouka ovog dela knjige jeste u važnosti pravovremenog shvatanja pozicija, sagledavanju budućeg toka dogadaja i trajne baze na kojoj se vodi politika – quid pro quo. Iako su Amerikanci bili u tesnom kontaktu sa svakom involviranim zemljom i uspevali da situaciju stave u vremensku perspektivu, ipak nisu uspeli da ubede Izraelce u neke svoje zaključke. To je, međutim, učinilo vreme. Ilustracija toga jesu reči koje je Kisindžer uputio izraelskom ministru spoljnih poslova Jialu Alonu: „Ako Izrael ne bude sklopio posao s Huseinom sada, lider PLO Jaser Arafat će za godinu dana biti priznat kao predstavnik Zapadne obale“ (373). Iako je glavna težnja Amerike bila dominacija nad Bliskim istokom, ipak su postojale neke samopostavljene barijere beskompromisnom postizanju tog cilja. To se može nazvati i poukom Vijetnamskog rata – postoje granice američke spremnosti da trpi opasnost od rata i snosi ekonomski troškove zarad jednog geografski udaljenog saveznika.

Peti deo – *Krah u Indokini, tragedija Kurda* obuhvata događaje koji predstavljaju najboljnju tačku američke spoljne politike 70-ih godina. Veći deo posvećen je Vijetnamu i Kambodži, manji (samo jedan podnaslov) Kurdimu. Fordov mandat predstavlja završetak američkog neuspeha u Vijetnamu, finale poteza za koje i sam Kisindžer kaže da su mogli drugačije da se povlače tokom godina rata u Vijetnamu. Pitanje Vijetnama otvoreno je u vreme L. Džonsona, nastavljeno tokom Niksonovog mandata i završeno za vreme Fordovog mandata. Koji je bio američki interes u tom delu sveta? Po Kisindžeru – moralna obaveza da se pomogne prijateljskoj državi i reaguje u situaciji kada je komunizam pretio da se proširi. U suštini i ovde je interes bio borba protiv SSSR-a, iako to Kisindžer direktno ne govori. Strategija borbe koju je Kisindžer predložio, a Nikson prihvatio bila je da se vojna i politička pitanja razmatraju odvojeno, te da SAD učeštuju u razmatranju vojnih pitanja a u političkim prepusti odlučivanje naroda Vijetnama o budućnosti njihove zemlje. Kisindžer predstavlja tok događaja, pregovore, komešanja unutar Amerike, radikalno smanjenje sredstava koje je Kongres bio voljan da uloži u Vijetnam, glavobolju administracije kako da se iz problema „casno“ izvuku. Uz Vijetnam, otvorilo se pitanje i Kambodže te su se „SAD... vrlo nerado uplele u Kambodžu“ (516). Ipak, za plan delovanja u pogledu Kambodže već je postojalo iškustvo iz Vijetnama, te je tu primenjena „Niksonova doktrina u najčistijem obliku“ – da se pruži finansijska pomoć i pomoći u vojnoj opremi, ali bez američkih vojnika. Kambodža je otvorila novo polje za kritikovanje administracije, napisala štampe koje Kisindžer opisuje kao groteskne i negira njihovu tačnost, kao i novo fatalno kresanje budžeta. Kisindžer ne krije svoje razočarenje neušpesima u Indokini. Ipak za razliku od svojih oponenata koji krivicu prebacuju na egzekutivu i lično njega, on krivicu prebacuje na Kongres i odustajanje u odsudnom trenutku od pomoći prijateljskim, malim zemljama. Još jedna neprijatna epizoda za

Ameriku desila se u ovom delu sveta – zaposedanje broda Majagez. Slučaj ovog broda slikovit je sa stanovišta uzročno-posledičnog spleta okolnosti i može poslužiti kao model za uspostavljanje izvesne pravilnosti. Neskriven je ponos Kisindžera kojim je ova epizoda oslikana – snaga i brzina dejstva američke vojske i pored toga što je postojao propust u protoku informacija, Ipak, ostaje utisak da je to predstavljalo samo malu utehu, a da je gorčina neuspeha ostala. Rečima: „u Indokinu smo ušli da spasemo jednu zemlju, a završili smo time što smo izbavili jedan brod“ (600) Kisindžer zaključuje poglavlje Indokine.

Tragedija Kurda je višestruko tačan naslov dela knjige. Tragedija je i dalje prisutna u životu ovog naroda, ali u periodu 70-ih godina ona je bila dodatno akcentovana. Za Ameriku Kurdi su bili još jedan prijateljski narod, mali i slab koji treba pomoci. Ipak u priču oko Kurda ušli su opreznije, tajno i brzo se povukli ostavljajući Kurde na kraju prepustene sebi. I ovde je prisutno kritičko predstavljanje situacije i žaljenje što se neki potezi nisu povukli drugače. Kisindžer kaže: „Kurduku su tragediju nametnule istorija i geografija, ali pogoršale su je i naše nacionalne podele“ (602) i „Početak američkog angažovanja je kako ideološki, tako i strateški. Vilsonovska tradicija nagoni nas u pravcu podržavanja nacionalnog samoporedeljenja, ali stvara i ono što postaje trajna dilema američke politike: granice moralne obaveze Amerike u jednoj oblasti tako dalekoj i nepristupačnoj kao što su planinske kurdske enklave posred zemalja koje se i te tako tiču američkih nacionalnih interesa. Kako naći odgovarajuću tačku na kojoj se treba zaustaviti između sveopšte podrške težnjama Kurda, i napuštanja Kurda u jednoj oblasti koja predstavlja strateški stozjer naftom bogatog bliskoistočnog mesečevog srpa i Persijskog zaliva?“ (602). U ovom odeljku skoncentrisani su ceo problem, ambivalentan pristup i konačno odustajanje SAD-a od potpune podrške Kurda.

Šesti deo – *Odnosi u Atlantskom savezu* posebno je zanimljiv sa današnjeg stanovišta. Godine koje obrađuje nisu bile godine bezrezervnog prijateljstva između zemalja Zapadne Evrope i SAD, ali su svakako godine okretanja američke politike ka izgradnji takvih odnosa. Oporavljena i osnažena posle katastrofe Drugog svetskog rata Evropa je bila zaokupljena izgradnjom veza među državama tog regiona i Amerika u tome nije imala svoje prirodno mesto. Ipak, okolnosti su išle na ruku namerama SAD-a: Velika Britanija joj je bila naklonjena, a u Francuskoj je bila završena era degolovaca (oštřih oponentata Amerike) i komunista. Nemačka je tražila način da se dodatno osnaži i na tom polju je našla zajednički jezik sa Amerikom. Uz sve to Severnoatlantski savez je već postojao, te je Amerika stavila sebe u poziciju najodgovornijeg da taj savez osnaži i održi njegovu moralnu koheziju. Nije se ustezala ni od pruzanja finansijske pomoći „demokratskom razvoju zemalja koje su joj strateški bile važne“. I ovaj deo knjige obogaćen je i portretisanjem ključnih ličnosti Evrope tog vremena. U sklopu ojačavanja saveza sa Evropom predstavljena je i prva Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji i kao uspeh američke politike u još jednom cilju – određivanju mesta SSSR-a u Evropi. Poseban problem koji se javio bila je svet-

ska energetska kriza tj. pitanje uspostavljanja principa proizvodnje i potrošnje nafte i stavljanja na „pravo mesto“ pre svega velikih proizvođača nafte i onemogućavanja njihovog osnaživanja.

Za razliku od Evrope, koja nije prirodna interesna sfera SAD-a, Latinska Amerika svakako jeste i kao takva postavljena je još od 19. veka. Tada je uspostavljen odnos nesmetanog i direktnog uticaja SAD-a na život država Latinske Amerike. Posle Drugog svetskog rata dolazi do blage promene pozicije SAD-a u odnosu na ostale države zapadne hemisfere, koja je institucionalizovana u vidu Organizacije američkih država, kao ravnopravan odnos zemalja tog regiona. Politika SAD prema južnom kontinentu neminovno je morala da se formira na pojedinačnom nivou, za razliku od predašnjeg stava utemeljenog na odnosu prema zemljama ovog regiona kao prema identičnom pitanju. Kisindžer u tom kontekstu obraduje odnose sa Latinskom Amerikom – Panama, Meksiko, Venecuelu, Peru, Kolumbijom, Brazil, Čile, Kuba. Odnosi sa ovim zemljama opisani su kao međusobno suprotstavljeni – pod pritiskom problema ostalog dela sveta odnosi sa Latinskom Amerikom u određenim segmentima su stagnirali ili padali, Latinska Amerika je bila daleko iako u stvari blizu, postojala je opasnost od priključivanja zemalja Latinske Amerike pokretu nesvrstanim i potreba da se odnosi poboljšaju. Da bi se to ostvarilo moralno se izazi u susret određenim željama Latinoamerikanaca, ali je i to bilo limitirano problemima sa Panamom oko kanala i sa Kubom.

Osmi deo – *Odnosi sa komunističkim svetom* posvećen je dešavanjima u Angoli i odnosima sa SSSR-om i Kinom. Epizoda Angole u glavnim elementima predstavlja produžetak ranijeg političkog manira SAD-a. I u ovoj situaciji, kao i u svim predašnjim ratovima, interes je bio zaustaviti komunizam. Kisindžer navodi da ni on ni predsednik Ford nisu bili upošte u toku događanja u Angoli do samog kritičnog trenutka – oslobođenja – kada su shvatili da treba da intervenišu na jednoj od tri strane koje su težile da preuzmu vlast. Od tog trenutka kreće se u akciju informisanja, a potom u tajnu operaciju pod vođstvom Vilijema Kolbijja, šefa CIA-e. Međutim, okolnost „već viđenog“ dovela je do jakog otpora Kongresa koji je zaustavio dalje američko upitanje. Kisindžer o tome piše sa neskrivenim razočarenjem zbog propuštenе pobjede i sa uobičajenim pozivom na moralnu odgovornost SAD-a u borbi protiv komunizma. Uz SSSR, u Angoli je delovala i Kuba, što je posebno iritiralo SAD pošto je Kuba bila jedina zemlja Latinske Amerike koja se otrgnula direktnom uticaju Amerike. I u ovom delu prikazani su odlučnost i vera u ispravnost svoje vizije i ciljeva, ali i nemogućnosti da se ona sproveđe zbog drugaćijih strujanja unutar američke vlasti. Kabinet predsednika u to vreme pretrpeo je kadrovske promene u štampi nazvane „Pokolj na Sve svete“. Kisindžer je razrešen dužnosti sekretara za nacionalnu bezbednost i ostao je samo na položaju državnog sekretara. Kadrovske promene preplitale su se sa događajima u Angoli i potrebom za ponovnim susretima sa predstavnicima SSSR-a i Kine. U vreme kada je trebalo nastaviti pregovore o SALT-u sovjetske trupe su sa kubanskim stizale u Angolu. Kisindžerovo viđenje tog „dvoličnog“ toka događaja je ambivalentno: s

jedne strane on ocenjuje da SSSR bespôštevno ostvara svoj interes, a s druge izražava sumnju da li bi dogadaji tako tekli da su sporazumi sa SSSR-om brže i kvalitetnije postignuti. Pregovori oko SALT-a koji su tada propali, postignuti su u vreme Reganovog mandata, ali po mišljenju Kisindžera bez bitnijih izmena u odnosu na prvočitnu postavku. Krvica i ovde pada na sukob unutar američkog rukovodstva, kojih kasnije nije bilo u toj mjeri. U delu opisivanja odnosa sa SSSR-om Kisindžer je ovlašćen spomenuo i Jugoslaviju, koju je Ford posetio u vremenu kada i Poljsku i Rumuniju. Iz posete komunističkim zemljama Istočne Evrope izostavljene su Čehoslovačka i Bugarska i to je trebalo da predstavlja jednu vrstu kazne za preteranu pokornost SSSR-u, a s druge strane nastojanje da se podrži nezavisni odnos prema SSSR-u. Cilj posete sumiran je u izjavi Kisindžera kineskom ministru spoljnih poslova: „Pokušavamo da oslabimo sovjetski uticaj u Srednjoj Evropi kroz posete predsednika i jačanjem vojnih veza sa Jugoslovenima. „Naša strategija je da oslabimo Sovjetski Savez“. U odnosima sa Kinom došlo je do zategnutosti, iako je i dalje interes koji je spajao dve ideološki suprostavljene zemlje bio borba protiv SSSR-a. Na sastancima između Kisindžera i Deng Sjaopinga i potom Forda i Mao Cedunga nije postignut napredak, jer je kamen spoticanja bio sastanak u Vladivostoku između SSSR-a i SAD-a. Poseta je skraćena, a budućnosti ostavljeno poboljšavanje odnosa.

Južna Afrika – još jedan udaljeni deo sveta u kome je Amerika imala svoje interese. Politika ne-srstanosti koju su vodile države Južne Afrike išla je na ruku SAD-u pošto je značila uzdržanost prema SSSR-u i omogućavala da se SAD pojavi kao potencijalni partner u sprečavanju nadiranja SSSR-a. SAD se upustio u procese afričke dekolonizacije, osetljiva pitanja odnosa bele manjine i crne većine, mesta oslobođilačkih pokreta u uspostavljanju nove vlasti. Strategija SAD-a zasnivala se na podršci većine, uspostavljanju prava za manjinu, izbegavanju oružanih sukoba i zajedničkom delovanju sa Velikom Britanijom i Francuskom. U skladu sa političkim geslom quid pro quo područje Južne Afrike je zauzvrat ušlo u američku interesnu sferu.

Kraj Fordovog mandata – kao i početak obeležen je žestokim sukobima, ovog puta građanskog rata u Libanu. Za Ameriku to je značilo ponovno upitanje u nerazmrsive odnose Bliskog istoka. Sva ostala kupna pitanja, koliko je to bilo moguće, ostavljena su novom predsedniku i njegovoj administraciji.

Na kraju knjige Kisindžer iznosi načelne stavove o vođenju politike i smernicama na kojima ona treba da počiva. Odnos praktičnog i moralnog, tj. razuma i srca je od ključnog značaja za izgradnju dobrog političara. Delo završava pismom svog oca iz 1946. upućenog njemu i njegovom bratu – poziv na uvišenu moralnost. Cela knjiga takođe prožeta je moralnošću u objašnjenju svojih stavova i po-teza.

Teško je i zamisliti da čovek namerno postupa pogrešno. To je još izraženije kod ličnosti koje se nalaze na visokim državnim položajima. Spoljni politiku koju su SAD vodile 70-ih godina 20. veka u mnogome je formirao autor ove knjige. Njegov odnos prema sopstvenom radu najsazetiće je prika-

zan u rečenici – politika koju smo vodili uvek je bila ispravna, mada je bilo i nekih grešaka.

Kisindžer je sa izuzetnom lakoćom čitaocu predstavio ceo svet kao na dlanu, istovremeno portretišući istorijske ličnosti, opisujući konkretnе događaje i dajući apstraktne zaključke. Međutim, kao i svako memoarsko delo i ovo podleže profesionalnoj oceni istoričara o tačnosti tvrdnji i prikaza događaja.

Tijana Šurlan

Dragan Bogetic, JUGOSLAVIJA I ZAPAD 1952 – 1955, Jugoslovensko približavanje NATO-u, Službeni list, Beograd 2000, str. 269.

U ovoj monografiji dr Bogetic je izložio rezultate svojih višegodišnjih istraživanja odnosa između Jugoslavije i Zapada u prvoj polovini 50-ih godina 20. veka. Taj veoma važan segment spoljne politike Jugoslavije toga perioda odlikuje se visokim stepnom aktivnosti i složenosti budući da je reč o odnosima Jugoslavije sa najjačom ekonomskom i vojnom grupacijom država, sa kojom je jugoslovensko rukovodstvo predvedeno Josipom Brozom Titom posle raskida sa Staljinom i zemljama Kominforma 1948. uspostavilo, a potom sve više proširivalo saradnju. Problematičnost, složenost pa i neizvesnost tih odnosa proisticala je prvenstveno iz činjenice da su u pitanju bili odnosi između bloka vodećih kapitalističkih država sveta i jedne „odmetnute“ komunističke zemlje, čije se rukovodstvo do 1948. smatralo najvernijim sledbenikom i saveznikom Staljina i SSSR-a. Ta okolnost je predstavljala trajnu karakteristiku tih odnosa, budući da je Tito vladama zapadnih sila jasno stavio do znanja da ni po cenu neće dopustiti da odnosi sa njima proizvedu suštinsku promenu političkog sistema u Jugoslaviji, a zapadnjaci su se iz pragmatičnih razloga mirili s tom činjenicom, ne čineći tokom svih tih godina poslovanja s Titom nijedan potez koji bi doveo u pitanje njegov autoritet i sistem vladavine. Naprotiv zahvaljujući izdašnoj pomoći Zapada, Tito je učvrstio svoj položaj, izgradio „specifičan“ tip političkog i društvenog sistema i „specifičnu“ spoljnopoličku poziciju – tako da se slobodno može reći da su zapadne sile bile glavni sponzori uspostavljanja titozima – kao „specifične“ forme komunizma.

U ovoj knjizi se upravo tretira ta problematika i to razmatranjem najvažnijih aspekata odnosa Jugoslavije i Zapada tokom četvorogodišnjeg razdoblja 1952–1955. godine. U tom periodu postavljeni su temelji tih odnosa koji će se, uz različite modifikacije, u osnovi zadržati sve do Titove smrti (1980). Veoma uspešnom kombinacijom hronološkog i tematskog metoda, autor izlaže rezultate svojih istraživanja prateći glavne tokove i pitanja koja su karakterisala problematiku odnosa Jugoslavije i Zapada: ekonomsku saradnju, vojnopolitičku saradnju, formiranje Balkanskog saveza i tršćansko-pitanje.

Najvažnije i najkompleksnije je bilo pitanje

ekonomskse saradnje. U urgentnoj formi ono se pojavilo odmah po raskidu Tita sa Kremljom i svodilo uglavnom na pitanje forme i obima ekonomskse pomoći Zapada Jugoslaviji radi održanja Tita na vlasti, kroz poznatu formulu „keeping Tito afloat”. Sa sve većim uverenjem Zapada da je raskid definitivan i da od njega može imati značajne koristi, ekonomski i finansijska podrška Titovoj vlasti je rasla, da bi početkom pedesetih godina, posle velikih suša u Jugoslaviji i započinjanja najzgled ozbiljnog procesa liberalizacije jugoslovenskog društva, počelo da se razmišlja o institucionalizaciji ekonomskse i finansijske pomoći. Forma je nadena u uspostavljanju tzv. Tripartitne pomoći, u kojoj su gro pomoći davale SAD, a manji deo Velika Britanija i Francuska. Autor iznosi podrobne podatke o formi i visini te pomoći, analizira njene domete i efekte, razmatra brojne probleme koji su iskrasvali u njenoj primeni, posebno se osvrćući na neprekidna sporenja ismedu jugoslovenskih i zapadnih predstavnika oko načina i svrhe njene upotrebe. U svakom slučaju radilo se o veoma obimnoj pomoći koja je direktno uticala na dinamičan rast privredne proizvodnje i životnog standarda građana Jugoslavije.

Za vojnu saradnju je primenjena slična formula trojne pomoći. Njen cilj je bio povećanje vojne moći Jugoslavije u svetu moguće vojne intervencije SSSR-a i njegovih saveznika. Bogetic osvetljava mnoge dosad nepoznate aspekte ove saradnje, probleme oko iznalaženja obostrano prihvatljive forme i realizacije tripartitne pomoći. Autor vrlo dobro prati tok vojne saradnje u sklopu opštег političkog razvoja na širem planu, povezujući osetan pad njenog nivoa sa Titovom politikom izmirenja sa Staljinovim naslednicima i sve većeg približavanja Moskvi, da bi se u vreme žestokog sukobljavanja u vremenu tršćanske krize 1953-1954. doveo u pitanje i sam njen opstanak. Iako je relativno kratko trajao period intenzivne vojne saradnje, pomoć koju je Titova vlasta za to vreme primila od zapadnih sila, prevašodno SAD, značajno je ojačala vojni potencijal, a samim tim i spoljnopoličku poziciju Jugoslavije.

Pitanjem Balkanskog saveza, te dosta čudne alijanse tri zemlje (Jugoslavije, Grčke i Turske) različitog društvenog uređenja i međunarodnog položaja, Bogetic se i ranije bavio u više članaka. Prezentirajući ga ovom prilikom u formi sintetizovanog materijala, prilagodenog konceptu monografije, on izlaže okolnosti koje su uticale na pojavu inicijative za stvaranje saveza i formulisanje njegove sadržine, interesu involviranih strana, kako samih članica, tako i zapadnih sila, probleme koji su se od početka pojavili u njegovom funkcionisanju i na kraju razloge zbog kojih savez nije doživeo promociju u političkoj praksi, već je u suštini ostao samo „mrtvo slovo na papiru”. Posebno interesantan aspekt ove problematike predstavlja autorovo razmatranje pitanja u koliko meri je ulazak Jugoslavije u Balkanski savez značio njeno približavanje NATO-u, odnosno da li je ona tim činom, budući da su druga dva partnera bili članovi NATO-a, na indirektn način i sama postala deo ove vojno-političke alijanse.

Jedna od najvećih smetnji u zblizavanju Jugoslavije sa Zapadom bilo je još nerešeno tršćansko pitanje. Zapadne sile su od početka 50-ih godina

nastojale da iznadu prihvatljivo rešenje ovog pitanja i otvore vrata uspešnijoj saradnji Jugoslavije i Italije, svojih važnih partnera u ovom delu Evrope. Međutim, kako se može videti iz odličnog prikaza razvoja ove problematike u knjizi dr Bogetića, one, i pored uloženog truda, nisu u tome uspele. Njihove inicijative i planovi padali su u vodu zbog odbijanja jedne ili druge strane, tako da je tršćansko pitanje u nepromjenjenom statusu dočekalo bitnu promenu jugoslovenske spoljnopoličke pozicije koju je označila normalizacija odnosa sa Sovjetskim Savezom i izvesno distanciranje od Zapada posle Staljinove smrti. Usledila je eskalacija sukoba i velika kriza u jesen 1953. koja je umalo dovela do rata izmedu Jugoslavije i Italije. Zapadne sile su stale na stranu Italije, što se odrazilo na konačno rešenje definisano Londonskim memorandumom iz oktobra 1954, prema kojem je Italiji pripala zona „A” Slobođene teritorije Trsta, to jest grad Trst sa okolinom, dok je u sastav Jugoslavije ušla zona „B”.

Posebnu važnost knjizi daje prilog vezan za odnose Jugoslavije i SR Nemačke – zanimljive i važne spoljnopoličke materije, koja do sada nije bila predmet ozbiljnijih izučavanja u istoriografiji. Autor iznosi brojne činjenice, od početne faze u uspostavljanju ekonomskse saradnje do njenog razmaha, koji će SR Nemačku ubrzanim tempom pretvoriti u jednog od najvažnijih ekonomskih partnera Jugoslavije. Međutim, uporedo sa usponom privrednih veza, sve više su dolazili do izražaja brojni, prvenstveno politički, problemi u odnosima izmedu dve zemlje, čiji su se koreni s jedne strane nalazili u teškom nasledu iz neposredne prošlosti, a s druge u sve vidljivijoj promeni međunarodnog položaja Jugoslavije. Autor vrlo dobro markira te probleme, od kojih su najveći bili oni vezani za jugoslovenska potraživanja po osnovu predratnih dugova Nemačke prema Jugoslaviji, daje iscrpan pregled diskusija o ovom pitanju i analizira efekte ovih nesuglasica na privredne i političke odnose izmedu dve zemlje.

Knjiga dr Bogetića, pisana na bazi prvorazredne arhivske dokumentacije, štampe i literature, uz veoma uspešnu primenu naučne metodologije, bez sumnje predstavlja krupan doprinos izučavanju spoljne politike Jugoslavije 50-ih godina 20. veka. Interesantnost teme, kao i jasan i jednostavan stil pisanja, preporučuju ovu knjigu i široj čitalačkoj publici.

Đoko Tripković

Ranka Gašić, „NOVI KURS“ SRBA U HRVATSKOJ (SRBOBRAN 1903 – 1914), Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, Zagreb 2001, str. 247.

Istraživanje položaja, političkih ciljeva i sukoba unutar srpskog društva u Hrvatskoj pre Prvog svetskog rata, do razbijanja SFRJ, spadalo je u oblast malo proučenih istoriografskih „belina“. Posle radova akademika Vasilija Krestića, profesora Đorda Stankovića, dr Gordane Krivokapić - Jović i

drugih istraživača, pojavila se i knjiga mr Ranke Gašić, „Novi kurs“ *Srba u Hrvatskoj* (*Srbobran* 1903 – 1914), koja je otvorila nove horizonte istraživanjem tokova političkog života Srba u Hrvatskoj pod Austrougarskom monarhijom. Studija o drugoj fazi delovanja lista *Srbobran* koji je bio organ Srpske samostalne stranke, odbranjena magistarska teza autorke, donekle je popunila oskudne istoriografske predstave o srpskoj političkoj stampi s početka 20. veka.

Tematsko – hronološki okvir knjige o *Srbobrnu* čine uvod (str. 7 – 30), poglavljia *Srbobran u dnevnoj politici* (31 – 68), *Srbobran prema ostalim političkim snagama* (69 – 115), *Ideologija Srbobrana 1903 – 1914.* (117 – 159) zatim glava *Srbobran i delovi buduće zajedničke države* (161 – 220) i koncizni zaključak (221 – 228). U prilogu knjige objavljen je aneks srpskih organizacija, iz Srema, Hrvatske i Slavonije, koje se pojavljaju u listu od 1903. do 1914. godine (229 – 242).

U uvodu autorka je dala prikaz okruženja u kome je *Srbobran* izlazio. List se pojavio još 1884. godine. Prekid u kontinuitetu izlaženja, posle anti-srpskih demonstracija u Zagrebu tokom 1902. godine, poslužio je uredništvu kao povod za delimičnu izmenu imena lista u *Novi Srbobran*. Pod tim naslovom, list je izlazio do 1906. godine, a tada se vratio starom imenu. Finansijska pomoć deonicarskog društva „Srpsko kolo“ omogućila je listu relativnu materijalnu sigurnost, bez obzira na nisku cenu preplate koja nije pokrivala troškove štampanja. Tiraž se verovatno kretao na nivou od 1.600 primjeraka. Drugi period izlaženja *Srbobrana* bio je u znaku podrške politici „novog cursa“ koja je trajala do Prvog svetskog rata. Podrazumevala je saradnju Srba i Hrvata na svim poljima i stvaranje Hrvatsko-srpske koalicije koja se borila za uvođenje ustavnosti i zahtevale ujedinjenje Dalmacije sa Slavonijom i Hrvatskom. Urednici *Srbobrana*, Svetozar Pribićević, Budo Budisavljević i Jovan Banjanin bili su ključne političke ličnosti stranke. Središnji odbor, stranke dao je osnovne konture uredivačkoj politici. Preko stranica *Srbobrana* projugoslovenski orijentisani samostalci, a podržavali ih je srednje i bogatije srpsko građanstvo iz Hrvatske, zalogali su se za opštu demokratizaciju društva u Kraljevini Hrvatskoj, ali i za ravnopravnost Srba i Hrvata i poštovanje srpske crkveno-prosvetne autonomije. Stavovi lista prema aktuelnim političkim pitanjima najčešće su se mogli pratiti preko uvodnih članaka.

U prvoj glavi ispituje se odnos *Srbobrana* prema dnevnopolitičkim problemima. Uredništvo lista opredelilo se za podržavanje skupštinskog potresa samostalaca, odnosno za praćenje tokova političkog prosećivanja Srba u Hrvatskoj. Zalogalo se za reviziju hrvatsko-ugarske Nagodbe i tražilo promenu državnopravnog položaja Hrvatske u Habzburškoj monarhiji. Od odlaska Hrvatsko-srpske koalicije na vlast, tokom 1906. godine, do aneksije Bosne i Hercegovine *Srbobran* je izvestavao o političkim zbivanjima kroz prizmu Samostalne stranke koja se izborila za vlast. Zato se uspon stranke prikazivao kao iznenadeњe, a prečutkivalo se da je do tog preokreta došlo na osnovu zakulisnih pregovora sa vladom iz Pešte. Revizija Nagodbe potpisnuta je u drugi plan, a prioritet su dobili zahtevi za unutrašnjom reformom u osetljivoj

sferi zakonodavstva. List je postao medijski promotor rada koalicije. U člancima, prema istraživanjima, nije se osećala psihoza privremenosti političkog savezništva Srba i Hrvata. Dosta stubaca bavilo se borbom koalicije protiv kršenja Nagodbe, odnosno protiv uvođenja železničke pragmatike. Najveća pažnja posvećivala se aktivnostima hrvatskog i ugarskog parlamenta. Od 1908. godine list se oštrotstavljao antisrpskom kursu novog hrvatskog bana Pavla Rauha. Sudski procesi i progoni Srba postali su deo austrougarske političke svakodnevice. U takvoj situaciji, *Srbobran* se opredelio za raznovrsnu odbranu srpskih interesa. Dok je implicitno kritikovao veleizdajnički proces u Zagrebu prenoсеći kritiku drugih listova, dotele je sa više slobode u isticanju stavova pratio Fridjungov proces u Beču. Posle dolaska Nikole Tomašića na položaj bana, koalicija je sa njim sklopila pakt kojim se došlo do privremenog političkog kompromisa što je dovelo do polemika lista sa brojnim političkim neistomišljenicima. Komesarijat Slavka Cuvaja, pred Prvi svetski rat, odnosno otvoreno zavodenje vanparlamentarnog stanja u Hrvatskoj, značio je, po *Srbobrangu*, pokušaj ugarskih vlasti da nametnu mađarsku politiku protiv čega se list ogorčeno borio. Tokom 1913. koalicija je pobedila na izborima a samostalci su vodili oportunističku politiku, po savetima iz Beograda, žečeći da sačuvaju Srbe iz Hrvatske od represije u slučaju izbijanja rata Srbije sa Austrougarskom pa se list ističao u odbrani njihovog shvatnja.

Drugo poglavje posvećeno je odnosu *Srbobrana* prema drugim političkim strankama, listovima i ličnostima u Hrvatskoj, odnosno Ugarskoj i svodio se na reflektovanje stavova istaknutih samostalaca o ljudima i vremenu u kome su delovali. Za stranke pravaške orijentacije, čija se teorija o „političkom narodu“ ocenjivala kao anacionalna, mislilo se da će vremenom promeniti negativan stav o Srbinima, ali to nije značilo odustajanje od osuđivanja njihovih gledišta. Dolazilo je i do povremenih mada kratkih perioda međustranačke saradnje. To nije bio slučaj sa frankovcima, omiljenom metodom političkih napada lista u celom periodu do 1914. godine. Prema *Obzoru*, uticajnom dnevniku Neovisne narodne stranke, a posle listu Hrvatske stranke prava, *Srbobran* se postavljao shodno njegovom stavu o negiranju postojanja Šrba u Hrvatskoj. *Obzor* se prebacivao da je klerikalni i da je podržavao frankove. Po generacijskom i ideo-loškom profilu samostalcima bila je najbliža Hrvatska napredna stranka. To se osećalo i u pisanju *Srbobrana* koji je, urpkos povremenim nesuglasicama, isticao njihovu povezanost sa ciljevima slovenstva i demokratije. Malo se pisalo o Hrvatskoj pučkoj seljačkoj stranci. Nedoslednosti stranke i njenog lidera Stjepana Radića prema ključnim političkim pitanjima, ali i razlike u društvenom miljeu pristalica samostalaca i radićevaca uz suprostavljene nacionalne ciljeve i zategnute lične odnose Radića sa braćom Pribićević bile su, po mišljenju Ranke Gašić, trajna prepreka za zblžavanje i saradnju. Postojala su dva razdoblja odnosa *Srbobrana* prema Franu Supilu. U prvom, dok je Supilo bio član Hrvatsko – srpske koalicije, afirmativno su se odnosili prema njemu. U drugom periodu pošto se Supilo vratio ranijim pravaškim stavovima napustivši koalicionu politiku, a delom i zbog pogoršavanja odnosa Svetozara Pribićevića sa njim, bilo

je mnogo kritika na račun ovog istaknutog hrvatskog političara. Kriticizam lista, baziran na stranačkim interesima samostalaca, dolazio je posebno do izražaja u pogledima na srpske radikale iz Južne Ugarske. Sukobi su se osećali u različitim stranačkim pristupima srpskoj crkveno–narodnoj autonomiji i u razmimoilaženju oko pitanja da li su Srbi i Hrvati jedan narod. Partiske nesuglasice bile su povod i za pogoršavanje u početku pozitivnog odnosa *Srbobrana* prema političkoj grupi srpskih demokrata iz Južne Ugarske koju su predvodili Milutin i Vasa Jakšić.

Tema treće glave je ideologija lista 1903 – 1914. godine. Uredništvo je polazilo od potrebe poštovanja parlamentarizma i demokratije kao osnovnih preduslova rešavanja svih problema. Ideja narodnog jedinstva Srba i Hrvata zasnivala se na uverenju o postojanju zajedničkog jezika. Stranačka ideologija je, bez velikog uspeha, pokušavala da pomiri nacionalni karakter samostalaca i hrvatsku ideju o političkom narodu. U člancima *Srbobrana* isticalo se da se ta teorija odnosila samo na državnu lojalnost, a ne i na nacionalnu pripadnost. Delimično prihvatanje teorije autorka je objasnila potrebom srpskih političara da se izbore za poboljšanje položaja i očuvanje autonomije Hrvatske pošto je položaj Srba u Hrvatskoj bio bolji u poređenju sa položajem Srba u Ugarskoj. *Srbobran* se zalagao za ranopravnost Srba i Hrvata, za to da opštine, u kojima su Srbi bili većinsko stanovništvo, proglaše obavezu upotrebe cirilice i da su srpski zahtevi bili deo ustavnog pitanja. Smatralo se da će dosledna primena principa verskog liberalizma rešiti pitanje sprske ravnopavnosti. Opređeljenje za sitni i svakodnevni rad u politici, koja se shvatala kao mnogo šira delatnost od vođenja parlamentarnih debata i izglasavanja zakona, dolazilo je od postavki pripadnika Moderne. U listu se kritikovalo tadašnji privredni i kulturni nivo Srba. Procjenjivalo se da je nivo nacionalne i političke svesti srpskih masa bio veoma nizak. Jačanje svesti pojedinaca o sopstvenim gradanskim pravima i pokretanje svih vrsta udruživanja Srba, od zemljoradničkih zadruga do sokolskih udruženja, bili su deo trajne političke orijentacije samostalaca. Uloga inteligencije, po njihovim shvatnjima, bila je da prosvjećuje narod u sferama političkog, privrednog i kulturnog života. Zalagali su se za saradnju svih slojeva srpskog društva, bez obzira na klansku pripadnost. Borili su se za poboljšanje nezavidnog položaja srpskih prosvetnih radnika, ali uvek u okvirima zakonskih mogućnosti. Zahtevali su savremeniji prosvetni sistem od postojećeg i smanjivanje broja časova starogrčkog i latinskog jezika. U skladu sa proklamovanom politikom solidarnosti među slovenskim narodima, *Srbobran* je pridavao veliku pažnju politici, privredi, kulturi i statistici slovenskih zemalja. Uočavala se ugroženost Slovena od germananskog prodora na istok i naglašavala potreba za međuslovenskom saradnjom. Urednici lista smatrali su da je za srpske i hrvatske studente bilo bolje da studiraju u Pragu, nego u nemačkim univerzitetskim centrima. Češka im je služila kao uzor, kako u sferi politike, tako i u kulturnom pogledu. Jugoslovenska ideja Hrvatsko-srpske koalicije i samostalaca nije se zaustavila na kulturnoj saradnji. Njihovo jugoslovenstvo bilo je antiaustrijsko i zasnovano na čvrstoj povezanosti sa Beogradom. Suština „novog kursa”, otvoreno je poručivao list, bila

je saradnja Slovena iz Habzburške monarhije sa slovenskim državama Balkana da bi se sprečila agresivna politika Beča. Veliki deo političkih stava *Srbobrana* bio je „na liniji“ zvanične politike Kraljevine Srbije. Smatralo se da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedinstven narod. Demokratsku i jugoslovensku ideologiju lista pratili su povremeni antisemitski ispad. Napadi na Jevreje, po mišljenju autorkе, motivisani su privrednom konkurenčijom jevrejskog kapitala, ali i time što su Jevreji bili nosioci nemačkog kulturnog prodora u Hrvatskoj.

Odnos *Srbobrana* prema budućim delovima Kraljevine SHS / Jugoslavije posvećena je četvrta glava knjige. O Bosni i Hercegovini, do aneksije 1908. godine, pisalo se sa namerom osuđivanja represivne politike austrijske uprave, a posle toga razdoblja izveštavalo se o politici bosanskih Srba i međunarodnim odnosima. List je tvrdio da su prosvetna politika vlade, odnosno osnivanje bečkog Instituta za bosansko-hercegovačke visokoškolce, uz cenzurisanje štampe i nadzor vlasti nad crkveno-školskom autonomijom Srba bili instrumenti za vršenje pritisaka i stvaranje poslušnog podaničkog mentaliteta. U granicama mogućnosti *Srbobran* se suprotstavljaо aneksiji i podržavao zvaničnu politiku Srbije. Posle aneksije list se borio za pripajanje Bosne Hrvatskoj sa motivacijom potrebe da se srpski narod okupi i zajedno sa Hrvatima izbori za što povoljniji položaj. U pogledu Dalmacije, plediralo se za njeno pripajanje Kraljevini Hrvatskoj i za razliku od prve serije *Srbobrana* poznavalo se da u njoj žive i Hrvati. Uredništvo se trudilo da izveštava o svim važnijim dogadajima u Srbiji odakle je malo i dopisnika. Simpatisali su Samostalnu radikalnu stranku i bili na strani zaverenika u majskom prevrtu 1903. godine. Prenaglašavali su raširenost jugoslovenske ideje u Srbiji. Daleko kritičniji stav imali su prema Crnoj Gori. Pratili su tokove političkih borbi između Nikole Petrovića i protivnika njegovog despotizma, ali i često upozoravali na negativne privredne pojave zelenštva, emigracije i osiromašenje seljaštva. Samostalci su se protivili namerama monarhije da kontroliše prostor Stare Srbije i Makedonije. Zalagali su se za pripajanje tih teritorija Srbiji i osuđivali bugarsku komitsku akciju u Makedoniji istovremeno opravдавajući grčko i srpsko četovanje kao nužne odgovore na bugarske pretenzije.

Uprkos brojnim heurističkim teškoćama i metodološkim ograničenjima, sa kojima se susretala tokom istraživanja, mr Ranka Gašić je otvorila niz krugova novih dragocenih saznanja za srpsku i hrvatsku istoriografiju. U knjizi je ukazano na kontinuitete i diskontinuitete između ispoljenih mišljenja u prvoj i drugoj etapi izlaženja *Srbobrana*. Pored jasno prikazanog društvenog i političkog života Srbija u Kraljevini Hrvatskoj i doprinosa proučavanju srpske političke štampe, dala je nova viđenja istorije jugoslovenske ideje pre stvaranja zajedničke države. Prateći političke stavove Svetozara Pribićevića, kroz prizmu *Srbobrana*, autorka je donekle popunila osetnu prazninu istoriografija bivših jugoslovenskih republika u sferi političkih biografija ličnosti koje su uticale na stvaranje ideologije jugoslovenstva, ali i na tokove državne politike između dva svetska rata.

Ljubomir Petrović

BIBLIOGRAFIJA

ALEKSANDAR KALE SPASOJEVIĆ, stručni savetnik
Novi Beograd, Narodnih heroja 3/57

BIBLIOGRAFIJA IZDANJA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU 1995–2000

Ovo je četvrti nastavak bibliografije izdanja Instituta i bibliografije saradnika Instituta. On se nastavlja na prethodne bibliografije. Prvi je obuhvatio 20-godišnji period od nastanka ISI 1958. do 1978, a objavljen u spomenici *Dvadeset godina Instituta za savremenu istoriju 1958–1978*, (Beograd 1979, str. 51-165). Drugi je publikovan za petogodišnji period 1979–1983. povodom 25-godišnjice ISI u časopisu „Istorijski 20. veka“ (1984, 1-2, 217-275). Treći obuhvata period od 1984. do 1994, takođe objavljen u „Istorijski 20. veka“ (1994, 2, 219-251).

Sva četiri dela urađena su po sličnim principima i približno istom sistematizacijom. U Bibliografiji saradnika ISI, kao i ranije, vršena je selekcija radova, tj. uneuti su samo radovi i prilozi objavljeni u naučnim publikacijama, a izostavljeni novinski članci, prikazi, informacije i slično. Ovom prilikom, kao i u spomenicima, date su kratke biografske beleške saradnika ISI, budući da je u međuvremenu došlo do stora mlađih saradnika, koji nisu obuhvaćeni pomenutom spomenicom. Na taj način, smatramo da smo pružili sliku trenutnog stanja kadrova u Institutu, a istovremeno, ovim četvrtim nastavkom bibliografije, prikazali rezultate rada Instituta u 40-godišnjem periodu.

I. PERIODIČNE PUBLIKACIJE

Istorijski 20. veka. Časopis Instituta za savremenu istoriju. 1983–2000. Glavni i odgovorni urednici: Nikola Popović (1983–1987), Branislav Gligorijević (1988–1991), Smiljana Đurović (1992–1995), Milan Vesović (1995–1999) i Đorđe Borozan (od 2000).

Broj 1/1995.

ČLANCI. Slavko Vukčević, *Doprinos srpskog i crnogorskog naroda pobedi nad fašizmom*, (7). – Venceslav Glišić, *Saveznici i Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*, (17). – Slavoljub Cvetković, *Sovjetska prisutnost u jugoslovenskoj politici na početku Drugog svetskog rata*, (31). – Kosta Nikolić, *O uzrocima izbijanja građanskog rata u Srbiji 1941. godine*, (43). – Nikola Živković, *Nemačko falsifikovanje opljačkanih dokumenata – „krivica“ Srbije za Prvi svetski rat*, (59). – Slobodan D. Milošević, *Kulturno-prosvetni rad u jedinicama 6. slavonskog udarnog korpusa NOV Jugoslavije*, (73). – Dragan Aleksić, *Prve mere nemačke politike u Srbiji 1941. godine*, (85). – Radmila Radić, *Povratak patrijarha Gavrila Dožića*, (95). – Zoran Janjetović, „*Narodno blagostanje*“ i nemačka privreda 1933–1936. godine, (111). – Dragan Bogetic, *Proboj međunarodne izolacije i ekonomski aranžman Jugoslavije sa Zapadom 1952. godine*, (127).

INTERDISCIPLINARNA KOMUNIKACIJA. Prvoslav Ralić, *Kako će buduća istorija ocenjivati 20. vek?* (139).

ISTORIJA ISTORIOGRAFIJE. Ubavka Ostojić-Fejić, *Novija kretanja u istraživanjima savremene istorije u Francuskoj*, (147). – Smiljana Đurović, *Istorijska moralna i etika rata i revolucije – otvorena tema istoriografije savremene istorije*, (155).

POLEMIKA. Toma Milenković, *Još jednom o „nedoslednosti u primeni istorijske metodologije”*, (169).

DOKUMENTI. Živan Ištvanović, *Spisak belocrkavanskih Jevreja žrtava fašističkog terora*, (183).

PRIKAZI. Simo C. Ćirković, *Marsejski krst kralja Aleksandra* (Milan Vesović), (194). – Miloš Mišović, *Zatamnjena istorija, Tajna testamenta kralja Aleksandra i smrt patrijarha Varnave* (Momčilo Zečević), (195). – Nikolaj J. Danilevski, *Rusija i Evropa* (Nikola B. Popović), (198). – Nikolaj J. Danilevski, *Rusija i Evropa* (Milan Koljanin), (200). – *Rusija u 20. veku, Istoričari sveta se spore* (Sava Živanov), (202). – *Zapisi Pere Đukanovića, Ustanak na Drini* (Dragica Koljanin), (208). – Nikola Ivanović, *Rečeno ili prečutano* (Zoran Lakić), (210). – Vlado Strugar, *Srbi, Hrvati, Slovenci i treća Jugoslavija* (Đorđe Knežević), (212). – Đoko Tripković, Milica Tripković, *Iskušenja jedne mladosti* (Dragan Tešić), (215). – Mira Radojević, *Udružena opozicija 1935–1939* (Veselinka Kastratović-Ristić), (217).

Broj 2/1995

ČLANCI. Mira Radojević, *Demokratska stranka i jugoslovenska ideja*, (7). – Branislav Gligorijević, *Zemljoradnička stranka*, (25). – Miroslav Jovanović, *Boljševička agentura na Balkanu 1920–1923.* (37). – Nikola Žutić, *Verski liberalizam i politička aktivnost Srpske pravoslavne crkve u Kraljevini Jugoslaviji*, (51). – Đorđe Borozan, *Secesionistička pobuna na Kosovu i Metohiji 1944–1945.* (63). – Đoko Tripković, *Spoljni faktori i politička kretanja u Jugoslaviji 1945–1955.* (77).

PRILOZI. Dragan Tešić, *Gerilski rat u planovima Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938–1941.* (91). – Momčilo Mitrović, „Srpska riječ” i položaj srpskog naroda u Hrvatskoj 1945–1950. (103). – Dragan Bogetić, *Saradnja Jugoslavije sa zapadnim zemljama 1953–1954.* (115).

DOKUMENTI. Kosta Nikolić, *Plan Vrhovne komande Jugoslovenske vojske u otadžbini o razoružanju italijanskih garnizona u Foči, Goraždu i Čajniču u proleće 1943. godine*, (129).

OSVRTI. Tomislav Bogavac, *Nestajanje Srba* (Đorđe Knežević), (147). – *Prekretnice novije srpske istorije* (Momčilo Zečević), (153).

PRIKAZI. Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka, III*, (Olga Popović-Obadović), (159). – Nikola Žutić, *Kraljevina Jugoslavija i Vatikan* (Ljubodrag Dimić), (162). – Milan B. Matić, *Ravnogorska ideja u štampi i propagandi* (Bojan Dimitrijević), (163). – Dimitrije Đorđević, *Ožiljci i opomene, I*, (Kosta Nikolić), (165).

– Momčilo Pavlović – Veroljub Trajković, *Bombardovanje Leskovca 6. septembra 1944.* (Kosta Nikolić), (167). – Momčilo Mitrović, *Sarajevska raskršća* (Ljubo-drag Dimić), (168). – Slobodanka Kovačević – Putnik Dajić, *Hronologije jugo-slovenske krize 1942–1994*, 1–2, (Enes Milak), (169).

IZ RADA INSTITUTA. Rad Instituta za savremenu istoriju u periodu od 1991. do 1995. godine, (171).

Broj 1/1996.

ČLANCI. Stevan Pavlović, *Jugoslavija 1918–1991. Poraz jednog identiteta i jedne nestabilne političke kulture*, (7). – Milan Ristović, *Jugoslavija i jevrejske izbeglice 1938–1941.* (21). – Momčilo Zečević, *Slobodan Jovanović i 27. mart 1941.* (45). – Milan Matić, *U službi okupatora. Osnovne teme u kvizlinškoj štampi u Srbiji 1941.* (59). – Predrag Marković, *Državna represija i javno mnjenje Beograda 1948–1965.* (73). – Đoko Tripković, *Iza gvozdene zavesе. Početak i eskalacija sukoba Tito–Staljin prvih meseci 1948.* (89). – Bojan Dimitrijević, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958.* (101).

PRILOZI. Maja Miljković-Đurović, *Komitske akcije na tlu Južne Srbije 1920–1928.* (113). – Velimir Ivetić, *Vojne formacije u Jugoslaviji i razoružavanje italijanskih jedinica septembra 1943.* (131). – Zoran Janjetović, *Prilog proučavanju položaja folksdojčera u Jugoslaviji 1944–1948.* (143).

SVEDOČANSTVA. Milan Vesović, Stanko Opačić Čanica, *Putevi i bespuća koridunaškog seljaka*, (153).

OSVRTI. *Rimokatolizacija i hrvatstvo.* Povodom knjige Đorđa Stankovića „Izraz nove istorije”, II (Nikola Žutić), (163). – *Balkan posle Drugog svetskog rata.* Zbornik radova sa naučnog skupa – The Balkans after the Second world war, collection of works from the scientific conference (Dragoljub Živojinović), (167).

PRIKAZI. Branislav Božović, *Beograd između dva svetska rata. Uprava grada Beograda 1918–1941.* (Branislav Gligorijević), (171). – Dr Šerbo Rastoder, *Životna pitanja Crne Gore 1918–1929. Socijalno-ekonomski osnov političkih borbi u Crnoj Gori 1918–1929*, knj. I, (Smiljana Đurović), (172). – Nadežda Jovanović, *Zemljoradnička levica u Srbiji 1927–1939.* (Mira Radojević), (174). – Bojan Dimitrijević, *Đeneral Mihailović, Biografija I deo (do maja 1941).* (Kosta Nikolić), (177). – Žarko S. Jovanović, *Seljaštvo u Srbiji u Drugom svetskom ratu 1941–1945.* (Smiljana Đurović), (178). – *Deveta srpska udarna brigada u stroju i s narodom* (Dragan Tešić), (179). – *Latinska Amerika i savremeni svet* (Predrag Marković), (180).

IN MEMORIAM. Žarko D. Protić, 1926–1996. (Aleksandar Kale Spasojević), (182).

Broj 2/1996.

RAPRAVE I ČLANCI. Đorđe Stanković, *Nikola Pašić i parlamentarizam u Srbiji i Jugoslaviji. Teorijske osnove istorijska praksa 1914–1926.* (7). – Nebojša Popović, *Cionistički pokret u Kraljevini Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji 1902–1941.* (29). – Mira Radojević, *Srpsko-hrvatski spor oko Vojvodine 1918–1941.* (39). – Dragan Tešić, *Vojска Кraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči Drugog svetskog rata,* (75). – Tomislav Bogavac, *Etnička slika Bosne i Hercegovine pre i posle Dejtona,* (93).

PRILOZI. Ranka Gašić, *Zagrebački Srbobran o Srpskoj narodnoj radikalnoj stranci 1903–1914.* (109). – Saša Ilić, *Javna berza rada u Beogradu – Ponuda i potražnja radne snage tokom 1921. godine,* (123). – Miroljub Vasić, *Ustanak u Jugoslaviji 1941. godine i Kominterna,* (141).

DOKUMENTI. Momčilo Pavlović, *Srbija na kraju rata, Izveštaj majora Džona Henikera Mejdžora o Srbiji u periodu april–novembar 1944.* (153).

OSVRTI. Toma Milenković, *Dr Živko Jovanović - Ličnost u senci KPJ* (Milan Vesović), (177). – *Nacionalni program četničkog pokreta Draže Mihailovića.* Povodom knjige Milana Vesovića i Koste Nikolića „Ujedinjene srpske zemlje. Ravnogorski nacionalni program”. (Branislav Gligorijević), (180).

PRIKAZI. Đorđe Borozan, *Velika Albanija, Porijeklo – ideje – praksa* (Venceslav Glišić), (183). – Dragoljub Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914–1922.* (Đorđe Borozan, (185). – Nikola Gaćeša, *Radovi iz agrarne istorije i demografije* (Toma Milenković), (187). – Dragan Subotić, *Episkop Nikolaj i pravoslavni Bogomoljački pokret. Pravoslavna Narodna hrišćanska zajednica u Kraljevini Jugoslaviji 1920–1941.* (Nikola Žutić), (189). – Slobodan D. Milošević, *Kulturno-prosvetni rad u narodnooslobodilačkom ratu. Opismenjavanje boraca* (Milan Koljanin), (191). – Dimitrije Đorđević, *Ožiljci i opomene, II,* Kosta Nikolić), (192). – Rajko Kuzmanović, *Konstitutivni akti Republike Srpske* (Slobodan Nagradić), (193).

Broj 1/1997.

RASPRAVE I ČLANCI. Ljubodrag Dimić, *Srb i Jugoslavija* (7). – Nikola Žutić, *Pregовори Srbije i Vatikana oko konkordata 1914. i Austrougarska* (35). – Dragan Bogetic, *Odnosi Jugoslavije i Zapada u kontekstu posete Hruščova Beogradu 1955.* (47). – Đoko Tripković, *Jugoslavija i pitanje azila Imre Nađa* (61).

PRILOZI, Milan Koljanin, *Mesto logora u okupacionom sistemu u Srbiji 1941–1944.* (75). – Bojan Dimitrijević, *Jugoslovensko-sovjetski vojni odnosi 1945–1948.* (87).

LIČNOSTI. Kosta Nikolić, *Dragiša Vasić - Skica za portret nacionalnog revolucionara* (87).

DOKUMENTI. Ubavka Vujošević, *Poslednja autobiografija Milana Gorkića, sekretara CK KPJ* (107).

ISTORIOGRAFIJA. Mile Bjelajac, *Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945.* (129).

OSVRTI. Branislav Gligorijević, *Kralj Aleksandar Karadordjević* (Nikola Žutić), (145). – Andrey Mitrović, *Propitivanje Klio* (Smiljana Đurović), (149).

PRIKAZI. Radoslav M. Raspopović, *Diplomatija Crne Gore 1711–1918.* (Đorđe Borozan), (153). – *Dobrovoljci u oslobođilačkim ratovima Srba i Crnogoraca* (Dragoljub R. Živojinović), (155). – Milorad Ekmečić, Đorđe Mikić, Dragoljub Živojinović, Nikola B. Popović, *Politički procesi Srbima u Bosni i Hercegovini 1914–1917.* (Dragan Tešić), (157). – Šarl Etinger et al., *Istorijsa jevrejskog naroda* (Nebojša Popović), (158). – *Коминтерн и втора мировая война* (Dubravka Stajić), (161). – Žarko S. Jovanović, *Nova vlast u Srbiji 1941–1945.* (Petar Kačavenda), (163). – *Valjevo 1941–1945.* (Bojan Dimitrijević), (164). – Dragoljub S. Petrović, *Saradnja antifašističkog pokreta u Srbiji i Bugarskoj 1941–1944.* (Nikola Živković), (165). Reneo Lukic, *Les relations soviéto-yugoslaves de 1935 à 1945.* (Ubavka Ostojić-Fejić), (165).

Broj 2/1997.

RASPRAVE I ČLANCI. Branislav Gligorijević, *Ujedinjenje Srpske pravoslavne crkve i uspostavljanje srpske patrijaršije u Jugoslaviji* (7). – Mira Radojević, *Politička opozicija u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji* (19). – Nikola Popović, *Nedoumice o Staljinovoj politici uoči Drugog svetskog rata* (37). – Dragan Aleksić, *Proizvodna osnova srpske privrede posle okupacije 1941. godine* (63). – Momčilo Pavlović, *Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata* (85). Đorđe Borozan, *Jugoslovensko-britanski razgovori u Beogradu 1952. i Londonu 1953. godine* (113).

PRILOZI. Maja Miljković Đurović, *Zdravstvena zaštita u Vardarskoj Makedoniji 1919–1929.* (129).

POGLEDI. Todor Kuljić, *Titova nacionalna politika* (141).

KRITIKA. Bojan Dimitrijević, *Još jedna noć đeneralu.* Povodom knjige Milosava Samardžića, *General Draža Mihailović, sa opštom istorijom četničkog pokreta* (175).

NAUČNI ŽIVOT. Predrag Marković, *Radna grupa za uporednu društvenu istoriju kao organizacioni i metodološki model* (187). – Smiljana Đurović, *Pet brojeva časopisa za istoriju nauke „Flogiston“ 1995–1997,* (191).

PRIKAZI. Nikola Žutić, *Rimokatolička crkva i hrvatstvo* (Ljubodrag Dimić), (195). – *The Serbs and their Leaders in the Twentieth Century* (Bojan Dimitrijević), (197). – *Nepoznata strana knjiga o Srbima – Meri Daram, Kroz srpske zemlje (1900–1903)*, (Vujadin Milanović), (199). – Nebojša Popović, *Jevreji u Srbiji 1918–1941,* (Ivan Hofman), (201). – Smiljana Đurović, *S Teslom u novi vek* (Miroljub Vasić), (203). – Momčilo Pavlović, Mira Ninošević, Veroljub Trajković,

Izborne borbe u leskovačkom kraju 1919–1939, I (1919–1929), (Ranka Gašić), (205). – Božin Jovanović, *Privreda Timočke krajine 1940–1990*, (Slavoljub Cvetković), (206). – *Political and Ideological Confrontations in Twentieth Century Europe: Essays in Honor of Milorad Draskovic* (Predrag Marković), (207). – Đuro Kovačević, *Izgubljena istorija* (Miroljub Vasić), (208).

JUBILEJI, Milan Vesović, *Petnaest godina časopisa „Istorijski 20. vek” 1983–1997*, (211) Milan Vesović, *Fifteenth anniversary of the magazine „History of 20th century” 1983–1997*, (219).

SADRŽAJ ČASOPISA „ISTORIJA „20. VEKA” 1983–1997. (229).

REGISTAR AUTORA (245).

Broj 1/1998.

RASPRAVE I ČLANCI. Radovan Radonjić, *Jugoslovenska 1948. i disolucija sistema realnog socijalizma* (9). – Nikola Žutić, *Ministarски savet Kraljevine Jugoslavije* (27). – Kosta Nikolić, *Jugoslovenska ravnogorska omladina u Drugom svetskom ratu* (43). – Dragan Bogetic, *Jugoslovensko približavanje Zapadu u vreme sukoba sa Kominformom* (61). – Bojan Dimitrijević, *Jugoslovenska narodna armija u tršćanskoj krizi 1953. godine* (69).

PRILOZI. Svetlana Stefanović, „*Domaćica*” – organ Beogradskog ženskog društva i njegovih pridružnica (1921–1924) (83). – Jovan Kačaki, *Elementi samouprave ruskih civilnih izbeglica u Kraljevini SHS 1920–1924*, (93). – Ranka Gašić, *Jugoslovensko-nemačko društvo u Beogradu 1931–1941*, (99). – Miloš Timotijević, *Balkanski savez 1953–1954. i jugoslovenska medijska slika političkog i geografskog okruženja* (109).

LIČNOSTI. Dragan Tešić, *Dušan Simović – Prilozi za biografiju do 1941*, (129). – Nataša Milićević, Konstantin Fotić – *Diplomata od karijere* (143).

ISTORIOGRAFIJA. Latinka Perović, *Dva značajna istoriografska dela* (163). – Đorđe Borozan, *Istoričar pred izazovima savremene epohe* (169).

OSVRTI. *U susret sa „totalnom istorijom”*. Povodom trotomne knjige Ljubodraga Dimića *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd 1996–1997. (Mira Radojević), (175). – Miloš Mišović, *Tamna strana brionske istine* (Venceslav Glišić), (179). – *Tri srpska pogleda na rat 1991–1995*, (Bojan Dimitrijević), (184).

PRIKAZI. Norman Kon, *Poziv na genocid, mit o svetskoj zaveri Jevreja i Protokoli sionskih mudraca*, (Nenad Antonijević). – Toma Milenković, *Ruski inženjeri u Jugoslaviji 1919–1941*, (Predrag J. Marković), (189). – Dragan Tešić, *Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji 1935–1939*, (Aleksandar Đorđević), (190). – Momčilo Mitrović, *Izgubljene iluzije. Prilozi za istoriju Srbije 1944–1952*, (Đorđe Borozan), (192).

IN MEMORIAM. Vujica Kovačev (1930–1998). (Miroljub Vasić), (194).

Broj 2/1998.

Petar Kačavenda, *Četrdeset godina Instituta za savremenu istoriju* (9).

RASPRAVE I ČLANCI. Mira Radojević, *O jugoslovenstvu Samostalnih radikala*, (17). – Smiljana Đurović, *Srpska centralna banka d.d. u Sarajevu*, (33). – Nebojša Popović, *Kraljevina SHS – stara ili nova država*, (47). – Kosta Nikolić, *Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije. Doktrina i praksa 1919–1945*, (65). – Milan Koljanin, *Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Problem utvrđivanja*, (87). – Leonid Gibianski, *Подготовка создания Коминформа и проблема „социалистического лагера”*, (103). – Đoko Tripković, *Uspori i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956. godine* (129).

PRILOZI. Mihail Jambajev, *Ruski konzuli o makedonskom pitanju*, (143). – Momčilo Pavlović, *Kosovo i Metohija i Albanci (Šiptari) u Srbiji i Jugoslaviji 1944–1948*, (153). – Bojan Dimitrijević, *Od medijskog stereotipa do vojne intervencije*, (163).

OSVRTI. Stoleće ekstrema – svetska istorija 20. veka, (Vera Mujbegović), (181). – *Ustavnost Jugoslavije na mučnoj prekretnici* (Vlado Strugar), (189).

PRIKAZI. *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka* (Nataša Milićević), (205). – Ljubodrag Dimić, *Srbi i Jugoslavija* (Đorđe Borozan), (207). – Branislav Božović, *Beograd pod komesarskom upravom 1941. godine* (Miroljub Vasić), (209). – Nikola Živković, Petar Kačavenda, *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj* (Slavko Vukčević), (210). – Jasenovac – sistem ustaških logora smrti (Nenad Antonijević), (211). – Bojan Dimitrijević, *Valjevski ravnogorci* (Milan Vesović), (212). – Samuel P. Huntington, *The crash of civilizations ant the remaking of the world order*, (Bojan Dimitrijević), (214). – Nebojša Jovanović, *Dnevnik sa rezervistima* (Kosta Nikolić), (216). – *Let – Flight*, časopis za istoriju vazduhoplovstva (Milan Vesović), (217).

NAUČNI ŽIVOT. Dragan Bogetic, *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*. Naučni skup, (219).

Broj 1-2/1999.

RASPRAVE I ČLANCI. Đorđe Borozan, *Jugoslavija i Albanija u XX veku*, (9). – Momčilo Pavlović, *Osamostaljenje – konačni cilj Albanaca u SFRJ*, (21). – Dragan Bogetic, *Nacionalno pitanje i Jugoslavija 1945–1989*, (41).

PRILOZI. Đorđe Stanković, *Srbi u državnoj upravi u Slavoniji za vreme provizoriјuma 1918–1921*, (77). – Ljubodrag Dimić, Đorđe Borozan, *Političke i bezbednosne prilike na Kosovu i Metohiji u prvoj polovini 1920. godine*, (89). – Nikola Žutić, *Rimokatolička misija i klerikalizam na Kosovu i Metohiji u Kraljevini Jugoslaviji*, (105). – Nadežda Jovanović, *Jugoslovensko-albanski odnosi 1945–1948. u dokumentima ruskih arhiva*, (115).

POGLEDI. Trivo Indić, *Globalne posledice agresije NATO na Jugoslaviju*, (127). – Bojan B. Dimitrijević, *Rat u Jugoslaviji 1991–1999. Pristup izučavanju nekih fenomena*, (159).

DOKUMENTI. Predrag Marković, *Službe državne bezbednosti i albanske demonstracije na Kosovu 1968*. Jedan dokument, (169).

OSVRTI. Momčilo Mitrović, *Kratka sinteza – potreba ili trend*, (181). – Kosta Nikolić, *Ko je izdao generala Mihailovića?*, (185). – Dubravka Stajić, *Tito u očima sociologa*, (190).

PRIKAZI. Adam Pribičević, *Moj život* (Sofija Božić). – Nikola Žutić, *Krajiški Sokoli, Sokoli Srpske Krajine 1903–1941–1991*. (Momčilo Mitrović), (195). – Zdravko Antonić, *Čubrilovići 1914. i kasnije*, (Milan Lazić), (197). – Aleksandar Spasić, Svetislav Kostić, Nikola Živković, *Bela Palanka i okolina u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945*, (Milan Koljanin), (198). – Venceslav Glišić, Momčilo Pavlović, Predrag Marković, Milomir Acimović, *Sindikati Beograda 1945–1998*. (Nikola Žutić), (200). – *Deseti kongres istoričara Jugoslavije* (15–17. januar 1998), (Miroljub Vasić), (204). – *Latinska Amerika u dvadesetom veku* (Svetozar Mužijević), (205). – *Suedostdeutsches Archiv, XL–XLI*, 1997/1998. (Zoran Janjetović), (206).

Broj 1/2000.

RASPRAVE I ČLANCI. Đorđe Stanković, *Nikola Pašić i albansko pitanje*, (9). – Gojko Malović, *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca i pitanja optanata na Konferenciji mira u Parizu 1919–1920*, (29). – Ljubomir Petrović, *Problemi stanovanja u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, (49).

PRILOZI. Kosta Nikolić, *Jedan pogled na martovske i aprilske događaje 1941. u Jugoslaviji*, (65). – Dragomir Bondžić, „*Novo vreme*” o slomu Kraljevine Jugoslavije (maj–avgust 1941), (77). – Momčilo Mitrović, *Beograd 1944–1950. Neki aspekti društvenog života*, (91). – Aleš Gabrič, *Preokret kulturno-političke linije KPJ posle Rezolucije Informbiroa*, (101). – Bojan Dimitrijević, *Vazdušne operacije NATO u Jugoslaviji i posledice*, (109). – Borislava Lilić, *Radnički i socijalistički pokret u pirotskom kraju do Prvog svetskog rata*, (121).

OSVRTI. Svetlana Popović, „*Istorijski 20. veka*” 1983–1992. Analiza sadržaja, (131). – Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici u Srbiji 1941–2000. Predlog za istraživanje*, (143).

PRIKAZI. Volter Laker, *Istorijski Evrope 1945–1992*. (Đoko Tripković), (147). – Sladana Bojković, Miloje Pršić, *Stradanje srpskog naroda u Srbiji 1914–1918*. (Đorđe Borozan), (150). – Dragan S. Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943*. (Slobodan Selinić), (152). – Dimitrije Đorđević, *Ožiljci i opomene*, knjiga treća (Kosta Nikolić), (153). – Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima* (Milan Koljanin), (154). – Radoica Luburić, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR-a 1953–1955*. (Đorđe Borozan), (156). – Kosta Nikolić, *Istorijski Ravnogorskog pokreta*, knjige 1–3 (Bojan B. Dimitrijević), (157).

– Branko Mamula, *Slučaj Jugoslavija* (Bojan B. Dimitrijević), (158). – Zoran Lakić, *Istorija i istoriografija* (Branislav I. Mićanović), (160). – Miladin Milošević, Bora Dimitrijević, *Odjeci Pašićevog života* (Ljubodrag Dimić), (161). – Aleksandar Đ. Marinković, *Ženidba kralja Aleksandra [Karađorđevića]*, (Radina Vučetić-Mladenović), (163).

HRONIKA. *Aktivnosti saradnika Instituta za savremenu istoriju* (januar-jul 2000), (167).

IN MEMORIAM. Petar Kačavenda (1932–2000), (Miroslav Vasić), (169). – Bibliografija [radova Petra Kačavende], (171).

Broj 2/2000.

RASPRAVE I ČLANCI. Mira Radojević, *Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu*, (9). – Zoran Janjetović, *Pitanje zaštite nacionalnih manjina u Kraljevini SHS na Konferenciji mira u Parizu 1919–1920*, (31). – Momčilo Pavlović, *Kosta Milovanović Pećanac u međuratnoj Jugoslaviji 1918–1941*, (45). – Milan Terzić, *Misija porodice Bajloni 1941*, (59). – Đorđe Borozan, *Jugoslovensko-britanski odnosi 1948–1952*, (67). – Svetozar Rajak, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1956. i mađarska kriza u izveštajima britanskih diplomata u Beogradu*, (83).

FILOZOFIJA ISTORIJE. Milorad Ekmečić, *Promenljiva sudbina pojma filozofija istorije*, (99).

PRILOZI. Goran Miloradović, *Logori za izolaciju političkih protivnika na tlu Jugoslavije 1918–2000*, (115). – Bojan B. Dimitrijević, *Rat u Bosni i Hercegovini 1991–1992. Pregled aktivnosti zaraćenih strana*, (127).

DOKUMENTI. Nenad Antonijević, *Procena ratne štete na Kosovu i Metohiji*, (139). – Venceslav Glišić, *Razgovor sa Dragovanom Šepićem*. Beleška, (143). – Petar Dragišić, *Izveštaj o poseti grupe Amerikanaca Jugoslaviji 1954. godine*, (149).

OSVRTI. Momčilo Zečević, *Istoriografija i publicistika*. Povodom knjige: *Dve godišnjice Desimira Tošića*, Beograd, 2000. i Desimir Tošić, *O ljudima*, Beograd, 2000., (155).

PRIKAZI. *The establishment of communist regimes in Eastern Europe 1944–1949. (Uspostavljanje komunističkih režima u Istočnoj Evropi)* (Đoko Tripković), (159). – Branimir Anzulović, *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide* (*Nebeska Srbija: Od mita ka genocidu*), (Marko Bulatović), (160). – Bojan Dimitrijević, Kosta Nikolić, *Đeneral Mihailović. Biografija* (Milan Vesović), (162). – Boris Kršev, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini* (Ivan M. Babić), (163). – Rade Ležetić, *Sećanja i uspomene narodnog učitelja iz Kninske krajine* (Sofija Božić), (165). – Nikola Ilić, *Zemunска gornja Varoš* (Nataša Milićević). – *Jugoslovenska država 1918–1998. Zbornik radova sa naučnog skupa* (Ivan M. Babić), (166). – Pero i povešt. Srpsko društvo u sećanjima. Zbornik radova (Čedomir Antić), (169).

INFORMACIJE O NOVIM KNJIGAMA. Ivo H. Daalder and Michael E. O'Hanlon, *Winning ugly; NATO'S war to save Kosovo* (*Ružna pobeda: NATO-ov rat za spas Kosova*). – Ivo H. Daalder, *The making of America's Bosnia policy* (*Stvaranje američke politike u Bosni*). – *Deliberated force: A case study in effective air campaigning* (*Oslobodena snaga: Studija slučaja u efikasnom vazdušnom ratovanju*). – Mischa Glenny, *The Balkans: Nationalism, war, and the great power 1804–1999*. (*Balkan: Nacionalizam, rat i velike sile 1804–1999*). – Tim Judah, *Kosovo: War and revenge Kosovo – Rat i osveta*). – Michael Ignatieff, *Virtual war; Kosovo and beyond* (*Virtuelni rat: Kosovo i iza*), Bojan B. Dimitrijević, (171).

HRONIKA. *Aktivnosti saradnika Instituta za savremenu istoriju: jul–decembar 2000.*

II. MONOGRAFIJE

1. Matić dr Milan. *Ravnogorska ideja u štampi i propagandi četničkog pokreta u Srbiji 1941–1944*. Priredili: dr Milan Vesović i mr Kosta Nikolić. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 1995, str. 316 + [1]. 24x17. Kol. Studije i monografije. Tiraž 1000.

Studija je značajno istoriografsko delo, posthumno priređeno i objavljeno. Osnovna tema knjige, četnička štampa i propaganda i razvoj ravnogorske ideje, prezentirana je u četiri poglavlja. U prilozima je dat izbor članaka iz četničke štampe.

2. [Škoro Gojko] Gojo Riste Dakina. *Genocid nad Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. „Budi katolik ili umri”. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 1995, str. 348 + [1]. 24x17. Kol. Posebna izdanja. Tiraž 1000. + 1000 - drugo izdanje. Tekst o fizičkom (biološkom) i verskom genocidu u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini nad srpskim narodom u toku Drugog svetskog rata.

3. Ivanković mr Mladenka. *Jugoslovenski antifašisti u Švajcarskoj 1941–1945*. Beograd. Institut za savremenu istoriju. Institut za noviju istoriju. 1996. str. 216 + [3]. 20x15. Kol. Posebna izdanja. Tiraž 300.

Jugoslovenski građani u Švajcarskoj tokom Drugog svetskog rata. Formiranje prijestolica NOP-a i njihovo delovanje u toj zemlji.

4. Milošević dr Slobodan. *Kulturno prosvetni rad u NOR 1941–1945*. Opismenjavanje boraca. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 1996, str. 189 + [3]. 21x14. Kol. Posebna izdanja. Tiraž 300.

Tekst o opismenjavanju boraca Narodnooslobodilačkog rata 1941–1945. godine. Rad je nagrađen drugom nagradom Fondacije „Dragoilo Dudić” za 1987. godinu.

5. Pavlović dr Momčilo. *Srpsko selo 1945–1952*. – Otkup. Beograd Institut za savremenu istoriju. 1997, str. 411 + [4]. 24x16. Kol. Studije i monografije. Tiraž 500.

U pet poglavlja, prikazani su najznačajniji oblici prinudnog otkupa, njegova metodologija, državno-partijski aparat prinude, radikalizacija te politike kao posledica sukoba sa Informbiroom 1948, posledice te politike i pomoći zapada posle 1950. godine radi prehrane stanovništva.

6. Petrović mr Nebojša. *Jevreji u Srbiji 1918–1941*. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 1997, str. 236 + [3]. 24x17. Kol. Studije i monografije. Tiraž 500. Organizacija i delatnost Jevrejske zajednice u Srbiji i Vojvodini u navedenom periodu: politička i privredna delatnost; država, društvo i Jevreji; stvaralačka i javna delatnost Jevreja.
7. Tešić mr Dragan. *Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji 1935–1939*. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 1997, str. 420 + [3]. 24x18. Kol. Studije i monografije. Tiraž 500. O stvaranju Jugoslovenske radikalne zajednice, njenoj organizacionoj strukturi, političkom delovanju (1935–1939), učešću na izborima itd.
8. Žutić dr Nikola. *Rimokatolička crkva i hrvatstvo od ilirske ideje do velikohrvatske realizacije 1453–1941*. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 1997, str. 333 + [3]. 24x16. Kol. Studije i monografije. Tiraž 500. U ovoj studiji se analizira uloga Vatikana i Rimokatoličke crkve u nacionalnom buđenju i oblikovanju hrvatske nacije od kraja 17. do sredine 20. veka, odnosno njihov prozelitski rad među Srbima u Hrvatskoj i Bosni.
9. Božović Branislav. *Beograd pod komesarskom upravom 1941*. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 1998, str. 383 + [4]. 24x17. Kol. Posebna izdanja. Tiraž 500. Ovim tekstrom, rekonstruiše se organizacija okupacione i kvislinške vlasti u Srbiji i Beogradu od maja do avgusta 1941. u vreme tzv. komesarske vlade Milana Aćimovića.
10. Živković dr Nikola, Kačavenda dr Petar. *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Izabrana dokumenta. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 1998, str. 396 + [1]. 24x17. Kol. Posebna izdanja. Tiraž 500. U prvom delu knjige (69), autori pišu o formiranju NDH, formiranju pravnog sistema u službi nove države, progona Srba, Jevreja i Roma, logorima, pljački imovine, „izvozu“ radne snage za potrebe Nemačke i štetama u pojedinim privrednim granama. U drugom delu knjige prezentirano je 237 dokumenata.
11. Cvetković dr Slavoljub. *Jugoslavija 1939–1941*. Sovjetska prisutnost u jugoslovenskom političkom životu na početku Drugog svetskog rata. Predgovor: dr Petar Kačavenda. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 1999, str. 316 + [3]. 20x15. Kol. Posebna izdanja. Tiraž 500. Zbornik 24 objavljenih autorova članka, reagovanja i prikaza u više periodičnih publikacija u periodu između 1961. i 1997. godine.
12. Stanišić Milija. *Strategijske vertikale narodnooslobodilačkog rata 1941–1945*. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 1999, str. 318 + [6]. 20x13. Kol. Posebna izdanja. Tiraž 500. O strukturi NOP-a, stvaranju armije, odnosima u antifašističkoj koaliciji. NOP i SSSR, odnosu partizana i četničkog pokreta D. Mihailovića, pitanju oslobodilačkog (građanskog) rata i drugo.
13. Petrović mr Ljubomir. *Jugoslovenska država i društvo u periodici 1920–1941*. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 2000, str. 295 + [1]. 20x14. Kol. Posebna

izdanja. Tiraž 300.

Studija o dva najuticajnija časopisa u domenu kulture u Kraljevini Jugoslaviji – Srpskom književnom glasniku i Novoj Evropi. Komparativni pristup istraživanju omogućio je dubinsko sagledavanje jugoslovenskog prostora i društva, fenomene unutrašnje i spoljne politike, ekonomije i kulture.

14. Škoro Gojko. *Genocide over the Serbs in the Independent State of Croatia*. Be catolic or die. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 2000, str. 325 + [3]. 24x17. Kol. Posebna izdanja. Tiraž 300.

Tekst o fizičkom (biološkom) i verskom genocidu nad srpskim narodom u granicama Nezavisne Države Hrvatske tokom Drugog svetskog rata.

III. TEMATSKI ZBORNICI

Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa. (The Balkans after the Second World War. Collection of works from the scientific conference). Urednik: dr Đoko Tripković. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 1996, str. 388 + [5]. 24x17. Kol. Posebna izdanja. Tiraž 500.

SADRŽAJ: *Predgovor* (Foreword), (5). – dr Petar Kačavenda, *Reč prilikom otvaranja skupa*, (7). – prof. Momir Stojković, *Borba velikih sila za prevlast i sfere uticaja na Balkanu 1941–1949*, (11). – dr Radmila Radić, *Pravoslavne crkve u istočnoj Evropi posle Drugog svetskog rata*, (27). – dr Venceslav Glišić, *Jugoslovensko–bugarski odnosi 1941–1949*, (33). – dr Vitka Toškova, *The struggle between the USSR and the USA for Bulgaria – a step towards the cold war 1944–1947*, (39). – dr Slavoljub Cvetković, *Pokušaji stvaranja Balkanske federacije 1944–1948*, (46). – dr Nikola Živković, *Stanje u jugoslovenskoj privredi neposredno po završetku Drugog svetskog rata*, (51). – prof. dr Gianpaolo Valdevit, *Simetrije i pravila igre. Engleska, Sjedinjene Države, Jugoslavija i majska kriza 1945*, (55). – doc. dr Milan Ristović, *Jugoslavija i građanski rat u Grčkoj (1945–1950)*, (71). – dr Đoko Tripković, *Sukob Jugoslavije i Sovjetskog Saveza i odnosi na Balkanu 1948–1955*, (86). – dr Iskra Baeva, *Stalin's death and some aspects of US policy towards eastern Europe in the 50-ies*, (92). – dr Jan Pelikan, *Jugoslavija i istočni blok 1953*, (98). – dr Dragan Bogetic, *Iskušenja na putu stvaranja Balkanskog saveza 1952–1955*, (117). prof. dr Stevan K. Pavlowitch, *Tito's Yugoslavia in the fifties: from Balkan stalinism to would-be world leadership*, (128). – dr Constantin Iordan, *The Balkans – traditions and prospects of continental and regional cooperation*, (138). – dr Predrag Marković, *Jugoslavija i Mađarska kriza 1956. godine u svetu britanskih izvora i pisanja beogradske štampe*, (143). – doc. dr Ljubodrag Dimić, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1954. godini – hronologija događaja*, (155). – dr Momčilo Mitrović, *Međubalkanska saradnja omladine posle Drugog svetskog rata*, (166). – dr Enes Milak, *Spoljnotrgovinski odnosi Jugoslavije 1945–1948*, (175). Dimitri Poulakos, *Permanent factors in Balkan history*, (181). – Ivor Roberts, *Bosnia: A British perspective*, (187). – prof. dr Radoslav Stojanović, *Savremena geopolitička obeležja Balkana*, (194). – prof. dr Othmar Nikola Haberl, *Yugoslavia between the blocs*, (204). – prof. dr Ranko Petković, *Balkan u svetskoj politici u 20. veku*, (214). – dr Dragoljub S. Petrović, *Politička karta Balkana posle Drugog svetskog rata*, (222). – dr Catherine Lutard, *La Yougoslavie: Son fonctionnement ses ambiguïtés (1945–1991)*, (228). – prof. Francisko Veiga, *Sličnost u političkom i društvenom razvoju Jugoslavije i Rumunije*.

nije 1965–1991, (244). – mr Dušan Bataković, *Kosovo i Metohija: Nacionalizam i komunizam*, (254). – prof. dr Zoran Lakić, *Nestanak SFR Jugoslavije – posledica njenog raspada ili razbijanja*, (269). – dr Smiljana Đurović, *Problemi modernizacije Balkana u 20. veku. Filozofsko-istorijsko razmatranje*, (276). – dr Đorđe Borozan, *Jugoslavija i Albanija. Prva poratna iskustva*, (287). – dr Momčilo Pavlović, *Albanija između Tita i Staljina*, (306). prof. dr Tomislav Žugić, *Kontinuitet ustaškog genocida nad Srbima*, (315). – mr Dragan Aleksić, *Posledice ekonomске eksploatacije Srbije u Drugom svetskom ratu*, (319). – dr Živorad Đorđević, *Balkan između rata i razvoja*, (226). – prof. dr Predrag Stojanović, *Raspad SFRJ i njegove posledice sa aspekta javnih finansija*, (232). – mr Bojan Dimitrijević, *Tranzicija balkanskih zemalja u tržišnu privredu i njihovo uključivanje u evropsku integraciju*, (339). – dr Vid Vukasović, *Ekološki aspekt saradnje u Jugoistočnoj Evropi*, (356). – mr Dragan Prlja, mr Sofija Siriški, *Saradnja SRJ sa balkanskim zemljama – kvantitativna analiza bilateralnih susreta*, (365). – Bojan Dimitrijević, *Odnosi Jugoslovenske armije i balkanskih armija 1945–1951*, (374).

Dobrovoljci u oslobođilačkim ratovima Srba i Crnogoraca. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Kikindi 11. i 12. aprila 1996. Odgovorni urednik: Petar Kačavenda. Beograd, Institut za savremenu istoriju. Udruženje ratnih dobrovoljaca 1912–1918, njihovih potomaka i poštovalaca. Kikinda. NIP „Komuna”, 1996, str. 415 + [1]. 24x17. Kol. Posebna izdanja. Tiraž 1000.

SADRŽAJ; Petar Kačavenda, *Predgovor*, (5). – Nikola B. Popović, *Reč prilikom otvaranja skupa*, (9). – Nenad Urić, *Dobrovoljci iz Srbije i srpski pokret u Ugarskoj 1848–1849*, (11). – Branko Bešlin, *Srbi iz Habsburške monarhije učesnici u bosansko-hecegovačkom ustanku i srpsko-turskim ratovima 1875–1878*, (21). – Ljiljana Aleksić-Pejković, *Italijanski dobrovoljci u Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji 1875–1876*, (27). – Vladimir Ilić, *Stradanje srpskih četnika kod Pasjana (Gnjilane) 1907*, (45). – Ljubodrag Popović, *Savez dobrovoljaca Kraljevine Srbije 1903–1912*, (51). – Zoran Lakić, *Tradicija dobrovoljstva u Crnoj Gori*, (59). – Mitar Đurišić, *Dobrovoljci u crnogorskoj vojsci tokom Prvog balkanskog rata*, (69). – Vujića Kovačev, *Zakon o izuzetnim merama u slučaju rata i odnosi prema Srbima i srpskim dobrovoljcima u Mađarskoj 1914–1918*, (81). – Branislav Gligorijević, *Regent Aleksandar Karađorđević i dobrovoljci*, (91). – Vojislav Subotić, *Prva srpska dobrovoljačka divizija*, (101). – Mile Bjelajac, *Komandovanje dobrovoljačkim jedinicama i „crnorukcima”*, (115). – Aleksandar S. Jovanović, *Uzroci velikih gubitaka I srpske dobrovoljačke divizije u Dobrudži 1916*, (125). – Miodrag Milin, *Srbi dobrovoljci na ratištu u Dobrudži 1916*, (135). – Jovan Pejin, *Ratne uspomene Uroša Malogajskog. Izvor za istoriju dobrovoljačkog pokreta među Banćanima*, (149). – Bogumil Hrabak, *Srpski dobrovoljački pokret u Severnoj Americi 1917–1918*, (159). – Ubavka Ostojić-Fejić, *Sjedinjene Američke Države i dobrovoljački pokret u Prvom svetskom ratu*, (195). – Mirko Dobričanin, *Uloga narodnog guslara – dobrovoljca Petra Perunovića u prikupljanju dobrovoljaca u SAD*, (207). – Mihajlo Stojaković, *Broj dobrovoljaca iz prekomorskih zemalja u ratovima 1912–1918*, (219). – Nikola Žutić, *Jugoslovenski Sokoli – dobrovoljci u srpskoj vojsci u Prvom svetskom ratu*, (225). – Dobrosav Ž. Turović, *Jablanički dobrovoljci u Topličkom ustanku*, (237). – Predrag Pejčić, *Dobrovoljci – piloti na Solunskom frontu*, (258). – Ljubiša P. Đorđević, *Ruski piloti, dobrovoljci u srpskom vojnem vazduhoplovstvu na Solunskom frontu*, (269). – Nikola B. Popović, *Brojno stanje i nacionalna struktura dobrovoljaca u srpskoj vojsci u Prvom svetskom ra-*

tu, (273). – Dragan Tešić, Zakoni Kraljevine Jugoslavije o dobrovoljačkom pitanju, (283). – Toma Milenković, Dobrovoljci kao korisnici agrarne reforme u Jugoslaviji, (301). – Lazar Lukajić, Nerealizovana prava dobrovoljaca iz oslobođilačkih ratova Srbije; Pančevački rit i državne obveznice, (313). – Milovan Obradović, Naseljavanje dobrovoljačkih porodica na Kosovo i Metohiju 1918–1941, (327). – Miodrag Cvetić, Kolonizacija dobrovoljaca u Aleksandrovu 1920–1940, (335). – Dragan Subotić, Dobrovoljačka štampa u Kraljevini Jugoslaviji, (349). – Zdravko Antonić, Dobrovoljačka vojska Jugoslavije 1942. u svetu dobrovoljačke tradicije, (359). – Zvonimir Golubović, Zločin izvršen nad dobrovoljcima i kolonistima u Bačkoj i Baranji 1941–1945, (373). – Milan Đukanov, Stradanja dobrovoljaca od nemačkog okupatora u Banatu 1941–1944, (385). – Momčilo Pavlović, Zabrana rada Saveza dobrovoljaca oslobođilačkih ratova (1912–1918) 1947. godine, (395). – Nikola J. Marinović, Otadžbina u mislima i borbi dobrovoljaca u ratu 1991–1995, (407). – Milorad Manić, Reč na kraju skupa, (412).

Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine. Zbornik radova sa naučnog skupa. (The Yugoslav-Soviet conflict in 1948. Collection of works from the scientific conference). Urednik: dr Đoko Tripković. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 1999, str. 326+ [1]. 24x17. Kol. Posebna izdanja.

SADRŽAJ; *Predgovor, (5). – dr Petar Kačavenda, Reč prilikom otvaranja skupa, (11). – prof. dr Ranko Petković, Istorijski značaj i političke reperkusije 1948, (13). – prof. dr Sava Živanov, Uzroci i posledice sukoba, (21). – dr Đoko Tripković, Velika Britanija i jugoslovensko-sovjetski sukob, (35). – dr Dragan Bogetic, Ekonomска i vojna pomoć Zapada Jugoslaviji u vreme sukoba sa Kominformom, (43). – dr Đorđe Borozan, Albanija u kampanji protiv Jugoslavije 1948–1950, (49). – dr Slavoljub Cvetković, Balkanska federacija i Kominform, (59). – dr Novica Veljanovski, Informbiro i jugoslovensko-bugarski odnosi 1945–1953, (67). – prof. dr Božo Repe, Informbiro u Sloveniji i politička liberalizacija posle 1948, (75). – mr Havier Gari, mr Alessandro Gori, The Moscow – Belgrade rupture in relation to Franco's regime and the communist opposition 1948–1951, (81). – prof. dr Milan Ristović, Jugoslavija, Informbiro i problem dece izbeglica iz Grčke 1948–1956, (97). – dr Nikola Živković, Deblokada jugoslovenskog zlata u američkim bankama, (111). – mr Bojan B. Dimitrijević, Jugoslovenska armija 1948–1951. u iskušenju sukoba, (115). – dr Nikola Žutić, Jugoslovenska avio-industrija i vazduhoplovstvo 1945–1952, (129). – mr Milan Terzić, Prilog proučavanju ličnosti Josipa Broza Tita u sukobu 1948. godine, (141). – dr Smiljana Đurović, Edvard Kardelj i jugoslovenska 1948. analitička istraživanja, (151). – dr Nada Jurukova, Културата и просветата во Македонија за време на тојавањата на Информбирото 1948, (161). – dr Venceslav Glišić, Otpor sukobu sa Informbiroom u vrhu KPJ, (173). – Ivan Matović, Tragom sudbine Arsa R. Jovanovića, (183). – dr Momčilo Pavlović, Radikalizovanje agrarne politike kao posledica sukoba sa Informbiroom, (195). – dr Predrag Marković, U potrazi za novim putem. Jugoslovenski eksperiment u društvu i kulturi posle 1948, (211). – dr Momčilo Mitrović, Ibeovci Srbije 1948–1952. u partijskim izveštajima, (223). – akademik Dragoslav Mihajlović, Goli otok na tragu gulaga i holokausta, (235). – prof. dr Ljubodrag Dimić, Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1953–1956. Zbliženje, pomirenje, razočaranje, (279). – dr Miroslav Vasić, Koliko smo spoznali 1948, (295). – prof. dr Zoran Lakić, Jugoslovenska 1948. u memoaristici, (301). – dr Milan Vesović, Štampa i publicistika KPJ o SSSR-u 1938–1948, (309).*

Jugoslovenska država 1918–1998. Zbornik radova sa naučnog skupa. Odgovorni urednik: Đorđe O. Piljević. Beograd. Institut za savremenu istoriju. Institut za noviju istoriju Srbije, Vojnoistorijski institut, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica. 1999, str. 902 + [2]. 24x17. Kol. Tiraž 700.

SADRŽAJ: *Predgovor*, (11). – *Otvaranje naučnog skupa – Pozdravne reči* – Žarko Jovanović, (17), Jagoš Zelenović, (19), Radivoje Mitrović, (21), Dragutin Mitrović, (22). Đorđe O. Piljević, (23).

I. *Opšta razmatranja – osamdeset godina Jugoslavije*. Vlado Strugar, *Osamdeset godina jugoslovenske države*, (27). – Mihailo Marković, *Smisao stvaranja Jugoslavije* (53), Gavro Perazić, *Neki međunarodni elementi postojanja jugoslovenske države*, (61). – Miodrag Jovičić, *Srbija i srpstvo u jugoslovenskim ustavima*, (71). – Kosta Mihailović, *Privreda Jugoslavije 1920–1990*, (89).

II. *Geostrateški položaj i međunarodni odnosi*. Mirko Vraneš, *Geopolitički položaj Jugoslavije i Balkana u politici velikih sila*, (127). – Velimir Ivetić, *Doprinos srpske vojske stvaranju Jugoslavije*, (133). – Dragoljub S. Petrović, *Politički položaj jugoslovenskih zemalja u prvoj polovini dvadesetog veka*, (137). – Jelena Guskova, *Rusija i Jugoslavija – iskušenja istorije 1991–1998*, (267). – Radmila Milentijević, *Politika Sjedinjenih Američkih Država prema Jugoslaviji*, (153). – Živko Avramovski, *Jugoslovensko-nemački odnosi do 1941*, (173). – Mladenka Ivanković, *Neptunske konferencije između Kraljevine SHS i Italije*, (187). – Borisлава Lilić, *Određivanje državne granice između Kraljevine SHS i Bugarske posle Prvog svetskog rata*, (191). – Đorđe Borozan, *Jugoslavija i Albanija u dvadesetom veku*, (199). – Slavoljub Cvetković, *Komointerna i jugoslovenska država*, (213). – Branko Nadoveza, *Jugoslavija i Balkanska integracija*, (221). – Gojko Jakovčev, *Antijugoslovenska politika Vatikana kroz historiju*, (230). – Dragan Bogetić, *Jugoslavija i zapadne sile u vreme sukoba sa Kominformom*, (249).

III. *Ekonomski razvoj*. Smiljana Đurović, *Osnovne tendencije privrednog razvoja Jugoslavije 1918–1941*, (267). – Dragoslav Avramović, *Monetarni sistemi na prostorima Jugoslavije 1918–1998*, (279). – Ljubodrag Dimić, *Selo i grad u Kraljevini Jugoslaviji*, (291). – Petar Marković, *Poljoprivreda Jugoslavije 1918–1919*, (305). – Nikola L. Gaćeša, *Agrarne reforme i kolonizacija u Jugoslaviji*, (313). – Vladimir Grečić, *Spoljna migracija stanovništva Jugoslavije*, (327). – Milan Vujović, *Akcionarstvo u jugoslovenskoj privredi*, (341). – Nenad Mileusnić, *Menadžment u Jugoslaviji u dvadesetom veku*, (361). – Milan Lazić, *Investiciona politika Kraljevine Jugoslavije u železničkom i drumskom saobraćaju 1919–1941*, (375).

IV. *Klase, socijalni slojevi, političke organizacije*. Mile Bjelajac, *Vojска kao činilac integracije i dezintegracije jugoslovenske države 1918–1991*, (391). – Momčilo Išić, *Seljaštvo u Kraljevini Jugoslaviji*, (401). – Toma Milenković, *Radničke organizacije u Jugoslaviji 1918–1929*, (417). – Miroljub Vasić, *Omladina Jugoslavije*, (431). – Milica Milenković, *Radničko zakonodavstvo u Jugoslaviji 1918–1941. s posebnim osvrtom na Zakon o osiguranju radnika 1922. godine*, (441).

V. *Unutrašnji politički odnosi*. Miomir Dašić, *O jugoslovenskoj ideji u Crnoj Gori do stvaranja jugoslovenske države 1918*, (457). – Milan Matić, *Jugoslavija i srpska ideja*, (491). – Zdravko Antonić, *Bosna i Hercegovina u Jugoslaviji 1918–1941*, (501). – Momčilo Zečević, *Dva opredeljenja Slovenaca za Jugoslaviju (1914–1918; 1941–1945)*, (515). – Bogumil Hrabak, *Bauk federalizma u Kraljevini SHS 1918–1928*, (531). – Dragutin Leković, *Jugoslovenska razmeda*, (539). –

Milan Vesović, *Jugoslovenski komunisti i prvi decembar 1918*, (547). – Miroljub Jevtić, *Islam u Jugoslaviji*, (555).

VI. Kultura i prosveta. Mihailo Bjelica, *Informativni sistem u Jugoslaviji 1918–1998*, (569). – Momčilo Mitrović, *Beogradski univerzitet i jugoslovenstvo*, (577). – Ranko Pejić, *Školstvo u Jugoslaviji 1918–1985*, (585). Živko Sekulić, *Muzeji i muzeologija u Jugoslaviji 1918–1998*, (595).

VII. Jugoslavija u Drugom svetskom ratu. Predrag Pejčić, *Planovi generalštaba Jugoslovenske vojske u vojnoj sposobnosti zemlje uoči Drugog svetskog rata*, (615). – Dušan Živković, *Jugoslavija i fašizam*, (625). – Mihailo Stanišić, *Ideologije razaranja Jugoslavije kao države – sukobi u iseljeništvu tokom Drugog svetskog rata*, (633). – Venceslav Glišić, *Oslobodilačko i nacionalno u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, (649). – Gojko Miljančić, *Jugoslovensko ratište u Drugom svetskom ratu 1941–1945*, (655). – Mladenko Colić, *Kolaboracija na tlu Jugoslavije u Drugom svetskom ratu 1941–1945*, (683). – Milutin Folić, *Kosovo i Metohija u odnosima oslobodilačkih pokreta Jugoslavije i Albanije 1941–1945*, (689). – Zoran Lakić, *Partizanska kultura kao faktor integracije jugoslovenskog društva*, (703). – Slavko Vukčević, *Genocid u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu – potisnuta realnost*, (707). – Branko Latas, *Kontroverze o ulozi države Mihailovića na jugoslovenskom ratištu 1941–1945*, (717). – Nikola Živković, *Ljudske žrtve i materijalni gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, (739). – Milan Terzić, *Jugoslavija i svet na kraju Drugog svetskog rata*, (753).

VII. Jugoslavija posle Drugog svetskog rata. Momčilo Pavlović, *Jugoslavija 1944–1981*, (759). – Branislav Kovačević, *Kontroverze o Informbirou i Golom otoku*, (773). – Dragan Pantić, *Srpsko pitanje u Bosni i Hercegovini kao prepostavka državnosti Republike Srpske*, (779). – Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovenska kriza krajem 20. veka – u literaturi, stampi i na Internetu*, (791). – Đorđe Piljević, *Jugoslavija krajem dvadesetog veka*, (807).

IX. Završne reči. Smiljana Đurović, *Izveštaj o radu Prve sekcije*, (823). – Zoran Lakić, *Izveštaj o radu Druge sekcije*, (825). – Branislav Kovačević, *Riječ na kraju skupa*, (827).

X. Vlado Strugar, Izvori i povesti o Jugoslaviji – odabrani naslovi, (829).

XI. Autori priloga, (901).

IV. ISTORIJSKI IZVORI

Memoari srpskih ratnika 1912–1918. Priredila: dr Borislava Lilić. – Beograd. Institut za savremenu istoriju. 1998, str. 103 + [1]. Kol. Posebna izdanja. Tiraž 300. 24x17. Sadrži tri priloga: Stanimir Ilić, *Piroćanci u ratnim pričama*; Svetozar Nikolić-Gorička, *Dnevnik*; Viden Tošić, *Uspomene*.

V. POSEBNA IZDANJA

Pejović-Protić Bosiljka. *Žarko D. Protić – Bibliografija 1926–1996*. Beograd. [Institut za savremenu istoriju], 1998. Str. 63 + [1]. Tiraž 150. 24x17. Bibliografija sadrži biografiju, bibliografiju, literaturu o Protiću, njegove neobjavljene radove i sećanja.

BIBLIOGRAFIJA SARADNIKA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU 1995–2000

VESNA ALEKSIĆ, istraživač saradnik

Rođena 1970. godine u Beogradu. Gimnaziju završila 1988. u Beogradu, a istoriju na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1995. godine. Magistrirala je na Filozofskom fakultetu u Beogradu 2000. godine. Teza: „Opšte jugoslovensko bankarsko društvo A.D. 1928–1945, Studija iz socijalno-finansijske istorije”. U Arhivu Jugoslavije se zaposlila 1996, a od maja 2001. radi u Institutu za savremenu istoriju.

I. Članci i prilozi

1. *Otpuštanje Jevreja službenika Opštег jugoslovenskog bankarskog društva A. D. 1940. godine*, „Godišnjak za društvenu istoriju” 1997, 1, 49 - 63.

DRAGAN BOGETIĆ, viši naučni saradnik

Rođen 1953. godine u Beogradu. Gimnaziju završio u rodnom mestu 1972. Na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, na Međunarodnom smeru, diplomirao 1976. Na istom smeru i fakultetu magistrirao je 1982, doktorirao 1988. Tema: „Koreni i determinante jugoslovenske nesvrstanosti”. Od 1983. zaposlen u Institutu za savremenu istoriju.

I. Mónografije

1. *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Službeni list SRJ, Beograd 2000, str. 269.

II. Članci i rasprave

2. *Zapadna komponenta jugoslovenske spoljne politike*. – „Užički zbornik”, 1994, 23, str. 193–214.
3. *Proboj međunarodne izolacije i ekonomski aranžman Jugoslavije sa Zapadom 1952. godine*. – „Istorijski vek”, 1995, 1, str. 127–138.
4. *Odnosi Jugoslavije sa Zapadom tokom 1953. i 1954. godine*. – „Istorijski vek”, 1995, 2, str. 115–129.
5. *Vojna saradnja Grčke, Turske i Jugoslavije i NATO pakt*. – „Srpski jug”, Beograd 1996, 5–6, str. 59–73.
6. *Program tripartitne pomoći*. – „Leskovački zbornik”, 1996, 36, str. 21–38.
7. *Institucionalizacija balkanske saradnje 1952–1955*. U: „Balkan posle Drugog svetskog rata”, zbornik radova, Beograd 1996, str. 117–127.
8. *Vojna saradnja Jugoslavije sa Zapadom*. – „Yugoslav Journal of Foreign Policy”, Kotor 1997, 1-2, str. 155–172.

9. *Odnosi Jugoslavije i Zapada u kontekstu posete Hruščova Beogradu 1955.* – „Istorija 20. veka”, 1997, 1, str. 47–61.
10. *Jugoslovenska politika ekvidistance i problem dalje vojne saradnje sa Zapadom tokom 1955. godine.* – „Vojnoistorijski glasnik”, 1997, 2-3, str. 111–133.
11. *Jugoslovensko približavanje Zapadu u vreme Kominforma.* – „Istorija 20. veka”, 1998, 1, str. 61–69.
12. *Jugoslovensko-nemački odnosi 1948–1957.* – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 1998, 1-2, str. 183–213.
13. *Nacionalno pitanje i socijalistička Jugoslavija.* – „Istorija 20. veka”, 1999, 1-2, str. 41–77.
14. *Ekonomski i vojna pomoć Zapada Jugoslaviji.* U „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 43–49.
15. *Jugoslavija i zapadne sile u vreme sukoba sa Kominformom.* U: „Jugoslovenska država 1918–1998”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 249–264.
16. *Londonski pregovori o Trstu i perspektive jugoslovensko-italijanske saradnje.* – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 2000, 1-2, str. 169–187.

DRAGOMIR BONDŽIĆ, stipendista-istraživač

Rođen 1973. u Kruševcu. Gimnaziju završio u Aleksandrovcu 1993. Diplomirao 1999. na Filozofskom fakultetu, grupa za istoriju Jugoslavije. Novembra 1999. upisao postdiplomske studije na Katedri za istoriju Jugoslavije. Tokom studija bio stipendista Republičke fondacije za razvoj naučnog i umetničkog podmlatka (oktobar 1997 – septembar 1998), a od februara 2000. stipendista Ministarstva za nauku i tehnologiju. Od 1. marta 2000. angažovan kao stipendista-istraživač u Institutu za savremenu istoriju.

I. Članci i prilozi

1. *Novo vreme o slomu Kraljevine Jugoslavije (maj–avgust 1941).* – „Istorija 20. veka”, 2000, 1, str. 77–90.

ĐORĐE BOROZAN, viši naučni saradnik

Rođen 1947. na Bokovu –Cetinje. Gimnaziju završio na Cetinju, Filozofski fakultet u Beogradu – grupa za opštu i nacionalnu istoriju. Diplomirao 1972, magistrirao 1976. Doktorirao 1993. Tema: „Velika Albanija – porijeklo, ideje, praksa”. Radio u Diplomatskom arhivu SMIP-a, prosveti i novinarstvu kao urednik posebnih izdaja i edicija Instituta za novinarstvo i NIRO „Komunist” (urednik i glavni i odgovorni urednik časopisa „Informisanje u praksi”, „Novinarstvo” i „Questions actuelles du socialisme”). Od 1995. zaposlen u Institutu za savremenu istoriju. Glavni i odgovorni urednik časopisa „Istorija 20. veka”. Vanredni profesor na Filozofskom fakultetu u Nikšiću.

I. Monografije

1. *Velika Albanija – porijeklo – ideje – praksa*, Vojnoistorijski institut, Beograd 1995, str. 576.
2. *125 godina Druge beogradske gimnazije*, Grafos, Beograd 1995, str. 152.

II. Članci i rasprave

3. *Pitanje „Velike Albanije” u jugoslovensko-albanskim odnosima, – „Vojnoistorijski glasnik”, 1995, 1, str. 87–96.*
4. *Secesionistička pobuna na Kosovu i Metohiji 1944–1945. – „Istorijski 20. veka”, 1995, 1, str. 63–76.*
5. *Ratna operacija na frontu prema Albaniji i u Makedoniji tokom aprilske rata 1941. godine. – „Vojno delo”, 1996, 2, str. 119–194.*
6. *Jugoslavija i Albanija – prva poratna iskustva. U: „Balkan posle Drugog svetskog rata”, zbornik radova, Beograd 1996, str. 287–305.*
7. *Kosovo i Metohija u konceptima teritorijalne i etničke Albanije. – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 1997, 1, str. 169–178.*
8. *Jugoslovensko-britanski razgovori u Londonu 1952. i Beogradu 1953. godine. – „Istorijski 20. veka”, 1997, 2, 113–128.*
9. *Posrednik mira između „gvozdenih zavjesa” (razgovori Tito-Hruščov u Kremlju 1956. godine). – „Vojnoistorijski glasnik”, 1997, 1, str. 94–114.*
10. *Paternalistička ponašanja albanskih vlasti prema Albancima u Jugoslaviji tokom 20. vijeka. – „Vojno delo”, 1997, 2, str. 28–40.*
11. *Razgovori Tito-Hruščov u Kremlju 1956. (II deo). – „Vojnoistorijski glasnik”, 1997, 2-3, str. 205–221.*
12. *Jugoslavija i Albanija (smisao ratnog iskustva 1941–1945). U: „Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije”, zbornik radova, knjiga I, Beograd 1997, str. 15–125.*
14. *Istorijsko-epski smisao mojkovačke epopeje. U: „Mojkovačka operacija 1915–1916”, zbornik radova, Podgorica 1997, str. 351–356.*
15. *Aprilska rat i okupacioni sistemi na Kosovu i Metohiji 1941. godine. U: „Značaj jugoslovenske 1941. u borbi protiv fašizma”, zbornik radova, Beograd 1997, str. 61–78.*
16. *Kosovo i Metohija u velikoalbanskoj strategiji. U: „Geopolitička sudbina Kosova i Metohije”, zbornik radova, Beograd 1997, str. 291–305.*
17. *Migracije kao posledica islamizacije i albanizacije – na primjeru sjeverne Albanije. U: „Deseti kongres istoričara Jugoslavije”, zbornik radova”, Beograd 1998, str. 129–144.*
18. *Kosovo i Metohija u projekcijama velikoalbanske ideologije, strategije i propagande. U: „Kosovo i Metohija”, zbornik radova, Beograd 1998, str. 389–403.*
19. *Zapadna Makedonija, Kosovo i Metohija u konceptima teritorijalne i etničke Albanije. – „Vojno delo”, Beograd 1998, 3, str. 47–58.*
20. *Istoričar pred izazovima savremene epohe. – „Istorijski 20. veka”, 1998, 1, str. 169–174.*
21. *Sjeverna Albanija i Albanci u političkim planovima kralja Nikole. U: „Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme”, zbornik radova, Podgorica 1998, str. 299–324.*
22. *Albanci u Kraljevini Jugoslaviji i uticaj propagande iz Albanije od 1940. do aprilske rata 1941. godine. – „Tokovi istorije”, 1999, 1-2, str. 191–207.*
23. *Crna Gora i Albanci u Istočnoj krizi 1875–1878. U: „Međunarodno priznanje Crne Gore”, zbornik radova, Podgorica 1999, str. 195–205.*

24. *Jugoslavija Albanija u XX stolitii.* – „I” 15, Kijev 1999, str. 37–50.
25. *Jugoslavija i Albanija u 20. vijeku.* U: „Jugoslovenska država 1918–1998”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 199–211.
26. *Političke i bezbednosne prilike na Kosovu i Metohiji u prvoj polovini 1920. godine* (koautor Lj. Dimić). – „Istorija 20. veka”, 1999, 1-2, str. 89–104.
27. *Albanija u kampanji Kominforma protiv Jugoslavije 1948–1950.* U: „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 49–58.
28. *Istorijsko i epsko u mojkovačkoj epopeji.* – „Glasnik CANU”, Podgorica 2000, 18, str. 117–125.
29. *Osnovni principi zaštite manjina u Kraljevini Srbija, Hrvata i Slovenaca 1919–1921. i Albanci u Jugoslaviji.* U: „Dijalog povjesničara – istoričara” 2, Pečuj, 19–21. novembar 1999, Zagreb 2000, str. 361–377.
30. *Malkomovo viđenje Kosova u XX vijeku.* U: „Odgovor na knjigu Noela Malkoma Kosovo – kratka istorija”, Beograd 2000, str. 123–146.
31. *Malcolm's view of Kosovo in the twentieth century.* U: „Response to Noel Malcolm's book Kosovo, A short History”, Belgrade 2000, str. 127–150.
32. *Albansko pitanje – ključ nadomak zlobne ruke.* – „Vojni informator”, Beograd 2000, 1, str. 5–24.
33. *Jugoslovensko-britanski odnosi 1948–1952.* – „Istorija 20. veka”, 2000, 2, str. 67–82.
34. *Kritičko preispitivanje nacionalnih identiteta Srba i Hrvata u jugoslovenskoj državi.* – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 2000, 1-2, str. 209–216.
35. *Povodom „Platforme za rešavanje albanskog nacionalnog pitanja”.* – „Srpska slobodarska misao”, Beograd 2000, 5, str. 431–436.
36. *Albanci u Jugoslaviji u Drugom svjetskom ratu.* – „Istorijski zapisi”, Podgorica 2000, 3–4, str. 149–164.

III. Istorijski izvori

37. *Jugoslovenska država i Albanci*, tom I (koautor Lj. Dimić), Službeni list, Beograd 1998, str. 780.
38. *Jugoslovenska država i Albanci*, tom II (koautor Lj. Dimić), Službeni list, Beograd 1999, str. 890.
39. *Prepiska o arnautskim masiljima u Staroj Srbiji 1898–1899*, IKP „Nikola Pašić”, Beograd 1998, str. 149.

SLAVOLJUB CVETKOVIĆ, naučni savetnik

Rođen je 1933. u makedonskom gradu Kočanu. Od 1935. živi u Beogradu, gde je završio gimnaziju 1952. i Filozofski fakultet, istorijsku grupu 1957. godine. U Istorijsko odeljenje Instituta društvenih nauka primljen je 1958, a doktorat istorijskih nauka sa temom „Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji” odbranio 1965. na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Iste godine izabran je u zvanje naučnog saradnika u Institutu za izučavanje istorije radničkog pokreta. Od 1969. radi u Institutu za savremenu istoriju, gde je izabran u zvanje višeg naučnog saradnika 1972, a u zvanje naučnog savetnika 1982. godine. Iz Instituta otisao u penziju 1. jula 1999.

I. Monografije

1. Jugoslavija 1939–1941. Sovjetska prisutnost u jugoslovenskom političkom životu na početku Drugog svetskog rata, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1999, str. 318.

II. Članci i rasprave

2. O motivima savezničkog bombardovanja gradova u Srbiji. – „Leskovački zbornik”, 1995, XXXV, str. 153–157.
3. Antifašizam u jugoslovenskoj politici na početku Drugog svetskog rata. – „Istorijski vek”, 1995, 1. str. 31–42.
5. Marjan Britovšek kao naučni istraživač istorije međunarodnog radničkog pokreta. U: „Kriza socijalnih ideja”, Britovšekov zbornik, Ljubljana 1996, str. 17–20.
6. Pokušaj stvaranja Balkanske federacije 1944–1948. U: „Balkan posle Drugog svetskog rata”, zbornik radova, Beograd 1996, str. 45–51.
7. Pokušaj prevrednovanja istorijskih ocena o Drugom svetskom ratu. – „Vojnoistorijski glasnik”, 1996, 3, 121–130.
8. Fudbalski klub Radnički 1920–1941. – „Godišnjak grada Beograda”, 1996, XLIII, str. 129–192.
9. Igor Blumenau. U: „Sudbina ruskih emigranata u Beogradu”, Beograd 1997, str. 9–12.
10. Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1939–1941. – U: „Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije”, Podgorica 1997, str. 117–123.
11. Slovo o političkoj delatnosti Sergeja Dimitrijevića. U: „Život kao delanje”, Leskovac 1997, str. 7–14.
12. Borba za ravnopravnost i jednakost žena kao klasnog i modernizacijskog procesa u Srbiji. U: „Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka”, knj. 2, Beograd 1998, str. 309–316.
14. Šest godina od stvaranja SR Jugoslavije. – „Patriotizam”, Beograd 1998, 2, 6–8.
15. Istorijска svest o patriotizmu. – „Patriotizam”, Beograd 1998, 2, str. 64–67.
16. Balkanska federacija i Kominform. U: „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 59–65.
17. Kominterni i jugoslovenska država. U: „Jugoslovenska država 1918–1998”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 213–219.
18. Patriotizam i bezbednost Jugoslavije. U: „Patriotizam u sistemu bezbednosti Savezne Republike Jugoslavije”, Beograd 2000, str. 54–59.

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ, istraživač-saradnik

Rođen u Beogradu 1968. Srednju školu završio u rodnom mestu (1987). Diplomirao (1994) i magistrirao sa temom „Jugoslovenska vojska u Otadžbini u valjevskom kraju” (1997) na katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu. Magistrirao na katedri za istoriju Centralno-evropskog univerziteta u Budimpešti (1996). Radio kao kustos Muzeja Jugoslovenskog vazduhoplovstva. Od 1997. godine radi u Institutu za savremenu istoriju.

I. Monografije

1. *Deneral Mihailović, Biografija 1. deo* (do maja 1941. godine), A. L. H. Beograd 1996, str. 264.
2. *Spitfajer, „Aerosvet-Aeroart”*, Beograd 1997, str. 48 + 8 (56), (sa Aleksandrom Kolom).
3. *Valjevski ravnogorci, Jugoslovenska vojska u Otadžbini u valjevskom kraju 1941–1945, „Srpska reč”*, Istoriski arhiv Valjeva, Valjevo 1998, str. 320 + 32.
4. *Dragoljub Mihailović – Ilustrovana monografija*, Vajat, Beograd 1998, str. 145.
5. *Deneral Mihailović, Biografija, „Srpska reč”*, Beograd 2000, str. 501, (sa Kostom Nikolićem).

II. Članci i rasprave

6. *Odnosi Jugoslovenske armije i balkanskih armija 1945–1951*. U: „Balkan posle Drugog svetskog rata”, zbornik radova, Beograd 1996, str. 374–388.
7. *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*. – „Istorijski vek”, 1996, 1. str. 101–112.
8. *Yugoslav-Soviet Military relations 1945–1948*, „The Journal of Slavic Military studies”, vol 9, no 3, September 1996, London 1996, str. 581–593.
9. *Jugoslovensko-sovjetski vojni odnosi 1945–1948*. – „Istorijski vek”, 1997, 1. str. 87–96.
10. *The Mutual Defense aid Program in Tito's Yugoslavia, 1951–1958 and its Technical Impact* (Edited by David M. Glantz). – „The Journal of Slavic Military studies”, vol 10, no 2, June 1997, London 1997, str. 19–33.
11. „*Odmetnici i „Oslobodioci”* (progon ostatka Jugoslovenske vojske u Otadžbini u valjevskom kraju, u drugoj polovini 1945. godine). – „Glasnik Istorijiskog arhiva u Valjevu”, 1997, 31, str. 175–196.
12. *Međusobna percepcija neprijatelja u valjevskom kraju 1941–1945*. – „Tokovi istorije”, 1997, 3–4, str. 178–184.
13. *Još jedna noć đeneralu*. Povodom knjige Miroslava Samardžića, *General Draža Mihailović sa opštom istorijom četničkog pokreta*. – „Istorijski vek”, 1997, 2, str. 175–186.
14. *Antisrpsstvo na starim i novim stereotipovima*. – „Nastava istorije”, Novi Sad 1998, 7, str. 167–170.
15. *Žene ravnogorskog sela*. U: „Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka”, zbornik radova, Beograd 1998, str. 353–366.
16. *Jugoslovenska narodna armija u Tršćanskoj krizi 1953. godine*. – „Istorijski vek”, 1998, 1, str. 69–82.
17. *Tri srpska pogleda na rat*. – „Istorijski vek”, 1998, 1, str. 184–187.
18. *Deneral Draža Mihailović u savezničkom žrvnju od 1941. do 1945.* – „Zbornik radova Narodnog muzeja u Čačku”, XXVII, 1997, Čačak 1998, str. 335–353.
19. *O nastanku Ravnogorske ustaničke organizacije u valjevskom kraju 1941.* – „Glasnik Istorijiskog arhiva u Valjevu”, 1998, 32, str. 109–120.

20. *Antisrpsstvo na starim i novim stereotipovima*. U: „Deseti kongres istoričara Jugoslavije”, zbornik radova, Beograd 1998, str. 701–704.
21. *Od medijskog stereotipa do vojne intervencije*. – „Istorijski 20. veka”, 1998, 2, str. 163–180.
22. *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1945–1951*. „Let – časopis za istoriju vazduhoplovstva”, Beograd 1998, 1, str. 194–221.
23. *Organizacija i struktura Jugoslovenske vojske u Otadžbini i valjevskom kraju 1942–1944. godine*. – „Vojnoistorijski glasnik” 1998, 1-2, str. 86–98.
24. *Od medijskog stereotipa do vojne intervencije*. – „Vojno delo”, 1999, 2, str. 49–69.
25. *Jugoslovenska armija 1948–1951, u iskušenju sukoba*. U: „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 115–128.
26. *Rat u Jugoslaviji 1991–1995*. Pristup istraživanju nekih fenomena. – „Istorijski 20. veka”, 1999, 1-2, str. 159–167.
27. *Jugoslovenska kriza krajem 20. veka u literaturi, štampi i na Internetu*. U: „Jugoslovenska država 1918–1998”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 791–805.
28. *Armija i jugoslovenski identitet 1945–1992. godine*. U: „Dijalog povijesničara-istoričara”, zbornik radova, 2, Zagreb 2000, str. 255–272.
29. *Rat NATO-a protiv Srbije 1999. godine*: vojni aspekti i posledice. – „Srpski diskurs rata”, Beograd 2000, str. 161–174.
30. *Ženska ravnogorska organizacija u Srbiji 1944. godine*. – „Godišnjak za društvenu istoriju”, 1999, 3, Beograd 2000, 221–233.
31. *Vazdušne operacije NATO u Jugoslaviji i posledice*. – „Istorijski 20. veka”, 2000, 1, str. 109–120.

III. Istorijiski izvori

32. *Rat i mir đeneralja, Izabrani ratni spisi đeneralja Dragoljuba Mihailovića*, 1-2, Srpska reč, Beograd 1998, 528 + 580 (u koautorstvu sa Milanom Vesovićem i Kostom Nikolićem).

SMILJANA ĐUROVIĆ, naučni savetnik

Rođena 1935. u Sarajevu. Gimnaziju završila 1954. u rodnom mestu. Diplomirala 1959. na katedri za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Od 1959. radila kao srednjoškolski profesor, a od 1964. kao asistent za metodologiju na istorijskoj katedri Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Godine 1965. prešla u Istorijsko odeljenje Instituta društvenih nauka u Beogradu, a od 1969. radi u Institutu za savremenu istoriju. Doktorirala na Filozofском fakultetu u Sarajevu 1973. Teza: „Škola Pokrovskog u sovjetskoj istoriografiji”. Glavni i odgovorni urednik časopisa „Istorijski 20. veka” bila od 1992. do početka 1995. godine.

I. Monografije

1. *Sa Teslom u novi vek. Nova sinteza istorije, Izabrani članci iz ekonomske istorije Srbije i Jugoslavije 1918–1941*, Beograd. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva RS, Biblioteka grada Beograda, 1997, str. 307.

2. Žene Jugoslavije: Prvih 80 godina principa ravnopravnosti, 8. mart 1919–1999, Savezna vlada, Komisija za saradnju sa Unicefom i unapređenje položaja žena, Beograd 1999, str. 125 (u koautorstvu sa Lj. Nikšićem i S. Polićem).

II. Članci i rasprave

3. Stare i nove tehnologije i istorijska svest na jugoslovenskom istorijskom prostoru u prvoj polovini dvadesetog veka. U: „Tehnologija, kultura i razvoj”, zbornik radova, Beograd 1995, str. 69–78.
4. Istorija naroda i etika rata i revolucije - otvorena tema istoriografije i savremene istorije. – „Istorijski 20. vek”, 1995, 1, str. 155–168.
5. Problem modernizacije Balkana u 20. veku, Filozofsko-istorijsko razmatranje. U: „Balkan posle Drugog svetskog rata”, zbornik radova, Beograd 1996, str. 276–286.
6. Nikola Tesla i osnovi moderne civilizacije. – „Vojno delo”, 1996, 3, str. 146–156.
7. Ekonomski osnove Drugog svetskog rata i jugoslovenski prostor. U: „Značaj jugoslovenske 1941. u borbi protiv fašizma”, zbornik radova, Beograd 1997, str. 79–110.
8. Istorijografija i Svetozar Marković (Prilog istoriji istoriografije). U: „Život i delo Svetozara Markovića”, zbornik radova, Beograd 1997, str. 373–384.
9. Jedno filozofsko-istorijsko sagledavanje pitanja pojavnosti demokratije i političkog pluralizma. – „Dijalozi”, 1997, 3, str. 91–100.
10. Nadzor nad nadzorom. Metodološka razmatranja o tome kuda idu kretanja u procesima saznanja. – „Tokovi istorije”, 1997, 3–4, str. 245–254.
11. Problem ekonomski kompatibilnosti jugoslovenskog istorijskog prostora sa ostalom Evropom kao elemenat uvlačenja Jugoslavije u kovičac Drugog svetskog rata. U: „Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije”, zbornik radova, Podgorica 1997, str. 125–136.
12. Razmatranje svetske istorije. – „Istorijski zapisi”, 1997, 1996, 4, str. 2–15.
13. Čojsvo i junastvo kod sila istorije. U: „Bitka za Crnu Goru, Martinići Krusi 1796–1996”, zbornik radova, Podgorica 1997, str. 329–344.
14. Značaj otkrića Amerike za ekonomiju Jugoslavije s posebnim osvrtom na period između dva svetska rata. U: „Susret dva sveta 1492–1992”, zbornik radova, Beograd 1997, str. 51–60.
15. Istorija žena opšta metodološka razmatranja sa osvrtom na jugoslovenski istorijski prostor u 20. veku. U: „Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka”, zbornik radova, Beograd 1998, 2, str. 534–550.
16. Istorija žena u istoriografiji savremene istorije. U: „Deseti kongres istoričara Jugoslavije” (15–17. januar 1998), zbornik radova, Beograd 1998, str. 341–346.
17. Srpska centralna banka d. d. u Sarajevu. – „Istorijski 20. vek”, 1998, 2, str. 33–46.
18. Istorija žena u istoriografiji savremene istorije. – „Nastava istorije”, Novi Sad, 1988, 7, str. 71–75.
19. Modernizacija privrednog života u Crnoj Gori za vreme kralja Nikole. U: „Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme”, Podgorica, 1998, tom I, str. 465–498.

20. *Edvard Kardelj i jugoslovenska 1948.* U: „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 151–159.
21. *Osnovne tendencije privrednog razvoja Jugoslavije 1918–1941.* U: „Jugoslovenska država 1918–1998”, zbornik radova, Beograd, 1999, str. 267–178.
22. *Anglosaksonski novi svetski poredak.* – „Smisao”, Beograd, mart-jun 1999, str. 189–192.
23. *Istorijski pristup raspravi o dokumentu vlade Crne Gore; Osnova novih odnosa Crne Gore i Srbije – platforma za razgovor.* – „Patriotizam”, 1999, 119–124.
24. *Privreda valjevskog kraja prvih decenija 20. veka (analiza u funkciji sinteze).* U: „Valjevo 1914–1918”, zbornik radova, Valjevo 2000, str. 131–156.
25. *Mesto arhivskog posla u istoriografskoj koncepciji škole Pokrovskog.* U: „Arhivska građa kao izvor za istoriju”, zbornik radova, Beograd 2000, str. 23–30.

RANKA GAŠIĆ, istraživač-saradnik

Rođena u Beogradu 1965. godine. Gimnaziju završila u rodnom mestu 1982, a studije istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1989. Magistrirala na istom fakultetu 1995. godine. Magistarska teza: „Srbovan, glasilo Srpske samostalne stranke u Trojednici 1903–1914”. Saradnik je Instituta za savremenu istoriju od 1996. godine.

I. Članci i rasprave

1. *Organizacije kod Srba u Hrvatskoj, Slavoniji i Sremu, koje se pominju u zagrebačkom „Srbovanu” u periodu od 1902. do 1914. godine.* – „Zbornik o Srbinima u Hrvatskoj”, Beograd 1995, 3, str. 533–543.
2. *Zagrebački „Srbovan” o Srpskoj narodnoj radikalnoj stranci u južnoj Ugarskoj (1903–1914).* – „Istorijski 20. vek”, 1996, 2, str. 109–121.
3. *„Srbovan” (1903–1914) o Bosni i Hercegovini.* – „Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine”, Beograd 1997, 2, 235–251.
4. *Jugoslovensko-nemačko društvo u Beogradu 1931–1941.* – „Istorijski 20. vek”, 1998, 1, str. 99–107.
5. *Zagrebački „Srbovan” o Kraljevini Srbiji 1903–1914.* – „Ljetopis srpskog kulturnog društva „Prosvjeta”, Zagreb 1999, 4, str. 120–132.
6. *Srpski masoni između dva svetska rata kao društvena grupa.* – „Godišnjak za društvenu istoriju”, 1998, 1–3, Beograd 1999, str. 85–100.

BRANISLAV GLIGORIJEVIĆ, naučni savetnik

Rođen 1935. u Mihajlovcu kod Smedereva. Gimnaziju završio u Smederevu 1955. Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu, grupa za istoriju, 1959. Od 1960. radio u Odeljenju za istorijske nauke Instituta društvenih nauka u Beogradu, a od 1969. u Institutu za savremenu istoriju. Doktorat filozofije stekao 1968. odbranom disertacije „Demokratska stranka 1919–1929”, na Filozofskom fakultetu Beogradskog univerziteta. Bio glavni i odgovorni urednik časopisa „Istorijski 20. vek” (1988–1991). U penziji od jula 2001.

I. Monografije

1. *Aleksandar Karađorđević*. Tom I: Ujedinjene srpske zemlje, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 1996, str. 458.

2. *Kladovo i okolina između dva svetska rata*, Istoriski arhiv, Negotin 1999, str. 155.

II. Članci i rasprave

3. *Politički odnosi u Beogradu u XX veku*. U: „Istorijski Beograda”, Beograd 1995, str. 223–240.

4. *Osnove i karakter ličnog režima kralja Aleksandra Karađorđevića*. – „Srpska politička misao”, 1995, 1, str. 27–48.

5. *Kralj Aleksandar Karađorđević 1888–1934*. – „Vojnoistorijski glasnik”, 1995, 2-3, str. 210–219.

6. *Zemljoradnička stranka*. – „Istorijski 20. veka”, 1995, 2, str. 25–36.

7. *Politički život na području Republike Srpske Krajine*. U: „Republika Srpska Krajina”, Knin, Beograd 1996, str. 295–320.

8. *Komunistička partija Jugoslavije i srpsko pitanje u Hrvatskoj, 1918–1991*. U: „Republika Srpska Krajina”, Knin, Beograd 1996, str. 341–356.

9. *Jugoslovenski nacionalizam i komunizam (boljševizam) kao dezintegracioni faktori*. U: „Evropa i Srbija”, zbornik radova, Beograd 1996, str. 501–510.

10. *Kralj Aleksandar i Nikola Pašić*. U: „Nikola Pašić – život i delo”, zbornik radova, Beograd 1996, str. 417–439.

11. *Regent Aleksandar Karađorđević i dobrovoljci*. U: „Dobrovoljci u oslobođilačkim ratovima Srba i Crnogoraca”, zbornik radova, Beograd 1996, str. 91–99.

12. *Između pravoslavlja i katoličanstva – Islam u Jugoslaviji 1918–1941*. U: „Islam, Balkan i velike sile (XIV–XX vek)”, zbornik radova, Beograd 1997, str. 443–454.

13. *Stvaranje prečanskog fronta u Hrvatskoj i političke posledice (1927–1941)*. – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 1997, 1, str. 91–116.

14. *Ujedinjenje Srpske pravoslavne crkve i uspostavljanje srpske patrijaršije u Jugoslaviji*. – „Istorijski 20. veka”, 1997, 2, str. 7–18.

15. *King Aleksandar Karađorđević*, U: „The Serbs and Their Leaders in the Twentieth Century”, Sidnej 1997, 140–157.

16. *Jugoslovenstvo u pogledima i političkom delovanju Slobodana Jovanovića*. U: „Slobodan Jovanović – ličnost i delo”, zbornik radova, Beograd 1998, str. 259–269.

17. *Položaj Šiptara u Jugoslaviji i odluka Saveta Društva naroda*. – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 1999, 1-2, str. 233–240.

18. *Interesi velikih sila u Albaniji i ugrožavanje bezbednosti Jugoslavije 1919–1939*. – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 2000, 1-2, str. 9–26.

VENCESLAV GLIŠIĆ, naučni savetnik

Rođen je u selu Zlakusa kod Užica. Gimnaziju završio 1952. u Užicu, a grupu za istoriju na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1959. godine. Od 1959. radio u Zavodu za prikupljanje i obradu dokumenata o razvoju radničkog pokreta u Srbiji, koji je prerastao u Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije. Magistirao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1962, a doktorirao 1968. na Filozofskom fakultetu Humboldt univerziteta u Berlinu. Teza: „Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941–1944”. Od 1979. do 1983. bio direktor Jugoslovenskog bibliografskog instituta, a od tada do penzionisanja, decembra 1997, radio kao naučni savetnik u Institutu za savremenu istoriju.

I. Monografije

1. *Sindikat Beograda 1945–1998*, Gradsko veće Samostalnog sindikata, Beograd 1999, str. 9–269 (koautor sa M. Pavlovićem, P. Markovićem i M. Aćimovićem).

II. Članci i rasprave

2. *Saveznici i Jugoslavija u Drugom svetskom ratu*. – „Istorija 20. veka”, 1995, 1, str. 17–31.
  3. *Rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom u Srbiji 1941–1945*. U: „Valjevo 1941–1945”, zbornik radova, Valjevo 1996, str. 38–62.
  4. *Izbegličke jugoslovenske kraljevske vlade i srpsko nacionalno pitanje*. U: „Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije”, zbornik radova, Podgorica 1997, str. 205–215.
  5. *Još jednom o Jasenovcu*: U: „Jasenovac sistem ustaških logora smrti”, zbornik radova, Beograd 1997, str. 141–146.
  6. *Razvoj i aktivnosti KPJ/SKJ u valjevskom kraju 1944–1965*. U: „Valjevo 1941–1965”, zbornik radova, Valjevo 1997, str. 9–34.
  7. *Emancipacija žena Jugoslavije tokom oslobodilačkog rata i revolucije 1941–1945*. U: „Deseti kongres istoričara Jugoslavije”, zbornik radova, Beograd 1998, str. 467–473.
  8. *Otpor sukobu sa Informbiroom u vrhu KPJ*. U: „Jugoslovensko–sovjetski sukob 1948”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 173–181.
  9. *Oslobodilačko i nacionalno u Drugom svetskom ratu*. U: „Jugoslovenska država 1918–1998”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 649–653.
  10. *Borbena dejstva užičke vojske u valjevskom kraju 1914. godine*. U: „Valjevo 1914–1918”, zbornik radova, Valjevo 2000, str. 204–211.
- III. Udžbenici**
11. *Istorijski pogledi za VIII razred osnovne škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2000, str. 131.

PETAR KAČAVENDA, naučni savetnik

Rođen 1932. u selu Kupinik, Plandište (Vojvodina). Gimnaziju završio u Vršcu 1953. Diplomirao na grupi za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu 1957. Magistrirao na istom fakultetu 1966. Odbranom teze: „Skoj i omladina u Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije 1941–1945” na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1972. stekao titulu doktora istorijskih nauka. Radio od 1959. u Istoriskom arhivu CK SKJ, potom u Institutu za istoriju radničkog pokreta. Od 1969. radio u Institutu za savremenu istoriju. Direktor Instituta od 1982. do 1999. U penziji od januara 2000. Umro 2. maja 2000.

I. Članci i rasprave

1. *Efekti savezničkog bombardovanja komunikacija u gradovima u Srbiji, početkom septembra 1994. godine.* – „Leskovački zbornik”, 1995, 35, str. 137–141.
2. *Partizansko-četnički odnosi u jesen 1941. godine.* U: „Užički kraj u jesen ratne 1941”, Užice 1996, str. 46–49.
3. *Omladina Srbije i Crne Gore u ustanku protiv okupatora 1941. godine.* U: „Značaj jugoslovenske 1941. u borbi protiv fašizma”, Beograd 1997, str. 15–41.
4. *Internacionalizam jugoslovenske omladine u Drugom svetskom ratu.* U: „Doprinos NOR-a Jugoslavije pobedi nad fašizmom”, zbornik radova 1, Beograd 1997, str. 290–293.
5. *Četrdeset godina Instituta za savremenu istoriju.* – „Istorijski 20. veka”. 2, str. 9–16.

II. Istoriski izvori

6. *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Izabrana dokumenta, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1998, str. 396 (priredili P. Kačavenda i N. Živković).

MILAN KOLJANIN, istraživač-saradnik

Rođen u Beogradu 1953. Gimnaziju završio u rodnom mestu 1972. Diplomirao 1982. na Filozofskom fakultetu u Beogradu, grupa za istoriju. Magistrirao na katedri za istoriju Jugoslavije 1991. Teza: „Nemački logor na Beogradskom sajmištu 1941–1944. godine”. Od 1. juna 1984. zaposlen u Institutu za savremenu istoriju.

I. Članci i rasprave

1. *Jugoslovenski Jevreji u Drugom svetskom ratu.* U: „Jevrejska omladinska društva na tlu Jugoslavije 1919–1941”, Beograd 1995, str. 43–45.
2. *Holokaust u Jugoslaviji (1941–1944).* – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 1996, 1-2, str. 111–122.
3. *Nemački logori u okupacionom sistemu u Jugoslaviji (1941–1944).* U: „Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije”, zbornik radova, knj. 2, Podgorica 1997, str. 269–288.
4. *Zakoni o logorima Nezavisne Države Hrvatske.* U: „Jasenovac, sistem ustaških logora smrti”, saopštenje sa Okruglog stola, Beograd 1997, str. 11–30.

5. *Mesto logora u okupacionom sistemu u Srbiji (1941–1944)*. – „Istorijski 20. veka”, 1997, 1, str. 75–85.
6. *Historical Sources on the Shoah in Serbia (Archival research and findings)*. U: „Les Archives de la Shoah, ouvrage collectif sous la direction de Jacques Fredj, Organisé par le Centre de Documentation Juive Contemporaine”, Paris 1998, pp 315–332, 653–668.
7. *Ratni zločini u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu – problem utvrđivanja*. – „Istorijski 20. veka”, 1998, 2, str. 87–102.
8. *Kraljevska jugoslovenska vlada i zločini u Jugoslaviji 1941–1944*. – „Nastava istorije”, 1999, 9, str. 109–121.
9. *Filmska propaganda – uvod u holokaust*. – „Godišnjak za društvenu istoriju”, 2000, 1, str. 34–51.

BORISLAVA LILIĆ, naučni savetnik

Rođena 1946. godine u Pirotu. Gimnaziju završila u mestu rođenja 1965., studije istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1974, gde je magistrirala 1990. i doktorirala 1994. godine. Teza: „Pirot 1804–1918”. Radila je u Pirotkoj gimnaziji, Akademiji za vaspitače predškolskih ustanova u zvanju profesora, Institutu za političke studije u Beogradu. U Institutu za savremenu istoriju radi od 1. januara 2000. godine i vanredni profesor je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu – studijska grupa istorija od oktobra 2000. Rukovodilac je projekta „Jugoistočna Srbija u periodu srpske nacionalne revolucije 1804–1878” u makro projektu „Istorijski jugoistočnih krajeva Srbije i susednih oblasti (12. vek – 1918)”, u organizaciji SANU i Univerziteta u Nišu.

I. Monografije

1. *Iz prošlosti Pirotu*, Pirot, NIP Hemikals, 1995, str. 228.
2. *Metosi Nišavske eparhije*, Pirot, NIP Hemikals, 1996, str. 62.
3. *Metosi Nišavske i Niške eparhije*, Pirot, NIP Hemikals, 1996, str. 70.
4. *Iz prošlosti jugoistočne Srbije*, Pirot, NIP Hemikals, 1997, str. 269.
5. *The Chosen Works*, Pirot, NIP Hemikals, 1998, str. 200.
6. *Odanost Srba Nišavljana veri i tradiciji*, Pirot-Niš, NIP Hemikals-Eparhija niška, 1998, str. 150.
7. *Prošlost Stare Srbije*, knj. 1. Beograd, Institut za političke studije, 1999, str. 240.
8. *Prošlost Stare Srbije*, knj. 2. Beograd, Institut za političke studije, 1999, str. 210.
9. *Iz prošlosti srpsko-bugarskih odnosa*, Beograd, Institut za političke studije, 1999, str. 80.
10. *Odanost Srba veri i tradiciji*, (povodom 2000 godina hrišćanstva), Niš, Eparhija niška, 2000, str. 170.

II. Članci i rasprave

11. *Dnevnik Svetozara Nikolića-Garičke*. – „Istorijski časopis”, 1996, knj. XLII - XLIII (1995–1996), str. 319–326.

12. *Delo Koste N. Kostića - inspiracija za istraživače.* – „Pirotski zbornik”, 1995, 21, str. 149–156.
13. *Etničke prilike u Pirotu do oslobođenja od Turaka 1877. godine.* – „Niški zbornik”, 1995, 19, str. 181–196.
14. *Tradicionalna kultura u jugoistočnoj Srbiji do oslobođenja od Turaka.* – „Leskovački zbornik”, 1995, 35, str. 119–14.
15. *Posebna izdanja SANU o Kosovu i Metohiji u posleratnom periodu 1945–1995.* U: „Zbornik Međuodeljenskog odbora za proučavanje Kosova i Metohije”, Beograd 1996, 2, str. 165–171.
16. *Svetislav Petrović njegova „Istorija grada Pirota”.* – „Pirotski zbornik”, 1996, 22, str. 55–58.
17. *Prilog biografiji Kirila Živkovića, pakračkog vladike.* – „Leskovački zbornik”, 1996, XXXVI, str. 367–374.
18. *Kulturno-istorijska baština Leskovca i okoline – dalji pravci istraživanja, razgovor voden 18. oktobra 1995.* – „Leskovački zbornik”, 1996, XXXVI, str. 264–266.
19. *Oslobodenje Pirotu 1877. godine.* – „Niški zbornik”, 1996, 20, str. 25–32.
20. *Pogledi Svetozara Markovića na pitanje oslobođenja Srba u Turskoj (u Staroj Srbiji).* U: „Život i delo Svetozara Markovića”, zbornik radova, Beograd 1997, str. 273–281.
21. *Zdravstvene prilike u Pirotском okrugu u vreme oslobođilačkih ratova od 1912. do 1918.* – „Medicus”, Pirot 1997, 4, str 31.
22. *Narodna medicina u Pirotском okrugu u vreme Turaka.* – „Medicus”, Pirot 1997, 5, str. 32–36.
23. *The Liberation Movement on Old Mountain During the First Serbian Uprising 1806–1812.* – „Ekoman”. 1997, str. 75–79 (i na ruskom jeziku).
24. *Two Unnoticed Letters from the Berkovica Hanija a contribution to the history of the Bulgarian-Serbian relations and the liberational movement in Bulgaria shortly before passing of the Gilhan Sultan's Edict.* „Ekoman” 1997, str. 69–75 (i na ruskom jeziku).
25. *Две интересни писма от Берковската нахия.* – „Балканистичен форум”, Благоевград, kn. 1, 1997, str. 81–85.
26. *Todor Stanković, savremenik Ivana Stepanovića Jastrebova.* U: „Ivan Stepanović Jastrebov”, zbornik radova, Prizren, Istoriski institut SANU i SO Prizren, 1997, str. 55–61.
27. *Svetosavlje u Pirotском kraju.* – „Bratstvo”, Beograd 1997, I, str. 103–123.
28. *Pomeranje nove državne granice istočno od Pirotu posle završetka Prvog svetskog rata.* – „Niški zbornik”, 1997, 21, str. 55–59.
29. *Iz istorije Vučitrnske osnovne škole – jedne od najstarijih prosvetnih ustanova na Kosovu – prve godine rada.* U: „Zbornik Međuodeljenskog odbora za proučavanje Kosova i Metohije”, 2, Beograd, SANU, 1998, str. 67–74.
30. *Pismo igumana Evtimija iz Hilandara 1842. Srpskoj crkvenoj opštini Pirotu.* – „Glas”, CCCLXXXIV, Odeljenje istorijskih nauka, SANU, 1998, knj. 10, str. 23–33.

31. *Društveno-ekonomski i istorijsko-političke prilike Pirota krajem XIX veka do Drugog svetskog rata.* – „Monografija povodom 120-godišnjice Tehničke škole u Pirotu”, 1998, str. 17–23.
32. *Liberation Movement Shortly Before the End of the Turkish Rule the in Pirot Region.* „Journal of the North American Society for Serbian Studies”, Washington 1998, USA. Vol. 12, No 1, pp 11–17.
33. *Soldiers from at the Salonika Front.* „Journal of the North American Society for Serbian Studies”, Washington 1998, USA. Vol. 12, No 2, pp 54–73.
34. *Pirotski kraj u planovima velikih sila od Sanstefanskog mira do Berlinskog kongresa – povodom 120 godina oslobođenja od Turaka.* – „Bratstvo”, Beograd, 1998, II, str. 67–82.
35. *Dva partizanska pisma iz Berkovačke nahije.* – „Pirotski zbornik”, 1998, 23–24, str. 261–164.
36. *Turske represalije u Ponišavlju u vreme grčkog ustanka 1827. godine.* – „Balcanica”, Belgrade 1998, XXIV, str. 83–94.
37. *Posebna izdanja o Kosovu i Metohiji u posleratnom periodu 1945–1995.* U: „Kosovsko-metohijski zbornik”, Beograd, MO SANU, 1998, 2, str. 165–171.
38. *Dr Vlada Stanojević Trnski.* – „Medicus”, Pirot, 1998, 5–6, str. 62–63.
39. *Zdravstvene prilike u Pirotskom okrugu u vreme oslobođilačkih ratova 1877/78.* – „Medicus”, Pirot 1998, 5–6, str. 31.
40. *Velika kuga u pirotskom kraju 1836/1838. godine.* – „Medicus”, Pirot 1998, 5–6, str. 16–18.
41. *Narodna medicina u vreme Turaka.* – „Medicus”, Pirot 1998, 5–6, str. 21–24.
42. *Izveštaji dr Vladana Đorđevića i Svetozara Magdalenića o organizaciji sanitetske ratne službe, vojnoj bolnici i smeštaju ranjenika u vreme oslobođenja Pirot i Ponišavlja od Turaka 1877.* – „Medicus”, Pirot 1998, 6, str. 40.
43. *Prilog biografiji Kirila Živkovića, pakračkog vladike.* – „Glasnik”, Službeni list Srpske pravoslavne crkve, Beograd 1998, 9, str. 178–183.
44. *Kult Svetog Save u Pirotskom kraju.* U: „Spajivanje moštiju Svetoga Save 1594–1994”, zbornik radova, Beograd, Izdanje Svetog arhijerejskog sinoda SPC, 1999, str. 162–190.
45. *Jedan prilog bibliografiji i istoriografiji Srba u Turskoj iz 1908. godine.* U: „Zbornik Međuodeljenskog odbora za proučavanje istorije i kulture Srba u Makedoniji”, Beograd, SANU, 1999, 1, str. 221–230.
46. *Pirot at the Berlin Congress.* – „Journal of the North American Society for Serbian Studies”, Washington 1999, USA. Vol. 13, No 1, pp 59–71.
47. *Istorijski komentar na Pelagićev spis: Rukovodja za srbsko-bosanske, ercegovačke, starosrbijanske i makedonske učitelje, škole i obštine.* U: „Život i delo Vase Pelagića”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 797–501.
48. *Srpska knjiga na teritoriji Pirotskog okruga do oslobođenja od Turaka 1877.* – „Bratstvo”, Beograd 1999–2000, II–IV, str. 41–52.
49. *Patriotizam i rodoljublje sveštenstva jugoistočne Srbije u oslobođilačkoj borbi od osmanske vlasti.* U: „Dobrovoljački glasnik”, Beograd 1999, 14, str. 98–119.

50. *Kuršumlija i Gornja Toplica u delima savremenika u vreme oslobođenja od Turaka*. U: „Kuršumlija kroz vekove”, zbornik radova, Beograd, Istarski institut SANU i SO Kuršumlija, 2000, str. 95–123.
51. *Pirot u svetlu istorijske nauke*. – „Pirotski zbornik”, 2000, br. 25–26, str. 5–17.
52. *Naučni rad Vladimira Stojančevića*. – „Pirotski zbornik”, 2000, str. 287–293.
53. *Pedeset godina naučnog rada doajena posleratne srpske istoriografije akademika Vladimira Stojančevića (1950–2000), s posebnim osvrtom na njegovo proučavanje prošlosti Pirot i Ponišavlja*. U: „Vladimir Stojančević, Iz prošlosti Pirot i okoline”, Pirot, NIP Hemikals, 2000, 5, str. 5–9.
54. *Radikalски покрет у Pirotu i Raša Milošević*. – „Srpska slobodarska misao”, Beograd 2000, 5, str. 220–227.
55. *Radikalски социјалистички покрет у Pirotu*. – „Istorijski 20. veka”, 2000, 1, str. 121–131.
56. *Počeci gimnazijskog obrazovanja u Pirotu*. – „Leskovački zbornik”, 2000, 40, str. 195–210.
57. *Dositejeva znanja o Srbima u Turskoj*. U: „Život i delo Dositeja Obradovića”, zbornik radova, Beograd 2000, str. 157–164.
58. *Todor Popović i njegove Uspomene*. U: „100 godina Arhiva Srbije”, zbornik radova, Beograd 2000, str. 429–436.
59. *Kult čudotvorne Bogorodice Dostojno Jest na teritoriji Nišavske eparhije*. – „Glasnik”, Beograd, Srpska patrijaršija, 2000, 10, str. 16–19.
60. *Privreda, stanovništvo i naselja na Šar planini u proučavanjima ruskog konzula I. S. Jastrebova, Goranci, Muslimani i Turci u šarplaninskim župama Srbije*. U: „Zbornik radova”, Geografski institut SANU, Beograd 2000, knj. 50, str. 93–97.
61. *Revolucionarna aktivnost Hilendarskog metoha u Pirotu u vreme oslobođenja lačkog pokreta u Grčkoj 1814–1821*. U: „Regionalna saradnja na Balkanu”, zbornik radova, Niš, Filozofski fakultet, 2000, str. 221–233.
62. *Statističko-demografske prilike u jugoistočnoj Srbiji u vreme oslobođenja od Turaka*. – „Bilten” SANU i Univerziteta u Nišu, Beograd, 2000, 1, str. 52–60.
63. *Kraljevo i okolina 1915. godine u beleškama stranaca*. U: „Rudo Polje-Karanac-Kraljevo”, zbornik radova, Beograd 2000, knj. 76, str. 247–265.
64. *Određivanje državne granice između Kraljevine SHS i Bugarske posle Prvog svetskog rata*. U: „Jugoslovenska država 1918–1998”, zbornik radova, Beograd 2000, str. 191–198.

III. Istoriski izvori

65. Svetislav Petrović, *Istorijski grad Pirota*, Pirot, Nip Hemikals, 1996, str. 1–84.
66. Todor Popović, *Blede uspomene mog života*, Pirot, Nip Hemikals, 1996, str. 1–146
67. Todor Stanković, *Uspomene*, Pirot, Nip Hemikals, 1996, str. 1–235.
68. Fotije Stanojević, *Pirot i pirotske prilike*, Pirot, Nip Hemikals, 1996, str. 1–60.
69. Radosav P. Marković, *Pobuna Srba protiv Turaka u niškom Pomoravlju 1841. godine*, Pirot, Nip Hemikals, 1996, str. 1–52.
70. Svetozar Nikolić Garičika, *Dnevnik*, Pirot, Nip Hemikals, 1996, str. 1–43.

71. Svetislav Petrović, *Istorija grada Pirot-a*. – „Pirotski zbornik”, 1996, 22, str. 5–53.
72. Viden Tošić, *Uspomene*, Pirot, Nip Hemikals, 1996, str. 1–58.
73. Stanimir Lilić, *Piroćanci u ratnim pričama*, Pirot, Nip Hemikals, 1996, str. 1–70.
74. *Drugi srpsko-turski rat 1877/78. i oslobođenje krajeva jugoistočne Srbije*. U: „Istorijска građa povodom 120. godišnjice 1877/1977”, Pirot, Nip Hemikals, 1996, str. 1–460.
75. *Pirot i okolina u sećanjima savremenika za vreme Drugog srpsko-turskog rata 1877/78.* U: „Povodom 120 godina oslobođenja od Turaka”, Pirot, Nip Hemikals, 1998, str. 1–204.
76. *Memoari srpskih ratnika*, Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1998, str. 1–104.

PREDRAG MARKOVIĆ, naučni saradnik

Rođen u Beogradu 1965. godine. Gimnaziju završio u rodnom mestu. Diplomirao 1986. godine na grupi za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Na istom fakultetu magistrirao 1991. godine. Doktorirao 1995. sa tezom „Društveni život Beograda u vreme hladnog rata 1948–1965”, takođe na Filozofском fakultetu u Beogradu. U Institutu za savremenu istoriju radi od marta 1987.

I. Monografije

1. *Beograd između Istoka i Zapada 1948–1965*, Službeni list SRJ, Beograd 1996, str. 547.
2. *Sindikati Beograda 1945–1998*, Gradsко veće Samostalnog sindikata, Beograd 1999, str. 536 (u koautorstvu sa M. Pavlovićem, V. Glišićem i M. Aćimovićem).

II. Članci i rasprave

3. *Tehnologija i društvo u međuratnoj Jugoslaviji*. U: „Tehnologija, kultura i razvoj”, Beograd 1995, str. 79–87.
4. *Jugoslavija i mađarska kriza u britanskim izvorima*. U: „Balkan posle Drugog svetskog rata”, zbornik, Beograd 1995, str. 142–155.
5. *Određivanje prema Zapadu u srpskoj modernoj istoriji*. U: „Evropa i Srbi”, Beograd 1996, str. 591–601.
6. *Ideologija standarda jugoslovenskog režima 1948–1965*. – „Tokovi”, 1996, 1–2, str. 7–21.
7. *Državna represija i javno mnjenje Beograda 1948–1965*. – „Istorijski 20. veka”, 1996, 1, str. 75–89.
8. *Radna grupa za uporednu društvenu istoriju kao organizacioni i metodološki model*. – „Istorijski 20. veka”, 1997, 2, str. 187–190.
9. *Amerika u društvenom životu Beograda između dva svetska rata: U: „Susret dva sveta 1492–1992”*, Beograd 1998, str. 51–65.

10. *The female place in the public opinion of Belgrade 1918–1965*. U: „Položaj žene kao merilo modernizacije u Srbiji u 19. i 20. veku”, Beograd 1998, str. 373–384.
11. *Zasenjivanje prostote*. – „Nova srpska politička misao”, 1998, 2-3, str. 277–283.
12. *Civilizacijske karakteristike – usud ili odabir. Promišljavanje Haningtona*. U: „Susret ili sukob civilizacija na Balkanu?”, Beograd 1998, str. 551–561.
13. *Jugoslovenski i srpski identitet stanovnika Beograda u ogledalu ličnih imena*. – „Godišnjak za društvenu istoriju”, 1999, 1, str. 42–56.
14. *History Textbooks in Yugoslavia*. – Disarming History, Visby – Stockholm, 1999, pp 69.
15. *Služba državne bezbednosti i albanske demonstracije 1968*. – „Istorijska 20. veka”, 1999, 1-2, str. 169–180.
16. *Sexuality in Belgrade in the 20th Century*. U: „Between Archives and the Fields: Dialog on Historical Antropology of the Balkans”, Belgrade-Graz, 1999, pp. 169–180.
17. *Titovo shvatanje nacionalnog i jugoslovenskog identiteta*. U: „Dijalog povijesničara (istoričara)”, 2, Zagreb 2000, str. 237–254.
18. *Textbook Research Revision and Exchange in South-east Europe—Recent publications*. U: „Newsletter - UNESCO Textbook Research Network”, Brunschweng, 2000, pp. 18–23.
19. *U potrazi za novim putem*. U: „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 211–222.

ENES MILAK, naučni saradnik

Rođen 1947. u Livnu. Gimnaziju završio u Jajcu 1966. godine. Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu, grupa za istoriju, 1972. Postdiplomske studije na grupi za opštu istoriju novog veka završio je 1976. Doktorirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1983. sa tezom „Italija i Jugoslavija 1931–1937”. U Institutu za savremenu istoriju radio od 1972. do 6. jula 1997.

Članci i prilozi.

1. *Spoljnotrgovinski odnosi Jugoslavije 1945–1948*. U: „Balkan posle Drugog svetskog rata”, zbornik radova, Beograd 1996. str. 175–180.

TOMA MILENKOVIĆ, naučni savetnik

Rođen 1935. u Čairima kod Trstenika. Završio učiteljsku školu u Kragujevcu 1952. Od 1952. do 1955. radio kao učitelj u srežu Šavničkom (Tutin). Diplomirao na grupi za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu 1959. Od 1960. radio u Odeljenju za istorijske nauke Instituta za savremenu istoriju. Doktorirao na Filozofskom fakultetu u Prištini 1972. Teza: „Socijalistička partija Jugoslavije 1921–1929”. U penziji od 30. juna 1999.

I. Monografije

1. *Dr Živko Jovanović ličnost u senci KPJ*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1996, 404.
2. *Ruski inženjeri u Jugoslaviji 1919–1941*, Savez inženjera i tehničara Srbije, Beograd 1997, 217.
3. *Kalmici u Srbiji 1920–1944*, Preduzeće za inženjering, projektovanje, proizvodnju i montažu TRACO, Beograd 1998, 245.

II. Članci i rasprave

4. *Kalmici u Beogradu od 1920–1941*. – „Godišnjak grada Beograda”, 1995, XLII, str. 139–155.
5. *Radničke organizacije u Jugoslaviji 1918–1929*. U: „Jugoslovenska država 1918–1998”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 417–429.
6. *Ruski inženjeri – emigranti u Srbiji 1919–1941*. – „Pinus zapisi”, Beograd 1995, 2, str. 63–73.
7. *Общество русских учёных в Югославии 1920–1941*. U: „Русская эмиграция в Югославии”, zbornik radova, Moskva 1996, str. 136–147.
8. *Georgije Nikolajević Pio-Uljski*. – „Flogiston”, Beograd 2000, str. 179–206.

GORAN MILORADOVIĆ, istraživač-saradnik

Rođen 1965. u Novom Bečeju. Srednju školu završio u rodnom mestu 1984. Diplomirao na grupi za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu 1994. Magistrirao 2000. na katedri za Opštu savremenu istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Tema: „Logori za izolaciju u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919–1922.” U Institutu za savremenu istoriju radi od 1. juna 2001.

I. Članci i rasprave

1. *Pronalazak inženjera Zamjatina, odnosno pokušaj definisanja pojmova ute-pija, antiutopija, distopija i naučna fantastika na osnovu njihovog odnosa prema istorijskom procesu*. – „Književna reč”, 10-25. januar 1995, 452–453, str. 3–4.
2. *Poreklo i značenje likova u Zamjatinovom romanu „MI”*. – „Tokovi istorije”, 1995, 1-2, str. 167–187.
3. *Čija je Prevlaka? (Prilog rešavanju problema definisanja administrativnih granica između bivših republika SFR Jugoslavije)*. – „Vojnoistorijski glasnik”, 1996, 1-2, str. 253–272.
4. *Istorijsko u romanu „Radecki-marš” Jozefa Rota*. – „Godišnjak za društvenu istoriju”, 1997, 2-3, str. 241–266.
5. *Logori za izolaciju – nastanak, razvoj, tipologija, stereotipi*. – „Vojnoistorijski glasnik”, 1999, 1-3, str. 62–88.
6. *Logori za izolaciju političkih protivnika na tlu Jugoslavije (1918–2000)*. – „Istorijski vek”, 2000, 2, str. 115–125.

SLOBODAN D. MILOŠEVIĆ, naučni savetnik

Rođen 1932. u selu Prislonici kod Čačka. Gimnaziju završio u Čačku 1952. Diplomirao 1958. na Filozofskom fakultetu u Beogradu, istorijska grupa. Radio, najpre, kao profesor u gimnaziji u Goraždu i Foči. Od 1960. u Institutu za izučavanje radničkog pokreta naroda Jugoslavije, zatim u Institutu za izučavanje radničkog pokreta. Od februara 1969. radi u Institutu za savremenu istoriju. Doktorirao 1977. na Filozofskom fakultetu u Prištini. Teza: „Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945. godine”. U penziji od 31. maja 1997.

I. Monografije

1. *Kulturno-prosvetni rad u NOR 1941–1945. Opismenjavanje boraca*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1996, str. 189.

II. Članci i rasprave

2. *Kulturno-prosvetni rad u jedinicama 6. slavonskog udarnog korpusa NOV Jugoslavije*. – „Istorijski vek”, 1995, 1, str. 73–84.
3. *Izbeglice i preseljenici u Srbiji 1941–2000. Predlog za istraživanje*. – „Istorijski vek”, 2000, 1, str. 143–146.

MAJA MILJKOVIĆ, asistent pripravnik

Rođena 1966. u Beogradu. Petu beogradsku gimnaziju završila 1985. u rodnom gradu. Diplomirala 1994. na katedri za istoriju Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu. Postdiplomske studije upisala 1995. Od decembra 1996. radi u Institutu za savremenu istoriju.

I. Članci i rasprave

1. *Komitske akcije na tlu Južne Srbije, 1920–1929*. – „Istorijski vek”, 1996, 1, str. 113–130.
2. *Zdravstvena zaštita u Vardarskoj Makedoniji, 1919–1929*. – „Istorijski vek”, 1997, 2, str. 129–140.
3. *O mogućnostima realizacije i unapređenja nastave istorije u osnovnim i srednjim školama*. U: „Deseti kongres istoričara Jugoslavije”, Beograd 1998, str. 725–735.
4. *The Activities of the Komitas in Southern Serbia 1920–1928*. – „The South Slav Journal”, London 1999, vol. 20, No 3-4 (77-78), pp 2–42.
5. *Srpski pogled na Makedoniju*. – „Srpska slobodarska misao”, Beograd 2000, 2, str. 273–286.
6. *Beogradski istoriografski krugovi i problem racionalnog sagledavanja fenomena nacionalnog interesa na kraju 20. veka*. – „Prilozi”, Sarajevo 2000, 29, str. 329–344.
7. *The Serbian View of Macedonia*. – „The South Slav Journal”, London 2000, vol 21, No 3-4 (81-82), pp 18–38.
8. *Srpska elita i makedonski nacionalni identitet*. U: „Dijalog povjesničara - istoričara”, 2, Zagreb 2000, str. 171–189.

KOSTA NIKOLIĆ, naučni saradnik

Rođen 1963. u selu Mrsać, Kraljevo. Završio gimnaziju u Kraljevu 1972, a studije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Diplomirao 1988, magistriраo 1993. i doktorirao 1999. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Teza: „Ravnogorski pokret u Srbiji 1941–1944.”. U Institutu za savremenu istoriju radi od 1. marta 1990.

I. Monografije

1. *Ujedinjene srpske zemlje. Ravnogorski nacionalni program*, Vreme knjige, Beograd 1996, str. 337 (u koautorstvu sa M. Vesovićem).
2. *Istoriјa Ravnogorskog pokreta*, 1-3, Srpska reč, Beograd 1999, str. 435 + 446 + 492.
3. *Deneral Mihailović. Biografija*, Srpska reč, Beograd 2000, str. 500 (u koautorstvu sa B. Dimitrijevićem).
4. *Komunisti u Kraljevini Jugoslaviji. Od socijal-demokratije do staljinizma*, Centar za savremenu istoriju Jugoistočne Evrope – LIO, Beograd - Gornji Milanovac 2000, str. 200.

II. Članci i rasprave

5. *O uzrocima izbijanja građanskog rata u Srbiji 1941.* – „Istoriјa 20. veka”, 1995, 1, str. 43–58.
6. *Vladimir Ćopić između nacionalnog porekla i revolucionarnog opredeljenja*. – „Ljetopis kulturnog društva Prosvjeta”, Zagreb 1996, 1, str. 103–108.
7. *JVUO u građanskom ratu u Srbiji 1944.* – „Zbornik istorijskih muzeja Srbije”, 1996, 1-2, str. 173–195.
8. *Valjevski korpus JVUO na kraju Drugog svetskog rata 1944–1945*. U: „Doprinos valjevskog kraja borbi protiv fašizma 1941–1945”, zbornik radova, Valjevo 1996, str. 183–193.
9. *German war propaganda in Serbia 1941–1944*. – „Balcanistic forum”, Blagoevgrad, 1996, 1-2, pp. 105–114.
10. *Nemačka propaganda u Srbiji 1941–1944*. – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 1997, 1, str. 117–128.
11. *Dragiša Vasić – skica za portret nacionalnog revolucionara*. – „Istoriјa 20. veka”, 1997, 1. str. 95–106.
12. *Dragoljub Mihailović*. U: „The Serbs and their leaders in 20-th century”, Sidney 1997, pp. 203–229.
13. *Jugoslovenska ravnogorska omladina u Drugom svetskom ratu*. – „Istoriјa 20. veka”, 1998, 1, str. 43–60.
14. *Nacionalna politika KPJ 1919–1945*. – „Istoriјa 20. veka”, 1998, 2, str. 43–60.
15. *Dragiša Vasić (1885–1945). Prilog biografiji*. – „Zbornik Narodnog muzeja u Čačku”, 1998, 28, str. 227–250.
16. *Građanski rat u Crnoj Gori 1941–1942*. – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 1999, 1-2, str. 183–200.
17. *Jedan pogled na martovske i aprilske događaje 1941*. – „Istoriјa 20. veka”, 2000, 1, str. 65–77.
18. *Selo Srbije u ratu 1941–1944*. – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 2000, 1-2, str. 105–114.

III. Istorijски извори

19. *Rat i mir đeneralisa. Izabrani ratni spisi generala Dragoljuba Mihailovića*, 1-2, Srpska reč, Beograd, 1998, str. 527+579 (u koautorstvu sa M. Vesovićem i B. Dimitrijevićem).
20. *Plan Vrhovne komande JVUO o razoružanju italijanskih garnizona u Foči, Čajniču i Goraždu*. – „Istorija 20. veka”, 1995. 2, str. 129–146.

IV. Pripeđivanje posebnih izdanja

21. Milan Matić, *Ravnogorska ideja u štampi i propagandi četničkog pokreta u Srbiji 1941–1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1995, str. 316 (pripredio sa M. Vesovićem).

UBAVKA OSTOJIĆ-FEJIĆ, naučni saradnik

Rođena 1950. u Sarajevu. Završila gimnaziju u Zagrebu 1968. Diplomirala na odeljenju za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu 1974. godine. Postdiplomske studije završila na istom fakultetu na katedri za opštu istoriju novog veka 1980. godine. Doktorirala 1991. sa temom „SAD i Srbija 1914–1918”. U Institutu za savremenu istoriju radila od decembra 1974. do aprila 1998.

I. Članci i rasprave

1. *Le Serbie dans un opinion britannique pendant la Premiere guerre mondiale*. – „Dialogue”, 1997, 21, str. 65–79.
2. *Sličnosti i razlike između britanskog i američkog javnog mnjenja prema Srbiji tokom Prvog svetskog rata*. U: „Evropa i Srbija”, zbornik radova, Beograd 1997, str. 461–477.
3. *Obeležavanje kosovskog dana u Velikoj Britaniji tokom Prvog svetskog rata*. – „Glas SANU”, Beograd 1997, knj. 378, str. 193–204.

MOMČILO PAVLOVIĆ, viši naučni saradnik

Rođen 30. januara 1959. u Štulcu, Lebane. Gimnaziju je završio u Lebanu 1977. Filozofski fakultet (odsek istorija) i Pravni fakultet završio je na univerzitetu u Prištini 1981. Magistrirao je 1986, a doktorirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1995. sa temom „Otkupna politika i otkup u Srbiji 1945–1952”.

U Institutu radi od oktobra 1983. Biran je za asistenta na Filozofskom fakultetu u Prištini 1993. i docenta 1995.

I. Monografije

1. *Savezničko bombardovanje Leskovca 6. septembra 1944*, Narodni muzej Leskovac i Institut za savremenu istoriju Beograd 1995, str. XCIV +324.
2. *Izborne borbe u leskovačkom kraju 1919–1929*, Narodni muzej Leskovac, knj. 1, 1995, str. 330 (koautori V. Trajković i M. Ninošević)
3. *Rotary klub Leskovac 1935–1941*, DCA, Leskovac 1997, str. 52.

4. *Srpsko selo 1945–1952*. Otkup. Institut za savremenu istoriju, Beograd 1997, str. 415.
5. *Izborne borbe u leskovačkom kraju 1919–1939*, knj. 2, Narodni muzej Leskovac 1998, str. 527 (koautori M. Ninošević i V. Trajković).
6. *Rotari klub Kikinda*, Rotari klub Kikinda, Kikinda 1998, str. 111.
7. *Sindikat Beograda 1945–1998*, Gradsko veće Samostalnog sindikata, Beograd 1999, str. 536 (koautor sa V. Glišićem, P. Markovićem i M. Aćimovićem).

II. Članci i rasprave

8. *Etnički problemi juga Srbije*. – „Srpski jug”, Beograd 1995, 3-4, str. 265–271.
9. *Nove činjenice o savezničkom vazdušnom napadu na Leskovac 6. septembra 1944*. – „Leskovački zbornik”, 1995, 35, str. 265–271.
10. *Zabrana rada Saveza dobrovoljaca 1912–1918. (1947 godine)*. U: „Dobrovoljci u oslobođilačkim ratovima Srbije i Crne Gore” zbornik radova, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1996, str. 395–405.
11. *Srbija na kraju rata – Izveštaj majora Džona Henikera Mejđzora o Srbiji u periodu april-novembar 1944*. – „Istorijski 20. veka”, 1996, 2, str. 153–176.
12. *Izbori za Ustavotvornu skupštinu 11. novembra 1945. u Leskovačkom okrugu*. – „Leskovački zbornik”, Leskovac 1997, 37, str. 135–156.
13. *Saveznička bombardovanja gradova u Polimlju u jesen 1944. godine*. – „Mileševski zapisi”, 1996, 2, Prijepolje 1997, str. 309–320.
14. *Opštinski izbori i prva komunistička uprava u Leskovcu 1920. godine*. – „Naše stvaranje”, Beograd-Leskovac 1997, 2, str. 25–42.
15. *Srbija u nacionalnoj politici KPJ na kraju rata*. – „Istorijski 20. veka”, 1997, 2, str. 85–112.
16. *Poljoprivredna proizvodnja i selo u Srbiji na kraju Drugog svetskog rata*. U: „Balkansko selo u promenama i regionalni ruralni razvoj”, zbornik radova, Beograd 1997, str. 274–285.
17. *Politički pluralizam u Srbiji posle II svetskog rata*. U: „Drugi svjetski rat - 50 godina kasnije”, zbornik radova, Podgorica 1997, str. 385–399.
18. *Etnički procesi na jugu Srbije u poslednja dva veka*. U: „Deseti kongres istoričara Jugoslavije”, zbornik radova, Beograd 1998, str. 113–120.
19. *Rad Rotary kluba Leskovac 1935–1941*. – „Srpski jug”, Beograd 1998, 7, str. 19–45.
20. *Toplica u Jugoslaviji 1918–1998*. U: „Toplički kraj – Mala enciklopedija Toplice”, Preduzeće Toplica, Beograd 1998, str. 113–178.
21. *Radikalizacija agrarne politike u Jugoslaviji kao posledica sukoba sa IB-om 1948*. U: „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948”, zbornik radova, Beograd 1998, 196–210.
22. *Kosovo u Jugoslaviji*. U: „Kosovo istine i zablude”, zbornik radova, Leskovac 1998, str. 4–6.
23. *Kosovo i Metohija (Kosmet) i Albanci (Šiptari) u Srbiji i Jugoslaviji*. – „Istorijski 20. veka”, 1998, 2, str. 153–162.

24. *Osamostaljenje – konačni cilj Albanaca u SFRJ.* – „Istorija 20. veka”, 1999, 1–2, str. 21–41.
25. *Jugoslavija 1944–1981.* U: „Jugoslovenska država 1918–1998”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 759–772.
26. *Demografski procesi u Toplici u poslednja dva veka.* U: „Kuršumlija kroz vekove”, zbornik radova, Beograd 2000, str. 219–230.
27. *Osnovne škole u Kosaničkom srežu 1941–1942. godine.* U: „Kuršumlija kroz vekove”, zbornik radova, Beograd 2000, str. 199–207.
28. *Regionalizacija Srbije – pogled sa juga Srbije.* U: „Srbija država regionala”, Beograd 2000, str. 65–73.
29. *Pusta Reka u Jugoslaviji 1917–1997.* U: „Pusta Reka i Pustorečani”, Niš 2000, str. 85–98.
30. *Pripremani a neodržani parlamentarni izbori 1940. godine.* – „Srpska slobodarska misao”, 2000, 10, str. 443–449.
31. *Rotari klub Leskovac 1935–1941.* – „Srpski jug”, Beograd 2000, 1, str. 19–45.
32. *Kosta Milovanović Pećanac u međuratnoj Jugoslaviji 1918–1941.* – „Istorija 20. veka”, 2000, 2, str. 45–59.

LJUBOMIR PETROVIĆ, istraživač-saradnik

Rođen u Beogradu 6. decembra 1970. Gimnaziju završio u rodnom mestu (1989), a studije istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1994. Magistarsku tezu odbranio 1999. godine takođe na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Tema: „Država i društvo u jugoslovenskoj periodici (1920–1941)”, „Srpski književni glasnik i Nova Evropa”. Od 1999. radi kao istraživač-saradnik u Institutu za savremenu istoriju.

I. Monografije

1. *Jugoslovenska država i društvo u periodici 1920–1941,* Institut za savremenu istoriju, Beograd 2000, str. 295.

II. Članci i rasprave

2. *Spoljna politika u „Srpskom književnom glasniku” 1929–1935.* – „Vojnoistorijski glasnik”, 1997, 1, str. 139–145.
3. *Neke slabosti udžbenika za istoriju.* – „Nastava istorije”, Novi Sad 1998, 7, str. 151–157.
4. *Neke slabosti udžbenika za istoriju.* U: „Deseti kongres istoričara Jugoslavije”, zbornik radova, Beograd 1998, str. 633–638.
5. *Časopis „Kolo” kao sredstvo propagande u srpskom društvu pod okupacijom 1942–1944. godine.* – „Vojnoistorijski glasnik”, 1998 1-2, str. 160–165.
6. *Predstavljanje istorije Jugoslavije na elektronskim medijima – primer: CD Enciklopedija Britanika.* – „Jugoslovenski istorijski časopis”, Beograd 1998, 1-2, str. 241–245.
7. *Razmišljanja o istorijskoj svesti u jugoslovenskom društvu.* – „Nastava istorije”, Novi Sad 2000, 11, str. 230–236.

8. *Problemi stanovanja u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941. godine.* – „Istorija 20. veka”, 2000, 1. str. 49–64.
9. *Izmedu scenskog glamura i javnog nadzora, Strani artisti u Kraljevini Jugoslaviji 1920–1941.* – „Istorija 20. veka”, 2001, 1. str. 43–54.

NEBOJŠA POPOVIĆ, istraživač-saradnik

Rođen 1961. u Jagodini (Svetozarevo). Osnovno i srednje obrazovanje stekao u Beogradu. Studije istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu završio 1989. Na istom fakultetu odbranio magistarsku tezu „Jevreji u Srbiji i Vojvodini 1918–1941”, 1996. godine. Od decembra 1989. zaposlen u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu. U periodu od januara 1993. do jula 1995. bio je van naučno-istraživačkog rada zbog obavljanja izborne političke funkcije.

I. Monografije

1. *Jevreji u Srbiji 1918–1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1997, str. 231.

II. Članci i rasprave

2. *Nezavisni Orden (red) Bene Berit u Kraljevini SHS (Jugoslaviji) 1911–1940.* – „Godišnjak za društvenu istoriju”, 1995, 2, str. 220–228.
3. *Cionistički pokret u Kraljevini Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji 1902–1941.* – „Istorija 20. veka”, 1996, 2, str. 29–38.
4. *Slobodan Jovanović i Srpski kulturni klub.* U: „Slobodan Jovanović – ličnost i delo”, zbornik radova, Beograd 1998, str. 291–305.
5. *Kraljevina SHS – stara ili nova država.* – „Istorija 20. veka”, 1998, 2, str. 47–63.
6. *Nikola Pašić i Slobodan Jovanović.* – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 1999, 1–2, str. 97–122.

NIKOLA B. POPOVIĆ, naučni savetnik

Rođen 1939. u Kupresu. Gimnaziju završio u Bugojnu 1959. godine. Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu, grupa za istoriju, 1963. godine. Magistrirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1966, a doktorirao na istom fakultetu 1975. godine. Disertacija: „Odnosi Srbije i Rusije u Prvom svetskom ratu”. Od 1969. radio u Institutu za izučavanje radničkog pokreta, zatim u Arhivu za radnički pokret u Beogradu (od februara 1969. samostalna ustanova). U Institutu za savremenu istoriju od 1973. godine. Od 1983. do 1987. bio glavni i odgovorni urednik časopisa „Istorija 20. veka”. Za redovnog profesora izabran na Filozofskom fakultetu u Banja Luci 1996. godine. Direktor Instituta za savremenu istoriju od 19. maja 2000.

I. Monografije

1. *Srbi u Prvom svetskom ratu 1914–1918.* Društvo istoričara Južnobačkog i Sremskog okruga Novi Sad. Beograd – Novi Sad, 2000, str. 149.

II. Članci i rasprave

2. *Diferences between the War Aims of the Entente and Serbia in First World War.* U: „WWI and the XX Century. Acrt od the International Conference of Historians – Moscou 24–26 May 1994”, Moskva 1995, str. 210–213.

3. *Opseg dobrovoljačkog pokreta u Prvom svetskom ratu.* – „Dobrovoljački glasnik”, Beograd 1995, 6, str. 5–12.
  4. *Jugoslovenski dobrovoljački pokret u Rusiji (1914–1918).* – „Dobrovoljački glasnik”, Beograd 1996, 7, str. 5–18.
  5. *Odjek Banjalučkog veleizdajničkog procesa u propagandi jugoslovenskog pokreta.* U: „Politički procesi Srbima u BiH 1914–1917”, Beograd – Laktaši, 1996, str. 123–135.
  6. *Veleizdajnički proces u Banja Luci 1915–1916.* – „Nastava istorije”, Novi Sad, 1997, 5, str. 221–226.
  7. *Brojno stanje i nacionalna struktura dobrovoljaca u srpskoj vojsci u Prvom svetskom ratu.* U: „Dobrovoljci u oslobođilačkim ratovima Srba i Crnogoraca”, zbornik radova, Beograd 1996, str. 273–281.
  8. *Rusofilstvo Nikole Pašića.* U: „Nikola Pašić – život i delo”, zbornik radova, Beograd 1997, str. 233–244.
  9. *Nedoumice o Staljinovoj politici uoči Drugog svetskog rata.* – „Istorijski 20. veka”. Beograd 1997, 2, str. 37–62.
  10. *Odnosi Srba i Rusa od 17. do 19. veka.* – „Nastava istorije”, Novi Sad 1997, 6, str. 40–54.
  11. *Terminologija dokumenata i nastava istorije.* – „Nastava istorije”, Novi Sad 1998, 7, str. 171–179.
  12. *Rusija, Srbija i Crna Gora.* U: „Crna Gora u Prvom svetskom ratu”, zbornik radova, Podgorica 1998, knj. 2, str. 97–103.
  13. *Podudarnost interesa Rusije i Srbije (1878–1914).* U: „Ruska politika na Balkanu”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 17–37.
  14. *Uticaj N. J. Danilevskog na Nikolu Pašića.* – „Razvitak”, Banja Luka 1999, str. 76–78.
  15. *Zašto agresija NATO na Jugoslaviju.* – „Nastava istorije”, Novi Sad 1999, 9, str. 33–36.
  16. *Jugoslavija na raskršću: istorijsko iskustvo i perspektive.* – „Nastava istorije”, Novi Sad 1999, 10, str. 44–58.
  17. *Odnos Rusije prema srpskom nacionalnom idealu (1878–1912).* – „Srpska slobodarska misao”, Beograd 2000, 2, mart-april, str. 505–509.
  18. *Da li je hladni rat završen 1989. godine?* U: „Jugoslavija i svet”, zbornik radova, Beograd 2000, str. 211–219.
- III. Istorijski izvori
19. *Srpski nacionalni program. Dokumenti i mišljenja. „DMP”*, Grafomark, Beograd 2000, str. 150.

MIRA RADOJEVIĆ, asistent

Rođena 1959. godine u Novim Karlovcima – Srem. Gimnaziju završila u Indiji (1978), a Filozofski fakultet u Beogradu. Diplomirala 1985. na odeljenju za istoriju. Magistrirala 1992. – Tema: „Udružena opozicija 1935–1939”. Od 1985. radila

u Institutu za savremenu istoriju u Beogradu, a od 1996. asistent je na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

I. Rasprave i članci

1. *Sporazum Cvetković – Maček i Bosna i Hercegovina*. U: „Bosna i Hercegovina od srednjeg veka do novijeg vremena”, Beograd 1995, str. 123–133.
2. *Demokratska stranka i jugoslovenska ideja*. – „Istorija 20. veka”, 1995, 2, str. 7–24.
3. *Srpsko–hrvatski spor oko Vojvodine 1918–1914*. – „Istorija 20. veka”, 1996, 2, str. 39–73.
4. *Srpska građanska opozicija i Srbi u Hrvatskoj (1935–1941)*. – „Tokovi istorije”, 1996, 1-2, str. 21–32.
5. *Milan Grol o problemima demokratije i parlamentarizma u Kraljevini Jugoslaviji*. – „Vojnoistorijski glasnik”, 1996, 3, str. 49–62.
6. *Milorad Drašković i Milan Grol*. – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 1997, 1, str. 223–237.
7. *Politička opozicija u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji*. – „Istorija 20. veka”, 1997, 2, str. 19–35.
8. *Izbeglička vlada Kraljevine Jugoslavije i jugoslovenska državna ideja*. U: „Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije”, knj. 1, Podgorica 1997, str. 215–226.
9. *Prepiska Milana Grola i Triše Kaclerovića*. – „Istorijski glasnik”, 1997, 1-2, str. 79–92.
10. *U susretu sa totalnom istorijom*. – „Istorija 20. veka”, 1998, 1, str. 175–178.
11. *O jugoslovenstvu samostalnih radikala*. – „Istorija 20. veka”, 1998, 2, str. 17–31.
12. *Milan Grol u borbi za jugoslovensku ideju*. – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 1992, 1-2, str. 70–88.
13. *Nekoliko slika iz saradnje Isidore Sekulić i Srpskog književnog glasnika*. – „Godišnjak za društvenu istoriju”, 1992, 2, str. 91–109.
14. *O jednom istraživačkom poduhvatu*. – „Sveske”, Pančevo 1999, 45–46, str. 185–188.
15. *Srpsko–hrvatski spor oko Bosne i Hercegovine i Vojvodine u periodu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Jugoslavije)*. U: „Dijalog povjesničara – istoričara”, knj. 2, Zagreb 2000, str. 325–339.
16. *Ljubomir Stojanović u Prvom svetskom ratu*. – „Istorija 20. veka”, 2000, 2, str. 9–29.

ALEKSANDAR KALE SPASOJEVIĆ, stručni savetnik

Rođen u Arilju 1934. Gimnaziju završio u Užicu 1953. Diplomirao na grupi za istoriju na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1959. Od 1961. radio u Institutu društvenih nauka u Beogradu (Odeljenje za naučnu dokumentaciju i Odeljenje za istorijske nauke). U Institutu za savremenu istoriju od 1969. U penziji od 1. aprila 1992.

I. Monografije

1. *85. godina Tekstilnog zavoda „Cveta Dabić” – Titovo Užice*, Tekstilni zavod „Cveta Dabić”, Titovo Užice 1985, str. 451. (koautor sa Miodragom Gluščevićem i Đordjem Pilčevićem).

2. *Sto godina elektrifikacije Užica 1900–2000*, JP „Elektrodistribution Užice”, Užice 2000, str. 231 (koautor sa Miodragom Gluščevićem).

II. Članci i rasprave

3. *Prva elektrifikacija Valjeva*. – „Kolubara”, Veliki narodni kalendar za prostu 1997, Valjevo, str. 177–187.
4. *Elektrificirano Valjevo. Prvih pet godina: 1900–1904*. – „Kolubara”. Veliki narodni kalendar za prostu 1998, Valjevo, str. 146–160.
5. *Sto godina elektrifikacije Valjeva. Uticaj elektrificiranih Valjeva i Užica na dalju primenu električne energije u Srbiji posle 1900. godine*. – „Istorijski glasnik”, Valjevo 2000, 34, str. 11–39.
6. *Početak proizvodnje i primene električne energije u Timočkoj krajini*. – „Razvitač”, Zaječar 2000, 203 - 204, str. 18–20.

III. Bibliografije

7. *Bibliografija radova dr Vuka Vinavera*. – „Istorijski 20. veka”, 1986, 1-2, str. 211–223.

DRAGAN TEŠIĆ, istraživač-saradnik

Rođen 1960. u Beogradu. Gimnaziju završio u Beogradu 1978. Diplomirao 1986. na Filozofskom fakultetu u Beogradu, na kome je i magistrirao 1995. sa temom „Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji 1935–1939”. Od 1986. radi u Institutu za savremenu istoriju.

I. Monografije

1. *Jugoslovenska radikalna zajednica u Srbiji 1935–1939*. – Institut za savremenu istoriju, Beograd 1997, str. 420.

II. Članci i rasprave

2. *Jugoslovenska radikalna zajednica na opštinskim izborima u Srbiji 1936. godine sa posebnim osvrtom na izbore u Užičkom okrugu*. – „Užički zbornik”, 1995, 24, str. 277–303.
3. *Gerilski rat u planovima Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938–1941*. – „Istorijski 20. veka”, 1995, 2, str. 91–102.
4. *Jugoslovenska radikalna zajednica u Valjevskoj oblasti 1935–1939*. U: „Valjevo 1941–1945”, saopštenja sa naučnog skupa, Valjevo 1996, str. 194–216.
5. *Zakoni Kraljevine Jugoslavije o dobrovoljačkom pitanju*. U: „Dobrovoljci u oslobođilačkim ratovima Srba i Crnogoraca”, zbornik radova, Beograd 1996, str. 283–301.
6. *Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči Aprilskog rata*. – „Istorijski 20. veka”, 1996, 2, str. 5–91.
7. *Vojska Kraljevine Jugoslavije 1939–1941*. U: „Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije”, zbornik radova, Podgorica 1997., str. 137–151.
8. *Dušan Simović – prilozi za biografiju do 1941*. – „Istorijski 20. veka”, 1998, 1, str. 129–143.

ĐOKO TRIPKOVIĆ, viši naučni saradnik

Rođen u Sjenici 1950, gde je završio osnovnu školu i gimnaziju. Filozofski fakultet, grupa za istoriju, završio 1974. u Beogradu. Na istom fakultetu magistrirao 1980. a doktorirao 1988. s disertacijom „Unutrašnjopolitički razvitak Jugoslavije i Velika Britanija 1945–1948”. U Institutu za savremenu istoriju u Beogradu radi od 1983.

I. Monografije

1. *Beograd pod bombama*, Skupština grada Beograda, Sekretarijat za informisanje, Beograd 1999, str. 131.

II. Članci i rasprave

2. *Spoljnopolitički faktori i unutrašnjopolitička kretanja u Jugoslaviji 1945–1955.* – „Istorijski vek”, 1995, 2, str. 86–91.
3. *Sukob Jugoslavije i Sovjetskog Saveza i odnosi na Balkanu 1948–1955.* U: „Bal-kan posle Drugog svetskog rata”, zbornik radova, Beograd 1996, str. 86–91.
4. *Iza gvozdene zavese, početak i eskalacija sukoba Tito–Staljin prvih meseci 1948.* – „Istorijski vek”, 1996, 1, str. 89–99.
5. *Zapadne sile i konflikt Tito–Staljin 1948. godine.* – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 1996, 1-2, str. 137–150.
6. *Jugoslavija i pitanje azila Imre Nada.* – „Istorijski vek”, 1997, 1, str. 61–73.
7. *Početak i eskalacija sukoba Tito–Staljin.* U: „1948. – Jugoslavija i Komin-form– pedeset godina kasnije”, zbornik, Beograd 1998, str. 49–114.
8. *Uspon i pad jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1956.* – „Istorijski vek”, 1998, 2, str. 129–141.
9. *Obnavljanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa 1954–1995. (Pisma CK SKJ i CK KPSS razmenjena 1954–1955).* – „Vojnoistorijski glasnik”, 1997, 2-3, str. 96–115.
10. *Velika Britanija i jugoslovensko-sovjetski sukob 1948.* U: „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 35–42.
11. *Spoljni faktori i liberalizacija Titovog režima pedesetih godina XX veka.* – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 1999, 1-2, str. 217–226.
12. *Vruće leto 1949.* – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 2000, 1-2, str. 189–208.

MIROLJUB VASIĆ, naučni savetnik

Rođen 1934. u Lipnici kod Kragujevca. Gimnaziju završio 1953. u Kragujevcu. Diplomirao 1958. na grupi za istoriju filozofskog fakulteta u Beogradu. Od 1959. radio u Istorijском arhivu CK SKJ, potom u Institutu za istoriju radničkog pokreta Jugoslavije, a od 1961. u Institutu za izučavanje radničkog pokreta. U Institutu za savremenu istoriju radi od 1969. Doktorirao 1974. na Filozofском fakultetu u Novom Sadu. Teza: „Omladinski pokret u Jugoslaviji 1929–1941. godine. U penziji od 30. decembra 1999.

I. Članci i rasprave

1. *Ujedinjeni savez antifašističke omladine na jugu Srbije 1944. – „Leskovački zbornik”, 1995, XXXV, str. 339–345.*
2. *Temelji Jugoslavije, Istoriski domašaji 1/XII 1918. i 29/XI 1943. – „Leskovački zbornik”, 1995, XXXV, str. 377–385.*
3. *Dvadeset sedmi mart 1941. godine. – „Leskovački zbornik”, 1996, XXXVI, str. 384–391.*
4. *Razbijanje avnojevske Jugoslavije. U: „Stvaranje i razaranje avnojevske Jugoslavije”, zbornik radova, Beograd 1996, str. 272–281.*
5. *Ustanak u Jugoslaviji 1941. i Komintern. – „Istorijski 20. veka”, 1996, 2, str. 143–151.*
6. *O karakteru rata u Srbiji 1941–1945. U: „Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije”, zbornik radova, Podgorica 1997, str. 139–148.*
7. *Veze rukovodstva KJ (NOP-a) sa Kominternom (1941–1943). U: „Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije”, zbornik radova, Podgorica 1997, str. 139–148.*
8. *Patriotizam – istoriografski osvrt. – „Leskovački zbornik”, 1998, XXXVIII, str. 235–243.*
9. *Istorijska nastava istorije, uloga i značaj. U: „Deseti kongres istoričara Jugoslavije”, zbornik radova, Beograd 1998, str. 521–528.*
10. *Jugoslavija koje više nema, istoriografski osvrt. – „Leskovački zbornik”, 1999, XXXIX, str. 441–452.*
11. *Koliko smo spoznali 1948. godinu. U: „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 294–299.*
12. *Omladina Jugoslavije. U: „Jugoslovenska država 1918–1998”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 431–440.*
13. *Srpski socijalisti i Prvi svetski rat. U: „Valjevski kraj u Prvom svetskom ratu”, zbornik radova, Valjevo 2000, str. 297–303.*

MILAN VESOVIĆ, naučni savetnik

Rođen 1934. u selu Banja kod Aranđelovca. Gimnaziju završio 1953. u Aranđelovcu, a grupu za istoriju na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1959. godine. Od 1959. radio u Istoriskom arhivu CK SKJ, potom u Institutu za istoriju radničkog pokreta naroda Jugoslavije, pa u Institutu za izučavanje radničkog pokreta. Od 1969. radi u Institutu za savremenu istoriju. Magistrirao je na Filozofском fakultetu u Beogradu 1974, a doktorirao 1978. na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Teza: „Uloga štampe u delovanju revolucionarnog radničkog pokreta u Kraljevini SHS 1918–1929. godine”. Glavni i odgovorni urednik časopisa „Istorijski 20. veka” bio od 1995. do 1999. U penziji od maja 2001. godine.

I. Monografije

1. *Ujedinjene srpske zemlje. Ravnogorski nacionalni program, Beograd, „Vreme knjige”, 1996, str. 337 (u koautorstvu sa K. Nikolićem).*

II. Članci i rasprave

2. *Ilegalna štampa KPJ o Sovjetskom Savezu. – „Leskovački zbornik”, 1996, 36, str. 375–384.*

3. *Stanko Opačić-Čanica. Putevi bespuća kordunaškog seljaka.* – „Istorija 20. veka”, 1996, 1. str. 153–162.
4. *Srpsko pitanje u četničkoj štampi i propagandi.* U: „Doprinos valjevskog kraja borbi protiv fašizma 1941–1945”, zbornik radova, Valjevo 1996, str. 102–116.
5. *Petnaest godina časopisa Istorija 20. veka.* – „Istorija 20. veka”, 1997, 2, str. 211–247.
6. *Jugoslovenski komunisti i prvi decembar 1918, obeležavanje godišnjica 1919–1988.* U: „Jugoslovenska država 1918–1998”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 547–554.
7. *Štampa i publicistika KPJ o Sovjetskom Savezu 1938–1948.* U: „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 309–322.

III. Istorijски извори

8. *Rat i mir đeneralu. Izabrani ratni spisi đeneralu Dragoljuba Mihailovića*, 1-2, Srpska reč, Beograd 1998. str. 527 + 579 (u koautorstvu sa K. Nikolićem i B. Dimitrijevićem).

IV. Priređivanje posebnih izdanja

9. Milan Matić, *Ravnogorska ideja u štampi i propagandi četničkog pokreta u Srbiji 1941–1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1995, str. 316 (priredio sa K. Nikolićem).

MOMČILO ZEČEVIĆ, naučni savetnik

Rođen 1935. u Bileći. Gimnaziju učio u Kragujevcu, Bileći i Beranama, gde je maturirao 1953. Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu, grupa za istoriju 1959. Magistrirao na istom fakultetu 1962. Od 1959. radio u Institutu za izučavanje radničkog pokreta, zatim od 1964. u Odeljenju istorijskih nauka Instituta društvenih nauka u Beogradu. U Institutu za savremenu istoriju u Beogradu radi od 1969. Doktorirao 1972. na Filozofskom fakultetu u Ljubljani sa tezom: „Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917–1921”. Za naučnog savetnika izabran u Institutu za savremenu istoriju 1985, a u zvanje redovnog profesora na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu 1989. Bio urednik – sekretar redakcije drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije za Srbiju od 1978–1991. Od 1996. naučni sekretar Srpske enciklopedije SANU. Glavni i odgovorni urednik „Jugoslovenskog istorijskog časopisa” od 1996. Izabran za vanrednog člana Crnogorske akademije nauka i umjetnosti 1997. godine. U penziji od juna 2001.

I. Članci i rasprave

1. *Slobodan Jovanović i 27. mart 1941.* – „Istorija 20. veka”, 1996, 1, str. 45–57.
2. *Slovenci i Nikola Pašić u jugoslovenskoj politici.* U: „Nikola Pašić – život i delo”, zbornik radova, Beograd 1997, str. 377–396.
3. *Savremena istorija i Branko Petranović.* U: „Istoričar i savremena epoha”, zbornik radova, Podgorica 1997, str. 69–77.
4. *Komunisti i srpsko pitanje u svetu novih sporenja.* U: „Drugi svetski rat – 50 godina kasnije”, zbornik radova, Podgorica 1997, str. 235–246.

5. *Jugoslovensko ujedinjenje 1918. Politika i istorijska stvarnost*. U: „Jugoslavija na razmeđu epoha”, zbornik radova, Naučni skupovi knj. 52, Odeljenje društvenih nauka, knj. 22, CANU, Podgorica 1999, str. 409–419.
6. *Dva opredeljenja Slovenaca za Jugoslaviju (1914–1918; 1941–1945)*. U: „Jugoslovenska država 1918–1998”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 515–529.
7. *Još jedna knjiga o Drugom svetskom ratu*. – „Glasnik Odeljenja društvenih nauka”, CANU, Podgorica 1998, 12, str. 183–195.
8. *Koautorski rad kao oblik istoriografske delatnosti Branka Petranovića*. – „Glasnik Odeljenja društvenih nauka”, CANU, Podgorica 1998, 12, str. 227–232.

NIKOLA ŽIVKOVIĆ, naučni savetnik

Rođen 1930. u selu Šljivovik, Bela Palanka. Gimnaziju završio u Beloj Palanci 1951. Diplomirao na grupi za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu 1958. Posle diplomiranja, radio kao društveno-politički radnik u Boru i Negotinu. Od 1960. radio u Istoriskom arhivu CK SKJ, zatim Institutu za izučavanje radničkog pokreta naroda Jugoslavije, pa u Institutu za izučavanje radničkog pokreta, a od 1969. u Institutu za savremenu istoriju. Magistrirao 1966. na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Teza: „Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu”. U penziji od 31. decembra 1995.

I. Monografije

1. *Bela Palanka u Narodnooslobodilačkom ratu 1941–1944*, Savez boraca NOR, Skupština opštine Bela Palanka, 1997, str. 322 (u koautorstvu sa S. Kostićem i L. Spasićem).

II. Članci i rasprave

2. *Jugosloveni u fašističkim logorima u Drugom svetskom ratu*. – „Vojnoistorijski glasnik”, 1995, 1, str. 176–202.
3. *Nemačko falsifikovanje opljačkanih dokumenata. „Krivica” Srbije za Prvi svetski rat*. – „Istorija 20. veka”, 1995, 1, str. 60–71.
4. *Ljudske žrtve i materijalna šteta Leskovca od bombardovanja 6. septembra 1944*. – „Leskovački zbornik”, 1995, XXXV, str. 149–151.
5. *Ljudske žrtve i materijalni gubici tokom Drugog svetskog rata*. U: „Pola veka od oslobođenja Srbije”, zbornik radova, Beograd 1995, str. 153–155.
6. *Stanje u jugoslovenskoj privredi neposredno po završetku Drugog svetskog rata*. U: „Balkan posle Drugog svetskog rata”, zbornik, Beograd 1996, str. 51–54.
7. *Stanje privrede u valjevskom kraju 1944–1945*. U: „Valjevo 1945–1965”, zbornik, Valjevo 1997, str. 216–218.
8. *Plijačka srpske i jevrejske imovine i kolonizacija*. U: „Jasenovac – sistem ustaških logora smrти”, Okrugli sto, Institut za savremenu istoriju, Muzej genocida, Beograd 1997, str. 42–46.
9. *Doprinos Jugoslavije borbi protiv sila Osovine u Drugom svetskom ratu sa posebnim osvrtom na ljudske žrtve i materijalnu štetu*. U: „Drugi svetski rat – 50 godina kasnije”, zbornik, Podgorica 1997, str. 291–299.
10. *Deportacija stanovništva na teritoriji Jugoslavije 1941–1945*. U: „Deseti kongres istoričara Jugoslavije”, Beograd 1998, str. 273–275.

11. *Obeštećenje Jugoslavije za ratnu štetu*. U: „Svedočenja o ratnim vojnim zarobljenicima Kraljevine Jugoslavije u Drugom svetskom ratu 1941–1945”, Beograd 1998, str. 103–115.
  12. *Koliku je štetu načinio nemački Treći rajh Jugoslaviji*. U: „Svedočenja o ratnim zarobljenicima Kraljevine Jugoslavije u Drugom svetskom ratu 1941–1945”, Beograd 1998, str. 59–69.
  13. *Ljudske žrtve i materijalni gubici Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*. U: „Jugoslovenska država 1918–1998”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 739–752.
  14. *Deblokada jugoslovenskog zlata u američkim bankama*. U: „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948”, zbornik, Beograd 1999, str. 111–114.
- III. Istorijski izvori**
15. *Srbi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1998, str. 396. u koautorstvu sa P. Kačavendom).

NIKOLA ŽUTIĆ, viši naučni saradnik

Rođen je u Gospiću 1952. Gimnaziju završio u rodnom mestu 1971. Diplomirao je na grupi za istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu 1979. Magistraturu završio na istom fakultetu 1987. Doktorsku disertaciju „Država i Rimokatolička crkva u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1935” odbranio je 1992. na Filozofskom fakultetu u Beogradu. U Institutu za savremenu istoriju radi od 1. maja 1995.

I. Monografije

1. *Rimokatolička crkva i hrvatstvo – od ilirske ideje do velikohrvatske realizacije 1453–1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1995, str. 336.
2. *Krajiški sokoli – sokoli Srpske Krajine*, Udruženje Srba iz Hrvatske i Krajine, Beograd 1998, str. 125.
3. *Ikarus – Ikarbus 1923–1998*, „Ikarbus”, Beograd 1998, str. 136.
4. *Vatikan i Albanci*, Centar za savremenu istoriju jugoistočne Evrope, Beograd 2000, str. 149.

II. Članci i rasprave

1. *Verski liberalizam i politička aktivnost Srpske pravoslavne crkve*. – „Istorijski vekovi 20. veka”, 1995, 2, str. 51–62.
2. *Rimokatolička crkva i hrvatstvo – nastanak i razvoj velikohrvatske ideje. Osnovne teze*. – „Vojnoistorijski glasnik”, 1996, 1-2, str. 74–90.
3. *Vatikan, fašizam i nacional-socijalizam*. – „Vojnoistorijski glasnik”, 1996, 3, str. 63–76.
4. *Jugoslavenski sokoli dobровољци u srpskoj vojsci u Prvom svetskom ratu*. U: „Dobrovoljci u oslobođilačkim ratovima Srba i Crnogoraca”, Beograd 1996, str. 163–166.
5. *Narodnosna (nacionalna) politika crkava u Kraljevini Jugoslaviji*. U: „Religija – Crkva – Nacija”, Niš 1996, str. 364–369.
6. *Pregovori Srbije i Vatikana oko Konkordata 1914. i Austro-Ugarska*. – „Istorijski vekovi 20. veka”, 1997, 1, str. 35–46.

7. *Vatikan, Habzburgovci i rat u Srbiji 1914–1917.* U: „Toplički ustanak 1917”, Beograd, str. 224–233.
8. *Ministarски savet Kraljevine Jugoslavije.* – „Istoriјa 20. veka”, 1998, 1, str. 27–42.
9. *Hrvatska i hrvatstvo u jugoslavenskim i hrvatskim udžbenicima i istoriografiskoj literaturi.* U: „Deseti kongres istoričara Jugoslavije”, zbornik radova, Beograd 1998, str. 693–700.
10. *Ikarus – prva srpska fabrika aviona.* – „Vojnoistorijski glasnik”, 1998, 1–2, str. 54–73.
11. *Vatikan, habzburgovci i Musolinijeva Italija na Kosmetu.* – „Srpske organske studije”, 1999, 1, str. 113–122.
12. *Jugoslavenska avio-industrija i vazduhoplovstvo 1945–1952.* U: „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948”, zbornik radova, Beograd 1999, str. 129–140.
13. *Rimokatolička misija i klerikalizam na Kosovu i Metohiji u Kraljevini Jugoslaviji.* – „Istoriјa 20. veka”, 1999, 1–2, str. 105–114.
14. *Antiliberalizam u Kraljevini Jugoslaviji.* – „Srpske organske studije”, 1999, 2, str. 12–135.
15. *Restitucija zlata Kraljevine Jugoslavije 1945–1958.* – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 1999, 1–2, str. 201–215.
16. *Jugoslavenstvo Rimokatoličke crkve.* – „Srpska slobodarska misao”, 2000, 2, str. 235–249.
17. *Šestojanuarska diktatura i Rimokatolička crkva 1929–1935.* U: „Dijalog povijesničara (istoričara)”, zbornik radova, 2, Zagreb 2000, str. 503–520.
18. *Arhivski izvori za istoriju rimokatolicizma u Kraljevini Srbiji i Kraljevini Jugoslaviji.* U: „Arhivska građa kao izvor za istoriju”, zbornik radova, Beograd 2000, str. 517–520.
19. *Jugoslavenska avio-industrija i vazduhoplovstvo u vreme vlade Milana Stojadinovića 1935–1941.* – „Jugoslovenski istorijski časopis”, 2000, 1–2, str. 113–126.
20. *Neka pitanja položaja Rimokatoličke crkve u Crnoj Gori 1918–1926.* – „Istorijski zapisi”, 2000, 1–2, str. 209–230.

HRONIKA

AKTIVNOST SARADNIKA INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU (jul-decembar 2001)

Tribina

U okviru programa tribine Instituta za savremenu istoriju u periodu jul – decembar 2001, realizovana su sledeća predavanja:

Mr Ljubomir Petrović (26. septembar 2001)
**TEORIJA DEMOKRATIJE U BEOGRADSKOJ KULTURNOJ
PERIODICI 1920–1941**

Dr Žarko Vidović (31. oktobar 2001)
ISTORIJA NACIJE I MORAL U SRPSKOJ ISTORIJI

Dragomir Bondžić (28. novembar 2001)
**UNIVERZITETSKI VESNIK–LIST UDRUŽENJA UNIVERZITETSKIH
NASTAVNIKA 1948–1956**

Dr Nikola Žutić (26. decembar 2001)
HRVATSTVO U JUGOSLOVENSKOJ ISTORIOGRAFIJI

Naučni skupovi, konferencije, seminari

Na sastanku „Srpsko-srpski dijalog o Kosovu i Metohiji” u organizaciji Fondacije „Fridrik Ebert” 11. jula 2001. sa referatom *Neki problemi povratka snaga VJ i Mupa Srbije na Kosmetu* učestvovao je mr Bojan Dimitrijević.

Na skupu „Junske ustanak u Hercegovini 1941”, održanom septembra 2001, sa referatom *Rimokatolička misija i širenje hrvatsva u Hercegovini 1881–1941*, učestvovao je dr Nikola Žutić.

Na naučnom skupu „Društveno-politička misao Jovana Skerlića” u organizaciji Odeljenja društvenih nauka SANU, Beograd 27–28. septembra 2001, sa referatom *Skerlićevi društveno-politički nazori u kritici dela Števana Sremca i Bore Stankovića*, učestvovala je dr Borislava Lilić.

U Zagrebu je od 4. do 7. oktobra održan šesti skup „Dijalog povjesničara-istoričara”, na kome su sa referatima učestvovali dr Đorđe Borozan, dr Nikola Žutić, dr Predrag Marković i mr Bojan Dimitrijević.

U Podgorici je od 29. oktobra do 1. novembra Crnogorska akademija nauka i umjetnosti organizovala međunarodni naučni skup „Dinastija Petrović–Njegoš”. Na ovom skupu dr Đorđe Borozan je podneo saopštenje *Sjevernoalbanska plemena u političkim planovima dinastije Petrović - Njegoš*.

Na međunarodnom skupu u organizaciji Britanskog saveta „History of the Present”, održanom u Beogradu 19-23. novembra, učestvovali su dr Predrag Marković sa predavanjem *The Ever Shagginig Story; Perception of the Communist Past Revisited* i mr Ranka Gašić sa referatom *Possible Approaches in the Research of the Recent History of Yugoslavia 1990–2000*.

U Pajerbau (Austrija) u organizaciji Istorijске komisije Austrijske akademije nauka, održan je 29. i 30. novembra 2001. godine međunarodni naučni skup pod nazivom Atelier Geschichte: Geshichte Mitteleuropa von 1945 bis heute. Na

skupu je učestvovao mr Goran Miloradović sa referatom *Stalins gifts: Themes of Yugoslav feature films from 1945 to 1955.*

Na međunarodnom skupu „Pisanje i razumevanje istorije Balkana”, u organizaciji Gete Instituta 6-7. decembra, učestvovali su dr Predrag Marković i dr Đorđe Borozan.

U Banja Luci, 7. i 8. decembra 2001, održan je naučni skup „Filozofsko-filološke nauke na početku 21. vijeka” na kojem je Nikola B. Popović podneo saopštenje *Politička ograničenja istoriografije.*

U Beogradu je 13. decembra 2001. održan skup o odnosima javnosti i vojske u organizaciji Saveznog ministarstva za odbranu. Na skupu je mr Bojan B. Dimitrijević podneo saopštenje *Vojnska i moguće unapređenje odnosa sa javnošću.*

Predavanja

U okviru projekta NEXUS Centra za napredne studije u Sofiji, 14. jula 2001. predavanje *Militarism and Creation of Social Identites since 1945: Comparative Study on cases of Yugoslavia and Bulgaria* održao je mr Bojan Dimitrijević.

Na tribini Centra za liberalna istraživanja u Beogradu, 15. dr Đorđe Borozan održao je predavanje *Kosovo i Metohija u svjetlu istorije i etnologije.*

Predavanje *Srpska ratna drama 1915-1916*, u Konaku knjeginje Ljubice, 1. oktobra 2001. održao je dr Đoko Tripković.

U Istorijском institutu SANU, 11. oktobra 2001, predavanje *Za Tita ili za kralja – Izbori za Ustavotvornu skupštinu 11. novembra 1945.* održao je dr Momčilo Pavlović.

Na tribini Instituta za noviju istoriju 6. novembra 2001. dr Predrag Marković je održao predavanje *Beogradska '68 u evropskom kontekstu.*

Dr Kosta Nikolić i mr Bojan Dimitrijević održali su predavanje *Đeneral Mihailović i Ravnogorski pokret*, u Gradskoj biblioteci u Kosjeriću 9. novembra 2001.

U Istraživačkoj stanici Petnica, 12. novembra 2001, predavanje *Stvaranje Beogradskog univerziteta* održao je Dragomir Bondžić.

Promocije

U Srpskom kulturnom centru u Modrići, 8. juna 2001. godine, Nikola B. Popović je učestvovao u predstavljanju knjige dr Božidara Madžara, *Prosvjeta – srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902–1949.*

Knjiga dr Đoka Tripkovića, *Srpska ratna drama 1915–1916*, promovisana je u Staroj Pazovi, u biblioteci Dositej Obradović 28. septembra 2001. Na promociji su govorili dr Nikola B. Popović i autor.

Knjigu Marka Ručnova *Zašto Jasenovac*, tokom septembra 2001, u Kozarskoj Dubici u Prijedoru promovisao je dr Nikola Žutić.

Knjigu Ljubodraga Dimića, *Srbija u Jugoslaviji*, promovisao je u Novom Sadu 23. novembra 2001, dr Đorđe Borozan.

Knjigu Miloša Kneževića, *Evropa iza Limesa*, 6. decembra 2001, u domu omladine u Beogradu, promovisao je dr Nikola Žutić.

U Centralnom domu Vojske Jugoslavije 13. decembra 2001. promovisana je knjiga mr Đure Đuraškovića i dr Nikole Živkovića *Jugoslovenski zatočenici u Italiji 1941–1945.* O knjizi je govorio mr Milan Koljanin.

IN MEMORIAM

DR MIROSLAV STOJILJKOVIĆ

1924–2001

Miroslav Stojiljković je rođen 1924. godine u Prištini, u porodici državnog činovnika. Sa premeštajima oca „po potrebi službe” selila se cela porodica. Tako je Mirko osnovnu školu završio u Štalu, a gimnaziju u Nišu. Najveći deo okupacije proveo je u Toplici. Učestvovao je u narodnooslobodilačkom ratu od početka septembra 1944. do sredine maja 1945. Iz vojske je demobilisan 1946. godine.

Prvo zaposlenje je dobio u Fabriци duvana u Nišu kao službenik. Godine 1950. upisao se na Filozofski fakultet u Beogradu (grupa za istoriju) koji je završio 1956. Posle toga je kratko vreme radio u Istorijском arhivu CK Saveza komunista Srbije (do 1957), a zatim u Arhivu Jugoslavije. Sredinom marta 1960. prešao je u Odeljenje za istoriju Instituta društvenih nauka u Beogradu. Tu je ostao do početka februara 1969. godine, kada se odeljenje integrисalo sa Odeljenjem za istoriju radničkog pokreta Jugoslavije Instituta za radnički pokret i stvoren Institut za savremenu istoriju.

Stojiljković je prošao prirođni put od početničkog zvanja asistenta dokumentatora – stručnog saradnika do stručnog savetnika (1979). Došavši u Odeljenje za istoriju IDN dobio je zadatak da, prema određenom obrascu, sakuplja biografske podatke za istaknutije političke i javne radnike, kulturne i društvene stvaraoce, diplomate, vojne komandante i uopšte znamenitije ličnosti. Na ovom poslu je radio desetak godina. Da bi udovoljio zahtevu morao je da pregleda više dnevnih listova, časopisa i drugih publikacija koje su u Jugoslaviji izlazile u međuratnom periodu, ali i izvesne zbirke arhivskih izvora. Rezultat njegovih istraživanja je grada za biografije više stotina značajnih ličnosti iz prošlosti Jugoslavije. Tu gradu su koristili, i danas koriste, saradnici Instituta.

Od 1963. godine Stojiljković je radio na stručno-tehničkoj redakciji svih publikacija Odeljenja za istoriju IDN, odnosno Instituta za savremenu istoriju. Činio je to veoma savesno, pedantno i stručno tako da su izdanja pomenutih institucija bila primerno stručno-tehnički uređena.

Pored stručnog rada M. Stojiljković se bavio i naučnim istraživanjima. Njegovu pažnju su privlačili srpsko-bugarski odnosi tokom Drugog svetskog rata. Iz te oblasti je objavio više zapaženih radova, od kojih pominjemo članke: *Politika bugarskih vlasti na okupiranim delovima jugoistočne Srbije 1941–1944*. (1978. godine) i *O bugarskoj okupacionoj politici (s posebnim osvrtom na proces bulgarizacije Srba na anektiranim delovima jugoistočne Srbije 1941–1944)*, 1979.

Najznačajnije delo mu je doktorska disertacija *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, odbranjena 1984. na Filozofskom fakultetu u Prištini, a objavljena 1989. u izdanju Instituta za savremenu istoriju. Delo je nastalo na osnovu raznovrsnih domaćih izvora, nemačke arhivske građe iz arhiva u Bonu i Frajburgu, građe iz moskovskih biblioteka i bugarskih objavljenih izvora i literature. Naišlo je na lep prijem kod čitalačke publike i naučne kritike. Posle odbrane doktorske disertacije izabran je u zvanje višeg naučnog saradnika.

Miroslav Stojiljković je učestvovao na brojnim naučnim skupovima, kongresima istoričara, naučno-stručnim raspravama, recenzirao je i prikazao više knjiga i drugih radova. U zasluženu starosnu penziju otišao je 1989. godine.

Mirko je bio iskren, izuzetno pošten i human čovek, beskrajno odan prijateljima. Veseo po prirodi, rado je bio viđen u svakom društvu.

Toma Milenković

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

Za izdavača
Nikola B. Popović, direktor

Tiraž: 500
Prvo izdanje

Slog i prelom
FOTO FUTURA – Beograd

U troškovima izdavanja ovog časopisa učestvovalo je
Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Republike Srbije

Na osnovu mišljenja Ministarstva za nauku i tehnologiju Republike Srbije broj:
451-03-941/94-02 od 30. 06. 1994. godine, ne plaća se porez na promet

NAJNOVIJA IZDANJA ISI
U izdanju Instituta za savremenu istoriju
OBJAVLJENE SU NOVE KNJIGE:

Grupa autora
KOSOVO I METOHIJA
U VELIKOALBANSKIM PLANOVIMA
1878-2000.

Dr Đoko Tripković
SRPSKA RATNA DRAMA 1915-1916.

Mr Đuro Đurašković
Dr Nikola Živković
JUGOSLOVENI U ITALIJANSKIM
ZATVORIMA I LOGORIMA
1941-1945.

KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU,
BEOGRAD, TRG NIKOLE PAŠIĆA 11 ILI TELEFONOM 3234-517.